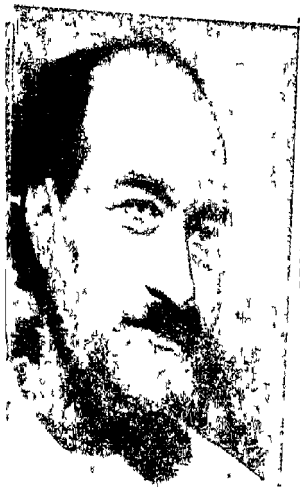


ଶିଶୁବିହାର

ଭଦ୍ରକର ଶିଶୁ (୨୫ ୧)



અભિનવ ડિઝાઈના અને

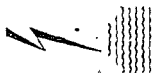
મુલાયમ કાપડ વડે



૦૦ રસ્તમ સાડી ૦૦

સૌંદર્યના સુમેળ સર્જે છે

- એના સુરેખ સળમાં
જળ-સહરીનાં જુદું છે



- વંચા-પરિશાલના નવયુગમાં
રસ્તમ મિલનું કાપડ
નૂતન પ્રધાઓ પાડે છે



રસ્તમ મિલ્સ લિ.

ફોન : અમદાવાદ

કાવ્ય

ચિરંતન યાત્રીઓ...	મકરન્દ - દવે	૯
સાગરનૃત્ય	પ્રતાપકુમાર શાહ	૩૪
ધરતીનું ગીત,	શાનિકુમાર કડિયા	૪૭

મુખડા કેળો દરખામને

મા ગુર્જરીને	ગુર્જરનો કાલ	૫૮
--------------	-----	-----	-----	--------------	----

પરિચય

શહીદાની સ્મૃતિ	સુમતિ ર. દલાલ	૬૩
યુવકોનો ઉત્સવ-પ્રાગ	સુમતિ ર. દલાલ	૬૫
રશિયામાં રાશનિંગ	૬૬
ખેરિટલનું પતન	૬૭
વંદો-અમર ધરણ્યડો	મધુસૂદન દાકર	૬૯
દુર્ગાસ ગુજરાતી સભા	કેતન મુનશી	૭૩

સર્ગીનું સાહિત્ય

કાપડની કહાણી: સોરઠી સંતયાણી:	સ્વપ્નરથ	૭૬:૭૮
કાવ્યકિશોરી	સ્વપ્નરથ	૭૬:૭૮
'૫૭ નો દાવાનળ: સત્તાવનની કલ્પેઆમ	શાંતા ગાંધી	૭૮:૭૯
શિખરિણી	વ્યરુણ ચંદ્રારાણા	૮૦
આખી સુધારવા માટેના કુદરતી ઉપાય	રમણીક વેદ	૮૧

પસંદગી દુનિયા

રાષ્ટ્રીય પ્રવાહો	૮૩
આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાહો	રવિશંકર અહેતા	૮૮

સંસ્કાર....

લેખકોને : સબજો પત્રવ્યવહાર, તંત્રી :
બનુભાઈ ર. વ્યાસ, ૬, પાર્કરોડ, વિલેપાર્લે
(પૂર્વ) મુંબઈ ૨૪....એ સરનામે કરવો.

★

લખાણો : કાગળની એક આગુ સ્વચ્છ
અક્ષરે લખી મોકલવા. જવાબ માટે યા લખાણો
પાછા ગંગાવવા માટે જરૂરી ટપાલની ટિકિટો
બીલી. દરિયાઈ માર્ગથી ગ્રેસ લખાણો
પસંદગી પામશે.

★

પુરસ્કાર : વાર્તા, નાટકો અને લેખ
વિભાગના રૂ. ૧૫; અનુવાદના રૂ. ૧૦; કાવ્ય-
ના રૂ. ૭; સર્ગદ્વાં સહિય, પરિચય વગેરે
સંપાદકીય વિભાગના અહારના લેખકો માટે
રૂ. ૫.

★

માહુકો : સંસ્કાર કર મહિનાની ૧૫મી
એ પ્રકટ થાય છે.

લવાજમ, સરનામાંના ફેરફારો અને અન્ય
અવસ્થાની ફરિયાદો માટે વ્યવસ્થાપક, શ્રી
ચંદુલાલ વ. ભટ્ટ, કલ્યાણદેવ, વાઘાવાડી રોડ,
ભાવનગર ને લખવું.

★

સંસ્કાર છુટક નકલની કિંમત રૂ. ૧ છે.
વાર્ષિક, ૭ માસિક લવાજમ દેશમાં અનુક્રમે
રૂ. ૮ અને રૂ. ૬; પરદેશ માટે રૂ. ૧૨
તથા ૭ છે.

લવાજમ લેવાનાં સ્થળો
મુંબઈ

લોકમહાસનગૃહ: સેન્ટ્રલ રોડ.
એન. એમ. ત્રિપાઠી, કું. સિ.
ગ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ.

અમદાવાદ

પીપ્લસ બુકશોપ્સ, આર્થના-
સમાજ. ગુજ્જર મંથ રત્ન
દાર્યાલય, ગાંધીરોડ.

કલકત્તા

રમણીક મેથાણી, ૧૪ અમ-
રતાસા સ્ટ્રીટ.

નહેરુખબરના લાવ

છુટક એક પાનું...રૂ. ૬૦

... અધું પાનું....રૂ. ૩૫

નિશ્ચિત અને નિયમિત
નહેરુખબરના ખાસ કરી
માટે પૂછવો: બનુભાઈ ર.
વ્યાસ, ૬, પાર્કરોડ, વિલે-
પાર્લે (પૂર્વ) .

માનવીના વાસ્તવજીવનના ધબકારા

રજૂ કરતાં પુસ્તકો

દિનરાત

ગુજરાત : અને દક્ષિણ ધાટના લોકજીવનની સાદાં પ્રાચીની અંદર ધબકતી બળવાન જિન્દગી-દેશની રગરગમાં પ્રસરીલી વ્યક્તિગત કિસ્સા અને તેની નિર-નિશાની દુનિયાઓની વાત આ વાર્તા સંગ્રહ ખુલ્લી કરે છે. સામાન્ય માણસોની અંદર પડેલી અસામાન્ય માનવ સંપત્તિનાં પ્રતીકો જેવાં પાત્રો, દેશનાં ધરો અને પ્રકૃતિનાં સાચા વાતાવરણને પ્રકટ કરતાં તાદ્દશ વર્ણનો અને મર્મીના સંવાદો તમને વાર્તા અને જીવન વચ્ચે પૂલ જેવા એક-પ્રદેશમાં પુગાડી દે છે.

લે. સ્વપ્નસ્થ : મૂલ્ય રૂ. ૪

પ્રાપ્તિસ્થાન : આર. આર. શેઠની કુ.

મુંબઈ-૨, તથા લોક પ્રકાશન ગૃહ,

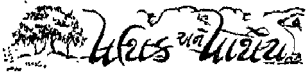
મુંબઈ ૪.

ધરતીને

માનવ આત્મામાં 'છેલ્લી' ધરતી માટેની ગાઢ મમતા અને વિશ્વ-બંધુત્વની બાવનાથી શરૂ કરી, વાસ્તવિક જીવનમાં તેને 'મળતી' આધાતોની પરંપરા .. કેખાડી, જેવરે, આખી માનવજાતિનાં / સુખદુઃખોની 'તથા' વિકાસવાંછુ પ્રયાસોની એકતાનાં મહાજીવને ધબકતી માનવ ધરતીનું આ મદિમ્ન સ્તોત્ર છે.

આધ્યાત્મિક અને વાસ્તવિક બેઉ જીવનની ધેરી સંવેદનાઓ તથા તાદ્દશ નિઃસર્ગવર્ણનો તમને તક્રુપ કરશે.
લે. કવિ સ્વપ્નસ્થ : મૂલ્ય : રૂ. ૧૧

પ્રાપ્તિસ્થાન : લોક પ્રકાશન ગૃહ,
સે-૩૬૨૮૨૦૩, મુંબઈ-૪



ગુજરાતમાં ફેળવણીની વસંત બેસતી લાગે છે. અમદાવાદમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠની અંતર્ગત 'શ્રી મહાદેવ દેસાઈ સમાજસેવા વિદ્યાલય'નો પ્રારંભ થયો છે. બીજા બાબુ આણંદમાં વિદ્યુલભાઈ પટેલ મહાવિદ્યાલયની શરૂઆત થઈ છે. રાજકોટનાં કાઠિયાવાડ કેન્દ્રમાં પણ એક વિજ્ઞાનની કેલેજ ખુલી છે. આમ ઠેર ઠેર ઉચ્ચ ફેળવણીની જરૂરી એવી આગેકથ શરૂ થતી જણાય છે. આ પ્રવૃત્તિઓને અમે અભિનંદીએ બીએ. સાથે સાથે એ પ્રવૃત્તિઓ, સ્વતંત્ર હિન્દની એક સમૃદ્ધ અને બળવાન ધરતી તરીકે ગુજરાતી પ્રજાને ઘડવામાં અને સામાજિક અને સાંસ્કારિક સમૃદ્ધિનાં સાસ્ત્રરૂપે જ્ઞાનનો પ્રજામાં ફેલાવો કરવામાં કામ લાગે અને સાર્થક બને એ સદ્દિશા બાંધતી હોએ બીએ.

*

'શહીદાને અંજલિ

તરુ' છવન. આગે હજુ કંઈ છે. એની ઝડપ ધણી વરતુ બુલાવી દઈ શકે છે પરંતુ પ્રજાની સંસ્કારિતાની જમીનમાં છવનનાં ખાતર પુરનાર માટીભણાઓની સમૃત્તિ ભૂલી પાડવે નહિ. રજબજલી અને વસંતરાવના સમૃત્તિ, જુલાઈની પહેલીનાં આ' કાળા દિવસે કોમી દુતાશનને જુલાવવા મરી ફિટનાર જુલાનં બાઈઓની પીર માનવતાની એ મૂર્તિઓ અમે યાદ કરીએ બીએ. તેમનાં ઉમદા છવનનાં વિનાશનાં શોક-વાદળોમાં યે તેમની શહાદતની પ્રેરક તીજળી આપણા અંધારા માર્ગે અજવાળવા કરશે.

*

સાંસ્કારિક જાગૃતિને રજવાડી પડકાર

આપણી ઉપરનાં અધારાં હજી એસથાં નથી. આવતી આઝાદીનાં અજવાળાં-ને રાહવા આજે એ અનેક પ્રત્યાઘાતી હાથો આડા દેવાય છે. એ પ્રયત્નો બાકીયા લાગે તો પણ એ સંગઠિત રીતે દેશભરમાં થઈ રહ્યા છે. અને જાગૃત પ્રજાજનોએ તેની આમે તકેદારી રાખવી ધટે. એવા દુષ્પ્રયત્નોને પરાજય આપવો ધટે. કોચીનના રાષ્ટ્રવાદી ગણાતા મહારાજાએ ગઈ તા ૫૨મી જૂને જ કેરાલાના મહાકવિ વાસ્લા-ચોલનાં ધરની જડતી લીધી હતી ।

આજે કવિવર વાસ્લાચોલની પહેચાનની જરૂરત કોઈ પણ હિંદીને માટે ભાગ્યે જ હતી. તેમને સારુંયે દક્ષિણ હિંદ, દક્ષિણના ટાંગેર તરીકે ધિરદાવે છે. એમણે કેરાલાને વાલ્મિકી રામાયણ સાથે નવજીવનનું જાન પણ ગાઈ સંભળાવ્યું છે. તેમણે કેવળ સાહિત્ય દ્વારા જ જનની સુકિતનું જાન ગાતાં ન અટકી, સક્રિય સામાજિક કાર્યકર રૂપે પણ જીવી બતાવ્યું છે. ૧૯૪૪ ના કેરાલાના દુષ્કાળ વખતે ૧૬ વર્ષની વૃદ્ધવયે પણ તેમણે જનતા માટે હાથમાં ઝોળી લીધી હતી. જનતા સાથેની આ અસીમ મહોબત જ કોચીનની ચોલિસના ખોદનું કારણ બની લાગે છે ?

મહાકવિ સુસ્ત કોંચેસવાદી છે, કોચીનના રાજા 'રાષ્ટ્રીય' ગણાય છે, તેના પ્રધાનો પણ કોંચેસવાદી છે. એ સ્થિતિમાં પણ આવા કોઈ પણ સંસ્થા કે રાજ્યને માટે નાણેશીરૂપ બનાવો બને છે. જનતાના સન્માનનીય કવિ સાથેનું આ વર્તન આપણી સાંસ્કારિક જાગૃતિને રૂંધતી રજવાડી રસમોએ કરેલા પડકાર બરાબર છે.

*

પ્રજાકીય જાગૃતિનું નાટક

પ્રજાની લાગણી અને અભાગી દશાનો ગેરલાભ ઉદામવાદીઓ ઉઠાવી રહ્યા હોવાના આક્ષેપો અનેક વર્તમાન પત્રોનાં પાનાંઓ પર ચમક્યા કરે છે. ત્યારે ખરી વસ્તુસ્થિતિ શું છે એ રત્ન કરતું એક પ્રગતિશીલ નાટક 'દેશભક્ત' ગયા માસની આખરે મુંબઈ લોકનાટ્ય સંઘના હિંદી વિભાગે રત્ન ક્યું હતું.

પ્રજાની સાચી રાજકીય જાગૃતિ માટે આવાં નાટકો જરૂરી છે. આપણા ઉદામ પત્રોની આજની વિભક્ત દશામાં તેને ઇમલિત કરતાં સ્થાપિત હિતોનું સ્વરૂપ સમજવામાં તેમને વિચારતા કરવામાં આ નાટક એક સચોટ કલાકૃતિ આપી જાય છે. એ દૃષ્ટિએ અમે તેને આવકારીએ છીએ.

નાટકનાં રાજકારણમાં એને સર્વશ્રદ્ધા બનાવવાની દૃષ્ટિએ તેનાં કથનની વેધકતા ઘટાડ્યા સિવાય પણ ફેરફારો કરવાની જરૂર છે. બીજું, નાટ્ય ઉત્પાદનની દૃષ્ટિએ અભિનય સૌથી સુંદર હોતો. પરંતુ તખ્તા આયોજન અને સમગ્ર હાલમાં મોજપૂર્ણ હોવાની જોડાઈ પ્રયાસે દૂર થઈ રહે. આ બે અગત્યનાં સુધારા નાટકનાં વસ્તુ અને હાલમાં ખૂટતાં તત્ત્વો પૂરાં પાડશે એટલું જોઈએ.

*

પ્રજાની વિદ્યાપીઠની નોકરસાહી ખાસીયત

હાલ માસમાં પ્રાંતિક વિદ્યાપીઠની નોકરસાહી પ્રધાનો અનેક વિદ્યાર્થી ભોગ બન્યા. વર્ષાથી ચાલુ રહેલી કેલેન્ડરના વર્ગોની વિદ્યાર્થી સંખ્યામાં (૧૮૦ થી ૧૫૦ કરી નાખી) અત્યંત કાપ મૂકાયો. સેંકડો વિદ્યાર્થી માટે ઉચ્ચ કેળવણીનાં દ્વાર કમરે એક જટકે બંધ થઈ ગયાં. પ્રાંતની સંપત્તિનાં વર્ષ એજે ગયાં. વિદ્યાર્થીઓ ક્યાં જાય? જુદા જુદા વિષયોનાં શિક્ષણની એક કે બે કેલેન્ડર માંડ હોય છે; એ મર્યાદા ઉપર આ સંખ્યા મર્યાદા! પ્રજાનાં આયુષ્યને વેડફતી વિદ્યાપીઠની આ જૂની નોકરસાહી વારસાની પ્રથા પ્રજાનાં પ્રતિનિધિઓએ દૂર કરવી જ જોઈએ.

*

સાહિત્યનું જોરવ

ખાસ અને ટકરાઓમાં આપણી સાંસ્કારિક કારવાલ આવા દુઃખદ આપણો સહેનો તો, જો સુખદ અનુભવો પણ સર્જતી જાય છે.

કવિ ખબરદારની ૫૦ વર્ષની સાહિત્યસંવાનું યોજ્ય સન્માન કરવાની અને કવિશ્રીને જરૂરી સહાયક ફાળો આપવાની પ્રવૃત્તિ ગતિમાન થઈ છે. બીજી તરફ સુજાતના પદોલ્લા અજવાર અક્ષવાનુની કાવ્યોના ગયક રવ. શ્રી ખાસાશંકર ઉલ્લાસ-રમ કંથારિયાનો પ્રથમ સ્મારક દિન ઉજવય છે. અંધે આવા પ્રસંગોનું યોગ્ય જોરવ કરવા રહેવા અને એ રીતે જનતા તથા તેના સંસ્કારવિધાનને વચ્ચે જવતો સેવુ રચના સહુને વિનંતી કરીએ છીએ.

મધ્યસ્થ પુસ્તકાલય : એક શુભ પ્રયાણ.

મહા આ. ૨૬ મી જૂને મુંબઈખાતે પ્રાન્તિક મધ્યસ્થ પુસ્તકાલયનો ઉદ્ઘાટન વિધિ થયો. આપણા પરાધીન દેશમાં દુનિયાના મહાન પુસ્તકાલયોની કક્ષામાં ઊંચું રહી શકે તેવું એક પણ પુસ્તકાલય આજે નથી. આજ સુધી પ્રજાનાં સાંસ્કૃતિક જીવનની એક મુખ્ય શિરા જેવી પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ આપણા દેશમાં માત્ર રોયલ એશિયાટીક સોસાયટી મર્યાદિત સ્વરૂપે ચલાવી રહી હતી. ૧૯૩૮ માં મુંબઈની મહાસભા સરકારે મધ્યસ્થ અને પ્રાદેશિક પુસ્તકાલયો સ્થાપવા વિચાર્યું હતું પરંતુ તેમનાં રાજ્યનામાં પછી ગેરી નોકરશાહીએ એ પ્રશ્ન અભેદાદ પર ચડાવ્યો હતો. છેવટ આજે એ યોજના શક્ય બને છે.

આ પુસ્તકાલયમાં દેશ અને પરદેશની સાહિત્ય, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન વગેરે અક્ષર જગતની બી શકે તેટલી સિદ્ધિઓ પ્રજાના હિતોમાં અર્થે એક કરવામાં આવશે. મુંબઈમાં સ્થપાયેલાં આ મધ્યસ્થ પુસ્તકાલય ઉપરાંત પુના, કારવાર અને અમદાવાદમાં ગ્રામ પ્રાદેશિક પુસ્તકાલયો સ્થપાશે. ત્યારબાદ ગ્રામ-પુસ્તકાલયો સ્થપાશે. પ્રજાની બૌદ્ધિક સંપત્તિના વિકાસમાં આ પ્રારંભ એક મોટા ફાળો રૂપ બની રહેશે. અમે તેનો હાર્દિક આદર કરીએ છીએ અને પ્રજા તથા પ્રજાકીય સરકારના સહકાર વડે આ શુભ પ્રવૃત્તિ વધુ અને ઝડપી વિકાસ સાધી રહે એ ઈચ્છા વ્યક્ત કરીએ છીએ.

- સ્વપ્નસ્થ

આ દુનિયાની રાડઆતથી જ જે લોકો જગતની સુંદરતા માટે,
સહુનાં બધાં માટે કર્યાં જે સ્વાર્થલાભ વગર ત્યાં જનમ્યા છે,
ત્યાં જન્મ્યા છે, એના કલ્યાણ માટે હકતા અને આગળ વધતા
આગ્યા છે, તેમની કતાર કવિએ લેઈ અને આપણે પણ એમની
સાથે મળી એ જ ગીત ગાઈએ તો કેવું ઉમદા ?-એ ભાવનાએ
તેમની પાસે આ ગીત લખાવ્યું.



અમે મુસાફરો, મુસાફરો મહાન ખડકના !

૪૬ બૃતકાળ યાજી શો હતો રહ્યો રમી
સૃષ્ટિ આ કુમારી વિશ્વમાં નવી ઉષા સમી

જીવડી હતી તરી

મુગ્ધતા ભરી અહીં

ત્યારે દેશ દેશ મુદ્ક મુદ્કમાં ભમી ભમી

અમે પ્રથમ ધરામહાં ભરેલ ગીત હર્ષનાં

અમે મુસાફરો, મુસાફરો અનંત વર્ષના.

અમે મુસાફરો ! અમારાં કારવાં જીવો, બલે

ગીત જંગલે 'નવીન કેડી' ગળ પાડતા.

રાજમીઠ પાણુમની ભીંતને ઉખાડતા

શુદ્ધ રણે લીલરંગી ભાતને ઉગાડતા...

સમુદ્રને મહાપટે

અનેક નદીને તો

વહી રહ્યા, વધી રહ્યા કદમ કદમ પળે પળે.

અમે મુસાફરો, મુસાફરો સદા ગતિ ભર્યા
અમે પ્રથમ સર્વ માટ માર્ગ મોકળા ધર્યા.

પ્રકૃતિના ચા હકે

સંસ્કૃતિના વા હકે

સૌન્દર્ય, પ્રેમ, પુણ્યના પ્રથમ અમે ઉપાસકો.

અમે મુસાફરો અમારી કૃત્ય મુક્તિ કારણે
ટેલ નાખતા જઈ યુગોથી સર્વ બાંહેણે

સાથ આવો ! અધકાર ઊઠી કોટડી તણા
સાથ આવો ! બેડીબધ તોડીને રિખામણા
સાથ આવો ! નોતરી રહી નવી વિચારણા

અમે મુસાફરો, મુસાફરો પ્રદીપ મુક્તિના
પંથ કાઢિયા જલાવતાં પ્રસુપ્ત શક્તિનાં.

પ્રકાશ તણા ગાયકો,

અમે મહાન સ્વપ્ન સાથ સત્યના વિધાયકો.

અહો ! પથે પળત સર્વ જ્યોત મંગલા ધરી
અપૂર્વ રંગ ને અનંત હર્ષ અંગમાં ભરી
આ ધરાને જન્મ સાર્થ, સફળ પૂર્ણ જે કરી

આગળ વધ્યે જતા

ધન્ય જીવને થતા

માનવીના સંધના અમે અહીં સુનાયકો.

અમે મુસાફરો, મુસાફરો દિગંત-દૃષ્ટિના,
અમે મુસાફરો અહો ! બનેલ સ્વર્ગ સૃષ્ટિના.

અમે મુસાફરો, ખરું અગાધ આંહી મહોત્સવે
આ પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી રહ્યા, સરી રહ્યા.
પ્રચંડ કાળની કરાળ મૃત્યુ ઘેરી નોખતે

છતાં અમે ફરી ફરી

નવાં રૂપો ધરી ધરી

જગીએ જ કાળજૂના બેરઓની સૌખ્યેતે.

જિંદગી મહી ભુંગાઈ આગમાં અમે ગયા

જિંદગી મહી જગાઈ પાટિયે અમે પડ્યા

જિંદગી મહી દટાઈ મિટી ધોરમાં થયા

માતના સહી સહી

અનેક જિંદગી વહી

છતાં ૫ વજ્ર શા અમારે પંથ આ ખડા રહ્યા.

અમે મુસાફરો, મુસાફરો સળંગ પ્રાણુના

અમે મુસાફરો અખંડ મૃત્યુહીન ગાનના.

અમારા કાફલા જીવો !

વૃદ્ધ ભૂતકાળથી અહીં સુધી ધપી રહ્યા

અનેક જંગમાં પથે ભલે કંઈ ખપી રહ્યા.

છતાં અખૂટ ચાલશે અમારી ફૂલ સર્વદા

ન્યાં સુધી રચાઈ ના જશે બધે ૫ ભદ્રતા.

માણુસાઈના મહાન રાજ્ય તણા કલ્પકો

અમે રવતંત્ર ને શ્રીમંત ભાવિતણા શિલ્પકો.

મુસાફરો અમે પવિત્ર પ્રાણુત્રિપ મુશ્કના

અમે મુસાફરો, મુસાફરો મહાન ખરકના.



પ્રાચીન નર્મદાકિનારે

-શાંતા ગાંધી

ભણીતા પુરાતત્ત્વવેત્તા શ્રી અમૃતલાલ પંડ્યા સાથે વાર્તાલાપ કરી નર્મદા-
ના કિનારાની આદિ વસાહતો અંગે તેમનાં નવાં સંશોધનોના મહત્વના
મુદ્દા દર્શાવતો આ લેખ શ્રીમતી શાંતા ગાંધીએ “સંસ્કાર” માટે તૈયાર કર્યો છે.

અથડાતી પછડાતી, છતાં મુક્રમતાથી આગેકદમ ‘માડતી’ માનવગતિ
આને પણ એક મોટા પ્રશ્નાર્થ ચિન્હમાંથી પસાર થઈ રહી છે. આપણે કાણ ?
ક્યાંથી આવ્યા ? કેવી રીતે આગળ વધ્યા ? ક્યાં જઈશું ? કેવી રીતે જઈશું ?
આનો સળંગ જવાબ હજી આપણી પાસે નથી. ભારતનો જાડાણમાં દટાએલો
ઇતિહાસ હજી બહાર આવ્યો નથી. ગુલામ દેશમાં સંશોધનને જોઈતું ઉત્તે-
જન મળ્યું નથી. છતાં કેટલાક ઉત્સાહી સંશોધકોએ અવારનવાર કેટલીક
ખૂટતી કડીઓ પૂરી પાડી છે. આવી જ એ અધારી કંદરાઓ પર નર્મદા-
કિનારો ખૂંદતા અમૃતલાલ પંડ્યાએ થોડા સમય પર પ્રકાશ પાડ્યો છે.

હજારો નહીં, લાખો વર્ષ પહેલાંની એ વાત છે. મધ્ય હિમયુગમાં ભારતની
ભૂમિ પર શિકાર ખેલતા આદિ માનવોનું ચિત્ર આપણી સામે ખડું યાય છે.
તે જવાવાસી આદિ માનવનો સમકાલીન હતો. તેના પ્રમાણમાં ચીનનો
આદિ માનવ (પેકીંગમેન) અર્વાચીન ગણાય ! પણ આફ્રીકનો આદિ માનવ
ભારતવાસી કરતાં પણ વધારે પ્રાચીન ગણી શકાય.

ભારતનો નકશો ત્યારે આજે છે તેવો ન હતો. કાશ્મીરને સ્થાને ‘કારવા’
નામનું સરોવર હતું. એકને બદલે બે નર્મદા નદીઓ વહેતી હતી. તેમાંની
એક મધ્યપ્રાંતમાં યઈને બરહાનપુર નજીક તાપી નદીમાં મળી હતી. આજે
અલોપ થએલ એ નદીનો પટ જુદો હતો. ત્યારે માળવા અને ઇન્દોર પાસે
કોઈ નદી નહોતી. ગુજરાતી નર્મદા તો આજે છે તેવી જ હતી. કાઠીઆવાડનું
ત્યારે નામનિશાન નહોતું. આટલાં વર્ષો પહેલાં પણ ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારતમાં
બે જુદીજુદી ભતની સંસ્કૃતિઓ ખીલી રહી હતી. એમાંનો ઉત્તરવાસી, પહાડો-
માંથી પથ્થર ખોદીને આપણે આજે પેન્સીલને અણી કાઢીએ છીએ તેવી રીતે
તેનાં અણીદાર ઓળશે બનાવતો. આજીવિકાના સાધનને આધારે ખીલતી

સંસ્કૃતિને વિદ્વાનો 'ફ્લેક' સંસ્કૃતિ તરીકે ઓળખાવે છે. અને એ યુગને પાષાણયુગનું નામ આપે છે. દક્ષિણ, ભારતનો આદિ માનવ નદીઓના પ્રગટમાં-મુલાયમ અને જાળજાળ પથરાયેલી હોય, તેની કિનારી ધરીને ધાર કાઢતો. તેની સંસ્કૃતિ 'દાર' સંસ્કૃતિ તરીકે ઓળખાતી મંદ્ર છે. આ દક્ષિણવાસી કયાંથી આવ્યો, તેનો ચોક્કસ જવાબ આજે આપી શકાય તેમ નથી. પરંતુ ત્યારે લાલસમુદ્રનું અસ્તિત્વ ન હતું. એટલે એખીસીનીઆના લોકો સહેલાઈથી ત્યાં પહોંચી શકે તેમ હતા.

પાષાણયુગની શરૂઆતમાં ખીસેલ આ બંને ભારતીય સંસ્કૃતિઓનું સંગમ-સ્થાન બન્યો. યુગરાતી પ્રાચીન નર્મદાકિનારો. અહીં જેવો મુશ્કેલ વર-સાદ પડતો હતો, તેવો તો આજે ચેરાપુંજીમાં પણ પડતો નથી. આરી અતિ-વૃષ્ટિમાં માણસ કેવી રીતે રહેતો હશે? ઝાંડ પર માંચડા બાંધીને? શુક્રાઓમાં રહેતો નહીં એ વાત તો નક્કી છે કારણ કે એ સમયની કોઈ શુક્રાઓના અવશેષો હજી મળ્યા નથી. તેને ખેતી કરતાં અવગતી નહોતી, પરંતુ નદીકિનારે રહેવાનું કારણ પોતાની તરસ ઉપરાંત એ પણ હોઈ શકે કે નદી કિનારે પાણી પીવા આવતા જનવરોના ચિકર વધારે સહેલાઈથી કરી શકાય. તે સમયના પ્રચંડકાય જનવરોના અવશેષો મળી આવ્યા છે. કદાચ આ પ્રાચીન ભારતવાસી માછલી પકડનાં પણ શિખ્યા હોય, તે જનવાજ્ઞેય છે. તેનું પૂરું હાડપિંજર તો મળી આવ્યું નથી પરંતુ જવાવાસી માનવના દેખાવ પરથી તેના દેહબધારણનું અનુમાન કરી શકાય તેમ છે.

આ સંસ્કૃતિ લગભગ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૮૦૦૦ વર્ષ સુધી અહીં પ્રવર્તમાન રહી તેવું આજે અનુમાન કરી શકાય છે.

દ્વિમયુગની આખરમાં આબોહવામાં ફેરફાર થવા લાગ્યા. ગરમી વધી નર્મદાના ગાદ જંગલોનું રચાન રેતીના રણે લીધું. સુખદ હવામાનની શોધમાં ભારતવાસીએ વંતન છોડ્યું? કે પ્રકૃતિ સાથે લડતા લડતા આ જમિ પર જ તેણે પ્રાણ છોડ્યા? આનો જવાબ આપણી પાસે નથી. અહીં આપણી પર-ખરા લૂંટે છે. નર્મદા કિનારાના રણમાં પરિવર્તન થતું હતું ત્યારે સહરામાં જંગલો લહેરાતાં હતાં. કોઈ સાંદસિક દિંદી ત્યાં પહોંચી ગયો હોય પણ ખરો. ઉત્તર પાષાણ યુગમાં ચીન અને પેકેસ્ટાનની જમિ પર લગભગ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦૦ માં ખેતીની શોધ થઈ એમ કહેવાય છે, સારે ભારતના કોઈ ખૂણામાં માનવી વસતો હોય તો તેની કયા હજી જૂઠામાં જ છુપાએલી છે.

અમૃતસાહસાષ્ટમે મળી આવેલ જીજી કહી પુરાણયુગની છે. વિષ્ણુપુરાણ વગેરેમાં જે અર્થજીવનનું વર્ણન આવે છે તેના પુરાવાઓ આજે નર્મદા-કિનારે મળી આવે છે. પ્રાચીન દંતકથા અનુસાર ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય કરતાં ૧૩૩ પેઢી પહેલાં-એટલે ૪૦૦૦ વર્ષ પહેલાં એક મોટું સામ્રાજ્ય ગંગાતટ પર ફેલાયું હતું. તેની એક શાખા કાશીઆવાસના પશ્ચિમ કિનારા પર આવેલ, કુશ-સ્થલિ સુધી અને બીજી નર્મદાકિનારા પર પથરાઈ આ મધ્યભાગ અનુપદેશના નામથી પ્રખ્યાત થઈ ગયો. ત્યાં રાજ દેશસ્થતી અણુ ફરકતી. નર્મદાની ખીણના નીચલા ભાગમાં ભૂગુપ્ત વસતી હતી. વીસ પેઢીઓ બાદ રાજ મુચકંદે રાજ-ધાની કરતો કોટ ચણાવ્યો. રાજ મહિષમે તેને વિશાળ જનાવી નવું નામ આપ્યું-માહિષમતી. નર્મદાકિનારે આજે મહેશ્વર નામનું ગામકું મોજૂદ છે. અમૃતસાહસાષ્ટ કહે છે કે તે જ પ્રાચીન-માહિષમતીનું અવશેષ છે. હૈહયેએ તેને સમૃદ્ધિને ચિખરે ચમપ્યું હતું. પણ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે તેને છતી લીધા બાદ તેની પડતીની શરૂઆત થઈ.

આ શોધનું મહત્ત્વ જલુવા માટે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, આજે પ્રાચીનતમ ગણાતી મોહન જુ દારોની (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦) સંસ્કૃતિ કરતાં નર્મદાની સંસ્કૃતિ વધારે પ્રાચીન છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષ પૂરના મળી આવેલ અવશેષો જે સંસ્કૃતિના છે તે એટલી આગળ વધી ગઈ હતી કે તેને ખીલતાં ઓછામાં ઓછા ૨૦૦૦-૩૦૦૦ વર્ષ તો લાગ્યા હશે જ. વળી આ પ્રજનો ઉલ્લેખ પ્રાચીન તામીલ સંગમ સાહિત્યમાં આવતો નથી. એટલે તે આર્યસંસ્કૃતિ હોવાનું અનુમાન કરાય છે. તે ઉપરથી આગળ જઈતે અમૃત-સાહસાષ્ટ એ સલાહ રજૂ કરે છે કે આર્યોનું ઉત્પત્તિસ્થાન ભારતીય નર્મદા કિનારે તો નહિ હોય ? આખીએનિયા અને સુમેરિયાની સંસ્કૃતિ માત્ર ઈ. સ. પૂર્વે ૨૨૦૦ વર્ષ પહેલાંની છે.

આર્યપ્રજ ભારતમાંથી આસપાસ ફેલાઈ કે પડોશમાંથી ભારતમાં આવી ? આ તો આસપાસના પ્રદેશમાં એક સાથે જ હળીમળીને પરસ્પરની પ્રેરણા પામી ખીલી ? આ પ્રશ્નોનો કોઈ પ્રમાણભૂત જવાબ આજે મળી શકે તેમ નથી. વળી, આ જાતિની પ્રાચીનતા કરતાં પણ વધારે રસપ્રદ અને મહત્ત્વની માહિતી તો એ છે કે, આ પ્રજ તે સમયમાં રહેતી હતી કેવી રીતે ? તેનું સામાજિક અને વ્યક્તિગત જીવન કેવું હતું ?

આ લોકો આપણી જેવા હોમોસીપીઅન હતા તેમાં કોઈ શક નથી. તેમનો દેખાવ આપણા વાનર પૂર્વજો કરતાં અવાચીન માનવીનેજ વધારે મળતો

આવેતો હતો. જેતીવાડીમાં તેઓ પારંગત હતા. આ જેતીપ્રધાન સમાજ એટલી ઊંચી કક્ષા સુધી પહોંચી ગયો હતો, કે તે માહિજમતી જેવી એક માઇલ લાંબી નગરી વસાવી શક્યો. અહીં ઠેરઠેર જમીનમાં દોઢા ઇંટથી ચણેલ ધાન્યના કાકારો મળી આવે છે, તે ધાન્ય કેવાં પ્રકારનું હતું તે કહેવું, નર્મદાની બેજવાળી જમીને લગભગ અશક્ય જ બનાવી દીધું છે. મિસરની સૂડી જમીનમાં સંધરેલું પ્રાચીન ધાન્ય તો શું પેલું પકાવેલ શાદી પેલું આજસુધી જેવી ને તેવી જળવાઈ રહી છે. આ કાકારો જે ઇંટા વડે ચણાયા છે, તે ઇંટા ૨.૭૫ ઇંચ કદની, ૧૦ ઇંચ લાંબી, અને ૬ ઇંચ પહોળી છે. તેનો ઘાટ પ્યાલી જેવો છે. આ સિવાય પાકી માટીના સર્પાકાર કાંતવાળા વાસણો મળી આવ્યા છે તે આ સંસ્કૃતિને પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ કરતાં યોગ્ય હોવા છે.

અહીં ઉલ્લેખધર્મી પથ્થુ સારા પ્રમાણમાં ખીલ્યો હોય તેમ લાગે છે. પ્રાચીન સુઢરીઓના અક્ષરપ્રેમને રીઝવવા ખાતર બનાવેલી નાના પ્રકારની રંગબેરંગી ચૂડીઓ-રાતી, કાળી, પોપટી, પીળી, લોખુરણી વગેરે-મળી આવે છે. એટલે કાચ બનાવવાનો અટપટો કુશલ જે પ્રમથે કેળવ્યો હતો તે પ્રમથની જીવનકક્ષાનું અનુમાન કરી શકાય તેમ છે. વળી 'યક' અને 'એગટ' જેવા પથ્થરની ચૂડીઓ પણ મોજૂદ છે. 'એગટ'ના તો કાંગરાવાળા કંગન પણ તેમણે તૈયાર કર્યા હતા. આ સિવાય એગટ, પ્રવાળ, સ્ફટિક વગેરેના મણિ પણ મળ્યા છે. કાચ તેના હાર ત્રી-પુરો બનને પહેરતા હશે.

નર્મદા કિનારા પર મળી આવેલ વાસણો, મોહન જી દારોનાં વાસણો કરતા ઉતરતી કક્ષાનાં છે. પરંતુ તેનું કારણ તો રચાનિક માટીની ઉતરતી જત પથ્થુ હોઈ શકે. પરંતુ આ પ્રમ જે પથ્થરનાં દરિયાશેનો ઉપયોગ કરતી તે પણ મોહન જી દારો કરતાં ઉતરતાં છે એટલે સામાન્ય રીતે તે વધારે પછાત હતી તેમ કહી શકાય. પરંતુ કાચ બનાવવાની કળા તેમના કૌશલનો પુરાવો આપે છે. બાબીલોનીઆના ગહેવાસીઓને આ કળા આવડતી નહોતી. મિસરમાં સૌથી પહેલાં કાચ બનવા લાગ્યો. ડ્રેક મ. સ. ૧૪૦૦માં જ! સર ચાર્લસ સ્ટાઇનને ઇરાનમાંથી જે કાચની વસ્તુઓ મળી છે તે દર્શાવ કરતા વધાર પ્રાચીન છે એમ કહેવાય છે. ખેર.

ઈ. સ. પહે ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં દેસાએક સંસ્કૃતિને અમૃતલાસભાઈએ નામ આપ્યું કે-દ્વીપકલ્પીય પ્રાગ ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિ. તેનો વિસ્તાર હાટા-નાગપુર, સિંજખમ, માનજીમથી માંડીને પશ્ચિમમાં કાઠીઆવાડ સુધી, અને

ઉત્તરમાં, પંજાબ, અટક, રાવળપીંડી) થી લઈને દક્ષિણમાં મહેસુર (ગેલારી) સુધી ફેલાયો હતો. ઉત્તર ગુજરાત, ગુજપીપળા, કાઠીઆવાડ, માળવા અને મધ્યપ્રાંતમાં તેના અવશેષો, આજસુધી વિશેષ પ્રમાણમાં મળ્યા છે.

x

x

x

ભૂતકાળના મજબૂત તાણાવાળા મેળવી, ભાવિની રંગબેરંગી ભાતો વણવાની તમજા તો હિંદવાસીમાં પહેલાથી જ મોજૂદ હતી. પરંતુ ગુલામ દેશમાં પરદેશીએ સંશોધકને ઉત્તેજન અને સહાય સંગવડ તો ન આપ્યાં પણ તેના માર્ગમાં અનેક નિરર્થક અડચણો ખડી કરી. આઝાદીનો પ્લે ક્રાફ્ટ ક્રાફ્ટ ચર્ચ રહ્યો છે ત્યારે, ભારતની ભૂમિમાં ગોંધાઈ રહેલ ઇતિહાસ બહાર આવવા પેઢારી રહ્યો છે. અનેક યુવાન જિતાસુઓ કાદાળી ઝાલવા તલપાપડ ચર્ચ રહ્યા છે. પગપ્રીય સરખાર દેશ અને વ્યક્તિની આ જરૂરતો પ્રીતશે ?



રોજાં જિવતરમાંથી પાત્રો અને પ્રસંગો ઉઠાવવાં, કટાક્ષ દ્વારા વાચકને જગાડવો, દાઢિયાવાડના પરંતુ વિશેષે રમતિયાળ આપાતંગીથી તેમને લગાવવાં એ શ્રી. વેળીભાઈની કલમની ખાસીઅત છે. એ રીતે તેઓ સામાન્યતાની દુનિયાની અંદરના મન અને દિલની છાની અંચાની વાત તમારી પાસે ઉઘાડી કરી જાય છે. લગતા સાહિત્યકર્તામાં તેમની આ શૈલીની તાકતી નવી ભાત પાડી રહી છે. 'પામથો' એની પોતાની જ વાત કરશે.

પ્રુદ્ધામતના હાસ્ય જોતું પ્રભાત પારલાની એ ગલીને અજવાળી રહ્યું હતું. એક તાકિયી નજર માંડી, તો, સવારના પહોરમાં જ વાળીઝૂડીને સાફ કરેલી એ ગલી, શણગારેલી સોહાગણીની સેંથીની યાદ આપી જાય. ઉપર આકાશમાં એક વિમાન જોડી રહ્યું હતું. નીચે છાપાનો ફેરિયો સાયકલ પર સડસડટ દોડી રહ્યો હતો. એક ખાલુ નવા ગંધાતા મકાન માટે આવેલી ઈંટોનો ઢગનો પડ્યો હતો. બંને બાજુના હારગંધ ગંગલાઓ અને તેના નાના બગીચાઓ હરિયાળા મનોહરતાથી આહ્લાદકતા પ્રસરાવી રહ્યા હતા. એક ગંગલાના કમ્પાઉન્ડની ગદાર ગલીમાં આવેલાં બેતણુ હારગંધ વૃક્ષો પર ખિસકોલીઓ ધમાચકરી મંચાવી રહી હતી. અને આ ગલીનું, વસાહતી એકાન્ત મન પડે એવું હતું.

ગલીનો એક છેડો રોશન તરફ લઈ જતો હતો અને બીજો છેડો જૂદ તરફ. એ ગલીની પેટા ગલી જેવડી એક નાની નબોકગીમાં લાંગી વૂટી લીંતવાળા કમ્પાઉન્ડમાં વર્ષો પહેલાં લાલ માટીના રંગથી રંગાયલું પેટું બૂનું મકાન જુઓ. અધું મુકાયલું ગૂંદીનું ઝાડ છે. એકાદ સફેદ ચંપાનું ફૂલો ત્રિનાનું ઝાડ છે. વરંડાવાળા બેઠાવાટની જોડો ઓરડીઓમાં સાધારણ સ્થિતિનાં માણસો વસે છે. જુઓ, પેલી ગાંધ અપ્રયાં ઘરમાં લઈ જાય છે. ધૂળમાં પેલાં કોકરોં રમે છે એ દીકાં ને ? આ મકાનની પાછળની ઓરડીમાં નજુ અદા રહે છે. પોતાના દેશનાં બોરડાં વેચીસાટીને મુંબઈ આવતું પડ્યું

છે. એક અકાલિયાથી તેમનો દીકરો રામશંકર ટાઇફોઇડમાં પડ્યો છે. વધુ છે. દીકરાનો દીકરો ય લગવાને દીધો છે.

રામશંકર સાબેસારો હતો ત્યારે દુકાને દુકાને ટાંગેલી દેવદેવીઓની ઝંખી-ઓની પૂજા કરવાનું કામ કરતો હમણું તે મરે છે એટલે તેની બદલીમાં બીજાને તે કામ સોંપ્યું છે. આ ધંધામાં તે હજી હમણું જ પડ્યો છે પણ એ ટાણું રોટલા નીકળવામાં વંધે ન આવે. હજી તો તે આ ધંધામાં નવો-સવો હતો એટલે માંડ પચ્ચીસ ત્રીસ દુકાનો તેના હસ્તક હતી. બીજી દુકાનો સર કરવાની ખટપટમાં જ તે હતો ત્યાં મોંઘળી આવી.

રાજ વહેલી સવારમાં માળી પાંખા ફૂલહારો ને થોડાંક ફૂલ મૂકી ગયો હોય તે લઈ એક વાટકીમાં થોભેલું ઠંકુ ને બીજામાં મીઠા પીળા રંગવાળું ચંદન હોય. રોકો કે ગ્રહના મુનીમને ચાલેલો કરવા એક સળી પણ હોય. આ બધું ચાળીમાં ગોઠવી ખમે બીના કપડાનો ફટકો રાખીને લગવાવાળી દુકાનોએ ટપાલીની માફક સહેલો ને સરળ નકશો મનમાં ચીતરીને કામે બેસી જવાનું હોય. મરિને દોહ-એ રૂપિયા આપી આ રીતે-અશુની પૂજા કરાવી શકાતી હોય તો તે મોંઘી નથી. આવા ખ્યાલવાળા પેઢીદારોના કામતી વખતને બચારી લેવાનું કામ રામશંકર ને રામશંકર જેવા અનેક કરે છે. આ એક ધંધો જ છે. એમાં ય મહેનત છે. આ ધંધામાં પિંડીમાં ગોટલા ચડે એ ન આવે.

કાઈ ગુજરાતના, કાઈ કાશિયાવાડના તો કાઈ મારવાડ-મેવાડના ભટ્ટ ભામણોએ મુંબઈમાં આ કામ પોતાને માથે લઈ લીધું છે. ઘણા આ ધંધામાં સારું કમાય છે. ને સારીરતા મુખિયા દોહસો જેટલી દુકાનો કે પેઢીઓની દેવ ઝખીઓને ટીલાં કરીને ધંધો ધીકતો રાખે છે. એ બહાને પંચદેવની પૂજા ચાલે છે.

આગલે દહાડે કરેલાં ટીલાં ટપકાને બીના ફટકાથી લૂછી નાખીને વાસી ફૂલહાર ઉતારી, નવો પહેરાવી દઈ, દુકાનમાં હાજર હોય તે મુનીમ કે પછી પટાવાળાને ટીલું કરતાકને બીજી દુકાન ભણી દોડવાનું જ હોય. અચ્છા અચ્છા ભણેલાઓને મહિને દોહસો કમાતા હોઈશો હોઈશો ચાલ ત્યારે આ ધંધામાં ખૂબી ગયેલા ઘણા ભટ્ટભામણો દોહસો તો ચપટી વગરતાં ધામી લે છે અને, તે ય સવારના આઠથી માંડીને અગિયાર સુધીમાં. પછી કાઈ બીજું કામ-કર્ચાક ચંડીપાઠ, કર્ચાક રુદ્રિપાઠ, કર્ચાક રસોઈ વગેરે કરે એ જુદું.

નવું અઢાના રામશંકરે આ હિસાબે લખ્યું તો સારી લીધી હતી, પણ હજી એ બીજીને બોલો થતો હતો. અને નરુણિભેગે ટાઇફોઇડ જેવી બિમા-

રીમાં ઝપાયો. આટલા દિવસમાં દવાદારુ ને ચાદ્રવમાં નાણાં ખરચાઈ ગયાં. રોટલાપાણી ય સાળુ જીવને તો જોઈએ જ ને ? ધરમાં જયરી, આર્થિક કાન્તિ આવી ચૂકી હતી.

દિવસ જય તો રાત લાંબી લાગે ને રાત જય તો દિ ખૂટે નહિ. ધરમાં ચણુનો ઘોડોક લોટ હતો તેનું 'પીફુ' કરીને આજે તો એક ટંક કાઢી નાખ્યો, પણ સંજની ચિંતા ઊભી જ હતી. આઠ મહિનાના આગકને દૂધ આપવામાં રેશનિંગ ક્યું હતું. એટલે જાળકની મા પોને વહેલી વસૂકી ગઈ. તેનો શોષ ભોગવતી ભોગવતી ય ગર્યાને સંતોષવા પરાણે ધવડાવતી હતી. પણ ખચ્ચુ ય હવે આ દગાખોરી સમજી ગયું હતું.

નજી અઢાચી આ જોયું જાતું નહોતું. પોતાની ય અવસ્થા આજ અડસક વરસને ઉધાર બાળુએ માંડીને જમા પાસાની બેઠી વાત ખાનગી રાખતી હતી. પણ અડીખમ સ્વભાવના ડોસાને આ સ્થિતિમાંથી છૂટવાં મોતનો વિચાર આવતો નહોતો. આજે સવારમાં ઊઠતાંવેંત જ તેમણે હાથમાં ધોળેલા કંકુની વાટકી ને ખભે ખડિયો નાખી પારલામાં લોટ માગવા જવાનું નિર્ધાર્યું. કોઈ થકાળુના કપાળમાં કંકુનો ચાંડલો કરવાથી જે બેચાર આનાના રોડકા પૈસા થયા તે. ડોસાએ આ નિશ્ચય કર્યો તો ખરો પણ ટાંટિયા ગામમાં આટલી બધી રખડપટ્ટી કરવાની ના પાડતા હતા. તગિયત એડી હડતાલ પાડવાની મૂંઝી ધમકી આપી રહી હતી. પણ, જોટ ખમીને ય કામદારોની ન્યાયી હડતાલને દાદ ન આપનારા માલેતુખરોની માફક નજી અઢા કરતા હતા. આ હાલતને પીલે મોઢે જોઈને રડમસ ઘઈ જતી વહુને એ કહેતા: “લામણુના દીકરાને બીજા માગવામાં શરમ શેની ?”

આમ ને આમ લગભગ દોઢેક મહિનો પસાર થઈ ગયો.

રાઈકેડમાંથી ઊગરીને રામચંદર હાલવાચાલવા જોટલી ઇક્તિ એકઠી કરી ચક્રો હતો. પંદરીસ દિવસમાં તો પોતે પાંચેક મધે લાગી જશે, બીનો કપડાનો કકડો જીવી પર ફેરવશે, ક્યાંક કંકુનો તો ક્યાંક પીળા ચંદનનો ચાંડલો કરશે, તરેહતરેહની દેવજીઓને દાર ચડાવશે ને થોડાંક નવાં ધરાંક ખાંધશે કે હમણાં દગદર શીડી જશે.

આવા મનુસૂઆ કરતા રામચંદરે પેઢીએ પેઢીએ જાતજાતના ભગવાનની જે જીવીઓ હતી તે ગંધીને સ્મરણમાં લાવીને ભાવિક હૃદયે પ્રાર્થના પણ કરી લીધી. ક્યાંક વાઘેશ્વરી ગિરાજે છે, કોઈ પેઢીમાં સરસ્વતી છે, ક્યાંક

હતાત્રય છે, ક્યાંક ગણપતિ છે, ક્યાંક શંકર છે, ક્યાંક વિષ્ણુ ભગવાન છે, તો ક્યાંક શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે. વળી, કોઈ કોઈ પેઢીઓમાં ભગવાન ઉપરાંત પેઢીના કે સંસ્થાના સ્વર્ગસ્થ સંસ્થાપકની છબીને પણ પ્રત્યુત્તરી છબીની જેમ જ પૂજાપાથી શણગારવી પડે છે.

ડોસા ગામમાં ગયા હતા. વિચારમાં બેઠેલા રામશંકર આગળ આવીને તેની વડુએ કહ્યું: “ દયો આ તમારા પાટથી કુંવરને સાચવો, બેઠા બેઠા, તો હું પેટીનાં લૂગડાં સમાનમાં કરી લઉં. નવી જ સાડીઓ છે, કસુંબામાંથી એક જ મેં ખર્ચે અડાડ્યો છે, બીજા તો કોરા છે, અને, પેટીમાં મૂઝાં છવડાં બહુ થઈ ગયાં છે.”

“હા, લાવ. આવ લહુ, આવ મારો દીકરો.” રામશંકરે પત્નીના હાથ-માંથી પુત્રને લીધો ને ખુચકારે બોલાવ્યો.

દેવદેવીઓની પૂજનું સદ્ભાગ્ય થયું દિવસથી જોઈ બેઠેલી પેલી કંકુ-ચંદનની વાટકીઓ રામશંકરે તાલ દેતાં વગાડવા માંડી ને પુત્રને રમાડવું શરૂ કર્યું. બીજી બાજુ રામશંકરની વડુએ પેટી ખોલી. જે ત્રણ કસુંબા, લગન વખતની જે રેશમી સાડીઓ, પાનેતર ને બીજાં થોડાંક કપડાં ઝાટકી ઝાટકીને એક બાજુ મૂક્યાં. પછી પેટીનાં છવડાં બહાર ખંખેરવાં તે કમ્પાઉન્ડમાં ગઈ.

અહીં લહુએ નેરથી રડવાનું શરૂ કર્યું. તેને ટાઢો પાડવા “આવું હો ભાઈ!” એમ કહીને તેણે આલતાં આલતાં જ પાછળ બેસ્યું. એટલી વારમાં જૂની પેટીની પતરાંની ખૂંત ભરાણી ને પહેરેલ ઇયલમાં ચરર કરતો ચીરો પડ્યો.

ઘણીધણિયાણી બનેલી હોંસ ભાંગી ગઈ. પત્ની તો રડી જ પડી ને પેટીને પજાડી. એની પાસે અત્યારે આ કસુંબા ને સાડીઓ હતી પણ ઘરમાં પહેરવાને સાદું ઇયલ બીજું નહોતું.

“હશે કંઈ નહિ, લે તું છોકરાને રાખ, હું જ બહાર ઝાટકી આવું છું.” કહીને અશક્ત રામશંકર પેટી લઈને બહાર ફળીઓમાં ઝાટકવા લાગ્યો, પણ આ ફટકા ઇયલનો ચીરો બનેના કલાગ્નમાં પડ્યો હોય એવો અણુચણુટ બને અનુભવતાં હતાં.

એક પેટી; એક જૂનું પાતું કળવગરનું કપાટ, એક નેતરની નાની ભીંતે ટાંગવાની અગરાઈ, એક નેતરની જૂની ખુરસી અને ડામચિયો-આ એના ધરતો સામાન, આ એનું દરનિચર. પેટી અગાધર ઝાટકી, વંદાઓ ને કંસારી-

ઓના લશ્કરની હકાલપટ્ટી કરી, હાંકિતો હાંકિતો રામશંકર પેટી સમેત મરતી એકદાજિયા પડસાર ભંણી આવતો હતો, ત્યાં જ તેના પગમાં કાંઈક ભોંકાયું. રાઠ પાડીને તે ત્યાં જ બેસી ગયો. પેટી આપમેળે દૂર જઈ પડી. 'પેતાનો જીવ બાળતી પત્નીએ આ બેધું'. જોકરને રામશંકરની પથારીમાં લગભગ પછાડ્યો, ને દોડતી આવી. "શું થયું? મારી રે! અટલાં બધાં લોહી..!"

"હા, ખીલો પગમાં ઘૂસી ઓ ઓ..." ખેંચી લોહી વહુને ખમે હાથ મૂકી ઊભા થઈને રામશંકરે ચાલવા માંડ્યું.

"મને મરતી આજ જ પેટી સગી કરવાનું સૂઝ્યું!" પત્નીની આંખમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં.

તરતરત હળદર દાખી દીધી, પણ લોહી બંધ ન થયું. પડોશમાંથી છીંકણી લાવીને દાખી, ઘરમાં બે જ દિવસ ચાલે તેટલું ઘાસતેલ હવું તેમાંથીય, સાચું પૂછે તો અચકાતે જીવે વહુએ પતિના પગ પર રેડ્યું.

એક બાળુ છોકરો કરેરે છે, સાડીઓ, કસુંબા ને બીજાં પાંચ પંદર કપડાંનો હગલો પડ્યો છે. રામશંકર આંખો મીચીને પડ્યો છે. વહુ બેડી બેડી રહે છે.

આ બધું છે શું? બહારથી આવતા નહુ અદા ઘરમાં આવ્યા ને વાત બાળી દુઃખનો એક વધુ ઘૂંટડો પી ગયા. પેટી ફળિયામાંથી લાવીને ઘરમાં મૂકી. પછી રામશંકરના વાગ્યા પર ગોળઅંગનાનો ડામ દીધો.

બે ત્રણ દિવસ શાંતિથી પસાર થયા પણ પછી ખચર પડી કે રામશંકરને તો ધનુર્વા થઈ ગયો છે. કુદરત ન્યારે રહે છે ત્યારે એના જેવું તો મોત પણ કૂર નથી હોતું. મોત તો એક ધા ને બે કટકાની જેમ હુમલો કરે છે, પણ કુદરતના આવા નાના નાના ફટકા માણસનાં હીર નિચોવી લે છે.

પારલાની ગલીઓમાં ખડિયો લઈને ઘૂમવાનું નહુ અદાના નસીબમાં હજીય લખ્યું હશે તે ગિચા ક્યાંથી થાય? અને દીકરાના નસીબમાં હજી ખાટલો ભોગવવાનું માંડ્યું હશે. એવા જ આશ્વાસનમાં બીજે દિવસે સવારના પહોરમાં અદા તો પેટનો પુરુષાર્થ કરવા તીક્ષ્ણી પડ્યા હતા. થોડાંક ઘર માગી પણ કાઢ્યાં હતાં. ત્યાં રસ્તામાં જ ટપાલીએ હાકલ કરી: "નહુ અદા! ઓ હોઈ નહુ મા 'રાજ'!"

નહુ અદાએ પાછળ જોયું તો ટપાલી. કાગળોની ચપ્પીમાંથી કાળી દાહીથી લખેલું એક પત્ર તેણે અદાને આપ્યું. માથે અશુભ લખ્યું હતું. કાગળ

રાજકોટનો હતો.. “ અશુભ ” વાંચીને ડોસાએ કાગળ આગળ વાંચ્યો જ નહિ. ન્યાતીલાઓમાં કોણુ વધુ મંદિરું હતું તે વાદ કરી ગયા. આમ તો, ધણાં મરવાને વાંક જીવી રહ્યાં હોય એવાં સંગાં વાદ આવ્યાં પણ કંઈ અટકળ કરી શકાઈ નહિ.

સીધા તે ઘેર આવ્યા ને રામશંકરને કહ્યું: “ પચારીમાંથી હોડો ઊતરીને વાંચ તો, કોણુ ગ્યું આ દુઃખિયારી દુનિયામાંથી ? ” ને પછી વિચાર આવતાં બોલ્યા: “ લાવ, લાવ, હું જ વાંચ્યું. તારે પાણું અભગ્રવું પડશે ને નાણું પડશે. ” પત્તામાં લખ્યું હતું કે લાણુજ કમલાનો વર હાટફેલથી ગુજરી ગયેલ છે. પ્રભુતા ઘર આગળ...”

સગી બહેનની દીકરી નાની ઉમ્મરે રંડાણી । અદાના અંતરમાં અરેરાટી વ્યાપી ગઈ. મૂંગે મોઢે તે ઘરમાં આવ્યા ને ઘડો પાણી રેડવા કહ્યું. વહુને પડોશણુ નવડાવી. રામશંકરને ય ગરમ પાણીએ નવડાવ્યો. ઘરમાં રમશાન-શાંતિનું ઉદ્વિગ્ન મૌન જવાઈ ગયું.

પછી અદાનું પીઠ ને વહેવાર મન હવે પછીના વિચારોમાં પરોવાયું : “ રામલો માંદો છે. એને આ દશમાં ક્યાંથી લઈ જવાય ? પણ વહુને તો કાણુ તેડી જ જાવી પડશે. પણ...પણ...આવે માટે અવસરે પહેરવાનો કાળો પોમચો જ ઘરમાં નથી ! ભારે કરી. ખરચમાં ખરચ બહુ જ છે. ”

પોમચાની લાલ-કાળી લાત જેવી જિન્દગી પર ડોસાને આ ઘડીએ એક ધિક્કાર છૂટે. “ સુખની સુરખીનાં લાલ લાલ છાંટણાની આમળાસ.દુ ખ-દારિદ્ર્યનું કાળું પોત-શું એનું જ નામ ગરીબની જિન્દગી ? હાટફેલ થઈને હાથતાળી દઈ આમ ચપટી વગાડતાં જ માણસ મરી જાય...શી વલે ચાવાની છે આ દુનિયાની ! ”

પડસારમાં બેઠાબેઠા આવું આવું વિચારતા સનમૂત બેઠેલા ડોસાની નજર કંદપનાથી જ ઝોરડીમાં સૂતેલા પોતાના પુત્ર તરફ દોડી ગઈ. ને એક જખખર ધ્રાસકો નંબુ અદાને હચમચાવી ગયો. “ એ બધું તો ઠીક...પણ અટાણે વહુને પોમચો બેશે તેનું કમ કરવું ? રૂપિયા દોઢ રૂપિયાની પરચૂરણુ સિવાય ઘરમાં શેકડ નાણું ન મળે ! બેએક દિવસમાં તો રાજકોટ જાવું બેઈએ. રેગવે-વાળો ય કંઈ ઉધાર ટિકિટ આપે જ દેશે ? ”

“ લામટા !..તું બીખ માગ, બીખી ! તેના વિના તારો આરો નથી, ફૂટેલ નસીબના ! ” આવું આવું મનમાં જ બગડતા નંબુ અદા પીળે દિવસે

સવારના પહેરમાં જ અડિયો લઈને ઊપજા. સરગવાની ધરડી સિંચ જેવી નહુ અદાની કાયાને ધરચી બહાર નીકળતી આકાશનો સુરજ ભેઈ રહ્યો. પારલાનો એ ગલીમાં હરતીફરતી હવા રવિવારના રેડિયો સંગીતથી હલેતી બની ગઈ હતી. ડોઈ મોટા માણસ આવવાના હોય ને આખી ગલી કાગળના પ્લગપતાકાથી શણગારવામાં આવે તેમ રેડિયો સંગીતની સુરાવટની આલાપપતાકાઓ ગલીની આબોદવામાં એક છેડેથી બીજા છેડા મુંધી લહેરાતો હતો. એ ગલીને બંગલે બંગલે રેડિયો ઝુંગતો હતો, એટલે એક છેડેથી બીજો છેડે જનારા વટેમાયુને આખું ચે ગાયન પૂરેપૂરું સંભળાય અને એ ગલીના પ્રવાસીની તહેનાતમાં રેડિયો સંગીત હાજર જ રહે.....

સંતકવિ તુલસીદાસજીની ચોપાઈ જેવી પારલાની એ તળપદી લાગતી ગલીના છેડે છેડાના જમણા હાથ તરફના મકાનમાં જવાની નહુ અદાની નેમ હતી. એમના ધ્યાનજહેરા કાનને સંગીત સંભળાતું નહોતું. બાજુ પર બોરાક ફફેસતું બુંડ એમની આંખોને દેખાતું નહોતું. મીઠાની કાંદીથી જેમ દૂધ ફાટી નય તેમ એ ક્ષણમાં ગહૂડિયાંથી અભારની સંગીતમય શાંતિના વાતાવરણમાં તડ પડતી હતી, પણ તેનું ય નહુ અદાને જ્ઞાન નહોતું.

ધર આખું શોકમાં ગળગઈ ખાતું સમસામ હતું. પોતાના દિવમાં ય ધા વાગ્યોતો, પણ હવનની કંઠાલિયન માણસને પરાણે કોર બનાવે છે. એટલે જ નહુ અદાને અત્યારે પોમચો અન ટિફ્ટિ લાડાના પેસા સિવાય શેતું ય જ્ઞાન નહોતું, શેતું ય જ્ઞાન નહોતું. બિલકું રેડિયોનું સંગીત અદરશ-પણે તેમના દિલની વેદનાં લીલી રાખતું હતું. અને જમની આ મિયા માયાનું તત્ત્વજ્ઞાન પણ નહુ અદાના અંતરમાં આવગન કરતું હતું.

એ ગલીને નાકે આવેલા બંગલામાં એક શેડ રહેતા હતા. બાઝીના વચ્ચા બંગલાઓમાં તો જાડૂતો જ રહેતા હતા. એટલે નહુ અદાના મનમાં એમ કે, એ એક જ શેડ પાસે જઈને પોમચાનું ને ટિફ્ટિલાગતું બધું ય બેઠું જ બીજતો આવું. માણસે માણસે હાથારી ન કરી, ખીતું શું? પેસા હાથમાં આવે તો પોમચાનું પોત લઈ રંગાવા અપાય. અરે બિનરેકો પોમચો ય મળી નય ના, તો ધોઈને કામ પતે.

.....કવ-લ્લહ બિચ જેસી માયા

વેસી સિય, લછિમન, રધુરામા.....

પગલે પરાણે તુલસીદાસની ચોપાઈ ગણગણતા નહુ અદા ધારેલા બંગલાના દરવાજા આગળ આવ્યા. દિમ્મત બેળી કરવા બોખારે બોધા મોટા

નહુ અદા શેના દાતાર શબ્દોની રાહ ભેઈ રહ્યા. અર્ધીક મિનિટ મૂંગી ગઈ. પંજી શેઠ સાહેબે સહેજ હસતાં કહ્યું : “ મહારાજ, તમે પૂજનિક છે. પણ હું તમને કહું છું કે આજ તો તમારું કામ નહિ થાય. ”

“ ભલે જાય, આજ નહિ તો કાલ; બીજું તો કંઈ નહિ પણ કાલે જાયું છે, ને આજ પાંચ દિ તો ધ્યા... આહીંથી જો દિ તો પો'ચતાં થાય. ” નહુ અદાએ આશંકાવાં મૂજતા અવાજે કહ્યું.

પોતાના નોકર-ચાકરોને સદાય કામ કરતા જ બોવાને ટેવાયલા શેઠે પોતાની આંગળીને દાંતમાં ભરાયેલ છેતોં દાવાના કામે લગાડી દીધી ને એમ ને એમ લાંબા પહોળા ઘર્ષ જતા ઉચ્ચારોથી જ બોલ્યા : “ હં...એ કામ કાલ ઉપર જ રાખો. આજ તો તમારું કામ નહિ થાય. ”

“ ભલે. ” કહીને કાલે તે આપશે એવા સંતોષમાં છૂટ પડ્યા નહુ અદાએ હાથ જોડ્યા.

“ ભલે નહિ. તમે જાણો છો ?-મારું નામ જલ્દ જ પ્રતાપી છે. ” નહુ અદાએ હંકારમાં કોંઈ હવાબું. એટલે હજી નહુ અદા પોતે કહેવા માગે છે તે કંઈ જ સમજ્યા નથી એમ જણી શેઠે ચોખવટ કરી : “ મારું નામ ખાઈ-પી ને લેવા જેવું ગણાય છે. મારું નામ જ્યે તેને તે દિ' મોટે ભાગે ખાવાનું મળે જ નહિ. ને મારું મોટું સવારના પહેરમાં જુએ, એનો તો દિ' આખો વ જગડે...હું...હું...હું...હું નથી કહેતો, લોકો એમ કહે છે. માટે મારી સલાહ જાનતા હો, તો કાલે જ કોઈ બીજા દાતારને પકડો-આજ નહિ. ”

આટલાં વચનોની સાથે જ અંદર બેસીને શેઠે મોટરનું ચારણ્ બગાડ લઈને બંધ કર્યું. આજના અખબારની ગડી ઉઠેલી લાં તેમની નજર અપકામને સાડીઓના રંગાટકામની જાહેરાત પર દોડી ગઈ...

શાયરે ઇન્કિલાબ જેશ મલીહાબાદી

- રવખસ્થ

જેશ જીવનના સર્વતોમુખી ઉદ્દાસનો ગાયક છે. એવો બ્યાપક અને બળ-
વાન ઉદ્દાસ લોકજીવન સિવાય બીજે ક્યાં સાંપડે ? અને લોકજીવન પર તો
શાહી અને શાહુકારી એ યારો પડેલાં છે. હિંદની કુદરત અને તેની સાથે
આવેલા લોકજીવનનાં અનંતવિધ સૌંદર્યનો ગાયક તેથી જ તો ક્રાંતિને આવા-
હન આપતો 'શાયરે ઇન્કિલાબ' બને છે. જેશની આસ્માની કવિતા ધરતીને
ઉદ્દાસમાં જીવનના વિકાસમાં રાચતી જોવા મળતા શાયરની સ્મર વાણી છે.

“મુઠ્ઠીઓંમેં ભરકે અફશાં* ચલ ચુકા હૈ ઇન્કિલાબ”

કંઠાર ક્રાંતિને પણ આવી રંગભરી આતીમાં બિરદાવવાનું તો જેશની
આસ્માની-રંગીલી લેખિની જ કરે.

ઉત્તર આફગાને વીધતાં રાક્ષસોં ગિયાં વૃક્ષોની કતારો તમે જોઈ હશે. સવાર,
બપોર અને સાંજના કિન્ન લિન્ન સમયે આકાશ તરફ મોઢાં ફેરવી મલકતાં ફૂલોની
દુનિયા એ તમે જોઈ હશે. સીધાં ચઢાણવાળા પહાડોને પણ આકાશમાં ધસી
જતા જોયા હશે. એનું જ જેશની કવિતાનું છે. ધરતી અને તેનાં માનવીની
દુનિયામાંથી તાઝાત લઈ, ફૂલો જેવી કામળતા અને પર્યંત જેવું સામર્થ્ય ધરી
એ જીએ ચડે છે. દૈનિક જીવનની વિધિવિધ છાગ્રા વચ્ચે એક અપ્રદ્ય સૌંદર્યનું
નિર્માણ થાય છે. એની કૃતિઓનાં દેહ પાર્થિવ છે; એનાં રૂપરંગ આસ્માની છે!

મુઠ્ઠીઓંમેં ભરકે અફશાં ચલ ચુકા હૈ ઇન્કિલાબ !

સાંભળતાં જ થાય છે, વાહ રે શાયર ! ક્રાંતિને તારા જેવો મસ્ત આવ-
કાર લાગ્યો જ કાઢ્યો આપ્યો હશે ! પરંતુ એ જ તો જેશની ખૂબી છે :
જીવનના ઉદ્દાસની. જીવનને ભરી ભરીને ગાવું, તેની હુદતા અને મહત્તા,

* અફશાં : મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ સેથીમાં કંઠ કે સિન્દુરને સ્થળે સોનાની રજ
પે છે તે.

સુખ અને દુઃખ, કુદરત અને માનવ તમામને, રાતભર ઝંખૂટી વીજળાઓ જેવા પ્રખર કલ્પના ચમકારાઓ વડે એક જ સૌંદર્યસૃષ્ટિમાં અજવાળા મૂકવાં. એ જ તો જોશની વિરલ સર્જકતા છે.

જોશ જેમ શૈલીમાં આસ્માની કવિ છે એમ વસ્તુમાં ધરતીનો કવિ પણ છે. તેની ‘આસ્માની’ અપાર્થિવ વિહારોની નથી. ઉત્સાહ અને વિકાસ માગતાં લોકજીવનની બળવાન આસ્માની છે.

એટલે જ તો છેક ૧૯૨૦માં બાવીસ વર્ષની હાથુવાન વયે દેશની મુક્તિની દિલચાલને બિરદાવતાં “ધરાંગારના વિનાશનું સ્વપ્ન” નામનાં કાવ્યમાં એ લલકારી બહથો હતો કે,

“દિવારોંકે નીચે આ-આ કર થાં જમા હુએ હૈં જિન્દાની
સીનોં મેં તલાતમ બિંજલીકા આંખોં મેં ઝલકતી સમશીરે !

...

...

...

તકલીફ કે લખકો જુ'બીસ હૈં દમ તોડ રહી હૈં તકલીફે...

...

...

...

આંખોંમેં ગદાકી સુરખી હૈં બેનૂર હૈં ચહેરા સુલતાંકા !”

* * *

“દિવાલોના પાંચા આગળ કેલીઓ જમા થયા છે. તેમની છાતીમાં તોફાન છે અને આંખોમાં તલવારો ચમકી રહી છે. સામ્યતા હોઠ ફફડાટ કરે છે અને દમ ભરી ભરીને પ્રવાસો યદ રલા છે. બિખારીની આંખોમાં (સુરસાની) લાલી છે અને સુલતાનના ચહેરાનો રંગ બરી ગયો છે !”

આપણા રાષ્ટ્રીય શાયર મેઘાણીભાઈથી એક દાયકા પહેલાં રાજકીય હિંદનું આ નીડર ચિત્ર આલેખના અને એ આલેખનમાં જ મુક્તિનાં સ્વપ્નને વધાવતા જોશને, જનતાએ “શાયરે ઇન્કિલાબ”નાં લોક-ખિરુદ્ધર પોતાના હૃદયમાં સ્થાન આપ્યું તેમાં શું નવાઈ છે ?

અને જોશ ? એ પોતે તો એની સૌંદર્યસૃષ્ટિ ને એની કવિતાની જન્મભૂમિ જેવાં લોકજીવનને જ લલકારતો હતો. તેનું રાજકારણ કવિના જનતા પ્રત્યેના ઊંડા પ્રેમમાંથી જન્મ્યું હતું. જનતાનાં જીવનમાં કુદરત જેવો જ ઉત્સાહ, વિકાસ અને સૌંદર્ય ઝંખતો જોશ, તેના પર જુદો અને શોષણ વરસાવતા વિદેશી શાહીવાદ, દેશી શોષણખોરો અને ધાર્મિક દંભખોરોના આચારો વચ્ચે સગમતી નવીનતા જેવી વાણીના ચમકારા અને મર્જનાઓ કરતો જ રહ્યો છે.

“૧૯૪૯ માં બીજું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું” ત્યારે એણે “કંપની સરકારના વારસદારોને” ઉદ્દેશી લખેલું ગીત હિંદુસ્તાની તોફાન, પ્રગ્લની મુક્તિની અદ્ભુત ધગરા અને શાહીવાદના વિનાશની અંતિમ ધડીની-દાંડી ટોચી રહે છે:

આ કાવ્યમાં એ બ્રિટીશ શાહીવાદનાં દમનના આખા ઇતિહાસને અવલોકે છે. આગળના કપાયેલા વલ્લુકોથી માંડી જલ્લિયાંવાલા અને ભગતસિંહ સુધીનાં તમામ દમનોનો જવાબ માગતાં છેવટમાં એ પડકારે છે:-

“જૈર અય, સોદાગરો ! અજ હૈ તો જસ ઘસ બાવ મેં,
વહન કે ફરમાન કે આગે મુકદો ગઈને,
એક કદાની વક્ત લિખખેશ નયે મજબૂતી,
જિસ’ સુરખી હો જરૂર હે તુમારી ખૂનખી;
વક્તકા ફરમાન અપના રૂખ બદલ સકતા નહીં
મોત ટલ સકતી હૈ, અજ ફરમાન ટલ સકતા નહીં !”

*

*

*

“અય સોદાગરો, હવે તમારો વખત પૂરો થયો છે. હવે કાળના ફરમાન આગળ અરદન નીચી નમાવો, કાળ જાતે જ એક નવા વિષય (મુક્તિની) કંદાણી લખેશે. તેનાં મથાળાં અથવા લાઠી માટે તમારા રક્તની જરૂર છે ! તમે મોતમાંથી બચી રાકો પરંતુ અહીં તો તમારો વખત પૂરો જ થયો છે !”

જોશનો આ હિંદુ મ જનતાપ્રેમ તેને લોકક્રાંતિની પડખે ખેંચી લાવ્યો છે. આપણે જોયું તેમ ક્રાંતિને એણે મુક્ત આસ્માની કંઠે વધાવી છે. એનું છેલ્લું મોટું રાજકીય કાવ્ય કૌચિસ, લીગ અને કોમ્યુનિસ્ટને સંબોધી લખાયેલું છે. તેમાં માતૃભૂમિની ગુલામી, છિન્નભિન્નતા અને અંદરના સ્વાર્થથી દ્વેષાયેલી નિરાશાનો હૃદયદ્રાવક ચિતાર આપ્યો છે. અને માતાના દહીં તો સૌથી નાના બાળક એવા સામ્યવાદીને સંબોધી છેવટમાં કહ્યું છે કે, તું જ તારી માતાની આશા રૂપ છે ! અને તારે જ હાથે તને મુખ આપવાનું નિશ્ચિન છે !

✱

પરંતુ જોશની રાજકીય કવિતા એ તો તેના પ્રગળ જનતાપ્રેમનો એક ભાગ માત્ર છે. કાવ્યના એના દરેક અંશમાંથી એક કે બે અથવા જેટલી જ આરી સીધી રાજકીય કવિતા છે. ઉત્તર હિંદની કુદરત અને લોકજીવનમાંથી, સર્વતોમુખી સમુદ્ધાસ અથવા જીવનના સર્વાંગી વિકાસની વિશાળતર અને સાચી ઝંખના ધટમાં ભરી ચૂક્યા જોશે, એ દર્શનને હૃદયની ઉલટ સંવેદના તથા સર્જક કલ્પના વડે કવિતાના સૌંદર્ય-સ્વરૂપે મઢી સ્ત્રીકું છે:

જેશનાં એ સૌંદર્યને સમજવા માટે આપણે ઉદ્ધુ કવિતાનો તેની પૂર્વના વિકાસ થોડો જોઈ જવો જોઈશે. તેમનો જન્મ આજથી ૪૯ વર્ષ પહેલાં એટલે ૧૮૯૮ માં યુક્ત પ્રાંતનાં મલીહાબાદ નામે ગામડાનાં એક જમીનદાર કુટુંબમાં થયો હતો. અને ઇશ્વાલ પછીની એટલે કે પહેલાં મહાયુદ્ધ પછીની કવિ પેઢીના એ અગ્રણી કવિ ગણાય છે.

શિષ્ટ શૈલીની જૂની ઉદ્ધુ કવિતામાં પંક્તિ-પંક્તિએ નજર આતા 'ગુલ, બુલબુલ, ચમત, બહાર' વગેરે શબ્દોની સજ્જત આપણે જાણીએ છીએ કે, વિરલ અપવાદો સિવાય નિર્જીવ જણાય છે.

એ દશામાં પ્રાણ સંચાર કરનાર પ્રથમ પ્રતિભાશાળી કવિ 'અનીસ' થયો. તેણે કરજવાની જમિ પર ઈમામ હુસેનની શહાદતનું ધાર્મિક કાવ્ય લખ્યું છે. એ જનાવ અરેબિયાનો છે પરંતુ 'અનીસે' તેમાં ગાયેલી કુદરત હિંદની છે, કુદરતનાં એ અનુભવજન્ય વર્ણનો ઉદ્ધુ કવિતામાં પણ અપૂર્વ તાઝી બરી લાગ્યાં.

ત્રીજા તબક્કામાં ઇકબાલ આવ્યો. તેણે શિષ્ટ શૈલીનાં શબ્દમંડનો ફરી અપનાવ્યાં. પરંતુ સાથે, માનવ અને તેની વર્તમાન જીવનભાવનાને પ્રકટ કરી એણે તેમાં સજીવરોપણ કર્યું.

તે પછી આવે છે એરી રાપક અસર પાડનાર ભેશ તેણે કુદરતનાં વાસ્તવિક વર્ણનોમાં વ્યક્તિમત માનવભાવોની નહિ પરંતુ માનવીનાં સામાજિક જીવનમાં ઓતપ્રોત થયેલી કુદરતને ગાઈ. જનતાનાં દૈનિક જીવનમાં, ઉત્સવોમાં અને પ્રણય કાવ્યોમાં પણ જોશની કુદરત કોઈ અલગ વસ્તુ નથી. એની વર્ણનાં વાદળાં અને મોર હોય છે તેનાં જ મેઘૂન અને તેનાં ગીન હોય છે. પિયર આવતી દોકરી અને તાળી પડતાં છોકરાં વગર જોશની વર્ણનાં અમીઝાર પાણી પણ મર્મવિહોણાં જની જાય. ટૂંકમાં વર્ણનો વ્યાપક ઉદ્દાસ એ 'અહો !' કે 'અહો !' ના ઉદ્ગારો કે ભવ્ય વિશેષણોને બદલે જન-સામાન્યનાં જીવનમાં જાગનાં જુવાળાનાં સજીવ પ્રતીક વડે જ વ્યક્ત કરે છે.

કુદરતનાં તેનાં એક નહિ પણ અનેક કાવ્યો લો. પ્રત્યેકમાં માણસ લયો છે. અને તેય 'હું' કે 'તું' રૂપે નહિ; પ્રત્યક્ષમાન સમુદાય રૂપે ! અને એ સમુદાય પણ કોઈ આઘાલ ભાવનારૂપે નથી. સમાજના સિત્તલિત વિકાસોનાં સમગ્ર રૂપે છે, વર્તમાન સમયનાં લોક રૂપે છે !

એની કવિતાસૃષ્ટિનું આટલું વિશ્લેષણ કરી આપણે તેનાં લેખકીને જેવાં સરળ હતાં ઉપરોક્ત દર્શનથી અને ઉત્કટ લાગણીસ્પંદનથી વિશિષ્ટ અનર્તા તેનાં કાવ્યો જ માણીએ:-

મૂંઝ કર બરસી છે ક્યા બરસાદથી પહેલી ઘટા,
 મુતરિએને સાહિલા પર નકે છેડે છે સિતાર,
 હલ ધરે ઠેથિયે હસતે ન રહે હૈ, મસ્તકાર,
 મસ્તકૈ જંગલમે ચરવાડા ચમન મેં નૂએ બાર,
 -મૂંઝ કર...

ગા રહા છે નાચુદા દરિયા કે સીને પર મહંદાર,
 -મૂંઝ કર...

બરસીએમેં નય છે ગર્મે અમ્મમાં જંગલમે ખાંસ,
 છ લડી છે ધૂપ કે મારે હુએ મેદાંકી ધારિ,
 લે રહે છે ફૂલ હત્તિનાનસે બાગોમેં સાંસ,
 જૈર અથકે નાખુનને દિલસે જેથલી ગર્મીથી ફાંસ,
 -મૂંઝ કર...

માહ પૈકર લડકિયા રંગીનિયોં પર ઘુલ ગઈ,
 રંગથી પુરિયાં હનરોં એક દિનમેં ઘુલ ગઈ,
 લી ને ગહેરી સાંસ દિલથી કુસ્તોં સખ ઘુલ ગઈ,
 ગઈ કુછ ઇસ તાહસે બૈડી કે આંખો પુત ગઈ,
 -મૂંઝ કર...

છા ગઈ લો દં- "તન આમેં કે બાગોં પર બહાર,
 લક રહી છે સોંધી સોંધી-સી રાખીમેં સુરા પેવાર,
 શામ પર કોયલ ગજલ-ખાં હૈ લખેન્દુ મયગુસાર
 ગા રહે છે રખકે ડાલી નીમ કે નીચે કહાર,
 -મૂંઝ કર...

પહેલા વરસાદની ઘેરી ઘટાઓ નીચી મૂકીને વરસવા લાગે છે ત્યારે,
 ગાયકો નદીના કિનારા પર જઈને તેમની સિતાર છેડે છે. કાંપ પર હળ ઉઠાવીને
 જેહૂતો હસતાં હસતા સીમ બાળી ચાલ્યા નય છે. જંગલના બરવાડો અને હથા-
 નોમાં વહેના ઝરા મસ્ત બની ગયા છે, અને દરિયાની છાતી પર ખારવાઓ
 મહાર ગઈ રહ્યા છે.

શહેરની છાપરાની વળીઓમાં અને જંગલના વાંસમાં સંગીત સર થઈ
 ચૂક્યું છે. તાંપમાં મરી ગયેલાં મેદાનોનાં ઘાસ ફરી જીવતાં થયાં છે, બગીચાનાં
 ફૂલો સંતોષનો હથાસ લઈ રહ્યાં છે, અને દિલને અડબાવતી ગરમીથી ફાંસને
 વાદબાજી નખે બહાર ખેંચી કાઢી છે.

ચંદ્રાંગના છોકરીઓ રંગની લઢીઓ પર મૂકી પડી છે અને એક દિવસમાં તે પ્રત્યેક વર્ષારંભે ચુંદરીઓ રંગની રંગની હળરો પડીઓ ખલાસ કરી નાખી છે. દિવસના ધોમ તાપમાં જમિ ચરેલી ધૂળમાં મીચાયેલી લોકોની આંખો દુરે ખુલી ગઈ છે. હિંડો મ્વાસ લેતાં જ દિલમાં કોઈ આસાની અનુભવાય છે !

આંખાવાડીઆંખોમાં* અત્યંત હળભીઓની ધૂમ મચી મથુ છે, અને માટીની સોડમ જેવી ધુસ્તુમા સુગંધ લોડી રહી છે. ગરબની ઉરતાદ કાયલોએ સાંજની હલકો છેડી દીધી છે અને અષ્ટમમાં દીકરીઓને પિપર લાવતા ભાઈએ, નદીકાંઠે લીમડા નીચે, ડોળી દેડી મૂકી ગાવા લાગ્યા છે !

ધાર અને ધ્રુવથી લાવતાઓ, અગમ્યવાદ અને દુન્યવી લાપરવાહીથી બરપૂર ઉદું કવિતામાં ઇકબાલ માનવ જાતિના આદર્શો ને પ્રશ્નો લાવ્યો, પરંતુ જોશ તે ધરતી સાથે જડાયેલા માનવીને લાવ્યો. એ માનવ દુર્બળ કે દીવા હોયનો અથવા ખુદ્દિની મિથ્યા કસરતોનો ઉસ્તાદ ન હતો. એ તો જિન્દગીથી ભર્યો, પૃથ્વી શરીરને ધાન પેદા કરતો, વરસાદમાં મહેનત કરતો થકા ગાતો જતો, ટાઢમાં તાપણ પેટાવી જીવતો સર્જક હતો.

જોશની રાજકીય કવિતામાં કેંક અંશે ગરજત થતું તેનું ક્રાંતિકારી તત્ત્વ કેટલી સૂક્ષ્મ સજ્જતાથી અમોઘ બન્યું છે. અને તે કેટલી જાડી જમીનમાં મૂળ નાખી બળવાન બન્યું છે તે અહીં સમગ્રાય છે.

અહીં ઉત્તરેલાં જોશનાં કાવ્યોની પસંદગી ગુજરાતી વાંચકને અનુકૂળ અને તે રીતે કરી છે. જોશનાં આથી થે ઉચ્ચ પ્રતિભાશિખરે પહોંચ્યાં કુદરત અને લોકજીવનનાં અદ્ભૂત કાવ્યો એટલી અધરી રાજિંદી ઉદુંમાં લખાયેલાં છે કે તે ગુજરાતીમાં ઊત્તરવાં શક્ય નથી. એવું જ છે એની પદાવલિનું. તેનાં નિરૂપણનું ઔચિત્ય લોકગીતોનો શ્રેષ્ઠ પ્રધાને આપનારી જિવંત બને છે. એનાં પ્રાસાદિકતા લોકગીતની છે. પરંતુ દર્શન અને દર્શનાધિધાન જોશની ઉચ્ચ સર્જક પ્રતિભાને પ્રકટ કરે છે.

એણે સંખ્યાબધે જીમિકાવ્યો અને ખંડકાવ્યો આપી છેવટ એક મહાકાવ્ય “ હર્ષ-ઈ-આખિર ”-“ છેલ્લો શબ્દ ” પણ લખ્યું છે, જે હાલમાં જ પ્રકટ થયું છે. તેમાં જેણે, દમ્ભ અને અધિભાસ સાથે સદાચોળી જૂજનાં માનવજીવનનો સંઘર્ષ બતાવ્યો છે. આ કાવ્યમાં એણે ધર્મ પર સખ્ત પ્રકારે કથા છે અને ખુદ્દિવાદનો ભયાવ કર્યો છે.

સુંદર નિરૂપણ, હલપંગમતા, કુદરતનું રૂપ અને જીવનના વ્યયિત ઉદ્દામનું એક સુંદર કાવ્ય છેલ્લે જોશ જઈએ:-

જંગલોં કે શરદે ગોશે, રેલ જલ ખાતી હુધ,
જેહલકે સીને પે ઝુઝે હલમ. લહરાતી હુધ,
જામે બહેશતમે તમરુ નાઝ ફરમાતા હુઆ,
પુલ અંગનકા હુઆ મેદાન પર જલ ખાતા હુઆ.

અવ-અમા. દુનિયાઈ નાદાની મેં દાનઈ કા જોર,
ભાપકી કુન્કાર, લોહકી ગરજ, પાની કા શોર,
ફૂલ ગભરાયે હુએસે, પત્તીયાં ડરતી હુધ,
ગમ પૂર્વે સદાએ શોખિયાં કરતી હુધ.

એક રોશન ફસૂઈ. મુઝમહીલ, તનંદા, ઉદાસ
ઝુટપુટકી બદલિયાં, પુરહોલ જંગલે આંસપાસ,
મલગજે નાલે, અંધેરી વાદિયાં, હલકી પુકાર.
બનકે ગીટોપિય કોસોંતકે ખમ્બરોંકી કેનાર
કદે-આદમ ધાંસ, ગહેરી નદીઆં, ઊંચે પહાડ
એક રોશન ફક્ત લે-દેખે, જાકી સગ ઉમડ.

*

*

કાશ, જન કર બાબુએસે જોય, ચે પૂરે કોઈઃ—
જંગલોમે કટ રહી હે કિસ તરાસે જિન્દગી ?
પામથી કે શહેર મેં તાલીમ ? રહતે થે કહાં ?
સાથકે ખેલે હુવોંકા યાદ હે નામોનિયાં ?
રાતદિન રહેતા થા જિનકી રૌનકોંસે દિલકો કામ
યાદ હે કયા અગ લી ઉન મુઝતી હુધ ગલીઓં કે નામ ?

સય કહો, ઉડતે હેં જગ આદલ અંધેરી રાતમેં,
જગ પપીહા ફૂકે ઉડતા હે ભરી ગરસાતમેં,
શય કો હોતા હે ધને જંગલમેં જગ આરીશકા જોર
સાલ્જાં બીગી હુધ રાતોમેં જગ કરતા દે શોર ?
રહ તો ઉસ વકત ફરતે ગમસે ગહરાની નહિ ?
તુમકો અપને એહદેમાઝીકી તો યાદ આતી નહિ ?

જંગલની થંકકભરી ઝાડીઓમાં વાંકીચૂકી થતી રેલ ચાલી જાય છે, જાણે કે પહાત દશાની છાતી પર જાનની લટો બિડતી હોય, સંસ્કૃતિ જાણે જંગલી દશા સામે ગર્વ દેખાડી રહી હોય. બીપણ એન્જિનનો ધૂમાડો મેદાન પર ગુંચળાં ફેલવી રહ્યો છે.

ઓય-મા, દુનિયાની નાદાની પર આ ડહાપણનું જોર કેવું છે? વરાળના ફૂંકારા, લોખંડની ગર્જના અને પાણીનો અવાજ, ગભરાયા જેવાં ફૂલો, ધાસની ડરતી સળીઓ અને સંચાઓના ખુશખુશાલ અવાજો!

એક એકલું વિચારમગ્ન, નિષ્ક્રિય અને હિંમત સ્ટેશન બિંદુ છે. ઉપર સાંજનાં વાદળની ખડાઓ છે, નીચે ચારેબાજુ જંગલ પથરાયેલું છે. ગંદાં નાળાંઓ, અધારી ખીણો અને ઝીણી ઝરમરની દુનિયા છે. વનની ચોમેર ગાઢના ગાઢ સુધી ખજૂરીઓની હારો બિભી છે. માથોડાંદંડ ધાસ, ઊંડી નદીઓ અને ઊંચા પહાડ છે. વચ્ચે ફક્ત એક એકાકી સ્ટેશન છે; તે સિવાય બંધું નિર્જન છે!

અરે જોશ, આ બાણુઓને જો કોઈ જાનને એ પૂછે તો કેવું સાંતું કે, જંગલોમાં કંઈ રીતે જિન્દગી ગુજરે છે? ક્યાં ઘહેરમાં તમે લાંબા છતાં? મૂળ ક્યાંના રહેવાસી? રાત દિવસ જેની મરતીમજાકથી દિલ હળવું રહેતું એ બાળપણના બેરોબોનાં નામનિશાન કે એ વાંકીચૂકી ગલીઓનાં નામ યાદ છે કે? સાચું કહો, જ્યારે અધારી રાતમાં વાદળાં ચડી આવે છે, જ્યારે વરસાદની હેલીમાં પપૈયા ફૂં ફૂં કરવા લાગે છે, ગાઢ જંગલોમાં જ્યારે વરસાદનું જોર જામી પડે છે અને બીની છાપરીઓ પર રાતભર પાણીનો તડતડાટ બાજી રહે છે ત્યારે તમારો આત્મા કોઈ ગાઢ શોકથી અકળાતો તો નથી ને? તમને તમારાં બચપણની યાદ તો નથી આવતી ને?

ભાઈ પ્રતાપ શાહ હજી તો ઠાઠ્યો લખવાની શરૂઆત કરે છે પરંતુ એની કલ્પનાની સુંદરતા અને મૌલિક શબ્દખંડનો એક અસાધારણ કાવ્યસજ્જનો પરિચય આપે છે. એમની કવન કૌશલ્ય કદા માટે જોઈતી જાહેરાત કર્યે નહ એ આશાથી અમે આ પ્રકટ કરીએ છીએ. “સાગર નૃત્ય” નામની એક સોનેટમાળા એમણે લખી છે. તેમાંનું ‘ગીત’ સોનેટ અડી રહ્યું છે. સાગર અને આકાશનાં યુદ્ધની કલ્પનામાં એમણે સાગર એટલે જગતનાં શિવનો વિજય ગણે છે.

પ્રચંડ સંગીત વહી ધુધરાટે દેતો યુદ્ધનાદ,
આકાશના સીમાડે રે પહોંચતો દર્ધધેરા સાદ,
વિશ્વ ચરાચર યાત્રું એકતાન સિન્ધુ કેરાં ગાને
નવલ સંગીત છંદ જાળ્યાં આજે પરિપૂર્ણતાને.

“પૃથ્વી છોડી મહાનાદે કરશે શું યુદ્ધ આજ સાથ ?
અગનના પટ વીંધી જશે એના સ્વર્ગમાં સંગીત ?”
સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, ગ્રહ દેતો ઢાંકી ભરે નલ ગાય
શિવનૃત્ય સાધનાના રેલી દેતો ભૈરવી મુગીત.

મહાયુદ્ધ કાળે આજે સૂર્યદેવ તણે ગાળે રથ
ત્યમ સિન્ધુ તો નાયતો વધુ વધુ યર્ષને ઉન્મત્ત;
ઉંચુ કિરણોનાં બાણ સૂર્ય છોડે એક પછી એક
હસતો નાયતો ગાળે સમુદ્ર નયી બીક છેક.

પાણીના તરંગો સાથે મળી જતાં બાણો ફૂસો જેમ
પ્રસ્ફુટિત હારથે રાજે સિન્ધુ અંગે સોના-મોતી તેમ !

ગંગા લાભ

મૂળ લેખક : ગંગાપ્રસાદ મિશ્ર

અનુ : પ્રભુદાસ પરીખ

હિન્દીના પ્રગતિશીલ લેખકોમાં શ્રી. ગંગાપ્રસાદ મિશ્ર એક અમૂલ્ય વાર્તાકાર છે. “ગંગાલાભ” આપણી એક અમાનુષ સામાજિક પ્રવાની વાર્તા છે. ગુજરાતમાં એ આટલાં હમ સ્વરૂપે આપક નથી પરંતુ એ જ દોષો આપણી બીજા પલ પડેલા છે...

ગંગાદેવના જન્મ ગંગાજીની મોટી માનતા કર્યા પછી થયો હતો. એ હકીકત તો હવે જૂની થઈ ગઈ છે. કહેવાય છે કે ગંગાદેવના માઆપને કંઈ સંતતિ ન હતી. એક સંતાનનું મુખ જોવા તે તકસી રહ્યાં હતાં. સંતાનપ્રાપ્તિ માટે એમણે ધર્મ દેવદેવીઓની પૂજા માનતા કરી જોઈ હતી. પણ તમામ દેવતાઓની પૂજાની જ્યારે કંઈ અસર ન થઈ ત્યારે તેમણે ગંગાજીની માનતા માની અને ગંગામાતાએ દંપતિની અભિલાષા પૂરી પણ કરી. ખુશાલીમાં ગંગાને કિનારે ગંગાપુત્રોને ભોજન અપાયું અને માતાજીનો પ્રસાદ ગામઝરમાં વહેંચવામાં આવ્યો.

ગંગાદેવ જન્મથી જ સંસ્કારી હતી. ગંગાજીની આરાધનાનું એ સ્વાભાવિક રૂપ હતું. ડાઈ, એવો મોટો વારતહેવાર ન જતો કે જે દિવસે પોતાના ગામથી દૂરદૂર આવેલી ગંગામાં સ્નાન કરવા ગંગાદેવ ન ગઈ હોય. અને ગંગાજીનું આપ્યું એને બધું હતું. હીરા જેવો પતિ હતો અને બીજા જેવો પુત્ર. માની લાખલાખ વાત સાંભળવા છતાં અને રોકકળ જોવા છતાં પણ એ, પત્ની આવીને પોતાના માતા પ્રત્યેના પ્રેમ અને સેવામાં હમ્મસરૂપ બની ન જાય તે માટે હમ કરવા તૈયાર ન હતો. કમનસીબે એના પતિએ વૃદ્ધાવસ્થામાં દેહત્યાગ કર્યો અને ગંગાદેવ ઉપર આખર અવસ્થામાં વેધવ્યનું દુઃખ આવી પડ્યું. પણ આ બનાવથી એની ધાર્મિક વૃત્તિ ઘણી વધી ગઈ. હવે એની એક જ ઈચ્છા હતી કે માતાના પ્રવાહમાં ભળી જઈ પતિની સાથે થઈ જવું.

એની આ ઈચ્છા પૂરી થતાં ઘણા દિવસો ન લાગ્યા. એક દિવસે સ્વપ્ન-મુહૂર્તમાં ગંગાદેવ ઉઠવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી સાંજ તેને પોતાનું ઘરીર

વૃદ્ધ હોય એમ લાગ્યું. રાત્રે બરાબર જાંધ પશુ આવી ન હતી. એકદમ એના દિલમાં ચઈ ગયું કે બસ હવે આખરી ઘડી આવી પહોંચી છે. આ વિચારથી તેને થોડો આનંદ થયો અને થોડું દુઃખ પણ-પુત્ર ગિર્યાશ એકથી પડી જશે, એના ખાવાપીવાની સંભાળ કોણ રાખશે-છેવટે ધધર સૌની સંભાળ રાખનારો છે એવા ખ્યાલથી તેણે પોતાનું મન મનાવ્યું. ફરી તેણે ઉઠવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પંજુ વધતી જતી નજાણે તેને લાચાર બનાવી. વિચારમાં અને વિચારમાં સૂરજ જગી ગયો અને તેણે હાક્ક પાડી: 'કેશવ, બેટા કેશવ.'

કેશવ એકદમ જાગી ઊઠ્યો. એ પણ મોંસૂઝણું ચતામાં જ બિહો. પંજુ કાલે તેણે મહાવીરજીના મંદિરે, બજારમાં થોડી રાત ગાળી હતી એટલે આજે સવારે બિડી શક્યો ન હતો. નહીં તો અત્યારસુધીમાં તો તે સંધ્યા પૂનવાદ બધું કરી ચૂક્યો હોય. આંખો ઓળતાં એણે નજર નાખીને જોયું કે મા હજી સૂતેલી પડી છે. બહુ નવાઈ લાગી-પોતે બિડીને કોઈ દિવસ માને પયારીમાં ન જોઈ હતી. પોતે બિહો ત્યારે દરરોજ માને નાહીધોઈને તુલસીકથારે પૂજ કરતી જ દેખતો.

“કેમ મા શું છે ?”

“આજ મારી તખીવત બરાબર લાગતી નથી. બેટા ” માએ જવાબ દીધો.

માનાં જવાબમાં રહેલી કમજોરીથી કેશવને આશ્ચર્ય થયું. માને એવું તે શું ચઈ ગયું હતું કે એક રાતમાં તે આટલી નમણી પડી ગઈ હતી. બિડીને તે માની પાસે ગયો. કપાળે હાથ મૂકતાં જ તેણે જોઈ કે તાવથી માનું ગિલ ધગી રહ્યું છે. “તાવ આવ્યો છે, મા !”

“હમણાં થોડી વારથી ચડ્યો છે. રાત્રે જાંધ પણ ઓછી આવી હતી. સવારે શરીર થોડું દુઃખતું હતું.”

કેશવના ગામના વેઠ ઘણા હોશિયાર હતા. એમને યાદ કરી કેશવે કહ્યું: “હમણાં જ વૈઠરાજને બોલાવી લાવું છું, મા.”

કેશવ જવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યાં માએ તેનો હાથ પકડી કહ્યું: “કંઈ જરૂર નથી બેટા, મારું મન તો કહે છે કે હવે મારો સમો બરાબર ગયો છે.”

“કેવી વાત કરે છે, મા. થોડા તાવમાં આટલી ગભરાઈ ગઈ ?” કહેતો અને કેશવ ઘર બહાર નીકળી ગયો. ચિંતાથી એવું મન ઘેરાઈ ગયું. પહેલાં પાંડોસી કાંઠી પાસે જઈ માની ખજાર રાખવા ધરે જવા કહ્યું. અને પોતે થોડો વૈઠરાજને ત્યાં ગયો.

વૈદ્યરાજને લક્ષને પાછાં આવતાં જ કેશવે જોયું કે માની તખીયત પહેલાં કરતાં વધુ બગડી હતી. વધતી જતી નયનાઈથી મા બેભાન બનતી જતી હતી અને ઝોની આંખો ગિડાતી જતી હતી.

વૈદ્યરાજે દર્દીને બરોબર તપાસી હવા આપી, હવા દર્દીને વિધિસર આપવામાં પણ આપી. તો પણ રિયતિ સુધરવાને બદલે બગડતી ચાલી. શહેરથી દાકતરને તેડી લાવવા એક માણસ રવાના કરવામાં આવ્યો. આખું ગામ ભેળું થઈ ગયું હતું; કારણ કે સૌને સુખદુઃખે માદિકરો બંને પળે હાજર રહેતાં.

કેશવને તો સૂઝ પડતી ન હતી. છેક જાંજો ગંગાદેવજી આંખો ખોલી. કેશવ સામે જ જોતો હતો. માને આંખો ઉઘાડતી દેખી તે એકદમ માની બાબુમાં લપાઈ ગયો અને રેતાં રેતાં કહ્યું : “કેવો જીવ છે તારો, મા.”

મા બહુ મુશ્કેલીથી ખોલી સૂઝી : “ધીરજ રાખ બેટા, શાઈનાં માખાપ આખી જિંદગી ખેડાં રહેતાં નથી. આજ મારો આખરી દિવસ છે અને હવે મારે બાકી રહ્યું પણ થું છે બેટા; તું મને ગંગાલાભ કશ્ચી દે અને પછી લિવાહ કરી સુખેથી રહે એટલી જ મારી કામના છે. હવે મને શમાવણ વાંચી સંભળાવ.”

કેશવ બેચેન પડ્યો રહ્યો.

દાકતર અને વૈદ્યના ઉપચારો માને રોગી ન શક્યા. સવાર પડતામાં તો તે કેશવને છોડી ચાલી ગઈ.

ગામના લેણાં કાઢી બનાવી શખને ગામની લાગોળ સુધી લાવ્યા અને ત્યાં બળદગાડી ઉપર મૂકી દીધું. કેશવ ગાડું લઈ ચાલવા તૈયાર થયો એટલે તેની સાથે જવા ધણી લેણા તૈયાર થયા પણ કેશવ અત્યાર સુધીમાં સ્વસ્થ થઈ ગયો હતો. તેણે સૌને પાછા જવાનું કહ્યું કારણ કે એક વરસાદ થઈ ચૂક્યો હતો અને સાંતી જોડવાનું ઘર થઈ ગયું હતું. આ વખતે શુભાવવાનો ન હતો. તડો નીકળી આવે તો ખેતર સૂકાઈ જાય અને સાંતી ચલાવવું મુશ્કેલ થઈ જાય તેમ હતું.

ગાડામાં માના શખને લઈ જતાં કેશવના સ્મૃતિપટ પર, જીવનના બનાવો ચિત્ર માફક એક પછી એક સરવા લાગ્યા. કાણુ જાણે કેટલીએ વાર આ જ રસ્તા પર માના જોળામાં ખેસીને પોતે ગંગામાં નહાવા ગયો હતો. તેહેવાર અને મેળો ભરાવાના દિવસોમાં ગામલોકના ચોકે ચોક નહાવાં ઉમટતા. રસ્તાની બંને બાજુ પર કતાર જમાવી પડેલ દુકાનેથી રમકડાં ખરીદવા માટે માં પાસેથી

પોતે છટકી જતો અને મા પણ પુત્રની ઈચ્છા પૂરી કરવા જતાં એ વિસરી જતી કે, ધરની જરૂરિયાતની કંઈ ચીજ ખરીદવા પોતે ઘેસા લઈ આવી હતી. કાર્તિકના મેળાના એ દિવસો તો કેમ જૂઠાશે-ગાડામાં બેઠેલી સ્ત્રીઓ ગાતી જતી: “જતન જતાય જૈયો, કેસે દિન કહિ હૈ” એલતાં, ફૂલતાં, મિઠાઈ ચગળતાં અને ઘીઘાટ કરતાં બચ્ચાંઓ અને “ગહરી કૂંધ્યા ખુદાવ મોરે રાજ” જેવા ‘ખિરદા’ ગાતા અને સેરડી ચૂસતાં જતા પુરુષો-રસ્તો એમના તોફાન મસ્તી જેવડો જ નાનો બની જતો.

આજે માનું શય લઈ એ જ રસ્તા ઉપર પોતે બપોરે એકસો જઈ રહ્યો હતો ત્યારે કેશવની આંખ સામે આ બંધી ઘટનાઓ ખડી થઈ રહી હતી. બાલ્યાવસ્થા, કિશોરાવસ્થા અને યુવાવસ્થાનાં એ દૃશ્યો-જે પોતે લગભગ જૂલી ગયો હતો તે જીવંત થઈ એની આંખો સામે આજે નાચી રહ્યાં હતાં. કાણુ જાણે કેટલીએ વાર જળદો ખેતરોમાં કામે રોકાયેલ હોવાને કારણે મા પગે ચાલતી ગઈ હતી અને પોતાના પ્યારા પુત્રને કડમાં ધાલીને તેણે આ જ રસ્તો પાર કર્યો હતો. ફરી એને પોતાની લુવાનીનો એ દિવસ યાદ આવી ગયો. રસ્તા ઉપર મોટા ધુધટ તાણીને ચાલતી નવવધુઓને જોઈને માએ કહ્યું હતું: “દીરા, આવી જ રીતે તારી વહુ આવી ગઈ હોત તો હું એ સુખ પણ માણી લેત.”

શય કોઈકે એવી વસ્તુ ન હતી કે કોઈ ઉઘાવી કે ચોરી જાય, પણ કેશવ ફરી ફરી પાછું વાળી જોઈ લેતો કે માનું શય ગાડા ઉપર છે કે નહીં.

પત્ની કદાચ મા પ્રત્યેના પોતાના સ્નેહમાં આડખીલી રૂપ બને એ બીકથી કેશવે આ જ સુધી વિવાદ કર્યા ન હતા. પણ આજ તેને એ જ વાતનો અકસોસ થતો હતો કે પોતે માની એ ઇચ્છા પૂરી ન કરી.

એ સુખી દિવસોની દુઃખદાયક યાદથી એની છાતી ફાટી રહી હતી. રસ્તો કેમે ય ખૂટતો ન હતો.

x

x

x

ગંગાઘાટ પર કેશવ પહોંચ્યો ત્યારે ગૌધૂલિનો સમય થઈ ગયો હતો. ઉઘાડો પથરાયેલો પ્રદેશ જાણે કે ખાવા ધાતો હતો. તેના ગાડાને દેખતાં જ ગંગોપુત્ર ઘાટવાળા, ભંગી અને મહાપ્રાણીઓનું એક નાનું સરખું ટોળું જમા થઈ ગયું. તેમાંનાં મોટા ભાગના ઊંચા અને તગડા હતા. ખૂબ ઉપસી આવેલી એમની પહેળી છાંતી, એમનાં તસતસતાં પહેરણ અને ઊંચી બાંધેલી ધોતી-માંધી જાણે બહાર નીકળી પડતી હતી. વધુ પડતી સરખીને લીધે, એમનાં

કપાળ આખ ઉપર નમી પડેલાં હતાં. આંકડાં ચાગવેલ ભરાવદાર મૂછો એમના ચહેરાને વધુ બયાનક બનાવી રહી હતી. સાંજ પડી ગઈ હતી એટલે એ લોકો-એ હાથમાં મોટી લાકડીઓ રાખી હતી; આ બધાને કેશવ શ્રદ્ધાની નજરે જોવા ઇચ્છતો હતો કારણ કે માને સ્વર્ગારોહણ કરાવવામાં એ સહાયક બનવાના હતાં. પણ કોણ જાણે કેમ, એમની ઉપર નજર પડતાં જ કેશવના દિલમાં બધેનો સંચાર થયો. તેને એમના ચહેરા ઉપર સહાનુભૂતિની એક રેખા પણ જોવા ન મળી, બલકે તેને એમની હાથિ મિલકુલ એવા કસાઈઓ જેવી લાગી કે જે, બજારમાં બકરું આવતા જ અંદાજ લગાવવા બેસી જાય છે કે આ બકરુ-માં કેટલું માંસ છે. કેશવને ગભરામણ છૂટી. ગામમાંથી કોઈને સાથે ન લાવવામાં બૂલ કરી હોય એમ તેને લાગ્યું. આ લોકો સામે જોવાની એનામાં હિંમત ન રહી પાછું વાળીને જોયું તો તેનો મિત્ર મોહન સાઈકલ પર માર માર કરતો ઘાટ તરફ આવી રહ્યો હતો. મિત્રને જોઈને કેશવને ગાંઝા ઉપરથી જીતરવાતું સૂઝ્યું. તે જીતર્યો તેટલીવારમાં મોહન આવીને તેને બેટી પડ્યો. બંને મિત્રો ખૂબ રોયા.

સ્વરથ બનીને મોહને પૂછ્યું: “કેમ બાઈ, એકલો જ ચાલ્યો આવ્યો ? કોઈ પણ માણસને સાથે ન લીધો ?”

કેશવે કહ્યું: “આવવાને તો ઘણા તૈયાર હતા પણ મેં ના પાડી. આજ કાલ કામનો વખત છે.”

“ચૂલામાં જાય એ કામ. કામ તો રોજ કરવાનું જ છે. પડેલી શું કામના છે ? જાણે એક દિવસ કામ નહોતું ક્યું. આવે સમયે કામ નહીં લાગે તો ક્યારે લાગશે ?” તે તો આવવાની ના પાડી પણ એ લોકોએ પણ તારું કહેવું માની લીધું ? હું તો ત્રણ દિવસથી ગુજરીમાં ગયો હતો. દુકાન સમેટી આજે ત્રીજે પહેરે પાછો આવું છું ત્યાં બજાર પડી કે મારે રહી નથી. અને તું એને લઈને એકલો અહીં ચાલ્યો આવ્યો છે.” “મા” કહેતાં કહેતાં મોહનની આંખો ભરાઈ આવી. મોહનને મા ન હતી. કેશવની માને જ પોતાની મા માની હતી. અને માએ પણ એને કોઈ દિ’ કેશવથી ઓછો ગણ્યો ન હતો. એ સ્નેહાળ માના મોતના બજાર સોલણી એ ગામમાં કેમ રોકાઈ શકે ?

સ્વરથ બની કેશવની સાથે તેણે શબને ગાંઝા ઉપરથી નીચે જતાયું અને બળદ છોડવા માંડ્યા.

બળદ છોડતા છોડતા મોહન બોલ્યો: “લાકડીનો બદાખસ્ત કયો ?”

“હજી કયાંથી કયો હોય, ચાલ્યો જ આવું છું ત્યાં તું આવી પહોંચ્યો.”

“કેટલાં લાકડાં ભેઈશે ?” કેશવે પૂછ્યું.

મોહન જવાબ આપે તે પહેલાં જ ઘાટવાળામાંથી એક બોલી જાયોઃ
“બાર મણીથી એઈ ડેમ ચાલશે ?”

“બાર મણ !” મોહન એઈ જાયો. “શરીરમાં હાડચામ સિવાય તો
કંઈ છે નહીં. બાર મણને શું કરશું ?”

“લાકડાંમાં પણ સસ્તામાં પતાવડું છે તો અગ્નિદાહ દેવાની શું જરૂર
છે ? ફેંકી દો ક્યાંક કે છૂટકો માય-ખર્ચા પણ ખર્ચે !” કહેનારે કહ્યું તો
ધીરેથી પણ આ લોકોને કાને પડ્યા માટે બસ હતું.

મોહનને ખરાબ તો બહુ લાગ્યું પણ એ ગમ ખાઈ ગયો. કેશવે કહ્યુંઃ
“આ લોકો કહે તેટલા મંગાવી-લે, મોહન.”

“નહીં ભાઈ આપણું કામ છે તે આપણે ભેદ વિચારીને કરવું ભેદબે.
આમ તો આઈ મણ બસ થશે પણ દશ મણ મંગાવી લે.”

ગંગાપુત્રના લવાં ચડી ગયાં તો પણ કહ્યુંઃ “હા, હા, તમને ઠીક લાગે
તેમ.” કેશવ તરફ ભેઈ તેણે પૂછ્યુંઃ “તમે દેન દેશો કે ? તો તમે મૂંડન
કરાવી લો.”

કેશવે કહ્યુંઃ “ઠીક ભાઈ.”

ગંગાપુત્રે મોટા અવાજે બૂમ પાડીઃ “અરે લખના, ક્યાં છે ર ચાલ
જલદી મૂંડન કરી દે.”

બહુ દૂરથી લખનાનો જવાબ સંભળાયોઃ “આતું છું પંડિતજી.”

ફરી પંડિતજીએ લાકડાંવાળાને બૂમ પાડીઃ “જીવાવન, દસ મણ લાકડાં
મોકલી દે.”

“સારું મહારાજ.” જીવાવને ઉતર વાળ્યો.

તેટલામાં તો ચાણુંદ આવી પહેંચ્યો. “માજિક, અસારે તો સવારખીઓ
પડશે.”

“સવા રૂપીઓ ?” મોહન બોલી જાયોઃ “એક માણસની હળમતનો
સવા રૂપીઓ ?”

ફરી કાઠજી કહ્યુંઃ “તેલીતું તેલ બજે ને મસાલચીને વાધિ.”

“તમે પણ શું બોલો છો ? શું હું અને કેશવ ભુલ્યા છીએ ?”

વાણુદે કહ્યું: “માલિક આ તો ગંગાઘાટ છે. જે કંઈ આપણે તે દાન-ધર્મમાં લેખાશે. દિવસે પણ દસ આનાથી ઓછું નથી લેતો. અલારે સવા રૂપીઆથી ઓછે નહીં બનાવું.”

“સવા રૂપીઓ તો અમે નહીં આપીએ.” ફરી મોહને કહ્યું.

“તો મારે કંઈ જરૂર છે?” વાણુદે ચાલતી પકડી.

“બનાવરાવી હ્યો લાઈ, આખરે મુંડન તો કરાવવાનું જ છે અને આ વખતે અહીં બીજો કોઈ વાણુદ મળવાનો નથી. અરે લખના, પાછો આવ, એક રૂપીઓ લેજો ચાલ.” પંડિતજીએ સમાધાન કરાવ્યું.

લખનો પાછો આવ્યો અને કેશવનું માથું મુંડવા લાગ્યો. મોહને મનમાં ને મનમાં કહ્યું: “કેવી જોડી છે!”

કેશવ વિચારી રહ્યો હતો: “આ તે કેવું વર્તન છે આ લોકોનું? જાણે કે લૂંટવા જ ખેડા છે. જે જુઓ તે મોહું ચાવીને જ વાત કરે છે. જે ગરીબો પાસે કંઈ નહીં હોય તેવું તો શું થતું હશે!”

મુંડન થઈ રહ્યું એટલે ગંગાપુત્રે શયને સ્નાન કરાવી લેવા કહ્યું. કેશવ અને મોહન શય લઈ ચાલ્યા. માના શરીરમાં હવે કંઈ રહ્યું ન હતું છતાં કેશવ અને મોહન બંનેને તે ભારે લાગતું હતું. બેઠાં ઉઠાવવાનું દુઃખ તો એ બંનેમાંથી એકને ન હતું પણ આશંકા તો રહ્યા કરતી હતી કે રખેને હાથમાંથી શય ફરી પડે. જમીન પર પડે તો શયને કંઈ થવાનું ન હતું પણ આવે સમયે માણસ એટલો લાલચ બની ગય છે કે ખરેખર જે આવું બની ગય તો તેને, હાથમાંથી જાળક કે બિમાર પડી જતાં ન થાય એટલું દુઃખ થાય છે.

રાત પડી ગઈ હતી. ચારે તરફ અંધકાર ફેલાઈ ગયો હતો. આકાશમાં ધેરાએલ વાદળો અંધકારને વધુ ગાઢ બનાવતા હતા. કેશવ પાસેથી પૈસા લઈ ઘાટવાળો એક મોટાં કોડિવામાં અર્ધોશિર તેલ લઈ આવ્યો અને અંધારું દૂર કરવા મશાલ જગાવી. બળતી મશાલની જ્યોત પોતાના માથા ઉપર આખા અંધકારની વિદાળતા ઉઠાવી રહી હોય એમ લાગતું હતું.

કેશવ અને મોહન શયને લઈ ગંગામાં ઉતરવા પ્રયાસ કરવા લાગ્યા; ડગલે ને પગલે લપસી પડવાનો ડર હતો. દુઃખના ઉલ્લાસથી તેમનું હૈયું ભરાઈ આવતું હતું. ઘાટવાળો હાથમાં મશાલ લઈ કિનારા ઉપર જોતો હતો. કિનારા પરના મંદા પાણીમાં માને ક્યાં સ્નાન કરાવવું એવા ખ્યાલથી મોહન અને કેશવ પાણીમાં આગળ વધી રહ્યા હતા. ત્યાં ઘાટવાળાએ ધ્રુમ પાડી કહ્યું: “જસ, જસ, આગળ જલો નહિ. ત્યાં ઉઝાણ છે.”

અધિકાર દૂર કરવા માટે મથાલની રોશની પૂરતી રહી ન હતી. ઘાટવાળો મથાલ ઉપર વારંવાર તેલ રેડતો હતો. પણ તેજમાં પાણીનો ભેગ હોવાને લીધે પ્રકાશને ગદગે તડતડાટ જ વધતો હતો.

રાખને પાણીમાં ડૂબાડી લેવરાવી સ્નાન કરાવવાની વિધિ પૂરી થઈ ત્યાં ગંગાપુત્રે કહ્યું: “જરા મોહું જોણીને થોડી રેતી મૂકી દો.” કેશવે રેતાં રેતાં એ પણ ક્યું અને લથડતા પગને સ્થિર રાખતા બંને, રાખ બહાર લઈ આવ્યા.

દરમ્યાન મનુરોએ લાકડાનો ઢગલો ખડકી દીધો હતો અને અધીરાઈથી મનુરૂની તગાદો કરી રહ્યા હતા. કેશવને થયું કે, માયા ઉપર આ ટકટક થાય છે તે એને પણ ટાળું. રૂપીઆના પંદર શેરના ભાવથી લાકડાં આવેલાં તેના હિસાબ ઉપરાંત સો ગજ દરથી ભારી ઉપાડી ભાવવાની મનુરૂ પણ રૂપીએ એક આના લેખે મનુરોએ વસુલ કરી. મોહન ખડખડ કરતો હતો: “બધી બાબતુથી લૂંટવા જ એણે છે. મુઝાં ચૂંચતાં ગીધ જેવા છે. દયાનો છોટો નથી.” તે જિભો થઈને ચિતા ખડકવા લાગ્યો ત્યાં જોયું કે લાકડાં દસ તો શું પણ પૂરા આઠ મણુ પણ ન હતાં, પણ કંઈ બોલ્યો નહીં.

ગંગાપુત્રે તેના સ્વાભાવિક કરડા અવાજથી કેશવને કહ્યું: “હવે તમે કામ કરે જાવ; આ ચાકુ લો અને લાશને ઢાંઢીમાંથી છોડી નાખો.”

“ચાકુની શું જરૂર છે?” એમ કહી કેશવ સુતળી છોડ્યા પ્રવલ્ન કરવા લાગ્યો પણ પાણીમાં ભિંજવાના કારણે સુતળીની ગાંઠો બરોબર બેસી ગઈ હતી. લાચાર થઈને તેણે હાથમાં ચાકુ લીધું-રખેને માતા શરીરમાં ચાકુ ભોંકાઈ જાય! નિર્જીવ શરીરને દુઃખ થવાનો કે ધાયલ થવાનો ઠાઈ સંભવ ન હતો તો પણ સુતળી છોડતા કેશવના હાથ કાપી રહ્યા હતા.

ચિતા ખડકાઈ જતાં લાશ તેના ઉપર ગોઠવી દેવામાં આવી. ગંગાપુત્ર હાથમાં ગંગાજળનો લોટો લઈ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. “ચાલો ભાઈ, અહીં બેસી જાવ.” કેશવ ચિતાની બાજુમાં ઉભડકે બેસી ગયો. ગંગાપુત્રે દરેક શબ્દ ઉપર અનુસવાર લગાવી દઈ સંસ્કૃતનો ભાસ કરાવતા શુદ્ધ અશુદ્ધ મંત્રોનો જનપ શરૂ કરી દીધો: “હાથમાં પાણી રાખો; સવા રૂપીએ મૂકો; તમારા માતૃશ્રીનું નામ ક્યો; અમુક ગોત્ર-તમારું કયું ગોત્ર છે-ભારદવાજ?”

આમ ને આમ દરેક વિધિ સાથે સવા રૂપીઆનું ઉચ્ચારણ ચાલુ હતું. વિધિ આગળ ચાલી તેમ તેમ સવા રૂપીઆને બદલે દશ આના ને છેવટ પાંચ પાંચ આના પણ મૂકાવી કેશવ પાસેથી ગંગાપુત્રે લગભગ દસપાંચ રૂપીઆ પામી લીધા. મંત્રની દરેક કડીનો પ્રાસ રૂપીઆથી મેળવાતો હતો. કેશવ પણ મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે જો આમ ને આમ ચાલુ રહેશે તો અહીં જ

દિવાળી નીકળી જશે. આ લોકોએ તે શું માંડ્યું છે? થોડા જ બધા કુબેરનો ખજાનો સાથે બાંધીને અહીં સ્મશાને આવે છે? લોકો તો એમ જ માને છે કે, મરનારના આત્માને આ લોકો શાંતિ અપાવે છે. એમણે તો અહીં આવનાર પ્રત્યે કેટલી દયા રાખવી જોઈએ; તેને ગદલે કેવી નિંજુરતાથી વર્તે છે!

ગંગાપુત્રે કહ્યું: “હવે તમારી માતાના નામથી પાંચ ગોદાન કરી દો.”

“પાંચ ગોદાન કેટલામાં થશે, મહારાજ?” ક્રશવે પૂછ્યું.

“અહીં રૂપીઆથી એણે ગેદાન ક્યાં થાય છે?” દહતાથી ગંગાપુત્રે જવાબ આપ્યો.

“એટલે સાડાગાર રૂપીઆ—એટલા તો હું પહેલાં જ આપી ચૂક્યો છું.”

“આપ્યું તે બધું ધર્મના નામ ઉપર આપ્યું. તમારી માનો પરલોક સુધારવા આપ્યું, સમજ્યા? એવા તો અમને કંઈક આપી જાય છે.” અતડાઈથી ગંગાપુત્રે કહ્યું. “દીકરો આ લોક ને પરલોક બંને સુધારશે એવી આશામાં અને આશામાં માએ પાળીપોષીને મોટા કર્યા. કેટકેટલી તકલીફ તમારે ખાતર સઢન કરી અને આજ માને ખાતર ચાર પૈસા ખર્ચવાની વાત આવે છે ત્યારે તમે મોઢું બગાડી બેસો છો.”

મોહનથી હવે રહેવાયું નહોતું. ક્યારનો એનો જીવ ઉડળી રહ્યો હતો. હવે તે એકદમ ચિડાઈ ગયો. “જો બધું અમારે સમજવાનું છે. તમારે એની સાથે કંઈ નિસ્ખત નથી. ત્યાં અમારી આટલું આપવાની ઈચ્છા જ નથી.....”

“આપવાની ઈચ્છા નથી એટલે? અહીં તો આપવું જ પડશે. આ ગંગાઘાટ છે. ત્યાં સુધી દાન દક્ષિણા પૂરી નહીં અપાય ત્યાં સુધી લાશ એમની એમ પડી રહેશે.” ગંગાપુત્રે ઘાંટા ગળવીને કહ્યું. એની આંખો લાલ બની ગઈ હતી.

મોહને સામે ઘાંટા ખાડીને કહ્યું: “ત્યારે તમે દેન નહીં દેવા દો કેમ?”

“હા, હા, નહીં દેવા હઈએ. બંધી વાતમાં તું આટલો અકકડ છો, તે ખજર નથી કે સરકારને ટેકસ આપીએ છીએ? અમારી મરજી વિના અહીં ક્યું કામ ચર્ચ શકે છે?”

“તો તમે શિરજેરી કરશો એમ કે?”

“કરશું તો તું રોકવાવાળો કોણ? તને ખજર છે કે આ જગા ઉપર તો વર્ષમાં એક બે ખૂન થઈ જાય છે, બેચાર હાંસીને લાકડે લટકે છે? સંપ ન હોય તો આ જગ્યાનો અમે કળતે ક્યાંથી રાખવાના? કોઈ બરાબરીઓ હોત તો તો ક્યારનું ખતાવી આપ્યું હોત!” આટલું કહેતાં ગંગાપુત્ર બિલા થઈ ગયા અને આંબુઆંબુમાં ઉત્તેજ લોકોએ પણ લાઠીઓ સમાવી.

માંમને વિદરતો જોઈ કેશવે જોલા થઈ હાથ જોડી કહ્યું: “ મહારાજ, અમે તો તમારા શરણાગત કહેવાઈએ. અમારા ઉપર આટલો ક્રોધ ? ” મોહન તરફ ફરીને તેણે કહ્યું: “ તું ચૂપ બેસ મોહન, દેશકાળ સમજીને વાત કર.”

કેશવના આ શબ્દોએ સૌને ઘાંત કરી દીધા. મોહન મૂંગો બેસી ગયો. અને ગંગાપુત્રે પણ સવા છ રૂપીઆમાં ગોદાન કરાવી દીધું.

પછી ગંગાપુત્રે પાંચ બ્રાહ્મણને જોજન આપવાનું કહ્યું. કેશવે થોડી ખુશામત કરી બે બ્રાહ્મણને જોજન આપવાનું કબૂલ કરી તેને રાગ કર્યો. આખરે ગંગાપુત્રે પોતાની દક્ષિણા માંગી પાંચ રૂપીઆથી સરખાત કરી, છેવટ અઢીમાં સમાધાન કર્યું.

હવે તેણે કેશવને દેન દેવા કહ્યું. આખા શરીરની શક્તિ હાથમાં સંચિત કરી કેશવે આંખમાં આંસુ સાથે માના મૃતદેહને અંગારા આપ્યો. આખી જિંદગી માં એનો આશરો બની રહી હતી. આજે તેણે જોયું કે પોતાનો પહેલો અને છેલ્લો આશરો તૂટી રહ્યો છે. ન કોઈ એવું રહ્યું છે, ન પોતે કોઈનો.

આગ વધીને ફેલાવા લાગી. હાથપગ, બધું ઘેરાઈ ગયું. જવાળાઓ ઘોર અધકારને ભેદીને ઉપર ચડવા લાગી. થોડી વારે પવન પણ વધ્યો. સાથે સાથે આગની ઝડપ પણ વધી.

“ હવે જોડો, નહાઈ લો.” ઘાટવાળાએ કહ્યું.

“ અત્યારમાં ? ” કેશવ બોલી ઊઠ્યો. મિત્રા પૂરેપૂરી જલ્દી રહેશે ત્યારે રાખ ને ફૂલ નદીમાં પધરાવીને પછી જ નહાવા જઈશું.”

“ એ તો બધું અમે કરી લેશું. તમે શામાટે હેરાન થાવ છો અને અમને પણ હેરાન કરો છો. ચાલો, નહાઈ લો અને બ્રાહ્મણોને મિહાઈ અપાવી દો. જૂખ્યા થયા હશે, હવે તો. તમે પણ થોડું જલ્લપાન કરો અને ઘરે જાવ.”

“ આમાં થોડી કોઈ દોડત ત બાંધી રાખી છે કે અમે ઉઘાડી જવાના ? ” બધા લોહિા આવી જ રીતે દેન દહન ચાલ્યા જાય છે.”

મોહને કેશવ સામે નજર માંડી. આંખથી જ પૂછ્યું: “ શું કહે છે કેશવ ? ” કેશવે તેવીજ રીતે આંખથી જવાબ આપ્યો: “ તને જેમ હીક લાગે તેમ.”

આ વાતાવરણે એમનું મન ભારી બનાવી દીધું હતું. થોડી થોડીવારે શિયાળવાની ચિચિયારી સંભળાઈ રહી હતી. જાણે હમણાં માથે તૂટી પડશે એવી ઇચ્છાથી ફૂતરાઓ આગુળાણુ ધૂમી રહ્યા હતા. થોડે છેટે પાણીમાં થોડાક ફૂતરાઓ વચ્ચે તકરાર જમી હતી. એક અરધું બેઠું રાજ એમના અગ્રાનું ધારણુ હતું.

રાત્રિનો એક પ્રદર, વીતી ચૂક્યો હતો. ક્ષિતિજ સુધી અધકારથી ઢંકાયેલા પ્રદેશના થોડા ભાગને ચિતાના ભડકા ઉગ્મળી રહ્યા હતા. ધીમે ધુધરાટ કરતી ગંગા બાજુમાં વહી રહી હતી પણ અત્યારે તો તેને ભ્રેષ્ઠને શ્રદ્ધા ચવાને બદલે બીક જ લાગતી હતી.

કેશવે અને મોહને જવાનું જ યોગ્ય માન્યું. શ્રદ્ધાપૂર્વક ચિતાને પ્રજ્વાલ કરી બંને ઘાટ તરફ નહાવા માટે ગયા.

મશાકના પ્રકાશમાં ફરી ગંગામાં બિનચી બંને નહાયા.

ગંગાપુત્ર, બીજા બે બાલશો અને ઘાટવાળો હવે એમને ભોજન માટે ઘેરીને બેઠા. મહાપ્રમત્તે એમણે દુકાનો ખોલાવી. મોડી રાત ઘઈ જવાને કારણે દુકાનો બંધ થઈ ગઈ હતી.

કેશવે કહ્યું : “ બે બાલશો માટે મિઠાઈ આપો.”

“ કેટલી કેટલી ? ” દુકાનદારે પૂછ્યું.

“ ખગર નયી કે સવા-સવા શેર ભ્રેષ્ઠશ ? થોડા પહેલીજ વાર તારી દુકાન ઉપર આવ્યા છીએ કે પૂછવું પડે છે ? ”

કેશવથી બોલી જવાયું : “ સવા-સવા શેર ! ”

“ હા હા, ખવરાવી જો. એવા એવા માણસો અહીં આવે છે કે હગર હગર ફીઆ આપી જાય. તને પેટભર ખવરાવવામાં મુશ્કેલી પડે છે ? ” બાલશુ દેવતા બોલ્યા.

છેવટે એક શેરથી પતાવ્યું. બંને બાલશો તથા ગંગાપુત્રે શેર-શેર મિઠાઈ લીધી. ઘાટવાળાને અર્ધો શેર આપી.

મોહને પાશેર મિઠાઈ વધારે લઈ બળજબરીથી કેશવને બે દુકાનો ખરણી ખવરાવી પાછી પીવડાવ્યું. બે દુકાનો પોતે જેમતેમ કરી ગળે જિતાર્યા અને ગાડી ભેડી બંને ચાલ્યા. પણ ભંગી, મહેતર વગેરે પોતાનો લાગે પતાવ્યા વિના તેમને જવા દે તેમ ન હતું.

છેવટે ત્યાંથી ઉપડ્યા ત્યારે મોહનનો ક્રોધ ઉછળી પડ્યો. “ સાચા એવા બદમાશ છે. લાગ આવે તો ગળું દગાવી બધું લૂંટી લે તેમ છે. ” હવે તો કેશવની પણ શ્રદ્ધા ભેડી ગઈ હતી. નિઃશ્વાસ નાખીને તે બોલ્યો : “ માણસાઈને બાજુમાં પણ ફરકવા દેતા નથી. માણસ એટલો નિર્દય બની શકે છે એનો મને ખ્યાલ પણ ન હતો. ”

અધકાર ચીરવું એમનું ગાકું આગળ ધપી રહ્યું હતું.

આ બાલુ ગંગાકિનારે ગંગાપુત્ર, ધાનવાળા, લંગી વગેરે ફરીથી બેળા થઇ ગયા. આ વખતે વાતાવરણ અજબ રીતે ભયંકર બની ગયું હતું. પવનના ઝપાટા વધ્યા હતા. સાથે સાથે પાણીની છાંદ પણ આવતી હતી. કાળી રાતે સળગતી ચિતા પાસે ઉમેલા આ લોકો ફરથી બૂન જવા લાગતા હતા. ગંગા-પુત્રના કહેવાથી લંગીએ નદીમાંથી પાણી લાવી અર્ધી બનેલી ચિતા છુટાવી નાખી. ગંગાદેઈએ આજો જન્મારો પૂજપાઠમાં વિતાવેલ. એ જ ગંગાદેઈની લાશને લંગીએ દસરડીને ગંગામાં ફેંકી દીધી. ચિતા દારતા બાકી વધેલા લોકોમાં સૌએ થોડી ગાળાગાળી બાદ આપસઆપસમાં વહેંચી લીધા.

બધું પતી ગયા પછી ધાટવાળો બોલ્યો: “ હવે શું કહ્યો છો પંડિતજી ! ભાંગબાંગ મલસે કે ? ”

મૃતદેહને દેન દેવાની આજ વેચનાર ડાસો થોડા વખત પર મરણ પામ્યો હતો. તેની જગ્યા ઉપર તેનો જીવાન દીકરો ગામડેથી નવોસવો જ આવેલો. અહીંના વાતાવરણથી તદ્દન અજાણ જ હતો. એને આ લોકો તદ્દન ભોટ જ માનતા. અત્યારસુધી એ બધું આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યો હતો. કંઈ પણ બોલતો ન હતો. પણ ધાટવાળાનો પ્રશ્ન સાંભળી તેનાથી કહેવાઈ ગયું: “ આવે વખતે પણ તમને ભાંગ ઉડાવવાનું સૂઝે છે ? ”

“ અરે જ રે, ગધેડા, આ તો રોજનું થયું. જો એમ કરીએ તો તો કોઈ દિ નશાપાણીના જોગ જ ન થાય. કેમ બરોબર છે ને પંડિતજી ? ”

“ જરૂર, જરૂર. કોઈ કોઈ સ્વિસ તો એવો નબોદિયો નીવડે છે કે ન ચેતી પેદાશ ન ધડીની કુરસદ. તેમાં નશાપાણીની તો વાત જ ક્યાં કરવી ? ” ગંગાપુત્રે જવાબ આપ્યો.

“ એવું ન બોલો પંડિતજી ” લંગી વચમાં બોલ્યો. “ પચીસ ત્રીસ રૂપીઆ તો તમે વાતવાતમાં એની પાસેથી મારી લીધા છે. ”

“ તો એમાં શું થઇ ગયું ? થોડાં મફતના લીધા છે ? એમ કહો કે એવો મુંજ મેળ્યો; નહિ તો કંઈ વધારે મળત. સાલો એટલો કથક્ય કરતો હતો કે મનમાં થયું કે ટોટા પીસી નાખું. પણ વળી થયું કે ક્યાં હાથ કાળા કરવા ! ”

ધાટવાળાએ કહ્યું: “ બાઈ હવે છોડોને એ માયાઝીક અને મૂળ ભાંગની વાત ઉપર આવી જાવ. ”

“ હા, હા, ચાલો. ” કહેતાં બધા કિનારા પરની ઝૂંપડી તરફ વળ્યા.

ધરતીનું ગીત

— શાંતિકુમાર કુડિયા

ધરતી, તેનાં માનવી અને તેનાં સુખ:દુખો જોઈ છેલ્લાં થોડાં વર્ષમાં સારાં એવાં કાળો અને ગીતો લખાયાં છે. અને એ એક તંદુરસ્ત દિશા છે. આ કાળ એ વિષયને એક નવી ચમક, નવી હલક અને તાજગી સાથે ગ્રાહ્ય બન્યો છે. અને તમારાં હૃદયમાં એનો નવો મર્મ પણ બાંધતો બન્યો છે.

* * *

એવી હતી અમ સીમ રૂપાળી સોનલ એવી બોમ,
નિત અજ પેળ્યાં પ્રાણુ નાચતો, પ્યાર જાગે રોમ રોમ.

પ્રીત ઘેલુએ વાય સમીરણુ, પ્રેરતો નવું જોમ,
નિત નવા નવા હાસ વેરીને, હસતાં ચરજ-સોમ.

આખા કંઠે એની ધરતી રડી, કૂટે મોલ અમોલ,
પાંદે પાંદે ચમકે એતન, કરુણાનાં કલ્પોલ.

રંગ-ભરી અંગ વાદળી ધૂમે, ઉપાકેરું રિમત,
સાંજ વેળાએ રંગભાષાનું પાગલું રથું ગીત.

શેઠા વરણી પૂનમચંદા, સારફતો હુંકાર,
ફસલના દિ' દોલતો તોયે, ગમતું એજ સવાર.

વસંતની મનગમતી વાણી, કાપલડીનાં ગાન,
ફૂલડે ફૂલડે ગુંજન જાગે, કુન્જેકુન્જ મસ્તાન.

આપાદના ગોરંજતા ગાને, મોરનાં મીઠાં ખોલ,
આજ વચાએ નિત રચાતાં, ઈશરધનૂર મોલ.

મોખત ને મહાનગી લયું, જીવતર જીવે બોલ,
લાલ કરુણલ ભોલી રંગેરંગ, વરતો ના કપાય શોક.

એવી હતી અમ સીમ રૂપાળી, સોમલ એવી ભોમ;
આજ શે ગાવું? ક્યાંય શું જાણું? ખૂટતું હૈયે જોમ.

આજ નથી એ વાયરા શીળા, આજ નાં સોમના દાસ,
મેઘધનુષના રંગ લોપાયા, ક્યાંય ના લેશ ઉજસ.

ઝરણાં કેરાં નીરે ડૂકાયાં, મોરલાને કંઠે આગ,
સોનલ સળગે સીમ રૂપાળી, લાડકે બળે શગ.

કંઠાલોની કારમી લીલા, દુર્ખલિતાની આહ,
પ્રીતવિહોણાં માનવ હૈયાં, વિખ ઘોળેલ નિગાહ.

કુંગરને ગોળ ડાકલા બાળે; રૂપ ધરી વિકરાળ-
કોતર સેજનો સૂતેલ જગે, -જગે છે કાલ કરાલ.

સાંતીને સૂતી સીમ પૂકારે, ઊંડેરા અંતર પ્યાર,
ધરતીએ દૂર નજરું નાંખી, 'જોળતી રેતાં' બાળ.

પૃથ્વીનાં સાત પાતાળ જંગો, જંગો રે જંઝાનિલ,
જંગો રે આજે કવિ-જાનો, જંગો રાખર દિલ.

ધરતીનો ઘેરો કંઠે પૂકારે, ધરતીની જૂની પ્રીત,
ભોમકા આજે સાદ દહ રે, ગાવા વૃક્ષાવલાં ગીત.

નવસર્જનની વિરાટ શક્તિ, એનું બળયું ઈસરાજ,
માનવીની જૂની રમણા જાગી, બાળિયા ઝાંઝ પખાજ.

ધરતીએ એની પલટી કાંચા, મોરો વસંતનો મોર,
આપાદ ગાતો, મોરલો નાચ્યો, ચાંદ બન્યો ચિત્તચોર.

સ્પેનનો આંતરવિગ્રહ

લે. શાંતા ગાંધી

એ વિગ્રહ સ્વાધ્યાય સત્તાઓની અવકાશભૂમિ ન હતો. તેમાં એક બાજુ હતી પ્રતિ, માનવતા, સંસ્કૃતિ અને જીવન, બીજી બાજુ હતી આપણું જર્મરતા અને માનવતાનો મોત. એટલે જ તે જગતના ઇતિહાસમાં પહેલી વાર સાહિત્યકારો અને ઠળાકારોની આંતરરાષ્ટ્રીય ફોજ ખડી થઈ અને સ્પેનની ભૂમિ પર દુનિયાનાં સાચા ખાતર લીધાં માર્યાં થઈ ગઈ.

“દુનિયાને જ્યારે કાળા પ્રત્યાઘાતની નાગચૂડ લીસતી લાગે છે, સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિના સડાના આ જમાનામાં જ્યારે હિંસાનું બેધડક શાસન વ્યાપી ગયું લાગે છે ત્યારે, સ્પેન અને ચીનનાં પ્રગતસત્તાકોના પારાવાર રક્ષાવટો સામેના આ લગ્ન જંગોએ માર્ગદર્શન રાત્રિમાં ભટકતા ધણાધણા વટેમાર્ગીના અધિકારને અજવાળ્યો છે.”

જવાહરલાલ નહેરૂ

મૃગ્યુપચારીએ પહેલ મૂકીવાદનો આખરી સન્નેષાત શરૂ થયો: તેના સડેલા અંગમાંથી એક ગંધાતો કપોડો ખરીને છટાલીમાં પડ્યો, બીજો જર્મનીમાં. પ્રાણવાયુ રોગના જંતુઓને ગુંગળાવી મારે છે. મા વસુધરાની આસપાસ લહે-રાતો સંસ્કારવાયુ ફાસીવાદથી ન જીરવાયો. માનવસંસ્કાર જળીને ખાક ન થઈ જાય, ત્યાંસુધી માના દેહ પર ફુંગી વાળવા તત્ત્વપાપક થયેલી આ જીવાત વધારે ટકી શકે તેમ નહોતી. ‘વલ્લુદી’ હાડે સામે ધરીને જર્મનભૂમિ પરથી સંસ્કારનું નામનિશાન બૂંસી નાંખવા માટે હીટલરે હાથ ઉગામ્યો. યુરોપના સંસ્કારધામ જર્મનના યોદ્ધાં વાઈસમાનની જગપ્રસિદ્ધ નવલકથાઓની હોળી ખડકાઈ. થોમસ ગાન, અર્નાઈટ ટોલર જેવા સાહિત્યદેવધરે અને આર્મનરટાઈન, ફ્રોઈડ જેવા મહાન વૈજ્ઞાનિકોને દેસવટો અપાયો.

ધરતી કંકણી જાડી, તેની પ્રજાએ ફાસીવાદને ખાળવા કમર કસી. એકતાતું મહાન અદિલન જીલ્લું થયું. મેક્સીમ ગોર્કી, રામે રાતાં, બારબુસ જેવા સંસ્કારી મુત્રોએ, દુનિયાના લેખકવર્ગને પડકાર કર્યો: “માની કૃષ્ણમાં પાકિલ સંસ્કૃતિના બચાવ માટે એક થાય.” ફાસીમાં હિમ્મતેલ જોરદાર જીવવાળેની રાજ પર સંયુક્ત પ્રગતિશીલ સરકાર સ્થપાઈ. સન ૧૯૩૫માં પેરીસખાતે આંતરરાષ્ટ્રીય લેખકોની પહેલી પરિષદ ભરાઈ. એ પ્રગતિશીલોએ દુનિયામાં ન્યાં ન્યાં ફાસીવાદનો એવ લાગે, ત્યાં ત્યાં તેનો નાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી અને પોતાની આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા સ્થાપી.

બીજી તરફ પેલા એપી જીતુઓનું જોર વધે જતું હતું. ધરતીબચાઓનું નાશરતને આંટી દે તેવી મમતાથી ધરતીનું લોહી ચૂસનાર આપખુદ ખેરખાંઓ આ રોગને પંપાળતા હતા. પોતપોતાનાં વિસ્તારમાં ફાસીવાદની પુગી ફેલાવવા તેઓ અધીરા બન્યા હતા. પરંતુ, તંદુરસ્તીએ રાગ સામે, મનુષ્યે પશુ સામે, હથીઆર ઉપાજ્યા. આધુનિક દુનિયાનાં આ બે વિરોધી દળો વચ્ચે પહેલી ખૂનખાર લડાઈ જામી—સ્પેનની ભૂમિ પર.

કુદરતે છુદ્દે હાથે વેરેલ વરદાનને દબાવી બેઠેલ આપખુદ. રાજાશાહીને ઉચલાવી, સ્પેનીશ જનતાએ, લોકશાહી પ્રજાસત્તાક સ્થાપ્યાને હજી બે વર્ષ પછી પૂરાં થયાં નહોતાં. ત્યાં તા. ૧૮ મી જુલાઈ ૧૯૩૬ને દિન, ફ્રાંકોની સરદારી તળે, આંતરરાષ્ટ્રીય ફાસીવાદે પોતાની ફેણ ઊંચી કરી. કુમળા પ્રજાતંત્રને આડું દિવસમાં ગળા જવાની તેની ઝેરીલી મુરાદ હતી. ઇટાલી અને જર્મનીમાંથી આવતી લશ્કરી કુમકતું અને ઇંગ્લાંડ અમેરિકાના કુમેરોની અમીનજરતું, તેની આંખમાં ઘેન હતું. પછી એક વાત તેની ગળુની બહાર રહી. ગઈ—તે પ્રમાણિત માનવતાનો સંસ્કારપ્રેમ. પ્રજાસત્તાક પર હાથ ઉગામી, એણે કોઈ મહાન ક્રાંતિ પર નહો, પછી યુરોપના બીજા દેશોમાં વર્ષો પહેલાં થઈ ચૂક્યા છે તેવા, આજે હિંદમાં ચાઈ રહ્યા છે તેવા, સામાન્ય સુધારાઓ પર બા કર્યો હતો. સ્વાતંત્ર્ય વિના સંસ્કારવેલ ઠરમાઈ, જાપ, જે, એ માનવતા જાતજાતુકાવ છે. સ્પેનની પ્રજાએ પડકાર કર્યો—

“ના પાસરાન !” —“એક ડગલું આગળ વધશે તો મારાં સમજાશે.”—

તેમની પાસે જોઈતાં લશ્કરી સાધનો નહોતાં, અનુભવ નહોતો. પણ સંલ અને આપ તેમની પાંખે હતાં. તીકડાં ટોળાંની જોમ સ્પેનીશ આક્રમકને પેરી લેતા, જર્મન અને ઇટાલીઅન વિમાંની શક્તિને જોઈ ત્યાંના મહાન લેખક રેમન સેંકરની કલમદ્વારા માદ્રિદને વાચા ફૂટે છે:—

“ યાદ કરો, ” એ કાસિરટ જર્મન જુકરો અને હેંકલો ! ” એ મહાન જર્મન-જેતા પર અમને પણ અનંદદ હેતુ છે, એ કવિ હાઈનનાં થોડાંક પાનાઓ, યાદ કરો. પેલો કેદીનાં માયાં પડથી વેગળાં કરતો મારો યાદ આવે છે ? તેનો છરોં માંહુસમાં લોહી પી પીને એટલો જુખાળવો બની ગયો કે કાઈ કેદી ન મળે ત્યારે એ મારાનું જ લોહી પીવા દોડી આવતો ! તેને હોડા ખાડામાં દાટ્યા પછી જ મારાના જીવમાં જીવ આવ્યો. તમારા નસીબમાં પણ એજ લખાયું છે. ”

અને એ ઇટાલીઅન કેપ્રોનીસ ! તમને તો ઘનતેના “ રૌરવ ” ની જ યાદ દેવડાવવી બંધ છે. ઇટાલીના એ લગ્ન નાગરિકની અમરતા પોશરવામાં અમે સૌથી મોખરે છીએ. આજે તમે છગકપટને હોંશીઆરીમાં ખંપાવો છો ; ચાંદાકીની ખડાઈ હાકો છો, ત્યારે અમે આ ઉદાત યાદ તમારી સામે ધરીએ છીએ ! તમારા જેવો અનેક તુડમિગ્જી શુન્હેગારોને ભરખી જનર કાળબજા પર ઘનતે અને કુસેલોડો જેવા કળાકારોએ વિજય મેળવ્યો છે. ”

—તમે ભૂતપક્ષીત બનીને હવામાંથી આવશો, તો તમારો સામનો કરવા માટે અમે, સ્પેનની બોમ્બા પર પગ બોડીને બિલા રહેલ જીવંત માનવીઓ, તમારી વાટ જોતા બિલા હશું. અમે છીએ શાંતિ, અમે છીએ પ્રેમ, અમે છીએ સર્જનશક્તિ. આજે હાથમાં બંદુક ઝાલી, શાંતિ અને પ્રેમ બોડે પહેલાં હતા, તેથી પણ અમે વધારે જોતપ્રોત બની ગયા છીએ. ”

વરસોથી તંગ બની રહેલ વાતાવરણમાં, વિગ્રહના પહેલા ધડાકાએ એક અજન્મ જાતની સ્પષ્ટતા આપી. અનિશ્ચિતતા દૂર થઈ. બાંધકોડના, શરમના, દિવસો ગયા. બીજે જ દિવસે રેમન સેંડર બંદુક ઉપાડી મોરચા ભણી રવાના થયો. આવતાં જતાં તે અખમારોમાં લખતો. બિગતા સંસ્કારપ્રેમીઓને મદદ કરતો. આ યુદ્ધ ફર્યાન, તેણે સૈનિકામાં લેખક તરીકે અને કલાકારોમાં સૈનિક તરીકે આદર મેળવ્યો. એક મહિના બાદ તેને ખજર મળ્યા કે રાજકારણમાં કદી માથું ન મારનાર, ધર્મમાં રચીપચી રહેનાર, તેની નિર્દોષ પત્નીનું ફાંસીરોએ ખૂન કર્યું છે ! ફાંસીરોને માંહુસગંધ આવી હતી. ગ્રાંડા, ઝામેરા અને પાંપલોના, નામનાં ત્રણ શાંત ગામડાંઓમાં જ તેમણે, ૪૦,૦૦૦ લોકોની ડોક મરડી નાંખી. તેમાંથી ત્રીજો ભાગ સ્ત્રીઓ હતી. દેવળની દક્ષિણા ભરી નિધિસર લંઘ કરવાને બદલે, ‘ સિવિલ મેરેજ ’ કર્યા, એ તેમનો એકમાત્ર દોષ હતો ! આ ‘ ધર્મરક્ષણ ’ના બદલામાં ખીસા પંપાળતા પાદરીઓએ તોપો ગોઠવવા માટે દેવળનાં દાર ખુદાં કર્યા, આહુ જેવો જોતોજલ ભરાઈ જવા છતાં બહાર

ઉભરાતા કેદીઓ માટે મોકોને જેલમાં ફેરવી નાંખ્યા; છાને ખૂલે પોતે પણ સ્વાતંત્ર્યપ્રિય ટોળાં પર બંદુક તાકી, વ્યાસપીઠ પરથી કોકોનો જયકાર કર્યો—અરે ધર્મની પ્રથા અનુસાર ભોળી જનતાએ તેમની પાસે કરેલ એકરાસનો પણ જામસી-કામમાં ઉપયોગ કર્યો. આ કલંકિત લાગીદારી ભેદ સેંડે બંદુકની પકડ વધુ મજબૂત કરી, તેની નેમ વધારે અચૂક બનાવી.

અમૂલ્ય ચિત્રો, મૂર્તિઓ, પોષાકો, અન્નકારો આદિ સંસ્કારસામગ્રીના સદીઓ જૂના ભંડાર બની રહેલ દેવળોમાં તોપો ગોઠવવી એટલે બને પક્ષે તરફથી ભોજગોળાઓને આમંત્રણ આપવા જેવું હતું. તે આગમથી રાષ્ટ્રનો સંસ્કારવારસો બચાવી લેવાનું રચેનીશ યુવાનોએ બીકું ઝડપ્યું. આજ સુધી સંસ્કારી જનવું એ, ગણપર્વાડ્યા ઉમરાવજનદાઓનો અંતે શ્રીમંતોનો જ ધજગરો હતો, પરંતુ પ્રજાસત્તાકની મુક્ત હવામાં આમજનતાની સંસ્કારમૂખ પણ ઉઘડવા લાગી હતી. આજ સુધી રાજમહેલો અને દેવળોની દિવાલ પાછળ પોતાની નજરથી છુપાવી રાખેલ સૌંદર્યની વાતો તેમણે સાંભળી—અને તેમણે યુવાનોને ટેકો આપ્યો. પ્રજાસત્તાક સરકારના સહકારથી, દેવળ પર ગુંચળું વાળી બેઠેલ કાળાનામ જેવા પાદરીઓને તેમણે હંફાવ્યા. અનેક કળાકૃતિઓને સુરક્ષિત ઠેકાણે ખસેડવામાં તેઓ સફળ નિવડ્યા. દુનિયાની પ્રગતિશીલ જનતા આ પ્રખર સંસ્કારપ્રેમ ભેદ આશ્ચર્યાનંદમાં ગરકાવ થઈ ગઈ.

જનતાનો સંસ્કારપ્રેમ યોગ્ય દિશામાં જારી રહે તે ખાતર, વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીમંડળના પ્રમુખ, એક ૨૧ વર્ષના એંગ્લેસિઅન જુવાનની આગેવાની તળે રચેનના જુવાનોએ લોકપ્રિય સંસ્કારકેન્દ્ર સ્થાપ્યું. સરકાર નાણાં ધીરી શકે તેમ ન હોવાથી જુદી જુદી જનસંસ્થાઓએ તેમને ઉમળકાભેર સર્વ સગવડો કરી આપી. એક વખતના ઉમરાવમહેલમાં આ ઉત્સાહી યુવકો દિનરાત મહેનત કરી, લગાઇના ગોરચા પર ચૂલ્યો, નાટકો અને ફિલ્મો મોકલાવતા, ફરતા પુસ્તકાલયો અને લોરીઓમાં ગોડવેલ ચિત્રપ્રદર્શનો દ્વારા જનતામાં ઉત્સાહ ફેલાવતા. રસ્તે આવતાં ગામડાંનાં લોકો તેમના ખુશખબરો અવાજ સાંભળી તેમને વધાવવાં ગામને પાઠર દોડ્યા આવતા અને તેમનાં જોશીલાં ગીતો સાંભળી, નવું મર્ગદર્શન ગેજવતા. આ સંસ્કાર દુકેડીઓ, તાજ સમાચારો સાંભળવા હંમેશ ઉત્સુક રહેતા. તેઓ દિવસમાં એક વખત દૈનિક અખબારો અને તેમના રાજકીય પક્ષનું (સામ્યવાદી, સમાજવાદી, અસામજકતાવાદી, વગેરે સંયુક્ત સરકારના પાંચ પક્ષોનું) મુખપત્ર પહોંચાડતા. દિવાલપત્રો ચલાવવામાં ગામડે ગામડે તેમની શિખામંજી મંગાતી, એ રીતે યુરોપના ઇતિહાસમાં પહેલી જ વખત, લગાઈને સંસ્કારપ્રવાહનો વેગ વધાર્યો અને તેને જનતાની

સેવામાં રહ્યું ક્યો. જોતજોતામાં તો આ જિગતી સંસ્કારસંસ્થાએ સ્પેનના દિલમાં એક અનોખું સ્થાન મેળવી લીધું. હળવે હળવે આ સંસ્થાની આસ-પાસ સ્પેનના આગેવાન સંસ્કારનેતાઓ પણ આકર્ષાવા લાગ્યા.

મહાન લાવિની આગાહી આપતો, સ્પેનનો જગપ્રસિદ્ધ કવિ લોકર્ડો તો વિમલ કાદમી બાદ પણ સીમા રાજકારણથી દૂર જ રહ્યો હતો, છતાં ફાસીસ્ટોએ તેનું ઘોળે દિવસે ખૂન કર્યું. કારણ ? તેના સર્જનમાં ધરતીની અચૂક સોડમ આવતી હતી. માનવતામાં તરબોળ બની ગયેલ તેની ક્લમ રાજદારી પ્રચાર ન કરે, તો પણ જનજીવનનું નિર્મળ પ્રતિબિંબ પાડ્યા વિના શી રીતે રહે ? લોકર્ડોને ઇંચીનૃત્ય પ્રિય હતું. તેને કાવ્યમાં વણી તેણે અમર બનાવ્યું. નૃત્યના તાલ સાથે નર્તકનું જીવન રંગદોળતા, આપણી ‘મલ્લાર પોલિસ’ જેવાં સિવિક ગાર્ડના ધોડાના દાખાઓ વણાઈ ગયા. લોકર્ડોની નાટકમંડળી ગામડે ગામડે ફરતી. નાટકો પાછળ પોતાના અનુભવનો અર્થ કદપતા મામ-પ્રેક્ષકો જોઈમાં આવી જતાં એ જ લોકર્ડોનો ગુન્હો હતો. ફાસીસ્ટ બંનવરો દલીલ કરી શકતા નથી. તેમણે ગણું દાબી લોકર્ડોને મૂંગો કર્યો પણ લોકર્ડોનો અવાજ અમર છે.

મહાન રાષ્ટ્રીય અંતરમંથનમાંથી નૂતન સ્પેન બહાર આવવા લાગ્યું. તેણે વિશ્વને આદેશ આપ્યો—

“ફાસીવાદ એટલે લડાઈ. સંસ્કારને ભરખી જતો દાવાનળ. એ યુગ્રીઅમો, સાજાઓ, પુસ્તકાલયો પર બોમ્બ વરસાવે છે. કબાકારોનાં મ્હોં સીંચે છે. તે છુદ્ધ સામે હેવાનિયતનું આક્રમણ છે.”

સ્પેનની નૂતન નારીએ જાહેર કર્યું—

“માનવસંસ્કારની રક્ષા ખાતર બહાર પડો. કાયરની પત્ની ધવા કરતાં, બહા-દૂરની વિધવા બનવું વધારે ગૌરવમયું છે.”

પોતાના વતનની યતી કાપાપલટ જોઈ મુગ્ધ બનેલ કવિ એંટોનીઓ માઇકેલો ગાઈ જોડે છે :

“એક નૂતન સ્પેન જન્મ લે છે. હંમ વતનીઓનાં ખમીરમાંથી ચેદા થયેલ સાચી યુવાનીતા રૂપે. ક્લીણી અને ‘ગજ-દલ’ (સેલર)નું એક નવું જ સ્પેન સર્જાયું છે.”

“હાથમાં ફાસી ધરી પ્રભાત બોલતું, અફર અને તારણદાર એવું, લાલકતા ક્રોધ અને વિચારનું સ્પેન જન્મ પામ્યું છે.”

આધુનિક આદર્શોની રજૂઆતથી આવતા નાદને બીલી, દુનિયાને ખૂણે ખૂણેથી આઝાદીના આશંકા પ્રગટતાકના પવન તથા આવી જિલા રહ્યા. વિશ્વ-સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં એક અદ્ભુત, અપૂર્વ ઘટના બની ગઈ. આદર્શનું રક્ષણ કરવા ત્રીસ દોડી જતા બાયરન જેવા એકસદોકત તારાઓ કોઈ ક્ષણ વાર ચમકી ગયા હતા. સ્પેનના આદર્શ બુદ્ધ આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્કાર ફોજ નિર્માણ કરી. તેનું નામ ઇન્ટરનેશનલ લીગ-ટેમ્પો ઓફ, ઇશરવુડ, સોડર, ડેવુઈસ, આંદ્રે માર્લો, અપ્ટન સી કલેર જેવા વિશ્વવિખ્યાત લેખકો હતા. તેમ કલાઈવ ગેનસન જેવા ચિત્રકારો હતા, ડેવિડ ગેસ્ટ જેવા વૈજ્ઞાનિકો હતા, જેકસન ફ્રાંકસ જેવા રિવેચકો હતા. ક્રાડવેલા જેવા તત્ત્વચિંતકો હતા. જર્મનીને કલંકિત કરતા ફાસિસ્ટોના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે જર્મન કવિ એરિક વાઈમરહાઈ અને પ્રખ્યાત નવલકથાકાર રૈન લુડવિગે આ પૂરંપૂર્ણ પર લશ્કરી હોદ્દાઓ સંભાળ્યા હતા. આ સંસ્કાર યુગમાં ભારતનો ફાળો નોંધાવવા માટે હિંદી, યુવાન હુદારે ય હથિયાર આપ્યાં.

સ્પેનનો આંતરવિગ્રહ, એ વિશ્વસાહિત્ય અને સંસ્કારના ઇતિહાસમાં એક સીમાચિહ્ન બની ગયો છે. સન ૧૯૩૧ની અમેરિકન આર્થિક કટોકટીની લૂ ખાધને કરમાવા લાગેલ સાહિત્યને નવી પ્રેરણા મળી. નવી શૈલી ખીલી. તે સમયનો એવો કાંઈ મહાન સંસ્કારનેતા નહોતો હોય કે જે આ તીર્થયાત્રામાં આવી, પોતાની કલમ પાવન ન કરી ગયો હોય. સોવિએત સંઘને આદ કરીએ તો સ્પેનિશ પ્રગલ્ભતાક જ એક એવો દેશ હતો કે જ્યાં સરકારી શિક્ષણ અને પ્રચારખાતાએ, અવસ્થિત રીતે, મહાન લેખકોની સહાય મેળવી છે. આ ઘટનાનું મહત્ત્વ પારખી, આંતરરાષ્ટ્રીય લેખકસંઘે સન ૧૯૩૮માં પોતાની એક ખાસ પરિષદ માદ્રિડખાતે ભરી. ગોળીઓના યોધાર વરસાદ વચ્ચે, સ્પેનિશ લશ્કરનો ગણુવેશ ધારણ કરીને દેશપરદેશના પ્રતિનિધિઓ 'કાન્સ્ટેસીઆ ડેલેમારા' વિદ્યાપીઠના પુસ્તકાલયમાં હાજર થયા. હિંદ અને સ્પેન વચ્ચેનું આર્થિક અને સંસ્કારિક સામ્ય જોઈ આકર્ષાએલ હિંદના વિદ્યાર્થીઓએ લેખક મુદ્દરાજ આનંદ પણ તેમાં સામેલ થયા. આજસુધી મૂડીવાદીઓએ સોવિએત જૂમિની આસપાસ મહામહેનુતે ખડી કરેલ પોલાદી દિવાલ ઓગળવા લાગી. સોવિએત સંસ્કારક્ષેત્રનો સંદેશો લઈ ઇલીયા એલરનબર્ગ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. બહાર વરસતી ગોળીઓ સાથે, અંદર યોદ્ધાતા શબ્દો હરીફાઈમાં ઉતર્યાં.

સ્પેનની અમર પ્રેરણા પીને સંસ્કાર ક્ષેત્રમાં મહાન સર્જનો વહેતાં થયાં- અપ્ટન સીંગલેટની 'નો પાસશન', માર્લોની 'ડેઝ આફ હોપ', રમન સેંડરની

‘લોર, ઈન સ્પેન’, ‘અમેરિકન લેખક’, હેમિંગવેની ‘ફોર હુમ ઇમેલ ટાલ્સ’, ‘બ્લેક સ્પેનીશ અર્થ’, ‘શીશ્ય કેલમ’, વગેરે. હેમિંગવેની કૃતિઓને તો હોલીવુડે રેપેરી-પડદા પર ઉતારી. ‘બ્લેકેડ’ નામના મહાન ચલચિત્રે દુનિયાની માનવતા-જગાડી, સાધારણ અખતારની પાર્શ્વભૂમિ પર, વિશ્વવિખ્યાત ચિત્રકાર, પિકાસોએ આ આકર્ષક ચુકતું અમર ચિત્ર આલેખ્યું.

આ મોરયાની પીઝાડી, દુનિયાના દરેકે દરેક મોટા શહેરોમાં વસતા પ્રગતિ-શીલોએ સંભાળી. કળાકારોની આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાએ ઈર. ઈર. રાહત ફાળો ઉઘરાવ્યો. રંગભૂમિ પર નવા, નવા, અખતારોએ યથા અને તેમાંથી મહાન સર્જનો નિર્માણ કર્યાં. હિંદી તરફથી સ્પેન માટે એક તખીબી ણ મોકલવામાં આવ્યું. લંડનવાસી હિંદી વિદ્યાર્થીઓમાં આવેલ નવજન્યતિનું આ પ્રતીક હતું. પ્રગતિ-શીલ યુવાનોની ‘ફ્રીડમ હોલ’ માં ભરાતી ભગ્ન સભાઓમાં, મિસિસ પ્લાઉનની ‘દેથુ’ પીગળાવતી અપીલ સાંકળી તેણે સ્પેનની ઝોળીમાં ખીરસા ખાલી કર્યાં. પોતે પણ સ્પેન-હિંદી રાહત સમિતિ સ્થાપી. સ્પેનના આંદોલને ધણું સુવાન હિંદીઓને (ખાસ કરીને પરદેશ વસતાં) રાજકારણની પ્રથમ દીક્ષા આપી. રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યને તેણે આંતરરાષ્ટ્રીય ચોકકામાં પહેલી જ વાર બેસ્યું. તેમાં અખિલ વિશ્વને એક બનાવતી માનવ સંસ્કારિતાનું દર્શન થયું, અને તેણે પરદેશમાં હિંદુ ગૌરવ વધારે તેવી પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી.

ભારતની પ્રગતિશીલ જનતાને પં. જવાહર સ્પેનનો સંદેશ પહોંચાડ્યો—

“સ્પેન માત્ર સ્પેન નથી. પ્રસાધાતી હેવાનિયત અને પશુબળ નેડે જીવન મરહૂનો જંગ ખેડી રહેલ નૂતન વિશ્વ છે.”

કવિવર ટાગોરે મૃત્યુ પંહેલાં ઇન્ટરનેશનલ પ્રીગેડના બ્રિટીશ વિભાગને અંગ્રજિ આપતાં કહ્યું કે—

“તમે તમારા દેશનું પાપ ધોયું છે. સ્પેનની ભૂખી જનતાને રિખાવતું ‘તટસ્થતા’ નું આક્રમણ આદરી, બ્રિટીશ સરકારે માંડે બ્રિટીશ સંસ્કૃતિ પ્રત્યેનું માન ઘટાડ્યું છે. તેથી મને અત્યંત આઘાત લાગ્યો છે. તમે ભાવિ આરાતું કિસ્મુ છો.”

સ્પેનની ભૂમિ પર શસ્ત્રો સજીને સત્ય અને સંસ્કાર રણે ચડ્યાં. માનવીના ઉન્નત ભાવિની આંધાજ્યોત ટમટમતી રાખવા માટે, ડેવિડ ગેરટ, ફીરોફર કોડવેલ, રાહુ ફ્રેંકસ, જ્યોન કોર્નફ્ડ જેવા સૌહાર્દના તેજાવી નવ દીપકો હાલવાઈ ગયા. તેમના મૃત્યુએ સંસ્કારી જીવનને મોટી ખોટ પાડી છે, એમ કહેવું એ માત્ર શિષ્ટાચાર મહિ-પણું નિર્વિવાદ સત્ય છે. ગરીબીએ વિદ્યા પીડનાં દારૂ જેને માટે સદા બંધ રાખ્યાં હતાં, જેવા કોડવેલનો ઉડો સંસ્કાર-પ્રેમ, તેનું મૃત્યુએ એકાંતી આલીટી નેવું અમર કાવ્ય-વિવેચન પાછળ મૂક્યો.

ગયો છે. રાદ્દ ફેકસની લામાન્નેડેની વાતો, 'લેનિનનું સરળ સુંદર જીવનચરિત્ર,
 "નવલકથા અને જનતા" નામે વિવેચનગ્રંથો, આજે જગપ્રસિદ્ધ છે.
 જહોન કોર્નફીલ્ડે હજુ જીગતો કવિ હતો. પણ તેણે કપિરાજના મૃત્યુસમયે
 લખેલ કડીઓ જાણે તેનો પોતાનો જ મૃત્યુ લેખ બની ગઈ છે—

“જેમ જેમ વખત વીતતો જશે, તેમ તેમ તેનો પડછાયા, લંગાતો જશે
 મહાન બનશે.”

ગણિતશાસ્ત્રમાં ડેવિડનું લાવિ ઉજળું હતું. પ્રો. લેવી, તેને અંજલિ
 આપતાં લખે છે કે: “સંસ્કારનું ક્ષણ આખવા ખાતર જીવતા રહેવું કે સંસ્કારના
 રક્ષણ પાછળ જન કુર્યાન કરવી?—એ આજના ઉમદા યુવાન હૃદયનો સંઘર્ષ
 મેં ડેવિડમાં જોયો.”

લોકો અને તેના ધિરીશ સાથીદારોની ખોટ વિષસાહિત્યને જરૂર સાલે
 છે, પણ એ કુર્યાનીને નિરર્થક ગણવાનો કોઈને અધિકાર નથી. ફાસીવાદની
 જીત એટલે સમસ્ત સાહિત્યનું મોત છે. આ સંસ્કાર-શહીદાએ, એ કપરું સત્ય
 પિછાડ્યું, એટલે જ તેમણે હસતે મ્હોંએ મૃત્યુ જોડે બાથ બીડી. તેમને ખાતરી
 હતી કે શહીદોનાં લોહીથી ઉભરાતા સ્વાતંત્ર્યસાગરને ખોટ સાથે ભરતી પણ
 આવે છે. એ ભરતીનાં ઉજળતાં મોજાંઓ ફાસીરો કદી ખાળી શકશે નહોં.
 એ સાગરછાંચ પાપના ક્રીડાઓને પૃથ્વી પરથી ધસડી ગયા વિના રહેશે નહિ.



ત્રણ ત્રણ વર્ષ સુધી મરણીઆ બની માનવતાનો સંગ્રામ જેવ્રતાં સ્પેનની
 પીઠ પાછળ, મ્યુનિકના માનવદોહી મુત્સદ્દીઓએ ધા કર્યો. દુનિયાના ધણાં
 છુદ્ધિજીવીઓનું આશાકિરણ, એ ધેરાતાં વાદળાંમાં અલોપ થયું. નિરાશ બનીને
 તેમણે ભાગેકુ વૃત્તિ અપનાવી. ઓડેન અને ઇશરવુડ અમેરિકામાં જઈને
 ‘યોગી’ બન્યા. માર્લો ફ્રાન્સની જનતાનો સાથ છોડી, દ’જોલની આલની
 ગાડીએ ચડી બેઠા. સ્પેનિશ વિગ્રહ ઇસ્પાન જૂખતરસની પરવા ન કરતા.
 સ્પેન માટે રાહતફાળો બેંગો કરવા યુરોપ અમેરિકા ખુદતા ટોલરના
 પગ દીક્ષા પડ્યા. તેની તખીઅત લયડી. માદ્રિદમાં હથિયાર હેડાં મૂકાયા,
 તેના આધાતથી સ્પેનિશ કવિ એન્ટોનિયો હતો લાં ને લાં ઢળી પડ્યો. તેનું
 હૃદય બંધ પડી ગયું.

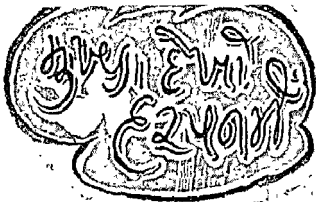
—પણ સ્પેનની ભૂમિ પર ધણાંના ભ્રમ ભાંગ્યા હતા. આદર્શોની ચોખવટ
 સાધી, તેઓ વધારે સ્થિર, વાસ્તવવાદી બન્યા હતા. આદર્શની રજુશ્રૂમિએ
 આપેલ ગુરુમંત્ર તેમણે વિશ્વયુદ્ધના વિશાળ પટ પર ફેલાવ્યો.—નો પાસરાન.

સન ૧૯૪૨ સુધીમાં બીજા કેટલાક વિચારકોના વિચારવમળ પણ શમી ગયા, અને તેમણે પણ માનવ પડકારને ભુલક બનાવ્યો—નો પાસરાન.

આજે વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયે એ વર્ષ પૂરાં થવાં આજ્યાં તો ય હજી સ્પેનનો આંતરવિગ્રહ ચાલુ છે. તેની પ્રજાસત્તાક સરકાર પેરિસમાં દેશવટો ભોગવે છે. તેના મહાન પ્રગતિશીલ ક્રાંતિકારી સ્પેનની ભૂમિ પર પણ મૂઢી શક્તા નથી. કારણ કેતરાતે મેક્સિકો અમેરિકન દરબારમાં કુર્નિશો ભરી ભરીને, આ સમય અનુસાર ધણી બદલતો ક્રાંતિકારી સ્પેનની ગાંઠીને વળગી રહ્યો છે. પ્રજાસત્તાકનાં બે વર્ષ દરમિયાન ન્યાં હજારો શાળાઓ ખરી ધંધ ગઈ હતી ત્યાં આજે, ક્રાંતિકારી ૧૦ વર્ષના કારભાર પછી ૨૯૦ શાળાઓ શેઠથી પણ મુરકેલ ધંધ પડે છે. નવલ-કથાનો આજે સ્પેનમાં દુકાળ શા માટે પડ્યો છે ? તે સમજાવવાનાં ફાંફાં મારતો, ક્રાંતિકારી દરબારનો એક કહેવાતો લેખક કહે છે : “કેટલાક એવા યુગ આવે છે કે ન્યારે શબ્દ કરતાં મૌનવધારે અર્થપૂર્ણ હોય છે. આજનો યુગ તેવો છે.” (૧૧૧)

આપણા માનવતાના વિજયની ગંગોત્રી સમા સ્પેનને, આપણે ગંધતમાં રહ્યાં ત્યારે મોરચો ટકાંની રાખનાર સ્પેનને, આપણે ક્યાં સુધી એ બર્બર ફાસીસ્ટની એડી તળે ચંગદાવા દઈશું ? આજે આપણે ત્યાં એ રાક્ષસોનો ઉપદ્રવ એછો છે. આજે આપણે ઘેર બેઠાં સ્પેનને મદદ કરી શકીએ તેમ છીએ. આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્કાર સંસ્થા યુનેસ્કો, સ્પેન બહાર દેશવટો ભોગવતા પ્રજાસત્તાકને સાથ આપતા કળાકારોને જ સ્પેનના ખરા પ્રતિનિધિ તરીકે મંજૂર કરશે ? તે ન કરે તો દેશ પરદેશમાં જળ્મર આંદોલન ચલાવી તેના પર દબાણ લવાશે ? માનવતાના પ્રથમ આદર્શ યુદ્ધની ૧૧ મી જયંતિ આ મહિનામાં ઉજવાશે. તે દિવસે યુનેસ્કો, માનવતાપર ચડેલ, સ્પેનનું ઝલ્લુ ભરપાઈ કરશે ? ફાંફાંને મૂંગી બનાવેલ સ્પેનની કલમને વાચા અપાવશે ? અંગ્રેજોનાં મેલાં દબાણને લીધે, ઇન્ટરનેશનલ બ્રીગેડને આંસુભરી આંખે ફરજિયાત વિદાય આપતી વખતે વેલેડોરે કહેલ વેણ હજી પણ આમ દુનિયાના દિલમાં રહ્યું ક્યાં કરે છે—

“જાઓ ગિરાદો ! સ્પેનનો મંત્ર લઈ વિશ્વને આઝાદીમાર્ગે દોરી જાઓ. તમારા દેશવાસીઓને કહેજો કે આઝાદી મેળવવાનો નિર્ધાર કરી ચૂકેલી પ્રજાને કોઈ સત્તા શુભામ બનાવી શકે તેમ નથી. જ્યાંસુધી, સ્પેનમાં ફાસીવાદનો એક પણ વિરોધી જીવતો હશે, ત્યાંસુધી સ્પેન કદીપણ ફાસીસ્ટ નહીં બને. અમે વચન આપીએ છીએ કે, તમારું અધૂરું કાર્ય અમે પૂરું કરશું.”



મા ગુજરાતે

● કચ્છનાં લૂંટણિયાંથી કર્પણને ચાક કરી ઇવનગી હુબહુ છળિ દેખાડતો, હથે નિયમિત રત્ન ધનારો, જમારો ખાસ વિકાસ. ત'ત્રા

ગુજરાત! મારા મોંઘેરી ગુજરાત, મારી કાઝેરી ગુજરાત! શી વાત ઠહું તારી, મારી નવતર ગુજરાત!

લગ્ન-છ છ વરસની, ભલે ને કાતિલ ને કતલેખામ કાઢતે માટે, ને લાખો લાખનાં જાન હરનારી ખૂબે રોગે કાઢતે માટે, પણ ગુજરાત તારી તો જોર અસિદ્ધારી. બીજે હવા શિશિર ને પાનખર, તેં તો બનાવી એને ગુલાલે-લારી વસંત!

|| છ વરસમાં તો બની ગઈ તું નવો સોનાની મૂરત, જ્યારે સોનાર અંગાળ બન્યું રાખખાખ! જીવવાની ય કળા છે.

જેર બીજને આવજું ના આવજું, ગુજરાત તને તો આવજું-તારાં વ્હાલ-સોયાં સંતાનને આવજુ. સેંકડો વર્ષોની તારી વાણિજ્યની મંદાકળા, દેશ-પરદેશનાં ખેડેલ દરિયાની તારી અહુલવડળા સોભે કળાએ ખિલી ઊઠી. કાઢતે શીખવવા ન જવું પશું, કાઢતે કહેવા બતાવવા જવું ન પશું, કાઢતે ચેતવવા ન જવું પશું. ચંકોર આંખો સાનમાં રામજી ગઈ. અરહુકાળના દોઝખમાં, ને મહા અછતની આગમાં તારા ઠીકરાઓએ તારી કાપાને કરમાવા ન દીધી; મુરઝાવા ન દીધી. તને ધનથી મઠી, તને તેજ્યો ભરી દીધી.

ચાર ચોપડી ભણેલો અને હજાર પાંચ હજારની તાંદુલ મહડીનો રણીધણી, લોદાનાં બાથબર લંગારનો માલિક, અરે ધૂળ ને રાખનો એકાદ રાતનો રખેવાળ આજે હોડાળા ખાટે મહાલે છે !

સુતરની જ મીઠા નહિ, કાલસાની ખાણ સુધાં ખરોદાઈ શકે એટલી દોહન પડી છે, મા ! ને શેડે અંબાલાલ ને કસ્તુરભાઈને આંજી દેએવો ચમકાર ને ચગકાટ તારી એક મુંબઈ નગરીના ગુજરાતીઓને ત્યાં રૂમીરૂમી રહ્યો છે, ગુફરા ! એ જૂની પેઢીના કુબેર લાંબરીયા તારો નવી પેઢી ક્યાંય જાતરે એવી નથી.

આવે ને, લાલમલા હરીદાઈમાં આવે. હોડ બહુવી હોય તો જકે. ગુજરાતી-મુંબઈનો. ગુજરાતી—ખીન વિશ્વપુદ્ધની આગમાંથી તવાઈને કાંચન સમે ચમકદાર બનેલો ગુજરાતી ! એની તોલે કાંઈ ના આવે. મારવાડીઓએ કમાઈ બાણ્યું હશે, પણ છવી નહિ.

અહીં તો જીવનનો ઝો વહેતો જ છે. ને વહા જ કરશે. ધન આબુ છે પગની હેસે, ને જશે ય પગની હેસે. ચામડી તૂટે પણ દમડી ન ફટે—એવો મારવાડી વ્યવહાર એને ત્યાં નથી. ત્યાં તો લાખ કમાયા તો સરા લાખ ખરચવાની હોંશ છે. ને ખરચે ય છે એ તો આગળપાછળ જોવા વિના. ડગલે ને પગલે 'આ પૈસો ખરચ્યો તે સારે માર્ગે કે અવજે ?' એના પાંતુજના હિસાબ માંજા વિના ધન કમાયો તારો લાલ હિંમત પર ને બાહોશી પર. કાંઈ લીખના દાણે, કાંઈ નથી બરી એણે. ખુમારીયા બેચું ક્યું છે. ખુમારીયા ખરચશે. ને રેફિન્ડેર ને રેડિયો લાવ્યો છે, ને છેલ્લી ટંગનાં ફરનીચર સોફા ચે. ટી-કોર્સીના સેટ નવેસરથી વસાવ્યા છે એણે. અને ધરેણાં કાંઈ મારવાડીઓની જેમ ગળું ને હાથ ટુંપાઈ મરે એમ તો નથી જ લટકાવતી એની વહુમેટીઓ. એમાં ય રંગ ને રૂપની વિશિષ્ટતા છે. રંગબેરંગના પડદા ને ફાટાઓ, ચિત્રો; ખીલોત દિશોત ને ય બહાવતા રંગબેરંગની સાડીઓ ને બ્લાઉઝ, રંગબેરંગી કુમતાં ને રંગબેરંગી હેન્ડપર્સ, રંગબેરંગી જલસાઓ ને રંગબેરંગી ગાયનો, નાટકો, નૃત્યો ને સિનેમા. આ બધામાં કંબુસાઈ તેં જોઈ ? ક્યાંય ભૂખડી ખારશ વૃત્તિ જોઈ ?

અને ધધો રહ્યો, તે ગ્રીન્સમાં ને તાજમાં જતું પડે ને કાંઈને જોલાવ્યા હોય ત્યારે વ્હીરકોનો આચાર કરવો ય પડે. કસબમાં રાજ આટા મારી આવવો પડે ને જે 'રમત'ની બાહું રમી ય પડે. એને શું દારૂડિયાવેડા ને જુગારીવેડા કહીય, મા ? આ વીસમી સદીમાં, આ બુદ્ધિના જમાનામાં, આ સરકારિયાનાં દેશમાં તું તારાં સંતાનેને સંન્યાસી જતીને હિમાલયવાસ કરવાનું તો નથી કહેવાં હમ્મીનીને ? તો પછી ?

હીક છે, દારૂના પાટલા ઘેર લાવી બાળકોના સંસ્કાર બગાડતા હોય, અથવા નાચનારીઓને ઘેર તાણી લાવી ધરતી ગૃહિણી સામે નખરા કરતા હોય, તે તું મોં મચકોડે એ જુદી વાત. પણ હોટેલ, જલસા, ફલગર્મી જવાનું જ બંધ કરી દેવાનું તો તું બ નહિ કહે? ગૃહિણીઓને માટે, માતાઓને માટે, તું જ કહે, એમને ક્યાં જોણું મુખ છે? ધરમાં રેડિયો, ધરમાં આમેશિન, ધરમાં નોકર-ચાકર, ને આરામશાંતિ. ગંજી જાલો, ચોપાંટ ખેલો, છાપાં જુઓ, સાડીઓ બદલો, હાથક બૂલો, બગીચે આંટા મારો; ને જીવ અજાણ જોડે ત્યારે ફાન કરી ગાડી (કાર) મંગાવી લો. જીવ હેંગિંગ ગાર્ડન ને એપોલો ને વર્ષી. કાંઈ ફિકર નહિ. પુરુષો બિચારા ગમે તેમ કરો આંવી પહોંચે છે-માગે છે નારી પાસે એટલું જ કે મોડા વહેલા ઘેર પાછા ફરે ત્યારે ફરિયાદો ને રસણાં ન માંડતા. જાતે કરે આરામ ને કરવા દો. આરામ-એટલું જ એ બ બિચારો માગે છે. એને મન તો સ્ત્રી સ્વતંત્ર છે. એ કહે છે: “પુરુષને પૂંછડે શું કામ લટકી રહ્યો છો? સાચવીને મર્યાદામાં આલો. જોખમથી બચો-એટલી અમારી ચિંતા આછી. ને અમારી ચિંતા-પુરુષની ચિંતા તમારે કરવાની ન હોય.”

તું જ કહે મા, ગુર્જરા! રૂપના જલસા મંડાવ ને રંગોની રમઝટ જાતે, ગીતોના દરિયા રેલાય ને ખુશ્ખુની લહરો જોડે, ત્યારે ધડીમર દિલ બહેલાવી લેવામાં શી ગુનેગારી છે એમની?



મને તો યાવ છે, મા, કે દુનિયા બદલાઈ ગઈ છે, પણ આપણા લોકોનું માનસ જ નથી બદલાયું. જમાનો આખો બદલાઈ ગયો છે, પણ જમાનાના સંસ્કાર બદલાયા નથી! માણસ આદિ કાળમાં હતો ત્યારે જેવો રહેતો હતો ને જીવતો હતો એવા આદિ માણસનો આદર્શ ભલે થોડાક મહાત્માઓ માટે સાચો હોય. નવા સંસ્કારી-દુન્યવી માણસ માટે એવો આદર્શ નકામો છે, અન્યવહારુ છે, અશક્ય છે. પછી ખોટો દંભ કરાવવાની શી જરૂર?

“આવ, પીવો ને સાથે યાવ એટલાં સારાં કામ કરો, ને નામ રજો.” — આટલું શું જોણું છે? શું જોડું છે? આખી દુનિયાને શું તારે દીવેલિયા બતાવી દેવી છે? નાચ, રંગ, રૂપ એ બધું શું મંદું છે? હલકું છે? વળ્યું છે?

ના-ના, એવો સંન્યાસ જીવનનો વિરોધી છે, વિકાસનો વિરોધી છે. તારાં સંતાનને તું માણસ બનાવવા, સંસ્કારી બનાવવા નથી ઈચ્છતી? તો પછી?

માફી ગુર્જરી! જો તો ખરી, તારું પોતાનું રૂપ, તારો પોતાનો રવાન; જો તો આ નિશાળ અરિસામાં એક વાર લખમલાને ઈર્ષ્યા આવે એવી તારી

એમક છે, એવો તારો દેહાર છે. ક્યાંય ફૂડ નથી રહેવા લીધું-રૂપનું કે રંગનું; દેહનું કે આત્માનું.

દેહ, રૂપ, રંગ એ બધાની સાથે તારી આત્મિક શક્તિઓ તો મા આને અપૂર્વ એવી ખીલી બહી છે. કોઈ સામાજિક ક્ષેત્ર નથી, કોઈ સંસ્કારી ક્ષેત્ર નથી, કોઈ પ્રજાકીય સમારંભ નથી, કોઈ મહેર સમેલન નથી, કોઈ એવી આર્થિક-રાજકીય પ્રવૃત્તિ નથી જ્યાં ગુર્જરીનું સ્થાન એના બેટાઓ-એ લાગે આસને સ્થાપ્યું ન હોય. પછી શું બોધ્યો છે, શાની અપેક્ષા છે, હજીય તને શાની ઉલ્લુપ છે! હજીય તને શાની ખેરના છે? શાની જીવજગત તરો છે? ગુર્જરીનું અંદરું સ્થાન આને બધે છે, બધામાં છે ને એનો યશ મા તું તારા આ બેટાઓને નહિ આપે તો કોને આપશે?

ઘડીબર ગાઈ લેવા દે, દિલબરીને મને ઘડીબર પેલા કવિઓનાં ગુર્જરી ગાન:

“જય જય ગરવી ગુજરાત !”

વીર નર્મદા તારા જન્મકારને માથે તારા વંશજોએ કલગી ચડાવી છે, તું સ્વર્ગમાં સુખે મુજે.

“ગુજરાત મોરી મોરી”-ઉમાશંકરભાઈ! નવ ગુજરાતના સંસ્કૃતિ-તંત્રી! તમે ગાયું એવું દિલ બરીને તમારા માડીબધાઓ ગાઈ લેવા કંખે છે-તમારું દિલ કાળશે ને એ સાંભળી?

ને તંત્રી મહારાજ સંસ્કારના! તમે ય તો ગાયું છે ગુર્જરીનું મહા આયુધ્ય-ગાન-

“ગુજરાત ઝોઝેરું જીવે.....”

તમારી બેબો આ નવતર ગુર્જરસંતાન ગાય છે... “તમે રીઝશે હેયું બરીને?”

- ગુર્જરનો લાલ

પારિચય

જુલાઈ મહિનો

- * ૧ જુલાઈ ૧૯૪૬ : વસંતરાવ હેગીબે તથા રજ્જવંચલીની સંઘર્ષદંતે
- * ૪ જુલાઈ ૧૭૭૬ : અમેરિકાનો સ્વાતંત્ર્યદિન
- * ૭ જુલાઈ ૧૯૩૭ : જાપાની ફાસિસ્ટોનો ચીન પર હુલ્લો
- * ૧૪ જુલાઈ ૧૭૮૯ : ફ્રેન્ચ્માંતિનો અમર પ્રસંગ-એરનાઈલના જોલખાના પર જનતાનો હુલ્લો
- * ૧૮ જુલાઈ ૧૯૩૬ : રોષેનિર્મા આંતરવિગ્રહનો શરૂઆત
- * ૨૩ જુલાઈ ૧૯૩૪ : હિંદી કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી ગેરકાયદે જાહેર થઈ
- * ૨૩ જુલાઈ ૧૯૪૨ : હિંદી કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી કાયદેસર બની
- * ૨૩ જુલાઈ ૧૯૦૮ : હિંદી કામદારોની પ્રથમ રાજકીય હડતાળ-તિલક મદારાજની ધરપકડના વિરોધમાં
- * ૨૪ જુલાઈ ૧૯૩૭ : આદામાનના રાજદ્વારી કેદીઓની ભૂખ હડતાળ
- * ૨૫ જુલાઈ ૧૯૪૩ : ઈટલીમાં મુસોલિનીની ફાસિસ્ટ સત્તાનો અંત
- * ૩૧ જુલાઈ ૧૯૨૧ : મહાત્મા ગાંધીને હાથે મુંબઈમાં વિદેશી કાપડની પ્રથમ દોળા



શંહીદાની સ્મૃતિ (વસંતરાવ રજબચલીની પ્રથમ સંવત્સરી)

૧લી જુલાઈ ૧૯૪૬

રથોત્સવે ત્યાં હતી ધૂમધામ

લળી પથે લાકત કરે પ્રણામ

“હું” દેવ—માને પથ; ને રથે ચે

“હું” મૂર્તિ માને—હસતા પ્રભુ ત્યાં. *

આ વર્ષ અમદાવાદની રથયાત્રા જોતાં સ્વાભાવિકપણે ઉપલી પંકિત યાદ આવી ગઈ. કવિવર ટોગેરે માત્ર ચાર જ લીટીમાં કેટકેટલું કહી દીધું છે? માનવની લલિતમાવના—મૂર્તિપૂજન વગેરે પર મોટીથી માંડી મહાત્માજીએ ધણું ધણું કહ્યું છે—લોકો ધર્મના મહાન સિદ્ધાંતો પર ઉગ્ર ચર્ચાઓ કરી શક્યા છે, પણ ને અસર આ ચાર લીટી કરે છે તે ખીજા કોષ્ટકે હજુ કરી નથી.

રથયાત્રા વખતે માનવની ધાર્મિકતાના રક્ષણ માટે જ જાણે જરી બંદૂકે પોલિસની દારૂ ચાલતી હતી—બૂલેચૂકે ય કોઈ એનો ધરંસ ન કરી જાય! મોટું એક માઈલ લાંબું સરખસ ચાલ્યું જતું હતું, લાખોની મેદની.....

આજનો દિવસ જાહુ મહાન હતો. લોકો ગદ્ગદિત થઈને વરધોડા જોતા હતા.

પ્રભુ દિવસ તો મહાન હતો એનું કારણ તો જુદું હતું. રથયાત્રા તો આ પહેલાં પણ આવતી. આ ધાર્મિક તહેવાર ગણાય, એથી દિવસ મહાન નથી થતો. પણ આજનો દિવસ યાદ આપે છે—ગુજરાતના કલંકની અને તેના ગૌરવની. પચાસ પચાસ વર્ષથી હિંદની આઝાદી માટે લડતી કેમિસના રાજમાં, બાઈ બાઈ એકબીજાનાં ગળાં કાપવાં ઊભા થાય, એવી આપણી નીતિમાં રહી ગયેલ કચોશને, ગુજરાતનાં દેવે કંભતો એ દિન છે. પણ એ ઉણપને દૂર કરવા એ બહીરો અમદાવાદનાં પાક્યા હતા, એ યાદથી ગજગજ જાતી ઉછળે એવો પણ આ જ દિન છે.

આજે, હિંદુ—મુસ્લિમોની ચતી ફેલેઆમને રાખવા; કલંક ધોઈ, ગુજરાતનો ગૌરવવંતો નેજો ફરકેતો રાખવા, શંહીદ બનેલાં એ સાચા આકબરહીન રાષ્ટ્ર-સેવકોની સંવત્સરી છે. પોલિસના હાથમાં ચહેરની લગામ છોડી, જનમાલની રક્ષા કરવા ધરખૂણે જરાંતી, કાયર માનસમાં પલટો આજીવા માટે વસંતરાવ

* “લલિતમજન” ટોગેર. અનુ. ચંદ્રાકાન્ત મહેતા

દાદા અને રજમઅલીભાઈ, એકસે હાથે, ધરને લાગેલ કામી આગે છુઝાવવા નીકળ્યા પડ્યા. કોઈના ગભરાયા એ ન ગભરાયા, કોઈના વાર્યા એ પાછળ ન રહ્યા. એ હિંદુમુસ્લિમ બેઠલી અમદાવાદની જનતા સામે કામી એકતાનો જીવંત દાખલો બેસાડી, અમર બની ગઈ.

આજે એ યાદ આવતાં અફસોસથી દિલ ભરાઈ જાય છે કે એમની પહેલી સંવત્સરી પણ ગુજરાતે ન ઉજવી ?



ભદ્ર વ્યાયામશાળા પાસે જાઉં છું અને વસંતરાવ દાદાની ખોટ મનમાં ખટકે છે. લાંથી આગળ વધતાં ટ્રેવિસ હાઉસ આવે છે—મેટિમોટ હોદ્દાદારની આવજામાં વસંતરાવદાદાની ગેરહાજરી સાલે છે. જ્યારે લાં સુધી એમની વિરુદ્ધ પ્રચાર ચાલુ રહ્યો—ખાદીધારી અમદાવાદીઓ કહેતા કે એ તો મહારાષ્ટ્રી છે. પણ દાદાનો મુખ પર તે સાંભળી એક એવો ભાવ પથરાઈ જતો કે એક સચોટ ગૂઢ ગંભીર ચિત્ર દોરી લેવાનું મન થતું. છતાં દાદાએ કામ કર્યું ક્યું—અસ, કામ કર્યું જ ક્યું. વિરુદ્ધ પ્રચારની પરવા વગર—હોદ્દાની કોઈ વ્યાજા વગર અને જીવનની પણ દરકાર વગર.

એક ભાઈએ પૂછ્યું કે વસંતરાવ વિગેટ્ટકામાં ટૂંકું કહેવું હોય તો શું કહો ? કહું—એધડક કહું કે—

“એ મહારાષ્ટ્રી માત-પિતાનો—ગુજરાતની ધરતીનો પુત્ર હતો. એ જનમ્યો, જીવ્યો અને મર્યો દેશની માટીની સેવા માટે.” એથી વધુ પૂછશો નહિ.

એથી વધુ કાંઈ પણ કહેવાનું નથી. એ કયા રાજકીય પક્ષમાં કામ કરતા એ પણ નકી નથી કહી શકાય એમ. એ સમાજવાદમાં માનના અને ગાંધીવાદી કોંગ્રેસને અનુસરતા. સાચા અર્થમાં તેઓ મૃક સેવક હતા.

રજમઅલીને તો અમદાવાદ પૂરા એળખે એ પહેલાં જ એ ચાલ્યા ગયા. એ હતા વસંતરાવના પાકા મિત્ર. લાવનગરથી અમદાવાદ આવ્યાને તો હજૂ થોડો જ સમય થયો હતો, ત્યાં જ કામ કરવા કોષ તૈયાર ન થતું એ કરવા એમણે દાદાને સાથ કર્યો... અને ગસ! પછી એમને ખીજું કાંઈ કરવાપણું નહોતું. એમણે જિંદગીનું આખરો કામ કરી લીધું.

તે કાનપુરના શહીદ ગણેશંકર વિદ્યાર્થીની યાદ આ હિંદુ-મુસ્લિમ એકઠી અમર કરી ગઈ.

જૂના પથરો અને પાણિયા પર અભિમાન કરનારા ગુજરાતીઓ આટલા જરૂરી આમને કાં ભૂલી જાય ?

યુવકોનો ઉત્સવ-પ્રાગ

લગભગ જુલાઈની મધ્યમાં પ્રાગમાં એક મોટો ઉત્સવ છે. દુનિયાભરનાં યુવાનો એમાં ભાગ લેવાનાં છે. દેશદેશના યુવકસંઘો, યુવાન કાર્યકર્તાઓ, વિદ્યાર્થીમંડળો, યુવાન ખેડૂતો અને ઠાકપણ સંસ્થા સાથે ન સંકળાયાં હોય તેવાં પણ બહુ મળીને ૫૦, ૦૦૦ પ્રતિનિધિઓ ત્યાં જશે.

એનો આશય છે વિશ્વશાંતિ અને વિશ્વએકતા. લગભગ એક માસ એ ચાલશે. એના રાજના કાર્યક્રમોમાં મુખ્ય છે:-

- સારકારિક કાર્યક્રમો
- વ્યાયામ વગેરેના કાર્યક્રમો
- દુનિયાભરના દેશનેતાઓનાં પ્રવચનો
- યુવાન જગત અને યુવક પ્રવૃત્તિ અંગેની ચર્ચાઓ અને પ્રવચનો.

હિંદ તરફથી જોલવા માટે પંડિત જવાહરલાલ નહેરુને આમંત્રણ છે પણ એમની હિંદમાંની જ પ્રવૃત્તિના દગાણ અંગે એ જઈ શકે એમ નથી. એમણે એક ગ્રેરક સંદેશો મોકલ્યો છે.

હિંદી ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસના પ્રમુખ જિ. ઝાંગે હાલ યુરોપ છે. કદાચ એ ત્યાં પ્રવચન કરવા જશે. રાજના વિવિધ કાર્યક્રમો માટે ઘણી જ સરસ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. પહેલે જ દિવસે એક મોટું સરઘસ તીકળશે એમાં દરેક દેશના યુવાનો એમના રંગીન ગણવેશોમાં ફરશે.

હિંદને લગભગ ૧૦૦ પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનું આમંત્રણ મળ્યું હતું. પણ મધ્યસ્થ સરકાર આમાં સીધો રસ ન લઈ શકવાથી, એ વસ્તુ અશક્ય બની. છતાં ય વિદ્યાર્થી કોંગ્રેસના એ પક્ષે તરફથી લગભગ દસ, અખિલ હિંદ વિદ્યાર્થી મંડળ તરફથી બે, સોવિયેત મિત્રમંડળ તરફથી ત્રણ અને કુમાર સાહિત્ય મંડળ તરફથી એક-એટલા પ્રતિનિધિઓ મુળદર્શી ઉપડશે.

મુળદર્શ વિદ્યાર્થીમંડળે એક પ્રદર્શન તૈયાર કરીને મોકલ્યું છે. એમાં હિંદના આરોગ્ય વિષયક આંકડા આપતાં ચિત્રો અને તસ્વીરો છે. એનો તબીબી વિભાગ ઘણો સરસ છે. તે ઉપરાંત હિંદની જુદી જુદી ભાષાનાં પુસ્તકો અને હસ્તાક્ષિપ્ત સામગ્રિ, જુદા જુદા પ્રાંતોના પોષાકો, નેતાઓનાં ચિત્રો વગેરે મુખ્ય છે.

આવતા દિવસોમાં આજનાં યુવાનો જ દુનિયાને દોરવાનાં હોઈ તેઓ એક બીજાના દેશોના આર્થિક, સાંમાજિક, સંસ્કારિક અને કલા વિષયક પ્રશ્નોથી રૂબરૂ હોય તો જ ભવિષ્યની વિશ્વશાંતિ અને એકમ શક્ય બને. પ્રાચીનો આ ઉત્સવ એના પાયારૂપ બનશે.

— સુભાષ ૨. દલાલ



રશિયામાં રાશનિંગ

આજનું 'જાણુ' (તા. ૧૧-૬-૪૭) ફરી પાછા મુબમના રાશનમાં એક વધુ ઘટાડો જાહેર કરે છે !

યુદ્ધને પૂરું થયાં આજે લગભગ બે વર્ષ થયાં આજ્યાં, છતાં યુદ્ધ દરમિયાન કામચલાઉ પગલાં તરીકે શરૂ કરાયેલ રાશનિંગનો અંત નથી ! એટલું જ નહિ પણ દર બે-એક માસે રાશનઘટાડા થતા જ આવે છે. આજે આપણને સાંપ્રતિક અનાજ તો મળતું નથી જ. પણ બે ટંક પેટ ભરીને જમવા પૂરતું રાશન પણ મળતું નથી ! બૂખમરા ભણીની આ ધીમી વલુજાર કયાં જઈને અટકશે ? એ વિચારમાં ને વિચારમાં મેં 'કી પ્રેસ 'નું' પાતું 'ઉઘાડ્યું' ને જોયું તો એક બીજા જ દુનિયાની રાશનિંગ પદ્ધતિનો અહેવાલ એમાં 'ડાકિયું' કરતો હતો.

એ અહેવાલનું મથાણું છે: સોવિયેટ સીટીઝન્સ રાશન (સોવિયેટ નાગરિકનું રાશન). એમાંથી તારવીને હું અહીં કેટલીક જાણવા જેવી વિગતો નીચે આપું છું:—

યુદ્ધ શરૂ થતાં, રાશનિંગ દાખલ કરાયું ત્યારથી જ અધાને એક ઘડે ન જોખતાં દરેક વ્યક્તિને તેનું કામ, જવાગદારી, ઉંમર અને તંદુરસ્તીને ધ્યાનમાં લઈ તે મુજબ રાશન અપાવા માંડ્યું. દાખલા તરીકે ખાણિયાઓને કરવી પડતી વધુ મહેનતને ધ્યાનમાં લઈ તેમને વધુ રાશન અપાયું. એ જ પ્રમાણે વૈજ્ઞાનિકા, કળાકારો, લેખકો વગેરેને. બાળકોને વધુ દૂધ માટે ખાસ કાડો અપાયાં. ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને પણ વધુ રાશન મળવા લાગ્યું.

આ તો રાશન કરાયેલ ખોરાક વિષેની જ વાત થઈ. આ ઉપરાંત સોવિયેટ નાગરિકોને, પોતાની નોકરીને સ્થાને તે તે સંસ્થા તરફથી સરતા ખાદ્યની દુકાનો-

મોંથી પુરુષ પ્રમાણમાં ઘોડભાણ, ફળફૂલ, માંસ, માછલી, ઇંડા, દૂધ વગેરે રાશન નહિ કરેલ ખોરાક મેળવતો રહ્યો. આ 'વધારાના ખોરાક નું ઉત્પાદન યુદ્ધ દરમ્યાન ટ્રેન-આગણુ વધારી નખાયું હતું.'

ધણા સોવિયેટ નાગરિકો પોતાના ખામ-અંગીયાઓમાં ફળફૂલાદિ ઉગાડે છે તે માટે તેમને મફત જમીન અને બીજી મહત્ત્વ રાખ્યે તરફથી મળે છે.

● આશ્ચર્યની હદીકત તો એ છે કે યુદ્ધ દરમ્યાન યુદ્ધને જેવા ધઉંના કોઠાર પર જમનીએ કમળે જમાવ્યો હતો છતાં પણ યુદ્ધ દરમ્યાન કાષ્ઠ અનાજના ભાવ વધ્યા ન હતા!

જે વસ્તુઓનું રાશન કરાયું નહોતું તેના બાવો વધતા અટકાવવા માટે સોવિયેટ સરકારે ખાસ 'કમર્શિયલ સ્ટોર્સ' ખોલ્યા. ત્યાં જે બાવે વસ્તુઓ વેચાતી તેની અસરથી બીજી દુકાનોના બાવો સારી પેઠે નીચા રહ્યા. અને જેમ જેમ ત્યાં બાવો ઘટાડતા ગયા તેમ તેમ બજારમાં એ વસ્તુઓના બાવ પણ ઘટતા ગયા.

જનાં ૫ બાવોમાં યથેચ્છ થોડાઘણા વધારાને પડેલો વજારા જે જે સોવિયેટ નાગરિકાના પગાર ૬૦૦ રૂબલ (લગભગ ૫૦૦ રૂપિયા) થી ઓછો હતો તેમને પગાર વધારી આપવામાં આવ્યો.



બેરડીસનું પતન

[૧૪ જુલાઈ ૧૯૭૬]

૧૪ મી જુલાઈના દિન દુનિયાભરના ક્રાંતિકારીઓ અને શોષણ-નુદ્ધમ સામે લડતા લોકશોહીઓ માટે એક અણુમોલો તહેવાર ગણાય છે, કારણ કે ૧૪ મી જુલાઈ એટલે બેરડીસ દિન.

૧૯૭૬ માં ફ્રાંસની કચ્છપ્રેક્ષી જનતા-કિચાન, મજૂર, વેપારી, છુદ્ધિજીવી, મધ્યમ વર્ગ, સૌએ માત્ર રાજશીવ નહિ પણ આર્થિક રીતે દેવાળિયા સામંતવાદી બાપુશાહી સામે ક્રાંતિનો ઝંડો ફરકાવ્યો. પણ સામંતવાદ વિષેની વર્ષો જૂની સમજા હજી ભાંગી ન હતી. રાજશાહી અને સામંતશાહીને જડમૂળથી ઉમેડી નાખવાની માગણી કરનાર લોકો પર તે વખતની 'ક્રાંતિકારી' સરકાર પણ ગોળીઓ વર્ષાવતી.

પણ ઇતિહાસનાં વહેણ કાર્ખનાં થંભાવ્યાં થંભતાં નથી. સ્ટેડસ જનરલ (લોકસભા)ની બીરુતાનો લાભ ઉઠાવી રાજ્ય લુપ્ત એ ભાડૂતી સ્વીસ લશ્કર બેગું કરવા માંડ્યું. અમીરો અને ધર્મશુરઓ કે જેઓ ફ્રાંસની મોટા ભાગની દોહતના માલિક હતા તેમના પર પણ કર નાખવાની માગણી કરનાર લોકપ્રિય નાણામંત્રી નેકરને રાજ્ય લુપ્ત એ ધૃષ્ટતાપૂર્વક ૧૧ મી જુલાઈના રાજ્ય અસ્તરફ ક્યો.

લોકસભા બંધ નરમ રહી પણ જનતા-પેરીસની ક્રાંતિનીર જનવા હવે ચૂપ રહી શકે તેમ નહોતું.

પેરીસના જોડાવિહીન* લોકોએ આખરે મક્કમ હાથે કામ કરવાનો નિર્ણય ક્યો. ચમત્કાર વિના સામંતો નમસ્કાર કરે. તેમ નહોતું. તેમણે એવો ચમત્કાર કરી બતાવ્યો કે જે જોઈ યુરોપભરના જુલમગારો ચરચર ધૂંજી બંધા.

૧૧ મી જુલાઈથી ૧૪ મી જુલાઈ સુધી રાજ્ય લુપ્ત અને તેના પક્ષકારોનાં કાવતરાં અને તેમની લશ્કરી તૈયારીઓના સમાચાર આવતા જ જતા હતા. લોકોનો જુરસો તેમ તેમ વધતો જતો હતો.

આખરે એ ઐતિહાસિક દિને પેરીસના ક્રાંતિકારી લોકલશ્કરે, શિસ્ત અને તાલિમ વિનાના પણ જાલિમ અમીરશાહીનો ખાત્તો કરવા કેસરિયા કરવા તત્પર થયેલા એ લશ્કરે-એસ્ટીલના કિલ્લા પર હુમલો ક્યો.

આખા દિવસની અફલુત વીરતાભરી લડાઈ બાદ એસ્ટીલનું પતન થયું.

એસ્ટીલનું પતન ! એ પાપના કિલ્લાનું પતન ઇતિહાસનો ઉનન્યળ માર્ગ-સ્થંભ છે. આઝાદી અને લોકશાહીના દુશ્મનોનો એ ક્યામત દિન છે.



એસ્ટીલ એટલે કાઠિયાવાડના ૩૦૦ ઉપરાંત નાના નાના બાપુઓના-હજાર હજાર નાના મોટા સિતમો જેવા જ ફ્રેચ અમીરોના સિતમોનો રક્ષક દુર્ગ.

એસ્ટીલ એટલે ફ્રાંસની અર્ધા ઉપરાંત જમીનના અને અઢળક સંપત્તિના માલિક અધર્મી ધર્મશુરઓનો રક્ષક દુર્ગ.

અને એસ્ટીલ એટલે આ બધા જુલમ, ધર્મઝૂલની અગ્નિ અને એને પોષતી પુરાણી રૂઢીઓ સામે લડતા ડીડેરા જેવા અને જ્ઞાનવીરોને રંધવા

* ફ્રાંસના નીચલા વર્ગના લોકો માટે, અમીરો તિરસ્કારપૂર્વક “જોડાવિહીન”

એવો શબ્દ વાપરતા.

તેમની જાન બંધ કરવા માટે ફ્રાંસની સરકારી સમાજવ્યવસ્થાનું આદામાન. ફ્રાંસના પ્રથમ પંક્તિના લેખકો, વૈજ્ઞાનિકો અને ક્રાંતિકારીઓ તેની રાક્ષસી પર્યટી દિવાલો પાછળ ગોંધાયા હતા.

એસ્ટીલનું પતન એટલે સમાજના આર્થિક, રાજકીય, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસને રૂધિર બંધાવેલો હતો.

તે દિને નવા ફ્રાંસનો જન્મ થયો. અને આજે ૫ ફ્રાંસમાં ૧૪મી જુલાઈનો દિન મહાન રાષ્ટ્રીય તહેવાર તરીકે ધામધૂમથી પળાય છે.



તે દિને ફક્ત નવા ફ્રાંસનો જ નહિ પણ નવા યુરોપ અને નવી દુનિયાનો પણ જન્મ થયો. સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને અધુતાની તે દિવસે પ્રગટવાયેલી ચિંતનશી આખરે દાવાનજ સમી સળગી જાડી અને તેમાં યુરોપ અને દુનિયાની ગુલામી ખાક થવા લાગી.

- ન

વંદો-અમર ઘરજીવડો !

“ એક આગીઆને ” સંબોધીને ‘ કલાપી ’ ગાય છે:

“ જુજ પાંખ ચળકે પર્યુનાં જુડોમદો ચકો રચી,
ખલાડને પોથી રહી તે દૃષ્ટિ અહીં એ છે નહી. ”

નાનાંશાં જંતુઓ પણ કવિહૃદયમાં કેવી ઉત્કૃષ્ટ પ્રેરણા સોંપે છે ? પણ આગીઆ કરતાં માનવજીવન સાથે વધુ ગાઢ રીતે સંકળાયેલા વંદાનું ગીત કવિએ કેમ નહીં ગાયું હોય ? એનું કારણ કદાચ એ હશે કે આપણી કવિતા હજુ કુટુંબવાદને ઝીણતી શિખી નથી. નહીં તો વંદો કાંઈ ઝોઝો કાવ્યપ્રેરક છે ?

આપણા આશ્રય તથા જીવતાં અનેક પરાક્તમોગી જીવજંતુઓનો એ સરદાર છે, જંતુઓના કુટુંબરક્ષમાં એ આદિજંતુ છે, સર્વ જંતુઓમાં એ સૌથી સંપૂર્ણ રીતે ધારીલો અને અનુકૂળ છે. દૂકર્માં, વંદાને આપણે “ જંતુ-શિરોમણી ” તરીકે ગિરદાવીએ તો શું ખોટું ?

જંતુનાયક દ્વાની પિયઠારીની તેમ તાકીએ એ પહેલાં જ ખૂલ્યાખાંચરા કે તિરાડોમાં પલાયન થઈ જતા આ કળીઆ જમાદારનો વંશવેલો આર્પ-સંસ્કૃતિથી પણ જૂનો છે. એના ઉત્કર્ષમાર્ગને અવરોધતી વિપ્લવપરા સામે

એ વીર નેધી 'અગ્ર જીવો છે; એટલું જ નહીં પણ પોતાની " પ્રજોત્પત્તિય પ્રવૃત્તિ " એણે નિરંકુશ જતારી રાખી છે. દાંચલુ વચ્ચે માયું લટકાવીને નીચી આંખો રાખી ચાલતો આ મપ્પટદેહી નિશાચર અવિરત વંશવૃદ્ધિ કરતો જ આંખો છે-અને અત્યારે તો નહીં નહીં તો ૧૨૦૦ જેટલી એની વિવિધ જાતો મળી આવે છે. ખરેખર, આ જંતુશિરામણીએ તો સમસ્ત અવનિપટ પર પોતાની પાંખ પ્રસારી છે.

વંદાની સર્વવ્યાપકતા કરતાં વિશેષ આશ્ચર્યકારક તો એની ' પ્રાચીનતા ' છે. ૧૬, ૦૦૦, ૦૦૦ વર્ષો પહેલાં જ્યારે એક પણ પક્ષી પોતાની પાંખો હવામાં ફફડાવતું ન હતું, અને જ્યારે એક પણ પુષ્પ આ પુરાણી ધરતી પર ખીલ્યું ન હતું ત્યારે આ આદિજંતુ ક્રાસસાયુગનાં હંસરાજવૃક્ષોની પાનપંખોમાં સંતા-કુકડી રમતો. કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો તો વંદાને શ્વાસોચ્છવાસજીવી પ્રાણીઓમાં સૌથી પુરાતન ગણે છે.

ગમે તેમ હો પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે જે યુગમાં રાક્ષસ-માખી પોતાની દેખાવડી પાંખો વડે ઊડવાનો નિષ્ફળ પ્રયાસ કરી રહી હતી અને આદિકરેળાઓ પોતાની નાનુક ગોળમટોળ ફાંદો વિસ્તાર સહર્ષ નિરખી રહ્યો હતો તે યુગમાં આપણા ચક્રેર " વંદા અદા " પોતાનાં લાક્ષણિક અને વ્યવહારુ દેહજંધારણ વડે પૃથ્વી ઉપર પોતાનું ચક્રવર્તિત્વ સ્થાપવાની કે ' કે ' મહેવાકાક્ષા સેવી રહ્યા હતા.

આ પ્રમાણે જ્યારે રાક્ષસી હંસરાજવૃક્ષો જ્યાં ત્યાં ઊગી નીકળી પાછા રાંતોરાત સુઝાઈ જતાં, અને જ્યારે " પર્મિયન " યુગનાં કદંગા લપસણાં રંધલજલચરો કાદવ ડહેળી ડોળાળી શેલતાં ત્યારે વંદો તો વંશવૃદ્ધિ કરતો જ આદ્યો તે આંજ લગી. અને પરિણામે તેનું સંખ્યાપ્ત કાષ્ઠપણુ જીવવિશેષ કરતાં અનેકગણું ચઢિયાતું બન્યું.

કુદરતી સંજોગોને અનુકૂળ અને એકદમ યદ્ય જવાની વંદાની શક્તિ પણ ખરેખર અદ્ભુત છે. પુરાણા હંસરાજ-યુગમાં વંદો પોતાની પાંખોના ધાટ હંસરાજનાં પોંદડાંને હ-અ-હ મળતો આવે તેમ ફેરવી શકતો. અને આજે એ બંનેની અવશેષ મુદ્રાએ વચ્ચે કશો ફેર જણાતો નથી અને ભત્રાંભણાં વૈજ્ઞાનિકો પણ મૂંઝવણમાં પડી જાય છે !

વંદાની જીવિતાવધિ પણ ધીમે ધીમે વધતી ચાલી છે. અને અત્યારે તો પુખ્ત ઉમરે પહોંચતાં એને એક વર્ષ-લાગે છે. તે પછી એ કેટલું જીવે છે એ તો રામ જાણે !

ઋતુનિયંત્રિત વૃત્તીયઆવેશ અને પ્રત્યેત્પત્તિ નબળાં અને ઓછાં મહત્વા-
કાંક્ષી પ્રાણીઓને સોંપી વંદાએ તો મનુષ્યને જ લાક્ષણિક એવી ઋતુથી અપ્રાધિત
વૃત્તીય પ્રવૃત્તિ અને પ્રત્યેત્પત્તિ અપનાવી છે ! વળી મનુષ્યની માફક તે પોતાનાં
અચ્ચાને દુનિયાદારી માટે લાવક થાય ત્યાં સુધી પોતે અનાવેલાં સ્વચ્છ પારણ્યા-
માં સહિસકારમત રાખે છે.

વંદાઓ અંદરોઅંદર લડતા પશુ તરી. તેઓ એકબીજાના હક્કોને માન
આપે છે. “ બળીઆના જે ભાગ ” ના ન્યાયે ચાલતી આ દુનિયામાં છત્રી શકે
છે એનું આ પશુ એક કારણ છે. માફક માટે તો વંદાને અદ્ભુત રુચિ છે;
આ નાના જંતુભિરાદરો સાથે વંદાઓ અવિરત અને હિંસક યુદ્ધો ખેલ્યા જ
કરે છે. છતાં, યુદ્ધવિરામે ખાલસા કરેલા પ્રદેશોના સરખા ભાગવા પાડી
વંદાઓ અંદરોઅંદર સમજી લે છે !

૩૦૦, ૦૦૦, ૦૦૦ વર્ષ થયાં વંદો સ્વરક્ષણ કરવામાં ફળીભૂત થયો છે
તેનું બીજું કારણ એનો નિત્યપ્રદીપ્ત જંદરામિ પશુ છે ! સીમેન્ટ દળવાની
ચક્રી જેવું એનું જંદર પેટપીડાયો મદા મુકન છે. મનુષ્યના ખાલપદાર્થો
ઉપરાંત સાહી, ખુટપોલીસ અને ચામડા જેવી વસ્તુઓ ઉપર પશુ એની રુચિ
હરે છે. મરણીઓ થાય તો આપણી પાંપણુ કે નખ ખાવાની હિંમત કરી
લે ખરો ! છતાં, ૭૬ દિવસ સુધી આ ઉપવાસીરીર ખોરાક વગર ચલાવી
શકે છે. “ ચલાવી શકે ”; -ચલાવી લે છે કે નહીં તે વાત તો જુદી જ છે.
એક પાર તો એક મરણીઆ વંદાટટે રોશિંગ્ટનમાં અમેરીકી ખેતીવાડી ખાતાનાં
દફતરો ખાવા શરુ કર્યાં, અને “ વંદાને કેવી રીતે ટાળવા ” એ વિષયના
અહેવાલ સહિત બધા દફતરો ચટ્ટ કરી ગયા !

જંગીન ઉપર વસતાં કેટલાંક પ્રાણીઓ પાણીની નીચે ૨૦ મિનિટ લગી
રહી શકે ? અને કેટલાંક એક પાર નાક કપાઈ બાક તો ધે વંદાની જેમ “ નવે
નાકે હીરાળી ” કરી શકે ? અરે ! વંદો તો છમાંથી એકાદ પગ વૂટી જાય
તો ખીન્ને નવો પુણુ ઊગાડી શકે ! કઈંશ સંગીન ગાધ પોતાની જ હાજરીની
આડી ખાતી માથિયામં કંસારી જેવો એ મૂખ નથી. એમ તો એ અતુલ્ય
છે, જમાનાનો આધિપ એક નંબરનો હિસ્ત દ છે.

વંદાનું ધારીરિક બંધારણ એકદમ ચપટું હોવાથી તિરાડો અને બગોલોમાં
જરાઈ જવાનું જ તેને માટે મુગમ થઇ પડે છે. “ બૂંગળા-પ્રદેશ ”નો તો એ
ખેલાડી નટરાજ છે. એની ૧૮૦૦ પાસાની સંયુક્ત આખો (Compound
eyes) રસોડાની દરેક દરેક તિરાડ તથા બગોલનું માપ ઠાંડી લે છે. ધરતો

દરેક ખૂણાખાંચરો એને સુપરિચિત છે. પ્રાચીન યુગમાં આપણા પૂર્વજોની ગુફાઓ કે ખુંપડાન આંતરદેશમાં એને ખૂબ જ લેણાદેણી ! કારણ કે એ જમાનામાં “ સોડીયમ ફ્લોરાઈડ ”ની શોધ નહોતી થઈ !

વંદાના જીવનમાં મુશ્કેલીઓ પણ આવે છે. તેમની સાથે તો એને બારમો ચંદ્રમા છે. અને તેના કુદરતી દુશ્મનો પણ ઓછા છે ? દેડકાં, લમરા, વાંદરાં, શેળા, બીલાડાં, ઉંદરડા, પક્ષીઓ, ગરોળી વિ. વિ. અસંખ્ય દુશ્મનો વચ્ચે એ જૂઠું છે. અધૂરામાં પૂરું, મનુષ્યે પણ તેને હવે ઉપયોગમાં લીધો છે-પ્રયોગ-શાળામાં તેનું લાક્ષણિક શરીર-અધારણ એક અનન્ય અતીક પૂરું પાડે છે ! અને રશિયનો જલોદર મટાડવા “ જર્મનવંદા ”નો ઉપયોગ કરે છે !

અને તમને ખબર છે ? વંદો એક જીવતું યર્મોગીટર છે. ૭૦° થી ૮૦° ફે. ઉષ્ણતામાનવાળી જગ્યાને વંદો પહેલી પસંદગી આપે છે. ૩૫° ફે. વંદો પેલાન થઈ જાય છે, અને ત્રેવીસ ડીગ્રીએ તો બીચારો ગમશરણ થાય છે.

ગદ લગાઈ વંદાને ખરેખર આશીર્વાદરૂપ નિવડી છે. કારણ તેનો કટો રૂમન-સોડીયમ ફ્લોરાઈડ-લગાઈમાં વપરાઈ ગયો છે. પણ એથી ઓછા જેરી પદાર્થો જેવાકે બોરાસિક એસિડ-ફીક દીક અસર ઉપજાવે છે. વંદો બોરાસિક એસિડ પગવડે લઈને ચાપે છે, ચાખતાની સાથે માંદો પડે છે, અને તરત જ નાસી જાય છે. તેને અસહ્ય ઠંડીથી દારી નાખવો એ સૌથી સારો ઉપાય છે.

આ છે જૂના જોગી સમા આપણાં અમર ઘરજીવડાનો ઇતિહાસ ! પ્રાગૈતિહાસિક રાક્ષસી ગાદનિસોર્સ ઉપર તિરસ્કાર નરસાવતો, અને હાથમાં મશાલ લઈને પોતાનો કોદાર સંભાળવા આવતા ગુહાવાસીના ભારે પગલાં સાંભળી નાસી જતો એ વંદો આજે પણ આપણાં કચાટ-અભરાઈઓ પાછળથી શરમાળ નવોદાતી જેમ છૂપાં ડોકિયાં કરી લે છે !

એને ટાળવાના આપણા જો તેટલા પ્રયાસ છતાં એ તો સ્વભાવ પ્રમાણે પોતાનો વંશવેલો વિસ્તારતો જ જાય છે. પછી ભલેને પ્રચુની બા કંટાળીને કંઠળી ઊઠે : “ હાથ, વંશ જન્મે આ વંદાનો ! ”

કાર્ખંસ ગુજરાતી સભા

સત્તાવનનો વિશ્વવ શમી ગયો હતો અને શાહીવાદનો વિગ્ન્ય થઈ ચૂક્યો હતો. લગભગ આખું હિંદુસ્તાન અંગ્રેજોના હાથ નીચે આવી ગયું હતું અને હિંદ સંપૂર્ણપણે ગુલામ બની ચૂક્યું હતું.

રાજકીય ગુલામી તો હતી જ પણ શાહીવાદ રાજ્યો છતીને એસી રહે એવો ન હતો. તેને તો રાજ્ય ટકાવી રાખવાની પણ પડી હતી. પ્રજાનો રાજકીય જુસ્સો ઢાળાયો એ વાત ખરી પણ તેની સંસ્કૃતિનું શું? એ જુસ્સો કદી ઉછળી આવે તો રાજકીય જનગતિ આવનાં શી વાર? અને જો એનું થાય તો પછી એનું પરિણામ શું આવે? રુસો અને વોલ્ટેરનો દાખલો હજી ભક્ષ્યો ન હતો. અંગ્રેજ શાહીવાદે દેશી સંસ્કૃતિને ઉત્તેજન તો ન આપ્યું. અંગ્રેજી ભાષામાં, અંગ્રેજોએ પસંદ કરેલ અભ્યાસક્રમ દ્વારા હિંદી બાળકોમાં રાષ્ટ્રીયતાનું ભાન ન આવે તે માટે તકેદારી લીધી. ડાઇ ડાઇ ડેકાણે અતિરેકે પણ થઇ ગયો. તેથી, તાજેતરમાં અંગ્રેજી અભ્યાસ કરી બહાર નીકળેલ ટોળા-માંથી નર્મદ, નવજીરામ જેવા સુધારકોનું અભિમાન ધવાયું. તે વિષે ખીજા ભોંડોમાં પણ ગળગણાટ થવા લાગ્યો. સમયસૂચકતા વાપરી, આ અસંતોષને સત્તામનીભર્યે માર્ગે વાળવો જરૂરી હતો. વળી અંગ્રેજ શાહીવાદની નોકરીમાં ફેટલાક ઉદારમતવાદી અંગ્રેજો પણ હતા. તેમને આ નીતિનો અતિરેક ચોગ્ય ન લાગ્યો. અને મર્યાદિત પ્રમાણમાં દેશી સંસ્કૃતિના વિકાસ માટે સગવડો કરી આપવાની હિમાયત કરી. અર્થાત્ અંગ્રેજોએ ધોલ્લા ઢાંચાઓમાં છવંત હિંદી પ્રજાએ આખરે તો પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે ફેરફાર કર્યા જ.

આવા ઉદારમતવાદી અંગ્રેજોમાંનો એક હતો-અલેક્ઝાંડર કિન્લોક કાર્ખંસ. ન્યાયાધીશની પદવી તે સંભાળતો હતો. ખીજા શાહીવાદી નોકરો કરતાં એ લુદો હતો. તેને સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિમાં રસ હતો. તે અમદાવાદ ગયો ને ત્યાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના કરી. સૂરત ગયો ત્યારે એન્ડ્ર્યુસ લાઇબ્રેરીનો સ્થાપના કરી, કાઢિયાંવાડ ગયો ત્યાં પણ તેણે અસંખ્ય મનાય તેવું, રાજ્યોમાં સાહિત્યરસ જગાડવાનું કામ કર્યું. મુબંઇમાં બહલી ચતાં તેણે અહીં પણ સંસ્કૃતિનો નાશ થતો અટકાવવાની જુબેશ ઉપાડી. એને પરિણામે ૨૫મી માર્ચ ૧૮૬૫ને દિવસે ટાઉનહોલમાં 'ગુજરાતી સભા'ની સ્થાપના થઇ. તેના ઉદ્દેશો પણ હતા: (૧) ગુજરાતી પ્રાચીન ગ્રંથોનો સંગ્રહ કરવો અને તેમાંથી સારા ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરાવવા. (૨) ખીજા ભાષાઓમાંથી સારા ગ્રંથોનાં ભાષાંતર કરાવી તેને ખૂબ ફિતે પ્રસિદ્ધ કરવાં. (૩) સ્વતંત્ર મંથોને ઉત્તેજન આપવું.

કમનસીબે થોડા જ સમયમાં ફાર્જસનું મૃત્યુ થયું. તેની યાદમાં 'ગુજરાતી સભા'નું નામ 'ફાર્જસ ગુજરાતી સભા' રાખવામાં આવ્યું. આ ઉપરાંત સભા પર નાણાની પણ મુશ્કેલી આવી. ફંડ ઉધરાવાયું અને પચીસ હજાર રૂપિયા એકઠા કરી સભા ટકી રહી. એના પ્રથમ સભ્યોમાં ડૉ. વિદસન, નર્મદા-શંકર, કરસનદાસ માધવદાસ, કરસનદાસ મૂળજી, ડૉ. જાડિ દાજી, પ્રેમચંદ રાયચંદ, સોરાજી શાપુરજી, વીરચંદ દીપચંદ, મનસુખરામ સૂર્યરામ વગેરે હતા.

સભાની સ્થાપના તો થઈ પણ કામ શરૂ ન થયું. છેક ૧૮૯૯ માં ન્યારે બેગા થએલા પચીસ હજાર રૂપિયા પંચાણું હજારની હદે પહોંચ્યા ત્યારે સભા કંઈક સંગીત પાયા પર મૂકાઈ. સભાએ સૌથી પહેલાં ફાર્જસે બેગો કરેલો હસ્તક્ષિપ્ત ગ્રંથોનો સંગ્રહ ખરીદી લીધો. પારિતોષિકા અને પુરસ્કાર આપી ગ્રંથો અને અનુવાદો પ્રગટ કરવા માંડ્યા. તેમાંનો મુખ્ય 'નર્મદાચ' હતો. વળી હસ્તક્ષિપ્ત ગ્રંથો મેળવવા માટે બે સંશોધકોને વેતન આપી રોકવામાં આવ્યા. ફાર્જસે લખેલો મહામૂલો ગ્રંથ 'રાસમાળા' (અંગ્રેજી) અને તેની ગુજરાતી આવૃત્તિ પ્રગટ કરવામાં આવી. થોડાં વરસ રહીને રણ-જિતરામ વાવાભાઈનો સંગ્રહ પણ સભાએ મેળવ્યો.

આ પછી સભાની પ્રગતિ થવા માંડી. મુખ્યમંત્રી બુદ્ધિવર્ધક સભાનાં પુસ્તકો બેગાં કરી પુસ્તકાલય શરૂ કરવામાં આવ્યું. '૨૬ થી એને અગ્રથે વ્યાખ્યાનો અપાવાં શરૂ થયાં. '૩૩ માં મહાન બંધાયું, '૩૫ માં સભા તરફથી ત્રૈમાસિક પ્રગટ થવા માંડ્યું.

આજે સભાનું એ ત્રૈમાસિક ગુજરાતનું એક અગ્રગણ્ય સંશોધન અને વિવેચનનું માસિક જન્યું છે. એના તરફથી અપાતાં વ્યાખ્યાનોમાં કેટલાંક ગંભીર અભ્યાસીઓ જાય છે. એના સાહિત્ય અને સંશોધનની દૃષ્ટિએ મુખ્યમાં સર્વત્રેષ્ઠ મનાતા પુસ્તકાલયમાં બેસી કેટલાંય કોલેજનાં વિદ્યાર્થીઓ, વિદ્યાર્થીનીઓ, પ્રોફેસરો અને સંશોધકો કામ કરે છે. જે કે આપણા ગૌરવલયાં વારસાને લોકમોખ્ય કરવાના જોઈતા પ્રયાસો કરવામાં આવતા નથી એ દુઃખજનક છે.

અમા તરફથી પ્રગટ થતાં ત્રૈમાસિક પર બે લીટીઓ છે:

પ્રક્રુતે: પરિકર્માણિ કાલમુપ્તાનિ સર્વથા: ।

બુદ્ધયા પ્રજ્વાલિતઃ શુદ્ધો દીપોડયં દ્યોતયિષ્યતિ ॥

'પ્રકૃતિનાં કાળે સુતેજાં (કાળ સાથે વહી જતાં) જ્યાં પરિકર્મો બુદ્ધિથી પ્રજ્વલિત થઈને આ વિશુદ્ધ (જ્ઞાનના) દીપકને ઉગમશે ? '

સભા આજસુધી પોતાના આ ધ્યેય તરફ પ્રગતિ કરતી આવી છે. આપણે હૃદયથી કે એ પ્રગતિ હંમેશા ચાહુ રહે.

- કેતન મુનશી

મોઘા સંપત્તિ

સાત કિતાબો

- કાપડની કહાણી : લેખક અને પ્રકાશક : કાન્તિલાલ મ. ગાંધી, લક્ષ્મી નિવાસ, વિલેપાલે (પૂર્વ), મુખ્ય વિકેતા; આર. આર. શેઠની કુર્મી. મુંબઈ-૨, પૃષ્ઠ : ૪૬૪, મૂલ્ય : રૂ. ૨-૧-૦.
- સોરઠની સંતવાણી : લેખક : સ્વ. ઝવેરચંદ મેઘાણી. પ્રકાશક ગુર્જર અંચરત્ન કાર્યાલય અમદાવાદ મૂલ્ય રૂ. ૩.
- કાવ્યકિશોરી : પૂર્ણલાલ, પ્રકાશક : યુગાન્તર કાર્યાલય, ગોપીપુરા, સુરત. કિંમત : આઠ આના.
- 'પાળો દાવાનળ : લે. ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ, પ્રકાશક : નવચેતન સાહિત્ય મંદિર ભદ્ર, અમદાવાદ. પૃ. ૨૪૧ મૂલ્ય : રૂ. ૪.
- સત્તાવનની કૃત્તેઆમ : લે. ચિંતામણી વિનાયક વૈદ્ય. અનુ. વિજયચંદ્ર મંજારામ ભટ્ટ. પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ, કાલ-ખાદેવી, મુંબઈ ૨. પૃ. ૧૭૧ મૂલ્ય : રૂ. ૨-૮-૦
- શિખરિણી : લેખક : ચંદ્રવદન મહેતા. પ્રાપ્તિચાન : ભારતી સાહિત્યસંઘ લિ. બીમરાજ બિલ્ડીંગ, કાલખાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨. કિં. ૧-૮-૦
- આંખ મુધારવા માટેના કુદરતી ઉપાય : મૂળ લેખક : ડૉ. આર. એચ. અમરાલ, અનુ. સૌ. વિમલા સેતલવાડ, યુગાન્તર કાર્યાલય, ગોપીપુરા, સુરત, કિંમત : ૮ આના.



કાપડની કહાણી

કેવળ નિષ્ણાતોના સાંકડા વર્તુલમાં રહેતાં વિજ્ઞાનેને ધરગથ્ય ભાષામાં રજૂ કરવાના બહુ ઓછા પ્રયત્નો આપણે ત્યાં થયા છે. ધંધા કે કમાણી પૂરતા વિજ્ઞાનના અધ્યાસી થયેલા આપણા વિજ્ઞાન ભાઈઓ એ તરફ વળે તો તેમને અને ગુજરાતી જનતાને બંનેને લાભ થાય એ દેખીતું છે. શ્રી. ગાંધીએ કાપડ ઉદ્યોગનાં વિજ્ઞાનને જન-સામાન્ય પથારી શકે તેવી ગુજરાતીમાં રજૂ કરવાનો આ પ્રયાસ કર્યો છે તે અભિનંદન, માગી લે છે.

તેમણે આ કહાણીમાં રૂનાં કાચાં સ્વરૂપથી તે તૈયાર રંગીન કાપડ સુધીનાં ઔદ્યોગિક વિજ્ઞાનની રૂપરેખા આપી છે. અને તેમાં એને અંગેની શોધબોજીના જરૂરી ઉદ્દેશો, અધરી ક્રિયા ઉપક્રિયાઓની સરળ સમજૂતી તથા આકૃતિ ચિત્રો ગિરે આપ્યાં છે. તેમની રમૂજ અને કટાક્ષમયી શૈલી પણ વિષયને હળવેા ાથા રોચક કરે છે. અને એકંદરે વાંચન, એક રસિક કહાણી સરખું બની રહે છે.

વૈજ્ઞાનિક પરિભાષાના કેટલાક અધરા ગુજરાતી પર્યાયો બાદ કરતાં કાપડ ઉત્પાદન અને રંગકામની ગ્રંથ રહેવાની ધંધાદારી બાબતો પણ લેખકે એટલી સરળ રીતે રજૂ કરી છે કે, આ ઉદ્યોગના સામાન્ય લખી વાંચી શકેતા ગુજરાતી મજૂરને તેની સુધિના વિકાસનો પણ ખોરાક મળી રહે. ધંધાનું આવું સર્ગંગ જ્ઞાન મેળવેલો મજૂર, માલિકો અને માસ્તરોનાં જૂઠાં દબાણમાંથી પણ કેંઈ અંશે મુક્ત થઈ શકે એમ અમને લાગી શકે છે. અને એ દૃષ્ટિએ આવા વિશેષ પ્રયાસોની શ્રમજીવીપ્રેમી ભાઈશ્રી ગાંધી પાસેથી અમે આશા રાખીએ છીએ.

પ્રગતીય સરકાર પણ તેની આયોજન યોજનામાં આવાં ધંધાદારી વિજ્ઞાનોનાં સરળ પદ્ય પુસ્તકો આવા લેખકો પાસે લખાવી રાષ્ટ્રીય સંપત્તિમાં સામેા અને સારો એવો ઉમેરો કરી શકે છે.

આ ત્રણેય દૃષ્ટિએ આ પુસ્તક આવકારદાયક લાગ્યું છે.



સોરઠી સંતવાણી

લજ્જતી શા કાનડ કાળા, મીઠી તારી મોરલીવાળા !

કાળીડ દેને, કુંદીડ દેને, દેને ગાયુનાં ટાળાં,

વાંકાં નેજાળી વડુઆર દેને મહી વલોવે ગોતાં !

દેને પીનારાં બહોળાં ! " (વાગડની પૂતલબાઈ)

સૌરાષ્ટ્રનાં લોકસાહિત્યના ધૂરધર સંગ્રહક સ્વ. મેઘાણીભાઈએ પ્રગટાવના-
નાં તમામ પાસાંની જનવાણીને પ્રજા સમક્ષ ફરી રજૂ કરી. તેમાં એક
મહત્વનું પાસું જતાવવાનું તેમણે તેમનાં આયુષ્યના છેલ્લા દિવસોમાં કર્યું.

સ્વાભાવિક રીતે આપણે તેમાં લગ્ન સાહિત્યની સર્વશ્રેષ્ઠ વાનગીઓ
અને તેને વિષે પરિપક્વ મૂલ્યાંકનની આશા રાખીએ, પરંતુ અહીં એ જાનેનો
સ્પષ્ટ અભાવ માલૂમ પડે છે.

અહીં સંગ્રહાયેલાં લગ્નનેમમાંનાં જૂજ પ્રૌઢ ધરતી મોટા લગ્નના નમૂના
અન્ય લોકગીતોની સરખામણીમાં નિઃસત્ત્વ લાગે છે. અને સમગ્ર લગ્ન
સાહિત્યનાં મૂલ્ય વિષે સંકા રેડાય છે. ખંડ ત્રીજો એટલે નવધા ભક્તિનાં
પદોનો, એક જ રચનાનાં ૪૦ જેટલાં પદોનો છે ! તેમાં કશી વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ
કે સાહિત્યિક મૂલ્યવત્તા જોવા મળતી નથી. નવધા ભક્તિ વિષે નોંધ લઈ આજ
વિભાગમાં યીજ રચિતાઓનાં લગ્નો લઘુ શક્યામાં હોત અગર યીજ વિભાગો-
માં વિશેષ મહત્વની વાનગીઓ રજૂ કરી સમાઈ હોત.

“ ધણી અને ધરતી ”ના કેંક અંશે સમૃદ્ધ વિભાગનું ખીણું ફોર્મ અમને
અવલોકનારે મળેલાં પુસ્તકમાં મળતું નથી. તેમ છતાં આખો સંગ્રહ તપા-
સતાં અમને સંગ્રહની, શ્રેષ્ઠ નમૂનાના સંગ્રહ તરીકેની, અને લોકસાહિત્યનાં
આ પાસાંની ખરી વિશિષ્ટતા રજૂ કરવાના પ્રયત્નની-અલ્પ સંપાદનની જહેમત
અને સામાજિક દૃષ્ટિની ખોટ જણાઈ આવી છે.

સંપાદકીય નોંધમાં શ્રી. મેઘાણીએ “ સંતવાણી ” ના પ્રાદુર્ભાવ અને
વિકાસના ઇતિહાસની રૂપરેખા ઠીક સારી ગણાય તે રીતે આપી છે, પરંતુ
એ ઇતિહાસમાંથી જ નિષ્પન્ન છતાં એ સાહિત્યનાં સામાજિક મૂલ્યાંકન આપત
તેમણે ધરતી તારવણી કરી નથી. એથી કરીને, જે છે તે નમૂનાઓનું આંતરિક
મૂલ્ય સમજવામાં કશી મદદ મળતી નથી. ‘ આ નમૂનાઓ છે, આણું આણું
છે, અને એ એક ઉચ્ચ પ્રકારનું માનવ પાસું દર્શાવે છે ’ એવું કહેતી
અપ્રતીતિકર રીતમાં અને કેટલીક વખત અંગત અહોભાવની છાયા નીચે
આણું સંપાદન થયાનું વારંવાર જાન થયા કરે છે.

‘ સંતવાણી ’ અને લગ્ન સાહિત્યની સામાજિક મૂલ્યવત્તા દર્શાવવા કે
અર્થવાનો અવકાશ કે સમય અહીં નથી. આજે તો માત્ર આ પુસ્તક-
મોહિના અભાવોનો નિર્દેશ કરી દઈએ છીએ.

કાવ્યકિશોરી

જાણીતા કવિ પૂજ્યવાલ આ પુસ્તિકા દ્વારા, બાલકાવ્યોનાં ક્ષેત્રમાં પ્રવેશે છે એ આનંદની વાત છે. કાવ્યકિશોરીનાં ગીતોમાંથી “કાણે,” “ધન ધન ઘેરિયા,” “પકડાયાં,” “મને જાણા દૈ,” “ચોથો અંદ્ર” (એની હટ્ટી અને આઠમી કડી સિવાય) અને “ઉઘે છે ઝાડ” એટલાં ગીતો ખરેખર મુંઝર બાલકાવ્યો છે. બાકીનાં ગીતો, ક્ષેત્રે તો મોટાંઓની ભાવના તથા વિચારો, કાં તો કેવળ પ્રાસની રમતો અને મોટે ભાગે પ્રભુની, અને તે પણ તેની જુન-વાણી-કેલપનાની આસપાસ લખાયેલાં છે. તેમના શબ્દો, પ્રતીકો કે લયમાં કશી બાલમોગ્યતા જણી નથી સિવાય એક “રામજીની ખિસકોલી”નું ગીત મોટા બાળનાં ગીતો આવાસથી દરમિયાન છે. અને આધુનિક પ્રગતિનના સંપર્કનો અભાવ તેનાં વાંચકો કાવ્ય પ્રતીકોમાં જણાઈ આવે છે. ઋતુઓ અને આકાશનાં દૈનિક રૂપોનાં ગીતો, આજથી બે દાયકા પૂર્વેના કવિ ત્રિશુવન) આસનાં બાલકાવ્યોની સરખામણીમાં એકાદ અપવાદ સિવાય કિશ્કાં લાગે છે.

ઉપર નામ નિર્દેશ કરેલ કાવ્યો બતાવે છે કે, કવિમાં બાલ્યોત્તરના આવિર્ભાવો પ્રકટ કરવાની શક્યતાઓ મુક્ત જીવનનો સ્પર્શ માગી રહી છે.

— સ્વપ્નરથ



૧૫૭ નો દાવાનજ

સન ૧૮૫૭ના વિપ્લવનું, ચંદ્રલાલની ઉછળતી, વેગીલી ક્ષમે આલેખા-એલ આ પ્રેરણાદાયી છતાં અધૂરું પ્રસંગચિત્ર, શાહીવાદની કાળી જખાને ફેલાવેલ જુદાણાંઓ સામેના સાહિત્યમાં અનોખી ભાત પાડે છે; હિંદ-મુસ્લિમ એકતાની આપણી ગૌરવભરી પરંપરાને સચોટ રીતે જીવંત બતાવે છે. સામાન્ય રીતે સફળ કહી શકાય તેવી આ કિતાબ, ચંદ્રલાલ જેવા સિદ્ધહસ્ત અને દષ્ટિપૂર્ણ લેખકને હાથે અસંતોષકારક જણાયા વિના રહેતી નથી.

ઉત્તર ભારતની આમજનતાએ વિપ્લવને સાથ શા માટે આપ્યો? અંગ્રેજ શાહીવાદ તથા, ક્રાંતિ વખતે તેમની આર્થિક અને સામાજિક દશા કેવી હતી? તેમણે પૂરા દલથી સાથ આપ્યો છતાં વિપ્લવ સફળ કેમ ન બન્યો? આ પ્રશ્નોના જવાબોની માંગી ચંદ્રલાલના કથાનકમાં થતી નથી. અંગ્રેજ શાહીવાદ વિરોધી પહેલા સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધની નિષ્ફળતાનું મુખ્ય કારણ તેના સામંતશાહી

નેતાઓની દોરવણી છે, એ વાત આજે સર્વ પ્રગતિશીલ વિચારકો સ્વીકારે છે; પરંતુ આ પુસ્તક તો જુદો જ ખુનિ બહાર પાડે છે— અહીં મંગળ પાંડે જેવા જનનાયકો કરતાં અજીમ, નાના, બહાદુરશાહ, વગેરે પાત્રોની ગૌરવકથા વધુ ખીલી જાડી છે. અને તેમની દૂંકસુદ્ધિ તથા દોરવણીની ત્રીઓ કશે નજરે પડતી નથી. સમવાયતંત્રની વાતો કરતાં (પૃ. ૪૩) બહાદુરશાહનું વાપણ (પૃ. ૫૪) કોઈ સામંતશાહી રાજનું નહિ પણ સન ૧૯૩૦-૩૨ ના સત્યાગ્રહી નેતાનું હોય તેવો આભાસ થાય છે. આવી અસંભવિત કલ્પનાશક્તિ બાજુએ રાખીએ તો પણ, એક મીરતની શાક વેચતી ડોશીના અપનાદ સિવાય આમ જનતામાંથી ઉગેલ અન્ય વીરપાત્રો સામાન્ય કથાપ્રવાહમાં તદ્દન ઢંકાઈ જાય છે.

વળી, આ પુસ્તકના જે રીતે પ્રકરણો પાઠ્યમાં આવ્યાં છે, તે પ્રસંગ ચિત્રના ઘેરા આછા રંગને શીસો બનાવી દે છે. વળી આ મહાન ઘટના-પ્રવાહ જેટલા તીવ્ર વળાંકો લે છે, તે અનુસાર તેમની શૈલી, આજ પૂર્વેની કળાને વિસારી દેતી હોય તેમ, અપયી બદલાની, મરોડ લેતી જેવામાં આવતી નથી. આ નવીન તત્વો તરફ ચિંતા ભરી નજર ફેંકીને આ પુસ્તકને અમે હાર્દિક આવકાર આપીએ છીએ.



સત્તાવનની કલ્પેઆમ

ગોડસે કુટુંબની આ સત્ય પ્રવાસકથા હોય કે ન હોય, પણ તે, વિશ્લેષ-સમયના સમાજની જે આડકતરી ઝાંખી કરાવે છે, તે વાંચકને મતોરંજક અને માહિતીપૂર્ણ લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. એક સામંતશાહી સમાજના ગોરની નજર કોઈ ખાસ દૃષ્ટિથી પકવ બનેલી ન હોય તે સ્વાભાવિક છે. છતાં જુદા જુદા પ્રસંગે લખાએલ આવા અનેક અહેવાલો, (આટલી સરળ ભાષામાં ન લખાયા હોય તોય) દેશને ખૂલેખાંચરે ધૂળ ખાતા પડ્યા હશે, તે વહેલી તકે પ્રકાશિત થાય તે આપણા ભાવિ વિદ્યાર્થીઓની દૃષ્ટિએ અત્યંત આવશ્યક છે. આપણે સાચો સંગઠન ઇતિહાસ હજી લખાવાનો જાણી છીએ એ વાત ધ્યાનમાં રાખી આ પ્રવાસને અભિનંદન આપીએ છીએ.

— શાંતા ગાંધી



શિખરિણી

ગુજરાતના અગિયારે વેદે ગણાવી શકાય તેવા આગેવાન નાટ્યલેખકશ્રી. ચન્દ્રવદન મહેતાનું રચાત આજ સુધી મોખરે રહ્યું છે. ગુજરાતની રંગ-ભૂમિના પ્રખર અભ્યાસીઓમાં તેમની ગણના થાય છે. ગુજરાતી રંગભૂમિને આજની અપદશા અને પછાતપણામાંથી બહાર આણવા તેમણે જે કે' અપાસે આજસુધી કર્યા છે-પછી કાળગણે કરીને ભલે એ પ્રયાસોને ઝાઝી સફળતા ન વરી હોય તો એ-એનું મહત્ત્વ ઘણું છે.

પરંતુ, તેમનું છેલ્લું નાટક "શિખરિણી" આજ સુધી તેમની કીર્તિને ઝાંખપ લગાડનારું છે. "નર્મદ," "આગાડી" ને "નાગાઆવા" જેવાં નાટકો ગુજરાતને, ગુજરાતી રંગભૂમિને ચરણે ધરનાર શ્રી. ચન્દ્રવદન પાસેથી જે કે' અપેક્ષા આપણે સૌએ રાખી હતી તેને "શિખરિણી"એ એકજ ઝાટકે ખતમ કરી નાખી છે.

નાટકનું વસ્તુ કેંક આણું છે.

એક સંતતિ વિહીન દંપતિ-ધવલ અને શિખરિણી સાથે તેમના પરમ મિત્ર શાર્દૂલ રહે છે. તેમને બાળક નથી, પરંતુ બાળક ન હોવાનો તેમને અસંતોષ એ નથી. શાર્દૂલ "સરળ, ભોળો, નિર્દોષ" કવિ છે; "રમતિયાળ બાળક" સમો છે-"ધૂની" છે; ધવલ અને શિખરિણી આજસુધી તેમની તમામ ધૂનો પોષતા આવ્યા છે. શિખરિણીએ તો શાર્દૂલની "બાળકની માફક સંભાળ રાખી છે એની નાની મોટી દરેક વસ્તુની કાળજી રાખી છે. એની સૌ કોઈ જીંદોને પોષી છે.

આવા શાર્દૂલને એક વેળા "રમઝા"ની, તો બીજી વેળા "પારણા"ની ધૂન જાગે છે. ત્રીજી વેળા એને "બાળક"ના પિતા બનવાની હેંસ જાગે છે. એ બાળકની માતા શિખરિણી અને અને તેને ઉછેરે એવી એ જીવે છે... આખરે, શિખરિણી શાર્દૂલની માતા બને છે એ પછી, "કુંવરોને પાર, નદીઓને પ્રદેશ, લીલી હરિયાળી જન્મ આપતી હશે ત્યાં" એ બાળકને લઈ જવાની શાર્દૂલને જીવ લાગે છે. લાગણીને કુદિત કરી નાખી શિખરિણી એ જીવ પોષવાય તૈયાર થાય છે... પરંતુ, એ જીવ પછી શાર્દૂલ બાળકને લીધા વિના જ એકાએક ક્યાંક ચાલ્યો જાય છે ને નાટક પૂરું થાય છે.

આવા આ વસ્તુ વિશે શ્રી ચન્દ્રવદન જણાવે છે કે-

એ “ ઘણાને નહિ મળે... આ કૃતિ માટે મારે તો એટલું જ કહેવાનું છે કે, હાઈ! આ નાટકમાં ખતી એવી ઘટના આપણી જ પૌરાણિક કથાઓમાં આલેખાઈ છે. અને જો એ વસ્તુ સત્યમમાં ખતે તો તે આજે ન ખતે ? ”

“ શિખી ! જો મારી માત ! ” એવું ઉચ્ચારનાર અને શિખરિણી પાસે બાળક ખતી જીવનાર શાઈલની એક માત્ર “ ધૂન ” પૂરી કરવા, શિખી સમાજ-જીવનનાં તમામ નૈતિક મૂલ્યોને ફગાવી દે છે. અને લેખક એ દૃશ્યને સહાનુભૂતિ-પૂર્વક નિહાળી ઉપર પ્રમાણે ન્યાયી પૂરવાર કરવા મથે છે ત્યારે એટલું જ કહેવું બસ થશે કે, લેખકની એ દૃષ્ટિ પાછળ માનસિક વિકૃતિ જ જોવા મળે છે, બીજું કંઈ જ નહિ.

નાટક વિષે તો ખાસ કંઈ જ કહેવા જેવું નથી; કારણ કે નાટ્યતરત્રીનાં અભાવવાળું નાટક, નાટક જ બનતું નથી. “ શિખરિણી ” માં કાંઈ જ નાટ્ય-તરત્ર નથી—એટલે જ એ નાટક તરીકે છેક જ નબળું છે.

શ્રી ચન્દ્રવદન પાસેથી આપણને જ્યારે આપું નબળું અને વિકૃત નાટક મળે છે ત્યારે કહેવાનું મન થઈ આવે છે કે, “ ચન્દ્રવદનભાઈ ! ફરીફરીને તમારી આગલી કૃતિઓ “ આગગાડી, ” “ નાગાખાવા, ” “ નર્મદ ” કે “ ધરા ગુર્જરી ” વાંચી જવ. એ કૃતિઓ જ તમને ખતાવી આપશે કે તમે આજે ક્યાં આવી બિમા છે ? તમારી એ કૃતિઓ જ તમને ઘણું ઘણું શીખવાડશે અને ગુજરાતી રંગમૂમિ તમારી પાસે કેવી અપેક્ષા રાખે છે એનો પણ ખ્યાલ આપશે. ”

— અરુણ ચંદ્રારાણા



આંખ સુધારવા માટેના કુદરતી ઉપાય

ડૉ. બેઈટસ નામના એક પાશ્ચિમાત્ય રીતે ડોક્ટરની ઉપાધિ મેળવેલા ડોક્ટરને તેમનાં નાનાં દરદીઓને દૃષ્ટિ સુધારવા માટે અરમા આપતાં ઘણી વખત એક જ વિચાર આવતો હતો—કે સર્વે ઇન્દ્રિયો ઘણાં વર્ષો સુધી સલામત રહે, કાનથી સંભળાય, નાકથી સુંઘાય, જીભનો સ્વાદ છેક જઘાવરયા સુધી રહે તો પછી એ સાથે જ અપાયેલ ઇશ્વરદત્ત ચક્ષુર્ઇન્દ્રિય શા માટે જલદી સિધિલ થાય—અને તે પછી એટલી હદ સુધી કે મોટા પ્રમાણમાં મનુષ્યોને બેતા-

ળીસ જેટલી નાની ઉંમરમાં જ ચરમાના ઉપયોગ સિવાય નજીકનું કામ જ ન કરી શકાય ? આ વિચાર ઉપરથી તેમણે ધણી પ્રયોગો કર્યા. તે માટે તેમના ઉપરી તરફથી તેમને આ “ જૂત જેવા પ્રયોગો ” માટે ૧૫૦૦ પૈસા મળ્યા હતાં એમણે તો એ પ્રયોગો ચાલુ જ રાખ્યા અને આધુનિક આંખનું ગાન મૂળમાંથી જ ખોદું છે તેમ તેમણે પ્રતિપાદન કર્યું. ડાળો લાંબો દૂર છે અને તેથી જેની સામે જોવું હોય તે વસ્તુની છાયા (Image) આગળ પાછળ પડે છે અને તેથી વસ્તુ અસ્પષ્ટ દેખાય છે-અને આગળ જુદા જુદા વળાંકવાળા કાચ રાખવાથી આંખમાં રહેલા પરદા પર જ છાયા પડે-આ છે જૂનો સિદ્ધાંત, લગભગ કેમેરાને મળતો. પરંતુ આ પુસ્તકમાં આ સિદ્ધાંત ખોટો છે તેમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. ડૉ. બેઈટસના મત પ્રમાણે આંખના ડાળાના સ્નાયુઓને અમુક પ્રમાણમાં કસરત આપવાથી ચરમા વગર જોઈ શકાય છે. અને એ કસરતો કેમ કરવી તે આ પુસ્તકમાં ચિત્રો આપીને સમજાવવામાં આવ્યું છે. વાંચતી વખતે, સોવતી વખતે, સિનેમા જોતી વખતે, ખોટી રીતે આંખના ઉપયોગ કરવાથી દૃષ્ટિ નબળી પડે છે એમ લેખકનો મત છે. ખોટી રીત કોને કહેવી તે પણ પુસ્તકમાં સમજાવ્યું છે.

અત્યારના જમાનામાં પણ હજી ડૉ. બેઈટસના મતમાં ભણ્યા હોય તેવા ધણા ડોક્ટરો છે. તેનું કારણ તે દરદી તથા ડોક્ટર પાસેથી સંપૂર્ણ સહકાર તથા શ્રમ માગી લે છે. આ પદ્ધતિ અતિ ધીમી હોવાથી ઘણી ધીરજની પણ જરૂર પડે છે. બીજું દરેક વ્યાયામ અથવા શાસ્ત્ર શીખતી વખતે જેમ અનુભવી ગુસ્તી જરૂર પડે છે તેમ આંખના વ્યાયામના પ્રયોગોમાં પણ કોઈ ગુસ્તી જરૂર પડવાની જ અને એ દૃષ્ટિએ જનસમાજને આ પુસ્તકના વાંચનથી થતો સીધો ફાયદો અતિ સાધારણ ગણાય. છતાં સમાજ સમજતો થાય અને ડોક્ટરો પાસેથી આવી વ્યાયામની માગણી કરે તો ડોક્ટરોને રસ હિંપત કરી શીખવું જ પડે એ એક ઉપયોગિતા ખરી.

ભાષા ક્યાંક ક્યાંક તદ્દન અંગ્રેજી વિચાર-પરંતુ ગુજરાતી ભાષા-જેવી છે અને ગુજરાતી જ જાણનાર વ્યક્તિને સમજવામાં મુશ્કેલી પડે એવી છે. મુખ્ય વસ્તુનો જ આમલ રાખીને તરફુઓ ધપો હોત તો સમજવામાં વધારે સરળતા પડત.

- રમણિક વેદ્ય

રાષ્ટ્રીય પ્રવાહો

ગયા અંકે આપણે લોડ માઉન્ટ બેટનની યોજના જોઈ ગયા.

આઝાદીના આઠ હેક્ઝા દિવસે આડકતરી રીતે શુભમ રાખવાની એ યોજનાને કાર્પએ કિસ્સાદારે વધારી લીધી નથી.

૧૪ મી જૂને કોંગ્રેસની મદાસમિતિમાં યોજનાના સ્વીકાર સામે ગરમા-ગરમ ચર્ચા ચાલી. આખરે કારોબારીએ ગાંધીજીના બોધ અને અન્ય આગેવાનોનાં રાજીનામાંની વાત આગળ લાચાર બની કારોબારીના નિર્ણયને અપનાવી લીધો. લીગની કોસિસ સંમત આ યોજના રજુ કરાઈ ત્યારે પણ ફક્ત ઝીણા જ બોલ્યા અને બીજાને ગોટે તાળાં દેવામાં. આવી હાલતમાં લીગે બિટ્થિય યોજનાનો સ્વીકાર કર્યો (૯ મી જૂન).

ત્યારબાદ પંજાબ અને બંગાળની ધારાસભાઓ મળી અને ત્યાં બંને પ્રાંતોના ભાગદા પાડવાનું પણ નક્કી થઈ ગયું.

કર્મચીમાં પાકિસ્તાનની અધ્યાન્યસભા બેઠાવવાની તૈયારી પણ ચક્ર રહી છે. બીજી તરફથી જેમ જેમ યોજના નક્કર સ્વરૂપ પકડતી જાય છે તેમ તેની ભયંકરતા વધુ ને વધુ બદાર આરતી જાય છે.

વસ્તી પ્રમાણે પ્રાંતોના ભાગોની સરહદો નક્કી કરવા 'સરહદ-પંચ' નીમારો. માઉન્ટ બેટનની યોજનાની એ ફૂટમાં ફૂટ ચાલતી અસર જખાઈ રહી છે. અમૃત-સર હિંદુસ્તાનને ભાગે જરો? એ બધે તો મુસ્લીમ કામીવાદીઓએ તેને આળી ખાક કરી, ત્યાંથી હિંદુઓને હાંકી કાઢવાની આતશબાજી આરંભી દીધી છે.

બીજી તરફથી રાવી નદી સુધીના પ્રદેશો મેળવવા માટે ઘેર કામી કલે-આમની તૈયારી કરી રહ્યા છે. અને તેમાં બે નિષ્ફળ જાય તો નહેરુના બધ, પૂલો, શહેરો જધું ઉડાવી દેવાનો તેમનો ઇશ્વરો જગજગદોર છે.

ગમે તેમ, વધુમાં વધુ પ્રદેશ મેળવવો અને ન મળે...તો ધીખતી પા. બંને પક્ષો આજ માર્ગે જઈ રહ્યા છે !

“યોજના ગમે તેવી હોય પણ કંઈ નહિ તો કામી ત્રિખવાદનો તો અંત આવશે.” એ આશાએ માઉન્ટ બેટનની યોજના કમને પણ સ્વીકાર કરવા તૈયાર થયેલાઓને ય હવે તો એ આશા આકાશકુસુમ જેવી લાગવા માંડી છે.

રીઝર્વ બેંક, સ્ટર્લિંગ બેંકોસ. જકાન, કસ્ટરો, લઝાયક સરંજમો, રેલ્વે વગેરેના ભાગલા પર એકેકથી વધુ લાવકર નેતાઓની કુસ્તીઓ લડાશે; પરસ્પર લોકો ઉરકેરાશે અને ભાગલા વધુ ને વધુ મજબૂત અને ખૂની બનશે.

આમાં શાંતિ દેખાય છે ક્યાંય ?

પડાણોના વતનમાં

માઉન્ટ બેટનની ચોજનાના અપ્પરમાં પહેલા હોમાયા બહાદુર પડાણો.

દિંદો મુસ્લીમોમાં સૌથી વધુ મક્કમ અને જાગૃત શાહીવાદ-વિરોધી પડાણ લડવૈયાઓએ ૧૯૩૦ થી આજસુધી, જંગે આઝાદીમાં ભવ્ય ભાગ ભજવ્યો છે.

આઝાદી માટેના સમસ્ત હિંદવ્યાપી આંદોલનમાં, ભગીને ઉછરેલા પડાણોને તે આંદોલનથી દટા પાડી, ખુદાઈ ખીલમતગારોની રાષ્ટ્રીય જગતિને કચડી નાખવા અર્થે જ બિટીશોએ એ પેંતરો રચ્યો છે.

એ વાત સાવ ખુલ્લી છે કે સરહદમાં કોંગ્રેસને જનતાનો ટેકો રહ્યો છે, ત્યાં કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળ ચાલુ છે અને ત્યાંના ત્રણમાંથી બે પ્રતિનિધિઓ અધારણુસભામાં ભાગ લઈ રહ્યા છે. એટલે કે, તે પ્રાંત સ્વાભાવિક રીતે જ હિંદી સંઘમાં રહે એવી પરિચિત છે. એમ છતાં વ બે જનતાની ઇચ્છા વિષે શક હોય તો પડાણોએ હિંદી સંઘમાં જોડાવું કે સ્વતંત્ર પડાણરાષ્ટ્ર સ્થાપવું—એના પર મત લેવાની માગણી ડા. ખાનસાહેબ તથા સરહદના ગાંધી અબ્દુલ ગફારખાને આગળ ધરી છે. પરંતુ માઉન્ટ બેટન તો પડાણોને ફરજ પાડે છે કે, “કાં તો હિંદુસ્તાનમાં જોડાવ અથવા તો પાકિસ્તાનમાં જોડાવ; સ્વતંત્ર પડાણરાષ્ટ્ર બનાવવાનો તમને કોઈ અધિકાર નથી. !”

અને મુસ્લીમ લીગનો માઉન્ટ બેટનની આ વાતને ટેકો છે. તેમને દિલ, આ તકનો લાભ લઈ સરહદ પ્રાંતને લીગની સાથે જોડી દેવાની ખ્યાલિશ છે.

અને હવે તા. ૬-૭ મીએ જ તો ‘રેફરેન્ડમ’ (એટલે કે ધારાસભાના મતદારોના મતથી)થી એનો નિકાલ પણ આવી જનાર છે.

પરંતુ ડા. ખાનસાહેબ અને ગફારખાને તો પડાણોને એ મતચૂંટણીમાં ભાગ જ ન લેવાનો આદેશ આપી દીધો છે. ન્યારે ખીજા બાલુથી વધુમાં વધુ પડાણોને મત માટે લઈ જવાની ફારીશો પણ ચાલુ જ છે.

આ સ્થિતિમાં નિકાલ કેવો આવશે ? લીગની ઇચ્છાનો વિજય નહિ જ થાય એમ કોણ કહી શકે એમ છે ?

આમ બનવાનું કારણ પણ સમજવું જરૂરી છે.

૧૯૩૦ પછી લગભગ દશ વર્ષ સુધી બ્રિટિશરોએ પાકિસ્તાનના પ્રદેશો ખીલમત-ગારો પહાણોના એકમાત્ર લોકપ્રિય નેતાઓ હતા. તેમણે આઝાદી અને લોક-શાહીની લડતની સુંદર પ્રજ્વલિત બાંધી. પણ યુદ્ધની આર્થિક સંકટગ્રસ્તો દરમ્યાન કેમિસ પ્રધાનમંડળ લોકોને જીવનની જરૂરિયાતો પૂરી ન પાડી શક્યું. કાળબત્તર, જમીનદારી અને નોકરશાહી કૂલ્યાદાદ્યા. પરિણામે કેમિસમાંનો લોકોનો વિશ્વાસ ડગવા માંડ્યો. બીજી તરફથી કેમિસ છેલ્લી ઘડી સુધી પહાણોના સ્વનિર્ણયના હક્કનો સ્વીકાર ન કરી શકી આનો લાભ જીતી, બ્રિટિશની મદદથી લાંબા લીગી નેતાઓ પહાણોમાં કેમીવાદી ઝેર રેખામાં સફળ થયા. એટલું જ નહિ પણ આ નવી ચૂંટણી આવે તે પહેલાં જ કુલ ૫ લાખ મતદારોમાંથી આશરે ૮૦,૦૦૦ હિંદુઓને સરહદમાંથી ત્રાસદ્વારા તેમણે હાંકી કઢાવ્યા. અને મત આપવા પાછા આવશે તો તેમના જનમાત્રની સલામતી નથી વગેરે ધમકીઓ આપી. આવા વાતાવરણમાં પહાણોને આઝાદ રહેવાનો હક્ક જ ન આપતાં માત્ર હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાન વચ્ચે પસંદગી કરવા કહેવું એ તો વધુ ઘોર આંતરવિશ્વહત્તે આમંત્રણ આપવા બરાબર છે.

*

રાજા-નવાબો સ્વતંત્ર થશે ?

માઉન્ટ બેટનની યોજનાની એક તાલુખીલરી ખૂબ એ હતી કે તેમાં રિયાસતો માટે એકે ૫ કલમ નહેતી. પણ હવે તેનો ખરો અર્થ બહાર આવતો જાય છે.

૧૩ મી જૂને નિઝામ હૈદરાબાદે અને ત્રાવણકોરે આઝાદ થવાના ઈરાદા જાહેર કર્યા છે. કાશ્મીર અને બીજાં રાજ્યો પણ એ જ માર્ગે જવાની જાહેરાત કરવાની વેતરણમાં છે.

આ બધા પાછળ બ્રિટિશોનો હાથ ખુલ્લો દેખાઈ આવે છે. દા. ત. નિઝામની આઝાદીની જાહેરાત પાછળ દોરીસંચાર શાહીવાદી ધારાશાસ્ત્રી મોકિટનનો છે. બ્રિટિશ અમલદારો અને નિષ્ણાતોની દેખરેખ નીચે નાની મોટી બધી રિયાસતો લશ્કર અને શસ્ત્રસરંજામ બેગાં કરી રહી છે.

આ લશ્કરી કોની સામે વપરાશે એ તો સૌ સમજે છે.

એટલે ગાંધીજીએ કહ્યું તેમ તેમણે હિંદી આઝાદી સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું છે, પરંતુ એમાં ગણરાવાનું કશું નથી. રજવાડી પ્રજા પણ તેમની ચેલેન્જ

સ્વીકારવા તૈયાર છે. પહેલો મોરચો 'ત્રિવર્ણકારમાં મંગલ' રહ્યો છે. દિવાન સર સી. પી. રામસ્વામીની તુમાખીનો પાર નથી. તેની સામે 'માયકાર' જેવા એક ગામડાંના અમર ગેરિલા સંગ્રામોની ધ્યાન યોજી તેજસ્વી નથી.

*

જલિમેને હવાલે જનતા

જનતા સામે સંયુક્ત મોરચો રચ્યક જનતાપુએ પોતાની જોડાણ યોજના બ્રીજી કરી જનતા વેળાસર જાગી બેઠાં જનમેજાણ યોજનાના તો કૂરચા બેઠી ગયા. પરંતુ એ સંગ્રામના પડ્યા હજી થયા નથી ત્યાં તો તેથી ૫ વધુ ખતરનાક યોજના અમલમાં આવી રહી છે !

બ્રિટિશો જઈ રહ્યા છે; 'સત્તા' છોડી 'રહ્યા' છે—પણ સત્તા કેને સોંપીને ? જનતાને નહિ, પણ જનતાના જલિમ 'ગુલમગારેને. કાઠિયાવાડના સાત માંધા-તાઓની સરદારી હેઠળ તેમણે એક કાઠિયાવાડી રિયાસતોનું બોર્ડ બનાવ્યું છે. બ્રિટિશો જશે રેસીડન્સીઓ બંધ થશે અને સાર્વભૌમ સત્તાને અંત આવતાં એમની સત્તા આ બોર્ડને અપાશે—જેમાં જનસાહેબ, જુનાગઢના નવાજ, કાચનગરના રાજવી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે !

*

આવી આઝાદીની આશા હતી ?

આમ આપણા દેશની હાલત દિનપ્રતિદિન ગંભીર બની રહી છે... કોંગ્રેસે ૬૦-૬૦ વર્ષ લડી આજે આઝાદી હાથવેંતમાં આણી છે. પણ આઝાદી એવી આવે છે કે જેથી કોઇને હર્ષ થતો નથી ! પરસ્પર વિરોધી બે લાગમાં દેશ વહેંચાઈ ગયો છે ! હિન્દુ ઇસ્લામ છિન્નચિન્ન થઈ રહ્યું છે. બ્યારે હિંદ લખંડર અનાજ સંકટમાં સપડાયું છે ત્યારે વધારે અનાજ ઉત્પન્ન કરતા પંજાબ અને સિંધને અવગ કરવામાં આવે છે. પાકિસ્તાનના વતની કાપડ વિના ત્રાહીત્રાહી પોશાકે છે ત્યારે કાપડની મોલો હિંદુસ્તાનમાં રહી ગઈ છે. શણનાં ખેતર પાકીસ્તાનમાં, ઘણી મોલો હિંદુસ્તાનમાં !

અધૂરામાં પૂરું કાસ્તીરથી ત્રાવણકોર સુધી બ્રિટિશોના 'પટપ અંકુ' 'આઝાદ' બની વિખરાયેલા પડ્યા છે !

શું કોંગ્રેસે, કે શું લીજે જનતાને જે આઝાદી આપવાની આશા બંધાવી હતી તે આવી હતી ?

શ્રી. દિનકરરાવ જ નથી જાણતા ?

આવા ઉચ્ચ રાજકીય વાતાવરણમાં એક ધડીઘર પણ બૂલી ન શકાય એવો સૌથી સજગતો સવાલ દોર્યો તો તે અનાજનો.

રહી જૂને સુખર્ષ સરકારે ફરી પાછો રાશનમાં ઘટાડો કર્યો છે.

અમદાવાદમાં આ ઘટાડા પહેલાં પણ સત્તાવાર રાજના માથા દીક પાા તોડા ધડ અને પાા તોડા ચોખ્ખા મળતા. પણ તે તો સત્તાવાર જ. ખરી રીતે તો રાશનની દુકાનો પર 'અનાજ નથી' નાં પાટિયાં ધણી વાર દેખાતાં ત્યારે કાળા ખંખરમાં ધડ છટથી ૩૫-૪૦ રૂપિયે વેચાય છે. પાશ્વરથી વ નાનો મળતો રોટલો ૭ ૭ આને વેચાય છે !

પરિણામે હજારો કુટુંબો ફક્ત એક ટંક જ અર્ધા પેટ જમી જીવતા થઈ ગયા છે. ને સેંકડો કુટુંબો અમદાવાદ છોડી જઈ રહ્યાં છે.

ફક્ત અનાજની જ મોંઝાણ નથી. કાપડનું રાશન પણ ઘટાડવાની વિચારણા ચાલી રહી છે. ત્યારે કાળાખંખરમાં ભાવ ચુકવનાર જેટલું જોઈએ તેટલું કાપડ મેળવી શકે છે.

એટલું જ નહિ પણ તેલ, ઘી, ગોળ દિવાસળી, સાબુ .. અને ખીચી ઈ વસ્તુની આગે 'અછત' અને 'કાળાખંખર' નથી ?

સૌ જાણે છે કે આનું કારણ કુદરતી અછત નથી. નીચેના બે અવતરણો એ બાબત પર પ્રકાશ નાખે છે :

" ૩ હજાર ટન અનાજ-ઘઉં, ચોખ્ખા-અમદાવાદમાં કેદ પડ્યું છે. " (પ્રભાત તા. ૧૩ જૂન)

" દરરોજ મોટરલોરી મારફતે જાહેર રીતે હજારો મણુ તુવેર મુરતમાં આવી છે, પરંતુ માલ આગે ગેજ થઈ ગયો છે. આ ખરીદેલી તુવેર ક્યાં છે. ? " હકાકતે, એ ક્યાં છે તે સૌ કોઈ જાણે છે. એક પૂરવણી પ્રધાન શ્રી દિનકરરાવ જ નથી જાણતા શું ?

હૈયે જન્મતી નૂતન આશા

આ ઘોર ચિત્રમાં એક સારા સમાચાર જીગડી ગયા છે. શ્રીમતી વિજયાલક્ષ્મી પંડિતને સોવિયેટ રશિયા ખાતેના દિંદી એલગી નેરડકે નીમવાનાં આગ્રહો છે. આપણા મહાન ઇતિહાસના પાંડારી સાથે, આપણી વચ્ચેની ૩૦-૩૦ વર્ષની શાહીવાદી દિવાલ બેઢીને દબે આપણે એશિયા અને વિશ્વ દુનિયામાં શાંતિ અને સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વક છત્રી ઘડીશું, એની આશા શ્રી. વિજયાલક્ષ્મીની નીમણૂક આપણે હૈયે જન્મતી જાય છે.

- નરેન્દ્રભ



આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાહો

વિરોધી છાવણીઓમાં વહેંચાતું યુરોપ

પસાર થએલા માસ દરમ્યાન પણ આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણના પ્રવાહો શાંતિ અને સલામતીને માર્ગે વહેવાને ગાદે અશાન્તિ અને યુદ્ધની દિશામાં જ વહેવા આરંભ રહ્યા છે.

તુર્કી અને ગ્રીસને આર્થિક તેમજ લશ્કરી મદદ આપીને, યુરોપના પરંપરાગત યુદ્ધ અખાડા જેવા ગાદકન પ્રદેશમાં રશિયા સામે ઓગાઈ જનાર અમેરિકા પોતાની યુદ્ધખેત્ર મક્કસ હાંસલ કરવા માટે પશ્ચિમ જર્મનીનું એકીકરણ કરીને અને ઇટાલી તેમજ ફ્રાન્સને હાંચ આપી, પોતાની છાવણીમાં ખેંચી જવાને અને એ રીતે યુરોપને એ ભાગમાં વહેંચી નાખવાને કેવા પ્રયાસ કરી રહ્યું છે તે આપણે ગમે વખતે જોઈ ગયા હતા. આ માસ દરમ્યાન એ ક્રિયા વધુ સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત રૂપે આગળ વધી છે.

એ ક્રિયાનું પ્રતીક બની છે, 'માર્શલ યોજના.' અમેરિકાના વિદેશ મંત્રી જનરલ જ્યોર્જ માર્શલે, થોડા દિવસો પહેલાં એક ભાષણમાં જણાવ્યું હતું કે યુરોપના જુદા જુદા દેશોને અમેરિકા આર્થિક મદદ આપે તેના કરતાં યુરોપને પોતાની જરૂરીઆતોને લગતો એક સંયુક્ત કાર્યક્રમ ધડી કાઢીને અમેરિકા સમક્ષ રજુ કરે તો તે યોજના પ્રમાણે જરૂરી આર્થિક મદદ કરવાનું અમેરિકાનું કામ વધુ આસાન, વધુ અસરકારક અને વધુ સરળ થઈ પડે.

માર્શલનું આ ભાષણ કોઈ પૂર્વસંકેત અનુસાર કરવામાં આવ્યું હતું કે કેમ તે તો જાણવા મળ્યું નથી, પણ જાણે એમ જ હોય તેમ જાહેર ચર્ચાની સાથે શિટન અને ફ્રાન્સે એ 'માર્શલ યોજના' વધાવી લીધી; અને પશ્ચિમ યુરોપના છ-સાત નાના જૂખડીઆરંશ દેશોએ પણ એ યોજનાનો લાભ મેળવવાની પોતાની ઉમેદવારી જાહેર કરી દીધી. આ યોજનાનું પ્રથમ ઉચ્ચારણ એવી દ્રશ્ય હતું કે તેના વર્તુળમાં રશિયા અને પૂર્વ યુરોપના બીજા દેશોનો સમાવેશ થતો હશે કે કેમ એ સંકાર્પદ બની રહે. પણ પાછળથી જ. માર્શલને ખાસ પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે જણાવ્યું કે રશિયા સહિતના આખા યુરોપને પોતાની એ પરાંપકારી યોજનાના વાડામાં પુરવા સામે એમને વધી નહોતો.

જસ પછી તો સ્વિટ્ઝન-ફ્રાન્સને આવતું મળ્યું ગયું. તેમણે એવો પ્રચાર આદરી દીધો કે આ યોજનાની મહત્ત્વ જાહેર કરવા સુરોપને આર્થિક રીતે પગ ભર કરવા સિવાય બીજી કોઈ જ નથી, અને રાજકીય હેતુનો તો એમાં અંશ સરખો એ નથી. વળી, તેમની આ માન્યતા પ્રત્યે ગંભીર આશંકા દાખવી રહેલા રશિયાને તમસ્વી કરાવવા માટે મદદ મેળવવાની જે યોજના પોતે તૈયાર કરી રહ્યા હતાં તેમાં ભાગ લેવા માટે તેમણે રશિયાને પણ આમંત્રણ આપ્યું.

રશિયાએ એ આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો. પરિણામે સ્વિટ્ઝન, ફ્રાન્સ અને રશિયાના વિદેશ મંત્રીઓ મંત્રણા કરવા માટે પેરીસખાતે મળ્યા. પાંચ જ વખત તેમણે મંત્રણા કરી, અને તેને પરિણામે રશિયાએ ખાતરી યર્થ ચૂકી કે માર્શલ યોજનાને લગતી તેની ખરાબમાં ખરાબ આશંકાઓ તદ્દન સાચી હતી: એ યોજનાનો લાભ લેવા આગળ આવનાર દરેક દેશ માટે પોતાની આંતરિક સ્વાધીનતા અમેરિકાને ગીરો મૂકવાની જરૂર પડે તેમ હતું: અને એ મદદ મેળવનાર દરેક દેશ અમેરિકાના રાજકીય વર્ચસ્વ નીચે આવી જાય એ અનિવાર્ય હતું. પરિણામે એવી મદદ મેળવવાનો સાફ ઇન્કાર ઉચ્ચારીને મો. મોલોટોવે સ્વિટ્ઝન-ફ્રાન્સને એવી સ્પષ્ટ અને જલદ ચેતવણી સુણાવી દીધી કે અમારી સામેલગીરી વિના આ યોજના અમલમાં મૂકવાનો પ્રયાસ કરશો તો તેનું પરિણામ બૂરું આવશે.

રશિયાને આ જાતની ખાતરી સાચી યર્થ, અને આવી નકારાત્મક તથા જસદ વલણ ધારણ કરવામાં તે વાજબી છે કે કેમ તે સુકરર કરવાનું કંઈ જ સાધન આપણી પાસે નથી. આપણને સમાચારો પૂરા પાડનારી શાહીવાદી સમાચાર સંસ્થાઓએ આપણને જણાવવાની તરતી કદી લીધી જ નથી કે માર્શલ યોજના શું છે અને મદદ મેળવવા માટેનો જે કાર્યક્રમ સ્વિટ્ઝન અને ફ્રાન્સે તૈયાર કરી મો. મોલોટોવ સમગ્ર ધર્મો હતો તે કઈ જાતનો હતો, મદદ આપવા-લેવાની શરતો શી છે. પરિણામે એવા જ અનુમાન પર આપણે આવવું રહ્યું છે કે સુરોપના બાગલા પાડવાની જે ચાલ અમેરિકાએ ગયે. મક્કિને અખત્યાર કરી હતી, અને જે હકીકતમાં પશ્ચિમ સુરોપનો શાહીવાદી ધન રચનાની ચર્ચિલ-રમંટ્રેચ યોજનાનું રૂપાંતર જ હતી તેને જ વધુ નકર અને સ્પષ્ટ પાયા પર મૂકવાની આ યોજના હશે.

આ જાતનાં અનુમાનને વધુ સમર્થન એ વાતથી મળે છે કે સુરોપની આર્થિક હાલતની તપાસ કરવા માટે જે કમીશન સાથે રાજ્યોના સચિ રચા-

પ્રત્યે છે તેના સ્વીકૃતિ વડા મો. કે-મીરકાલે પણ જાહેર કથું હતું કે 'આ યોજના યુરોપને તે પહેલાં કદી નહોતો એવી અસરકારક રીતે બે લાગમાં વહેંચી નાખશે.' આ સ્થિતિમાં અમેરિકાની, અને તેના સ્વિટ્ઝરલેન્ડ શાગીર્દીની સાચી નેમ વિશે શંકા ઘાખવાનું કંઈ જ કારણ રહેતું નથી.

રશિયા આ યોજનાનો અસ્વીકાર કરશે એટલે તેના તરફ દળતા પૂર્વ યુરોપના દેશો પણ એવો જ અસ્વીકાર કરશે એમ માની લેવામાં આવ્યું છે; અને રશિયાની ગંભીર એતવાણી છતાં આ યોજનાને અમલમાં મૂકવાની દિશામાં આગળ જવાનું સ્વિટ્ઝરલેન્ડ-ફ્રાન્સે નાકી કરી જ લીધું છે તે જોતાં એ હવે સાવ નિશ્ચિત બની ગયું છે કે યુરોપ એ જાવણીઓમાં વહેંચાઈ જશે, એટલું જ નહિ એ બે પરસ્પર વિરોધી જાવણીઓ હશે.

આનો અર્થ એ ન જ થાય કે યુરોપમાં તત્કાલ અથવા તે નજીકના ભવિષ્યમાં યુદ્ધ ફરી જ નીકળશે. એને તો હજી વાર લાગશે એવા, એકાસ્તે-વેકીઆના પ્રથમ પ્રયુખ ડો. બેનેસે થોડા દિવસો પહેલાં ઉચ્ચારેલા અભિપ્રાય સાથે હું સંપૂર્ણપણે મળતો યાઉં છું. પણ એટલું તો ચોક્કસ કે યુદ્ધની પૂર્વ-મૂમિકાની તૈયારી એક વધુ અને અતિ મહત્વનું ડગલું આગળ વધી છે. અને સ્વિટ્ઝરલેન્ડ-ફ્રાન્સનો રાજ્ય કરનાર વર્ગ અમેરિકાનો યુદ્ધસાથી બનવાને બધાઈ ગયો છે. આ સ્થિતિના જોખમીપણાની અવગણના કરવાનું કામને પાલતે નહિ.

*

*

*

અમેરિકાની યુદ્ધતૈયારી આમ બે અવિરતપણે આગળ ધપે છે તો એ દેશ પર અને પરિજામે દુનિયાના તમામ મૂડીવાદને ધોરણે જીવતા દેશો પર ઉતરનારા આર્થિક મંદીના ઝોળા પણ વધુ નહાર આકાર ધારણ કરે જ છે.

મળે વખતે આ કોલમોમાં વિસ્તારપૂર્વક રજૂ કરવામાં આવ્યા હતાં તેવાં કારણોસર અમેરિકામાં પ્રગાવાની પરિસ્થિતિનું પરિબળ તો થયું જ રહ્યું હતું પણ આ માસ દરમિયાન એ મંદારોગનું એક બીજું લક્ષણ ઉપર તરી આવ્યું છે; અને તે અંબીર ચિંતા હિપ્પલવી રહ્યું છે. એ કારણ એટલે દુનિયાના બીજા દેશોમાં કોલરોનો અભાવ. 'કોલરની કટોકટી' એવું દ્રઢું નામ એને આપવામાં આવે છે.

આ 'કોલરની કટોકટી'નાં સ્વરૂપ અને અર્થગોરવ સમજવાં જોવાં છે. અમેરિકા દુનિયાના તમામ દેશોને પોતાનો માલ ધૂમ વેચી જાય છે, પણ સામેથી એટલો માલ ખરીદતું નથી. પરિણામ એ આવ્યું છે કે એ બીજા

દેશોએ અમેરિકા પાસેથી માલ ખરીદવા માટે કાં ડોલર અને કાં સોનું આપવું જોઈએ. 'યુદ્ધકાળ દરમ્યાન આ દેશો પાસે જે ડોલરો જમા થયા હતા તે લગભગ ખર્ચાઈ ચૂક્યા છે. બિટન અને ચીન જેવા દેશોને તો અમેરિકાએ જે જંગી ડોલર લેનારો આપી હતી તે પણ આખના પલકાગ જેટલા વખતમાં લગભગ ખર્ચાઈ ચૂકી છે, અને દુનિયાના દેશો પાસે સોનાનો જથ્થો પણ ઓછો નથી, ઉપરાંત અમેરિકામાં અત્યાર પહેલાં એટલું 'અધું' સોનું જમા થઈ ચૂક્યું છે કે જતે દિવસે અમેરિકન મૂડીવાદ એ સોનાની કબજામાં જ દટાઈ જશે એવો ભય પેદા થયો છે. વળી આટલું જ ખસ ન હોય તેમ અમેરિકાની કોંગ્રેસે એવી મતલબનો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો કે પરદેશી માલની આયાત સામે જકાતની દિવાલો વધુ ઊંચી બનાવવી. પણ પ્રમુખ દુબેનના વીટોને પરિણામે એ ઝાંડપણ હાલ તલકૂચ રખાયું છે.

પરંતુ ઊભી ચર્ચ ચૂકેલી 'ડોલર કટોકટી' પોતે કંઈ ઓછી જોખમી નથી. પરદેશોમાં કંઈ મફત માલ મોકલી રાકાય નહિ; અને જે એ ન મોકલાય તો કારખાનાઓનાં ચંકો બંધ પડી જાય. અને તે સાથે જ આર્થિક મંદીનું પાપ-ચક્ર કામે લાગી જાય. આવા ભયને નિવારવા માટે જ જેને તેને લેનારો આપવાની ગાંડી ઉઘારતા અમેરિકાને સૂઝી છે. પણ એ તો મફત માલ આપવાનો જુદો પ્રકાર જ છે. એ લેનારા બધામાં અમેરિકા પારખી પ્રમતના છોકરાઓનાં લોહી-યુદ્ધકાળ દરમ્યાન-સિવાય બીલું કંઈ જ મેળવી શકે તેમ નથી. એટલે છોકરાઓનાં ખેલ જેવી આ રમતથી અમેરિકા આર્થિક મંદીમાંથી કૂટસો વખત ઊગરતું રહે છે તે જોવાનું છે.

તે દરમ્યાન પ્રમુખના 'વીટો'ની ઉપરવટ થઈને અમેરિકાની કોંગ્રેસે કામદારો વિરોધી ધારો પસાર કર્યો છે. આને પરિણામે એ દેશમાં કામદારોની વ્યાપક હડતાલોનું સત્ર શરૂ થયું છે. આ અને આવી બીજી ઘટનાઓ અમેરિકન મૂડીવાદની સ્થિરતાને ગંભીર જરૂર પહેંચ્યાંયા વિના રહેશે નહિ. 'યુદ્ધનું' રાજકારણ અને આર્થિક મંદીની ક્રિયા-એક જ વિનાશક ક્રિયાના આ બન્ને પાસાંઓ-એક સાથે કામે લાગ્યાં છે. તેમાંથી કેવા ફળગા ફૂટે છે તે જોવા-જાણવાને આપણે આતુર રહીશું.

*

*

*

નાદારીની ખીલુની કાર પર કુમીન્ટાંગ ચીન હવે જાણે કે હારેલા જુમારીના છેલ્લા દાવ રમવા માંડ્યું છે. એની આર્થિક નાદારીએ હવે માઝા મૂકી

છે. એક અમેરિકન ડાહરના કીમત ચીનના ૫૦ હજાર ડાહર જેટલી; અને સવાલાખ ચીનાઈ ડાહરના એક મણુ ચોખા મળે એ રિયતિમાં 'ચ્યાંગનું' તંત્ર દેટલોક વખત જીવી શકશે એ વિચારવા જેવું થઈ પડ્યું છે. ખુદ અમેરિકામાં પણ ચીનની આ નાદારી છુપાવવાનું એના રાજકર્તા વર્ગ માટે શક્ય રહ્યું નથી. પરિણામે ચ્યાંગ-કાઈ-શેકની ગટરમાં વધુ અમેરિકન નાણાં રેડવાનું ત્યાંની સરકારનું કામ ખૂબ જ મુશ્કેલ બની ગયું છે.

આ હાલત સમજી લઈને અમેરિકાની રશિયા અને સામ્યવાદ વિરોધી મુગતો લાભ લેવા માટે ચ્યાંગના ચીને બેકામ જુગારી દાવો ખેલવા માંડ્યાં છે; ચોંકાવનારાં જુઠાણાંઓની ઉગમણી આફરી છે.

પસાર થએલા માસ ફરમ્યાન તેમના તરફથી વહેતાં મૂકવામાં આવેલાં નરાતાર અને બેશરમ જુઠાણાંઓમાંનું એક સીકોવાંગ પ્રદેશ પર આઉટર મેંગોલીઆની ચડાઈ; અને અર્ધાં મંચુરિયા પર, રશિયાની ઉધારી મદદ વડે ચીનાઈ સામ્યવાદીઓએ સ્થાપી દીધેલું વચસ્ત્ર. રશિયન વિમાનોની મદદથી, આઉટર મેંગોલીઆનાં સૈન્યો ચીનના સીકોવાંગ પ્રદેશ પર ચડી આવ્યાં છે. ૨૦૦ માર્ચ સુધી અંદર ઘૂસી જઈને સીકોવાંગની રાજધાની તેમણે ધેરી લીધી એવી એવી દિલ્લપડક વાતો તેમણે વહેતી મૂકી દીધી. અને બ્યારે એ વાતોનો તાગ લેવાને તટસ્થ માણસો તૈયાર મથા ત્યારે બેશરમપણે જાહેર કરી દીધું કે એ લડાઈ તો પૂરી થઈ ગઈ. ચાર દિવસ આવી ધંધલ જગાવીને મેંગોલ સેના એકાએક અત્રેાપ થઈ ગઈ. એ શા માટે આવી હતી, શું કરી ગઈ, બને પક્ષે ખુવારી કેટલી એ સંબંધમાં ચીનનું સાવ મૌન.

એવી જ રીતે મંચુરિયાની બાબતમાં. આટલી હદીકત બની હોય એમ સાફ દેખાય છે—મંચુરિયાના મોરચા પર ચીનાઈ સામ્યવાદીઓનાં આડ-હથિયારી પણ આદર્શપ્રેરિત ફોજો સામે ચ્યાંગનાં સુસજ્જ પણ લાકુતરી અને નીતિબ્રજ સૈન્યો નિર્જીયાત્મક માર ખાઈ ગયાં. એટલે એ શરમ છુપાવવા તેમણે એવી બૂમ ઉઠાવી કે સામ્યવાદીઓને તો રશિયા હધીઆરો વગેરેની મદદ કરે છે; ઉત્તર ચીનના ત્રણ પ્રતિમાં હવે સામ્યવાદીઓનો અગ્રો જતમી જ જવાનો; અને રશિયા સાથે થએલી અમારી સંધિને અવગણીને રશિયા અમને ડેરેન અને પોર્ટઆર્થરના બંદરોમાં પ્રવેશવા નથી દેતું. આ તદ્દન ગુદમાંગ હતી અને તેનો ઉદ્દેશ અમેરિકનોને લડકાવી તેમની પાસેથી પૈસા, હથિયારો વગેરે મફત પડાવવાનો હતો. પણ એ દાવની ઉદટ્ટી અસર ઉપજી જણાય છે, એટલે હવે એ જ મોરચા પર પોતાનાં ફોજો લાખો સામ્યવાદીઓની

કતલ કરી રહ્યાં છે અને મહત્વના વિજયો મેળવી રહ્યાં છે, એવી ગુલામગી
વ્યાંગ પણે ફેંકવા માંડી છે. સોશીઆ અને હુતારા અમેરિકા અને વ્યાંગનું
ચીન આ બે વચ્ચેની આ છેલ્લી રમતમાં કોણ ફાવે છે તે જોવું રહે છે.
સંભવ છે કે એ બેમાંથી એકે ય કાંઈ નિષ્ફળાત્મક પરણું થયે તે પરેશાન
રાષ્ટ્રની આગથી સમસમી રહેલી ચીનની સામાન્ય પ્રજા જ વ્યાંગ તંત્રનો ફેંસો
કરી નાખશે.

* * *

ઇન્ડોનેશીઆમાં ૩૨ સેપ્ટેમ્બર સરિયામ હરામખોરી અને તેની પાછળ
ખ્રિસ્ત-અમેરિકાની શાહીવાદી ચાલ હવે સાવ ખુલ્લી પડી ગઈ છે. ઇન્ડોને-
શીઅન પ્રજાસત્તાક અને ૩૨ સેપ્ટેમ્બર વચ્ચે ચેરીગોન ખાતે થયેલા હરાવો
પ્રમાણિકપણે અમલમાં મૂકવાને ગદ્ગદ થયેએ, ચોમેરથી ઘેરાયેલાં પ્રજા-
સત્તાકને નમાવી, પોતાનો અર્થ તેમની પાસે કબ્જા કરાવવાનું દબાવુ ચાલુ
કર્યું છે. અને તેમને પીઠપાછળ આપવા અમેરિકાએ પ્રજાસત્તાકને નાગી નાઝી-
આદી ધમકી આપી છે અને સાથે, સરળાગતીની કીમત રૂપે ૨૦ કરોડ ડોલ-
રની સેનની લાલચ પણ આગળ ધરી છે. આ લાલચમાં લગભગ ફસાઈ
જવાની રિયતિમાં મૂકાઈ ગયેલા વડાપ્રધાન ડો. સુહતોન શહેરીઆરને પોતાના
પરિવારનાં ગણનામું આપવાની ઉદ્દામ પ્રજાસત્તાકવાદીઓએ ફરજ પાડી છે, પણ
નવું પ્રધાનમંડળ રચાયું નથી, અને ત્રણ શાહીવાદી વર્ગો વચ્ચે ઘેરાયેલાં
એકલાંબૂલા ઇન્ડોનેશીઅન પ્રજાસત્તાકનું ઉગળું 'ભાવિ જાળવાનું' આજે
શક્ય જણાતું નથી.

કાઉન



છાપ

એલ્યુમિનિયમ

તથા પિત્તળનાં વાસણો

તેમ જ ઔદ્યોગિક, વૈદ્યુતિક, રસાયણિક તથા ઘર
ઉપયોગની દરેક જાતની ચીજો તથા સાધનો માટે
મજા અથવા લખો-

જીવનલાલ [૧૯૨૯] લિ.

કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ, સમ્રાટ્સેન્દ્રી, દિલ્હી, રંગુન, બોમ્બે.

નેશનલ

ઈન્ડીઅન

લાઇફ ઇન્શ્યુરન્સ કં. લિ. માં
તમારું ભાગ સલામત છે.

હેડઓફીસ



સ્થાપના

કલકત્તા

૧૯૦૬

ગ્રાંટપેક્ટસ અને એજન્સીની શરતો
માટે લખો : * મુંબઈ એજિસ :

'નેશનલ ઇન્ડીઅન ઇન્શ્યુરન્સ'
બિલ્ડીંગ, કાળાચોડા, મુંબઈ નં. ૧

ગુજરાતનું અગ્રણી માર્શલ
પ્રતિમા

તંત્રી : કાન્તિલાલ હ. પરીખ.

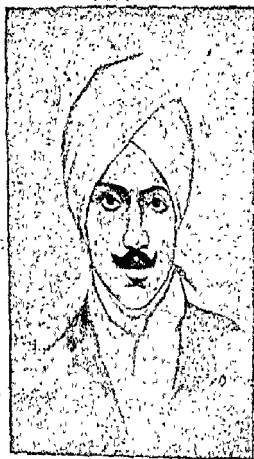
- * ગુજરાતના લઘુપ્રતિષ્ઠા લેખકો, આ
માસિકમાં નિયમિત લખે છે.
- * વાર્તા, સામાજિક પ્રશ્નો, આર્થિક પ્રશ્નો,
માનસ વિકાસ, વળે માનસ, સાહિત્ય
ને નાટિકાઓ, કાવ્યોથી સમૃદ્ધ.
- * પુસ્તકોના કિંમતની દૃષ્ટિએ આટલું
વાચન રા. ૫.૦૨ ખર્ચતાં પાઠ્ય મળે.
- * એક પુસ્તક લવાજમ ભરતાં તે જ
વખતે અપાય છે.

લવાજમ ફક્ત રા. પાંચ
પરદેશ રા. સાત

જીવન સાહિત્ય મંદિર

૪૦૪, કાલગાદેવી રોડ, મુંબઈ
ગાંધી રોડ, અમદાવાદ

ਗੰਗਾ ਗੰਗਾ ਗੰਗਾ



અભિનવ ડિઝાઈના અને

મુલાયમ કાપડ વડે



૦૦ રસ્તમ સાડી ૦૦

સૌંદર્યના સુમેળ સર્જે છે

- એના સુરેખ સળમાં
જળ-લહરીનાં જાડુ છે



- વસ્ત્ર-પરિધાનના નવયુગમાં
રસ્તમ મિલનું કાપડ
નૂતન પ્રથાઓ પાડે છે—



રસ્તમ મિલ્સ લિ.

દ્વિતીય રોડ : અમદાવાદ

સંસ્કાર



૧૦૦ પાના

અનુક્રમ

નાટિકા

હમરત યોદ્ધા ઇન્કિલાબ ૬

લેખક

ભાષાશાસ્ત્રી પ્રીતમલાલ કચ્છી ૨૪

વિવાદ રૂઢિના વણાટ રાહુલ સાંકૃત્યાચન ૫૬

વાર્તા

સાચી સલામ અનુ. બાબુભાઈ વૈદ્ય ૨૭

જીવન

લાલ તારક ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ ૩૫

કવિવર ભારતી સ્વામીનરથ ૬૦

કાવ્ય

નવા પંથ પર ચલો મગનલાલ ચાંદલિયા ૪૭

સુકિતદિન; પંદરમી ઓગાસ્ટ;

નવા વિશ્વજાતના સર્જકને પ્રસ્થાન હરનામ ૪૬

જીવામી ગદી

હવે કંજાલિયત ને દુર્દશા ભરો ? રતિલાલ અનિલ ૫૪

અર્પણ સ્મૃતિ આજ હસિત બૂચ ૫૫

પરિચય

રામ રામમોહનરથ કેતન મુનશી ૧૯

ગતીન્દ્રન યે કોસ અનિલ કોહરી ૭૧

મી દક્ષિણભૂતિ લવન (કોક પરિચય) શ્રી ૭૪

સ્વાવેશ ચાલડાં સાંતા ગાંધી ૭૭

સુખદુઃખની રોજનીશી

તંત્રી ૭૮

સર્જનું સાહિત્ય

વોદ્યાધી ગંગા પ્રદૂર્લભ પારખે ટંક
લોકસાહિત્યનું સમાલોચન; છાંદો પ્રચાલ; ...
કાળચક્ર; સ્વાતંત્ર્ય પ્રભ વ; ક્રિડમ કેમ; ક્રિડમ્સ બેટલ. ઉત્સુક ૮૪-૮૭

પસંદાતી દુનિયા

રાષ્ટ્રીય પ્રવાહો તરોત્તમ ૮૮
આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાહો રવિરાંકર મહેતા ૯૪

સંસ્કાર

તંત્રી

ભાતુભાઈ વ્યાસ (સ્વપ્નસ્થ)
૯, પાકરીડ, વિલેપાર્કે-પૂર્વ, મુંબઈ-૨૪

વ્યવસ્થાપક:

ચંદુલાલ વ. ભટ્ટ, કલામંદિર, પ્લોટ, ભાવનગર.

સૂચના

★

લેખાનુભવ ભરવાનાં રથળો:

૮ લખાણો અંગેનો પત્રવ્યવહાર તંત્રી
ચાલે કરો.
છટક વેચાણ, આડક તથા એજંસી
અંગે વ્યવસ્થાપકને લખો.

લેખાનુભવ

દેશ પરદેશ
વાર્ષિક રૂ. ૮ રૂ. ૧૨
છમાસિક રૂ. ૪૧ રૂ. ૭
છટક પ્રત રૂ. ૧

(૧) લોકપ્રકાશન ગૃહ, સેન્ટ્રલર્સ્ટ રોડ.
મુંબઈ-૪.

(૨) એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ., મુંબઈ-૨.

અમદાવાદ: (૧) પિપ્પલસ લુક હાઉસ
પ્રાર્થનાસમાજ. (૨) ગુર્જર અચરત
કાર્યાલય, ગાંધીરસ્તા.

કલકત્તા: રમણીક મેઘાણી, ૧૪, અમર-
તલા સ્ટ્રીટ.

જાહેર ખુબર એક વખત એક પાનાંના રૂ. ૬૦.

ચાલુ જાખ માટે ખાસ લાવો અંગે પૂછાવો:-
તંત્રીને સરનામે.



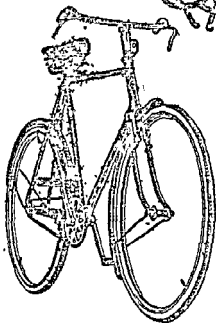
તમારા રોજના વપરાશ માટે

તમારા રોજના વપરાશ માટે કે તપેલી
 બ્રમર ઉપર પોર્લ મૂકવા માટે, તાતાનું
 ઓન્ડી. ડાસોન વાપરવાથી હિમગિરિ
 શિખર પરની લહેરીઓ જેવી ઠંડક અને
 પુષ્પોના પરિમલ જેવી તાજગી મળે છે.
 હમેશાં એક બાટલી ઘરમાં રાખો.



રામકો સેલ્સ. ડિપાર્ટમેન્ટ, ચર્ચગેટ રોડ, ફેર્ટ, મુંબઈ

હિન્દ સાઈકલ્સ



હિન્દ સાઈકલ મજબૂત
ફોર્કસ અને ફેલ્ડાળી છે



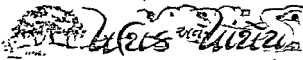
બનાવનારા : હિન્દ સાઈકલ્સ લી.,
સુબધ ધલાહના સોલ એજન્ટ્સ
નેશનલ ટ્રેડર્સ, ૩૪૫ કાલબાદેવી રોડ, સુબધ.



ગુજરાતની ચિત્રકલામાં નવવિકાસની
શક્તિ ધર્મ ચૂકી છે એની ખાત્રી શ્રી.
ચાવડાનાં ચિત્રો આપે છે. અનેક ચિત્ર-
શૈલીમાંથી આપણા દેશ અને કાળને અનુ-
રૂપ એવી શૈલી પ્રગટાવવાનું વિકટ કાર્ય
આજે કલાકારો આગળ પડ્યું છે. શ્રી.
ચાવડાના એ હિદાત ભાવનાને ઉત્તર આપવા
મથતા પ્રયાસો, તેમની દેશજ કલાની હૃદય-
ગમતા સાથે એક સફળ અને નવન માગે
આગળ વધતા દેખાય છે.

★

: ચિત્રકાર :



સ્વાધીનતાના ચોક્કસને બારતની જનતાએ દિલ દહને વધાવ્યો. જીવનની જોરિયાતોની ધાર સંક્રામણો-એ રૂંધામણ વચ્ચે પણ દિલેરીથી એ ઐતિહાસિક દિનને ઉજાગરી જનતાનું દર્શન અત્યંત પ્રેરક હતું. અમદાવાદ અને કલકત્તામાં ગયા વર્ષનાં કોમી હતાકાંડોનાં ઝેર ધોતી ટિન્દુ-મુસ્લિમ સામાન્ય જનતાની બંધુ-ભાવનાની એ છાજો. આપણી જનતાની સંસ્કારિતાની એ છબી કોનાં દિલને પુલ-કિત ન કરે અને પ્રેરક ન બને?

સ્વાધીનતા અને સાહિત્યકારો

મુંબઈના રાજમાર્ગે પર ૧૫ મી ઓગસ્ટે પ્રજ્ઞતા તમામ પક્ષો અને સંસ્થા-ઓનું એક વિરાટ સરપસ નીકળ્યું હતું; મુંબઈ લેખક મિત્રનની મુંબઈ સાખા, મુંબઈ પ્રતિરોધ લેખક સંઘ અને ટિંદી નાંટક સંઘની મુંબઈ સાખા, અને બીજા અનેક કળા સંસ્કારની સંસ્થાઓએ તેનાં ભાગ લીધો હતો. લેખકો અને કળાકારોએ જનતાના, આખી પ્રજ્ઞતા ઉત્સવમાં ભાગ લીધાનો આ પહેલો અવસર અનેક રીતે પ્રેરણાદાયી હતો.

અને લેખકોની કલમ આ આગાહીનાં અગવાગને આગળ જાવવામાં સદાયરૂપ બની છે. અને દેશની નવરચનામાં એમની કલમે હજી અસંખ્ય કામગીરી આપવાની છે.

તા. ૧૬ મી ઓગસ્ટે સાહિત્ય અને કળાકાર સંસ્થાઓની સભા મુંબઈ તથા અમદાવાદ બંને સ્થળે મળી હતી. મુંબઈના શ્રી. બલરાજ સહાનીનાં, મુંબઈ શિક્ષણ ખાતાનાં ઈપ-સલાહકારનાં તથા અમદાવાદમાં શ્રી અનંતરાય રાવળનાં વક્તવ્યોમાં એ નવાં ધડતરની જવાબદારીઓ સામે ઉભેલી સામાન્ય દલિત જનતાની રવતંતતાની તસ્વીર તથા તેના સાહિત્યની અગત્ય વારંવાર અને સ્પષ્ટ રૂપે હાવા મળતી આપ-ણને દેખાય છે.

દેશઘરમાં બેઠતાં એ દર્શનને ઝાંખું પાડવા મથતા બતાવો તે પછી પંજબમાં બની ગયા છે. બ્રિટિશ નોકરરમણીના આદુ રહેલા દોહી અધિકારીઓ અને નગતી જતી જનતાને કોમવાદને નામે અધાતુધીમાં હડસેલી, પોતાનું શોષણ કાયમ રાખવા મથતા દોરંખાઓનાં કારસ્થાનેનું એ પરિણામ છે. નહું દિંદે જે સંપૂર્ણ નવરચના માગે છે તે, એ કથાકી રીતે બતાવે છે.

એ ભયાનક પરિસ્થિતિમાં પણ, સાંતિ અને ભાઈચારાનો એકલો ઇર્તા અવરૂ સ્વંર ઉઘાંવતા ગાંધીજીની દોરવણી દિનમુદ માનવતાને એક વખત તો જમાડે છે; પરંતુ, એ માત્ર એક આદર્શરૂપ પ્રસંગ અને વ્યક્તિત્વનો સંયોગ છે. સામાન્ય જનતા માટે એ હંમેશાં પૂરી કામચાણી ન પણ ધરે. તેથી જ તો આજે, સાહિત્ય અને સંસ્કારનાં વિધાનનો દોષો કરતાં દરેક દિંદી પાસે આપણી અપકાર મૂકવરે સમજણ, ધૈર્ય અને માનવતાને ફેલાવવી રહેવાની માંગી

લેખક મિલન

ગુજરાત લેખક મિલનની મુખ્ય સાખાની પ્રવૃત્તિઓનો પમરાટ ઉપર મુખ્યની જનતાને પહોંચે જણાય છે: અ. શ્રી. ઝાઝાનાં 'નાયનાં વિવેચન' વિષયનાં મનનીય બાખ્યાન સિવાય, નવાં વર્ષની દરેક સપ્તામાં નવલોહીઆ લેખકો અને વિદ્યાર્થીઓની સારી હાજરી અને ભરતિ જણાયા વગર રહેતાં નથી. ઓગસ્ટના અંતમાં, લેનિન-ઝાડ વિદ્યાર્થીકના પૌરુષ બાખ્યાઓ તથા સંસ્કૃતિના અધ્યાપક અને આપણા ભારતના મહાપંડિત મહુલ સાંસ્કૃત્યાયને, લેખક મિલનના આશ્રયે, આવી એક સપ્તામાં ભારત વર્ષની પુરાણી સંસ્કૃતિની રૂપરેખા સમજાવી હતી.

દુનિયાના બધા દેશોના પ્રવાસી અને અનેક ભાષા તથા બોલીઓના અભિજ્ઞ મહુલજી ભારતીય દર્શનસાહિત્યના સર્વમાન્ય પંડિત છે. જિજ્ઞાસુ રમતાં ઐતિહાસિક દર્શનો તેનાં પરિવર્તનોની વાગ્દોષમાંથી દેખાતી વિદ્રવ અને નિરાકર વ્યક્તિત્વથી તેઓ એક શાદગાર છાપ પાડે છે.

એક સ્મરણીય પ્રદર્શન

સોવિયેત મિત્રમંડળની મુખ્યશાખાએ હાલમાં જ સોવિયેતની શિક્ષણ વ્યવસ્થા સમજવડું એક પ્રેરક પ્રદર્શન ભર્યું હતું. આપણાં જીવનનાં અને સમાજનાં નવવિધાન માટે કંઈએક સામગ્રી તેમાં ભરી હતી.

સૌથી મહત્વની વસ્તુ તો અડખત સોવિયેત સંઘોની તમામ પ્રજાઓનાં તમામ બાળકો માટે આધુનિક જ્ઞાન આપવા રચાએલી એ સક્રિયતાઓ જ હતી.

બાળકનાં વ્યક્તિત્વનો, તંદુરસ્તીનો અને કૌટુંબિક તથા પ્રજાકીય જીવનનો સુમેળ બધો શિક્ષણક્રમ એ દર્શાવતા ફાટાઓ અને આંકડા રૂપી હડીકતો આખી દુનિયાનાં-ખાસ કરી આપણા આજસુધી દબાયેલા દેશનાં-બાળકો માટે એક મહાન બાવિનો દિશાદોર દાખવતાં હતાં.

ગુજરાતમાં નવવિચારનો ફેલાવો

સ્વાધીનતાએ આપણી આગળ અનેક નવી જવાબદારીઓ યડી કરી છે. પ્રથમ રજવાડી, પછી પરદેશી અને છેલ્લે મૂડીવાદી ચોપણથી પીડાતી પ્રજા હવે સામુદાયિક ભરતિના કાળમાં પ્રવેશી છે.

આજે એક તરફ ગુજરાતમાં સમાજવાદી પક્ષની પુનર્રચના થઈ રહી છે તો બીજી બાજુ ખેડૂત જીવનની સુધારણા પાછળ વર્ષોથી કાર્ય કરી રહેલા શ્રી. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકનાં તંત્રીપદે “મામવિકાસ” તથા “જરૂરી હક્કમાંથી સમાજવાદ તરફ વળેલા નવા કાર્યકર ભાઈશ્રી ચંદ્રકાંત સાહનનાં તંત્રીપદે “લોકમત”, એ બે નવાં હક્કમ અડવાડિકો રાડ થયાં છે. મુખ્યથી નીકળતું સમાજવાદી “જનતા” પણ ગુજરાતમાં-ગમદાવાદથી નીકળતું રાડ થયું છે.

આમ, શ્રમજીવી જનતાના રૂંધાયેલા કંઠને વાચા આપવાની નવી સક્રિયતાઓ જીવી થઈ છે. એમની સામે સાફ, નીકર અને આમજનતાની સાચી સહજરીનો કંઈવ્યમાર્ગ આગેરૂંચ માગી રહ્યો છે.

અમદાવાદ ને આંગણે .

તવારિખી, કેળવણી અંગેની અને મનોરંજક ફિલ્મો બતાવવી તથા તેની કળા અને શાસ્ત્ર અંગે ચર્ચાએ ગોઠવવી વગેરે હેતુઓએ એક ફિલ્મબૂથ તાજેતરમાં અમદાવાદમાં સ્થપાયું છે.

પશ્ચિમમાં આવી અનેક પ્રમોદપ્રયાઓ ચાલે છે; તેમાંની નૂતનનજ મંડળીઓ શિક્ષણ અને તવારિખનાં ક્ષેત્રમાં સાચી કામગીરી આપે છે. આપણે ત્યાં એ એક ફેરાન કે પ્રયા વરીકે ન ધૂસતાં, ખલનાં આરોગ્ય, શિક્ષણ અને સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓના અસાવમાં નવચયનાની દૃષ્ટિથી લાવવામાં આવે તે જ એ સાર્થક બને.

આ માટે આવી ફિલ્મોનું વ્યવસ્થિત ઉત્પાદન આપણે ત્યાં જ પ્રથમ શરૂ કરવું જોઈએ. આવાં મધ્યવર્તી નિયોજન સિવાય, આવાં જૂથો, કોઈવાર કોઈ સારી વિદેશી ફિલ્મ બનાવશે, તેા મોટાભાગે, મનમોજની પ્રયા રૂપ બની રહેશે.

*

*

અમદાવાદના લોકનાટ્ય સંઘે તથા રૂપક સંઘે થોડા દિવસો અગાઉ શ્રી. દ્વિચેન્દ્રલાલ રાયનું “ સાહજદાં ” ભજવ્યું હતું. ગુજરાતી રંગભૂમિના વિકાસ માટે આવેા સહકાર અત્યંત જરૂરી છે. આપણી તમામ કલા ને સાહિત્ય સંસ્થાઓ આમ, પોતાનો વંચે સમાન આદરો અને સમાન કાર્યની ભૂમિકા રચી સહકાર કરતા યાચ તેા, તેનું એક ડગલું અનેક ડગલોના પ્રવાસ ખેડી આપે.

*

*

ચિત્રકળાના ક્ષેત્રમાં આધુનિક ગુજરાતે જે કંઈ થોડું કર્યું છે તેમાં અમદાવાદ કેન્દ્ર રહ્યું છે. હાલમાં જ એલિસબ્રિજ આરોગ્ય સમિતિના ચિત્ર વિભાગનાં કલાકોશગતું એક પ્રદર્શન બરાધું હતું. તદુપરાંત શ્રી. રવિશંકર રાવળના પપ્પા મા જન્મદિન નિમિત્તે તેમના શિષ્યગણ તરફથી એક ચિત્રસપુટ તેમને એટ બરાધો હતો.

અમે આ પ્રવૃત્તિઓની યોગ્ય વધારવા નહિ પરંતુ તે ટાળવા, ગુજરાતી ચિત્ર-કારને તેની જનતા જનેતાનાં છવનમાંથી ઊડતાં ચિત્રસર્જનનાં ક્ષેત્ર તરફ પુનઃ નિર્દેશ કરીએ છીએ.

અને તેમ કરવાને કારણ પણ છે. હાલમાં જ મુંબઈનાં પરાં ખારમાં ગુજરાતના એક આશારપદ ચિત્રકાર શ્રી. હર્ષદ પૂંડવાના ચિત્રોનું એક પ્રદર્શન બરાધું હતું. નર્મદાના કિનારાનાં કહેરવનાં અનેક-સુદર ચિત્રો તેમણે સજ્યાં છે. તેની કદર પણ થઈ છે પરંતુ તેમનાં તે પછીનાં દેવદેવીઓનાં ચમત્કારિક સ્વરૂપોનાં ચિત્રો જોઈએ તેા કળાકાર કોઈ અધારી દિશામાં ફાંફાં મારતા જણાય છે.

આ અને આવા અનેક શક્તિશાળી સર્જકો દેશ અને તેના સાંસ્કારિક વારસાની પોદક જનતાને સંસ્કરે તમાર અને કલાના વિશાળ ક્ષેત્રની દોરણી વંતર, કોઈ એક સંકુચિત ચીંધોમાં પડી, તેમાં સંમાન્ય ધોરણનાં ખરાબ ન કહેવાય તેટલાં સફાઈદાર ચિત્ર આપી પોતાની કળાની સમાપ્તિ સમજતા બની ભલ છે. ગુજરાતી ચિત્રકળા આંડેનો આ સીમાઓ તોડવામાં થતો વિલંબ હવે હદ વધાવતો સાગે છે.

જામત સાહિત્યકારોના સંદેશ

ઉર્દૂ પ્રગતિશીલ સાહિત્યકારો-એચ મલીહાબાદી, કિરાનચંદર, સાગર નિગમી, ઉમેદન ય અરફ, હસૈન સુધતાઈ, મહેન્દ્રનાથ, કે. અદમદઅબ્બાસ અને સત્તાર્દ ઝહીર વગેરેએ અલ્લાહાબાદ ખાતે મળેલી હિન્દી પ્રગતિશીલ સાહિત્યકારોની પરિષદને એક સંદેશ પાઠવ્યો છે. તેમાં તેઓ જણાવે છે કે-

“કોમી ભેદભાવે દેશની હિન્દુ-મુસ્લિમ જનતા વચ્ચે ધિક્કાર અને ઊર વધાર્યા છે. એટલું જ નહિ પણ દેશના કૃત્રિમ ભાગલા પણ પાડ્યા છે. આવે સમયે હિન્દી અને ઉર્દૂ બાધાબંધો પ્રથમ પણ રાજકીય સ્વરૂપ લઈ રહ્યો છે.

“અમે ગૌરવ અનુભવીએ છીએ કે, દેશની તમામ જાણના પ્રગતિશીલ લેખકો આવી રિયતિમાં પણ ખીન કોમી અને જનતાનું સાહિત્ય સર્જી રહ્યા છે.

“ધણ પ્રતિષ્ઠિત અને સારા લેખકો કોમી વેરણે ઉર્દૂ તથા હિન્દી ભાષાનો પ્રથમ વિચારતા બની ગયા છે. અને ઉર્દૂ કેવળ મુસ્લિમોની ભાષા હોવાની ગેરસમજ ફેલાઈ રહી છે. અને મુસ્લિમોને પાકીસ્તાન મળ્યું હોવાથી ઉર્દૂને હિન્દુસ્તાનની ભાષા પણ ન મળવાની હદ સુધી ધણા ગયા છે.

“પરંતુ ઉર્દૂ જેમ હિન્દી સંઘના ચાર કરોડ મુસ્લિમોની ભાષા છે તેમ તેના દોઢથી બે કરોડ હિન્દુઓની ભાષા પણ છે. અને તેમાંના મોટા ભાગ હિન્દી ભણતો પણ નથી. બીજું, ઉર્દૂ પણ હિન્દી માફક ખડી બોલીમાંથી દેશની એ વખતની રિયતિમાંથી જન્મેલી છે અને ઉર્દૂ તથા હિન્દીનો ગંગા તથા જમુના માફક નિકાસ થયો હોય તો તેણે દેશની જનતાને સાંસ્કારિક ધાવણ પણ પાયાં છે. અને ઊરટે તેઓ ફરી અલ્લાહાબાદ નજીકના સંગમ માફક મળે એવું સ્વપ્ન અમે સેવીએ છીએ.

“આને માટે ઉર્દૂ લિપિને હિન્દી સંઘમાંથી વિદાય આપવાનો માર્ગ સંકુચિત છે. જન્મેનાં મૂળભૂત વસ્તુ સમગ્ર તેમને નજીક લાવવાના અને બંને એક થાય ત્યાં લગી તેનાં આજનાં સ્વરૂપો બળવવાના પ્રયાસો થવા જોઈએ.

“બીજું, અમે પ્રગતિશીલ લેખકો ગાનીએ છીએ કે, હિન્દ પાછો એક યશે જ યશે. ભાગલા કાયમ રહી રાકવાના નથી. એ વખતે નાગરલિપિ જેમ હિન્દી, ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળીનો લિપિ બની રાકે છે તેમ, ઉર્દૂ પણ સિન્ધી, બલોચ, પઠાણી, કાશ્મીરી વગેરે ભાષાની સામાન્ય લિપિ બની રહે છે.

“આ બાબતમાં આપણા અનેક માનનીય નેતાઓ કોમી ભાવનાથી દોરવાઈ ગયા છે. પરંતુ મહાત્મા ગાંધીજી અને પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ તેમાં સાચી દોરવણી દાખવી છે.

“અમે પ્રગતિશીલ લેખકો રાજકીય અને સાંસ્કારિક એકતામાં માનનારાં છીએ. અમે એવા ભાગલા પછી રાહીએ નંદિ અમે બણીએ છીએ કે, રાજકીય ભાગલા કરતાં પણ સાંસ્કારિક ભાગલાનું પરિણામ વિશેષ વિનાશક આવે છે. અને તેથી આપણાં જીવન અને સંસ્કારને છલકાવું જામશે. પડશે.”

અમે ઉર્દૂ પ્રગતિશીલ લેખકોના આ સંદેશને સંપૂર્ણ હાર્દિક ટેકો આપીએ છીએ.

[કામગરો સરળ લોકજીવનમાં મહાન તવારખી બનાવો ન બનતા હોય તો યે, તેમાં જીવંતને જીવવા યોગ્ય દરાવતી માનવતાની અમર પળોતો ઇતિહાસ જીવાયે જાળવેલો હોય છે. એવી સાદી છતાં સ્વચ્છ નિષ્કલિપ્ત આપણા લેખક, સહાનુભૂતિ અને સંયમથી કલાકૃતિ કરીને આપણી પાસે લાવે છે. શુભરાતી સાહિત્ય આવા વધુ વધુ સુભગ પ્રવાસો માગી રહ્યું છે.]

(આમને પાદરે હલમવાડને નાકે હઝરત ખોડીનો “રાણીઓ મહેલ” છે. વરસાદની સરખાતે થઈ ચૂકી છે પેલું છાપકું છાવાની “રાજ”નો હજી મેલ પડ્યો નથી. ભૂતર છાજમાં કાંણું પડી ગયાં છે. ચાંસલાં ભૂતો ને વાંસડીઓ સડી ગયેલી છે. કોહી ગયેલી રાજ પાણીથી સીંછ લચકો બની ગઈ છે. અને તેથી મરવા પડેલા ગઈની પાંખોની જેમ છાપકું દીકું ને ઝાલેલું છે. ક્યાંય હાથ લગાડાય કે નોર કસાય એવું નથી. વરસાદની સાથે આવતો પવન ન્યારે એક બાનુથી અંદર આવી ખીજે બારણે બહાર નીકળે ત્યારે એને અવાજ યાય છે કે બહેન મરવા પડેલા માંહુસે છેલ્લાં નિસારોમાં મૂક્યો. ભૂતર છાજમાં પડેલાં કાંણાંમાંથી બરાબર ચુલા ઉપર પાણી પડી રહ્યું છે. હઝરત ખોડી ચાંપ લઈ ખોડીમાં માણવી ધરવા ગયેલા છે. અહીં રમઝાન ખીખીનો કઠગાટ માતો નથી. લાંબી ડાંગ વડે એણે છાપરામાં બે ચાર ગોદા મારી લેયા પછી ગળતું ચાટકું નથી. આખર યાકોને ઘરમાંની મોટામાં મોટી ને એકની એક ઇનેમલની ઘાળા એણે ચુલા ઉપર ડાંકી દીધી. ઘાળા પર પડતી પાણીની ધારેં સૂર કાઢે છે. સામેનો વડ વર્ષાની ઝડી ને પવન સામે લડેલો, ડાલતો ને જાલો રહેલો પાંદડાં ફૂડાવી રહ્યો છે. થોડે દૂર વચલી દીકરી હવાનો ડાકરો રહેમાન રમી રહ્યો છે. હવાં પાણી લાવી રહી છે. એક ખૂણામાં એક ભૂત દોરડીનો લાંગોર ખાટલો પડ્યો છે. પાંત લૂંટી પડી છે. એક પાયો ક્યારનો ય રત્ન માંગી ગયેલો છે ને તેની જગ્યા ચાર ઇંટની યખીએ પૂરી છે. તેની ઉપરથી સંદેહ છટે : હઝરત ખોડીના ત્રિચ દોલ ટંગાડેલો છે. વચોવચ એક યાંત્રલો છે ને તેમાં એક ખીલી જડેલી છે. તેને લટકી રહેલી એક મકારારીકની છબી છે. થોડે દૂર એક દોરડીનું સીકું છે. તેમાં કંઈક અંખરો પડેલો છે. એક ખૂણામાં દેવદાસની એક પેદી બિસ્મારે હાલતમાં પડેલી છે. એક બાનુએ વેળંગણી પર ફાટ્યાં ત્રણ થોડાં કપડાં છે.

શું કાણું પર પડતા નેવના ? હાં હાં હાં ! અવાજ આવ્યો ને અલ્લારખી આવી.)

અ—ઓ મા ! અરે ઓ મા ! (એના દિલમાં હરખ હતો) ઓ મા ! ઓ હવાં ! કાં મરી આં ?

રમઝાન—(ધૂધવાયેલી) હું છે ને ? એમ અરઝાયા હોતી કરે ! મોટા વાંધ મારી આવી તે.

અ—(માના કપડાથી ખોદું લાગતાં ઘોખડી પડી- સરોય) આ લે ! (માછલીની પોટલી ધણ દઈને ફેંકી દે છે.)

હવાં—(ઉતાવળથી) અરે ! અરે ! એમ હું લાખી દે છે ? (મા તરફ ફરીને) અને મા તું ખાંખણી કેમ ખાઈ રેપલી છે ?

અ—(સરોય) વરહાદમાં પક્ષી પક્ષીને લાપવી તેની પંજુ ધીને કદર નથી.

રમઝાન—(કંટાળેલી) અહેહેહે ! મોટી ધાડ મારી ને તેમાં ! રાત્રીને કદર નોપતી આહે ! ત્યારહી જ કેની ?

અ—(ભીને કપડે) ત્યારહી જ હું ? વરસાદમાં જઈ તો નેજે. પછી ખોલજી.

ર—અવે બોયલાં, બોયલાં ! અમે તો વરહાદ જ ની નોપલો ને ની વેઠેલો. આ હું વરહાદ છે ? અસહના વારામાં જે વરહાદ આવતો તેવો છે જ કાં ?

અ—(હજીય સરોય) તે આહે, પણ આજે નીકરી નેતી ! જાવો પણ આંપ લઈને પાણીમાં ઉમેલો તો છે, પણ ઠંડુતો કેટલો ઉતો ! તે તો આવહે ત્યારહી જ ખબર પડહે. ચાલ, ચાલ લાંવ.

ર—અં હં હં હં. ચાલ પીવાની !

અ—કેમ ?

ર—ચુલો ની હલગે તેમ.

અ—ચુલાને હું રોગ વધીયો તે હલગેજ ની ?

હવાં—(હસતી) હવાઈ ગેયલો છે-અહુ !

અ—ઉંતારામાં ચાપેલાં મારાં છાંજાં લલકારેલી જે છની હવા ઉડી નાંધ.

હવાં—(ડાક હલાવતી) ઉડવાની !

અ—(ચુલા તરફ નેતાં) અરે, આ તો ટાકુટપા.

હવાં—તે ઉપર ગરે તે દેખાય કે ની ?

અ—(ટાઠે યથાર્થી) તું બેઠી રે'જે હવાં હાં!

હવાં—નીં તો?

અ—નીં તો હાંબરી જહે.

હવાં—એ હે હે હે. તું તો મોટો ગવંડર આવી જાણે જે બધાને
હથાળીયાં કરે.

ર—તો હું તો વારે!

અ—(ખીજાઈને) બહેને જણીઓ ધરમાં રે'યલી હું. કરવા આહે!

હવાં—(તરત જ) તારે હાર ચુસો. હલગાવી રાખવા.

ર—(ટાળમાં) ને તું આવે તીઆરે “આવો બેન, આવો બેન”
એમ માન આપવા.

હવાં—(રંગમાં આવી) પેલા ગાય તેમ—

આવો બેસો બહે પધારો,

પીઓ ઠંડુ પાણી—

ર—(મરકરીમાં) પાણી પીવાની આહે અહુ.

અ—(ચીડાઈને) જહાનમાં જાય તારું પાણી ને તું.

ર—(સકોધ) ને તું? રાં—ફાટી ગઈ. મોટો મકોડો કમાઈ આવી તે.

અ—ને તું જે ધરમાં રે ઉધ મરડી આહે.

[એટલામાં વરસાદ વધે છે ને ભેરમાં આપટ આવે છે. અસ્થિરખી વળગણી પરથી ફાટશે ધાધરો લે છે. અને તે વડે દીલ હાજી નાંખે છે. પછી તે જ ધાધરો બદલી હજોટો વાળો લે છે. અને ખોડીતું ફાટકું, ફાળીયું આદલણીની જેમ આટે છે. ત્યાં તો ધબકધબક કરતો ખોડી આવે છે. હજારત ખોડીની લગ્નમર ધઈ છે; પણ દુનિયામાં છવવા માટે એણે નરી રાખ્યું છે. પતરંગી પણ ખડતલ એની કાયા પર વર્ષોનાં એંધાણ વસવાય છે. મૂળ તો એ હજારત મીંચાને નામે ઓળખાતો હતો. એને ઢોલ બલવતાં સરસ આવડે છે. લગ્નસરામાં એના ઢોલથી ભલભલા પુરાપુરા ધઈ જાય છે. અને ત્યારે વર તોરણે આવે ત્યારે ધડીમાં એક પગ પર લેસો રહી ગોળ પૂમરી ખાંચ તો ધડીમાં ખોડે ખોડે પગે નાચી અને ઢોલ બલવે. એ ઉપરથી મોઢકે એનું નામ હજારત ખોડી પાડ્યું છે.]

હજારત—(કાંઈને ચાંપ ટેકવતાં) હા...આ...અ! હવેલી આ હવેલી!

હવાં—આવી આવી!

હુ—સે આ માછલી મૂક.

હવાં—(માછલી લેતી) બાવા, ખૂબ ધરેલી હું !

હુ—(મજમાં હસતો) હવે ઠીક છે, હજી વધારે ધરતે; પથુ વરદાદ જ બદો આવેને ! (દાંત કંકડાવે છે) સીકર પથુ બારે પાણીમાં ઉભા જ ની રેવાય. (જોડા કાઢી અંબુરીનાં ઉટિયાંની દિવાલે ટેકવીને) લાવ કાંઈ લુછવાતું લાવ ! (હવાંએ એક ફાટલું પીછાડુ આપ્યું તે લેતાં) જરીક તોપ્પા કે એટલે તાઢા ઉડે. —

અ—(લાગ આવતાં) બાવા તાર્પાનો કે ?

હુ—(સાશ્વત) તો હું કરવાનો ?

અ—(ખંધાઈથી) સુલા ગમી તો ને.

હુ—(સુલા તરફ ફરી) કેમ હું થું ? એ ધાર કેમ દોકેલી ? સુલો કેમ તારો ? અરે, ગરેલું હું હવાં ?

ર—(પહેલી જ વાર) ગરેલું કે ગરવું બોલે છે હજી.

હવાં—બાવા સુલા પર તો બૌ ગરે.

ર—(કંઠાળા સાથે) ને હજી બોતો દેહું.

અ—તે કાંઈ રસતો જ ની મલે કે ?

ર—(સરોપ) વું હો કીપારની આવેલી, તે હોધ તે કેની.

હુ—(સુલા પાસે જઈ ઉપરનું કાણું જોતાં) મારું હલકું, બહો કહો કાણું પડીયું.

હવાં—જરાજર સુલા પર જ બાવા.

હુ—તે જરા ખલુ હમારતે તો ખરી, કાઠી !

ર—હું કેમ કરતાં હમારું ?

હુ—જરાતરા ગોદાટતે ને રાજ આમ તેમ ખહતે તો...

હવાં—(વચ્ચે જ) બાવા ખૂબ ગોદાટલું. (વરસાદ જરા ધીમે પડે છે)

ર—ને ની ચાપલું તાંથી અટકેલાં.

હુ—હું... (નિસાસો મૂકે છે).

અ—હવાં પેલી ઈટ લાવ આપણે નવો સુલો માંડીએ.

હવાં—હાં અહુ એમ કરીએ.

[એટલામાં વરસાદ ફરી ભરતી થયે. સાથે પવન પંજુ ખૂલે દર્તે. હજાર થયેલું કાપડ પડી જાયે કે શું એમ લાગ્યું. સુલો પરની યાજ દર નેવની એમ પાણી પડવા લાગ્યું. તેનો અવાજ સાંભળી હવાંનો છોકરો ત્યાં દોડયો. હવાં અને અહુ સુધી જગામાં સુલો ગોઠવી રહ્યાં.]

હ—(છોકરો પલંગરો એ ખીક્યા) અરે ! અરે ! આવ દીકરી રેહજી.

(દોડતાં બચ્ચાને લઇને ઢિજીળતો) અલલલલ ! ખળી દીકળી !

તાંડાગે કે ? (ચૂમે છે) ડાહી એને કાંઈ ગરમ પે'રાવતે કળી ! (વળી

વિચાર આવતાં નિસાસો મૂકી) ઓઢાડતે ને પે'રાવતે ! કે' વખત

આવવા છે. લે હવાં ધવાડ એને, જે રડતો રેવ. - (હવાં લે છે.

અહુ સુલો સળગાવવાની માયાફટ કરે છે. પરંતુ હવાયેલી દિવા-

સળી પડતી નથી ને સુલો સળગતો નથી. બે પાંચ સળી ધસી

નાખ્યા પછી અહુ કંટાળી જાય છે.)

અ—(કંટાળીને) લે મા, હું સલગાવ.

ર—(સળી ધસતાં ધસતાં) હતારીની ! દિવાસરીઓ દવાઇ ગેઇ.

(ખીજાં બે ચાર ડીંગલાં ધસીને દિવાસળીની પેટી ફેંટી દેતાં)

હવાં ! પેટીમાંથી ખીજ પેટી લાવ.

હવાં—ખલાસ જો, મા ! એક મહિના હુધી ફરી મળે એમ નથી.

અ—મહીને મળે તો એ કાપડ ! ખળી ગ્યો ધનિ એ કંટોલ !

હવાં—મહીને બે મહીને બે જ દિવાસરી આપે, મરી ગ્યા !

ર—આવા બીને દા'ડ કેમ આલહે !

હ—જેમ આલે તેમ.

અ—આપણી ગરજો.

હવાં—બાવા પેલા પરાગ ને એ લોકો લાયવાંતે ?

હ—એ તો આનાની ને બે આનાની એક પડે.

ર—એ તો ની પાલવે. (સુલો સળગે છે. સુલો ઉપર પાણીની તપેલી

ચાલી ગોળ જોતી) અરે આ તો ગોર ! કારો ઉગ્યું જેવો ; ને લાગે

હો ની દારો !

હુવાં—ખાટો ખાટો લાગે બાવા !

અ—ચાપ તો મૂકી પણ દૂધ છે કે મા !

ર—છે, છે; થોડુંક છે.

હુ—ને મસાલો ?

ર—(પડીકા ફેંકેસતી) ઉહું, મસાલો થેમ રેયલો છે. ઈના વગર ચાલહે નીં ?

અ—ની ચાલહે. ગાર ખાટો એટલે ને દૂધ પણ થોડું એટલે. મસાલા વગર ચાપ હારી ની લાગહે.

હુ—ને કકરામ આ નીં આવહે.

ર—તો પછી વાણીઆની દોકાનેથી મંગાવ. (બારણાં બંધી મોં કરતી)
અરે ! ફાતમ કાં ગધ, હવાં ! ફાતમને બૂમ પાડતો. એ હો રાંડ
વરલાદમા કાં બટકતી આહે.

હુવાં—(બારણાંમાંથી) ફાતમ ! આ ફાતમા, આંખા ! કાં મરી ગેમ !
(દરથી ' ઉ ઈ ઈ ઈ ઈ 'નો અવાજ આવે છે) ચાલ, વહેલી ચાલ !

[ફાતમા દોડતી આવે છે. એ અધર્શીય છે, માથું વાળનો ટોપસો છે. ત્રણેક દિવસથી તેલ નાખેલું નથી. મોં માથેનું પાણી હાથે સૂછતી સૂછતી એ ચુલા પાસે જાય છે]

ફાતમા—(ઠોંસામાં) હું છે મા ? હવેલીયે બૂમ હુંકા મારી ?

અ—તાં હું કરતી હતી ?

ફા—રમતી હતી વરી. બીજું હું કરે !

હુવાં—રાંડને આખો દા'ડો રમવું જોઈતું આહે !

ફા—(હજીકો કરી) ને તું હું કરતી છે ? તું આં તો પોપંરાં હાથે રમીયા કરતી તો દેહું.

હુવાં—રાંડનું મોહું બી ચાલતું છે.

ફા—ને તાર કાં નથી ચાલતું ?

હુ—(વચ્ચે જ—ફાતમને લાડથી) ચાલ, ફાતમા દીકરા દોકાનેથી ચાપને
મસાલો લી આવતો.

ફા—(લાડમાં) હં વરહાદમાં ની જન્વાની બાવા !

હા—(પટાવતો) યુગલું* ઓરી જજેની.

ફા—(વધારે લાડમાં મોહું કટાણું કરી) ઉંહુહું...

અ—(અધીરાધથી) અવે લાડે રેવા દેની ! અબુ અમલું જ વરહાદમાં નાચી નાચીને આવી.

ફા—(ખીમધને) તીમાં તારું હું જાય ? તને તે બૌ જરતું ઓહે કેમ ?

અ—મને ની જરે તો કાને જરહે (ખજશે). રાંડ ઓરીઓ જોવી યધ.

હા—(વચ્ચે જ) અવે રેવા દે અધુ. તો હું તો વાર. જ ફાતમા જ તો બચી ! તારો બાવો ટકાઈ ગયેલો છે.

ફા—હા ! આ ચાવણી બાવા ! પથુ...(અટકે છે)

હા—પથુ હું ફાતમા !

ફા—(ખંધાધથી) બે પૈદા શોગ લેવા આપે તો મડ !

અ—હાંવે ! હાંવે ! પેથું અનાજ લાવવાનું છે તીનું તો ફેકાણું નથી, ને બેનને શોગને હાર બે પૈદા જોઈએ.

ર—ને તંબાખ હો થેઈ રે'યલી છે.

હા—તો બે પૈદાનો મસાલો ને એક આનાનો તંબાકુ લઈ આવ, જ બેટા !

ફા—મને શોગને સાર પૈદા આપે તો જ.

હા—ફાતમા તને તો કંઈ જ જાન ની જો. (ફાતમા બોલતી નથી ને. છલુકો કરી ખાટલા ઉપર ઉગડી પડે છે).

ર—અરે ઓ ફાતમા, જા ! પાણી જરી જવાનું (ફાતમા ફરતી નથી).

અ—બાવા પૈદા. હાં, છે ?

હા—ડોહી પાહે ઓહે કે ની ?

ર—કાંધી હોય ?

હા—હાં, આં ? પેલે દાડે તો મેં તને છ આના આપેલા.

* માલુસ દંઘાય એવડું મુપડું. એ વાસની પટ્ટી અને ખાખરાનાં પાંદડાં બને છે.

અ—અને ઉં રોપવા ગેલી તેની મંભુરીના કહેને કાંઈ આપેલ કેની ?

૨—(ડોકું હસાવતા) દહ આનાં આપેલા.

અ—હં, તીયારે દહ ને છ હોલ આનાં એક રૂપીઓ થીઓ.

હુ—(સચિંત) તે બધા પૂરા થઈ ગયા ?

૨—(સરેપ) તે ઉં ખાઈ ગઈ ?

હવાં—મા હું ખીજવા તો.

૨—(નિશ્વાસ સહિત) તો હું કરું ? બધા ઇસામ લેવા બેઠા તે !

હુ—ગ્રેહી, હીસામ તો હું પણ—

૨—(વચ્ચે જ) હીસામની તીયાર હી હું !

હુ—આમ કેમ આવવાનું એ.

૨—(ટાડી પડી) તેને ઉં હું કરવાની. ચોથે દાંડે પાહેર તેણે આણેલું. રૂપીયે હેરનું તેણે ને પાહેર હું અચિર્કામાં ? એ દાંડા બન્ને વખત આનાની ચાપ આણેલી. કટોલમાંથી ખાંડ લાવવાની તે આણેલ. ચાર આનાનો ચાર દાંડા રોજ તંબાકુ આણેલો. ચાર આના રેયલા છે.

હુ—(નિસાસો ચૂકતો) તેમાંથી બે આના તો અવડે આપ. પછી હૌ થકે. (ફાતમાને) દીકરા ! એક પિંહાની શીર્ષ ખાજે ને દુકાને જઈ આવ, બા !

[ફાતમા માની જાય છે ને દુકાને જાય છે. ખોડી વસ્તુના વરંસાદની કડી ઝીંજઈ રહે છે. પવનનો એક સંપર્શ આવે છે ને છર્છું થઈ ગયેલું છાપરું હાલી ઉઠે છે. “આમ” કેમ આવવાના ” વિચારથી બહારત ખોડીનું ઘરડું સરીકે પણ કંપી લાડે છે. એટલામાં ફાતમા આવી. આ થઈ ગઈ માદીની કોણીમાં આ પીતાં પીતાં ખોડીને અનેક વિચાર આવ્યા ને ગયા]

અ—(અ. પી રહ્યા પછી) હા...આ...શ ! હવે જરા કંકરાઈ આવી.

હવાં—મસાલો દારો લમવો છે વાણીઓ.

દા—તીઓ જ બૌ. મરી ગ્યો એવો કેવો લાવેલો.

હુ—(પંરાણે હસાઈ જતો) ને સ્વપ્નેસૃષ્ટિમાંથી વાસ્તવમાં ઉતરતો-રોજમાં)

બહુ વરણાગી વારી.

અ—વરણાગી તો કોણ બણે કાં નીકરી જશે.

૨—(ગંભીરતાથી) આજ તો કંટોણમાં ગેયલી.

હ—પછી ?

૨—એખલા ચોખા આવપા.

હ—કેમ એખલા ચોખા ?

હવે—એખલા, તો એખલા જ પણ જુઆર સાથે મને તેડલા જ.

હ—ને જુઆર કેમ ની આવપી ?

૨—કંટોણમાં થેઈ રેયલી.

અ—તે જુઆરના બદગના ચોખા ની આવપા ?

૨—અ...હં.

હ—તુએ માંવગા ની એાહે !

૨—માંવગા તો માંવગા પણ કાલાવાલા હો જો કયરા.

અ—(સકોતુક) પછી ?

૨—ની આવપા વરી, ખીજું હું !

હ—હું કે'ય ?

૨—' માલ નીં મને આવહે તીઆરહી આપહું. '

હ—તો હું જુએ મરવાના ?

૨—તીપારે કેય કે, ' અમે હું કરીએ. '

અ—મરી ગા કંટોણીઆ એવા જ છે.

હ—(સમજપૂર્વક) તીમાં એઓ હું કરે !

અ—અરે હું બાવા ! મેંતા હુવારડાનો મિગ્નના બાપરે ! જરાક પીછેડી તરાજવાથી આવી પથરાઈ ગેઈ કે પાયરતાં વાર લાગી તો તેના મિગ્નસ નો પાર નીં ! વખત આવે માર દો દે મૂકે !

હ—(સહુદયનાથી) બચાગે ! આખો દા'ડો તોડી તોડીને યાદે એટલે ખીજવાતો એાહે !

અ—તો, એ ધંધો નીં કરે ! મોલ એને કે'વા ગેયહું કે ખીજી મૂકી,

ધણે પટાકડી લીધી. ખાસકું લોહું ધડીઆ કરવાનું હતું. તેને ખદ્દો કટોલીઆ થેઈ આ !

હુવાં—ને અહુ, પેલો રવલો.

અ—તે તો ગાયન માતો જ પરવારે ની, બાવા ! ગાતો જાય ને પેઢા ગણતો જાય. તણુ વખત તો તે ગણે તીઆરે પેઢા અંદર મૂકે.

૨—ને પેલા બે છે તે તો આખા સાહેબ ! (હાથવડે ચાળા કરતી)
“ લાઈનમાં ઉભા રહો. ગરબડ મત કરો. વહેલો તે પહેલો. આ કાંઈ લાજ મારકીટ નથી ” એમ હુકમ કરીયા કરે !

હુવાં—અરે હ પેલે દા'ડે ગેયલી તે મોહું એટલું ચીયું કે, માને રેહયું ને તાં લાવવો પડેડો.

હુ—એ વાત હાચી અહુ. પણ એઓ બિચારા હું કરે. અનાજ લેવા વારા તો નવા નવા; ને બધા થોડા હરખા છે ! આખો દા'ડો કામ કરે તીઆરે મહે ઓ હું. ચાકી પણ જાય ને ગધેડા વૈતરું કરતાં બચારા !

અ—(એકદમ યાદ આવ્યું હોય તેમ) તે બાવા જુઆર કેમ ની આવવી ઓહે ?

૨—તે તો ખરા એમ કે'તો ઉતો કે, તાલુકે જ નથી; પછી અહીં કાંધી આવે ? ચાર ટોલી માલ જોઈએ તાં એક ટોલી આવે; અને તે પણ ગમે એમ !

હુવાં—એવું કેમ ચતું ઓહે બાવા ?

હુ—એ તો મને પણ ખબર નથી હવાં.

અ—બાવા એવું કોઈ દા'ડો આગલા જમાનામાં કંટોલ થેયલું ખરું ?

હુ—મારી જાણમાં તો નથી અહુ. હપનીઆમાં પણ આવી તંગી નહોતી. આજે તો રાણીનાં કાંકણ ઢીલાં પડ્યાં. ખુદ લડાઈ ચાલતી હતી તીયારે પણ આવી આપણ ની હતી.

૨—(સમયનો ખ્યાલ આવતાં) તીઆરે ડોહા હું કરીએ ? માછલી તણું કે ?

હુ—તમને બધાને ગમે તેમ કર.

અ—તળ, તળ, મા !

હુ—હાં, હાં, મા ! તળ.

ફા—જરા વેલી તળજે મા. મને જૂખ લાગેલી છે.

૨—(હસીને) આહે જ તો ! (હજરતને) પથ્થુ ડાહ્યા, તેજ મંગાવવું પડે.

ફા—(ઉત્સાહપૂર્વક) લાવ મા, ઉ મેઈ આવું.

૨—લે, મારી પાહે તો બે આના છે.

હુવાં—તેટલા થે હું ચાલે ?

અ—વાણીઓ ઉધાર ની આપહે ?

હુવાં—મરી ગ્યો. તે ઉધાર રે'તો આહે ?

હુ—કેમ કરે જ ?

હુવાં—કાલે મેં અમયું જ કે'યલું, તો ઠસામાં કે' (હાથના ચાળા કરી)
'ઉધાર જોઈતું' હોય તો આપણે તાં નહીં. '

૨—ધને ઓ એટલો મીઠાઈ આવી ગ્યો.

હુ—કમાયો કે ની લડાઈના રેમમાં !

અ—તેથી હું થેઈ ચું ? જૂલી ઓ હું ?

હુ—હવે હું પરવા.

અ—એ હે હે ! મરી ગ્યાને હમજ પડે કાઠ દા'ડો.

૨—તે તો બધું ખરું ! પણ એમ કે'વાથી ઉધાર થોડો રે'વાનો છે ?

હુ—વાત હાચી ડાહી ! અહુ પેલી પેટીમાંથી એક ચોંદરડીએ વીંટલા પેઢા છે તે લાવ તો !

[અહુ લાવે છે. પોટલીમાં રોકડા દરા આનાના છૂટા પૈસા છે. બે આનાના પૈસા કાઢી પાળી પોટલી બાંધી ડાસો મૂકી દે છે, ફાતમા તેજ લેવા નય છે...તેજ આવે એટલે લોખંડનો વાટકો ગુલે ચડાવી રમઝાન માઈલી તળવાની તૈયારી કરે છે. અલારખી રાટલા કરે છે. હજરત મીઠા બાડી તાણુતાં તાણુતાં આકાશ-સણી મીઠ મીઠી ચાંસે એટલી બેઠા છે. એમની આંખ આજળ તંબાકુના છુમાડાના ગોટ વળકે લેતાં હોય છે. બહારથી કોઈનો અવાજ આવે છે : " હજરત ! ઓ હજરત મીઠા ! "]

હુ—(તે જ સ્થિતિમાં) કાણુ છે ? આવીઆ કર. ગુંગણું બહાર મૂકી

આવજે. (આવનારને જોતા) કોણ આવતો હોય ! હોય, અતી-
આરે કાંઈ ?

આવતો—(જોડા ઉતારી, શુંબણ મૂકતી) અરે બાઈ, તારું કામ પડીયું જોયે.

હું—હા. આ. આ. આવ. ધૂંજતો દેહું ? લે તાપ. ખીડી બનાવ.

આ—(ઉતાવળમાં) ખીડી તો પછી બનાવું. પણ પેલાં મારી અગમત
કરે તો.

હું—મારા હૃદય, અમણાં બંનતે અગમત કેવી ?

આ—અમણાં જ કરવાની છે.

હું—હવારે આવજે. અમણાં કોણ કરવાનું ? તીના કરતાં બેઠ; કાંઈ
વાત કર.

આ—અરે એમ હું કરે ! કાલે હવારમાં તો ઉ મારી પોરીને તાં જવાતો.

હું—કેમ ?

આ—કાગર આવેલું છે.

હું—આલ, તીઆરે. (સામાનની જુનખંડ કાતી લોઢાની પેટી જોયતાં)
તે તો ખીલીમોરે રેંતી છે, કેમ હોય ?

આ—હોવે. ખીલીમોરે જ તો.

હું—(અસ્તરાને પટી પર પટપટાવતાં) તાં જમાઈ હું કરે ?

આ—મેલમાં જાય.

હું—(પાણીની વાડકીમાંથી પાણી લગાડતો) તીઆર તો પતાર હો
હારા મલતો આહે.

આ—(નિઃશ્વાસ સહિત) પગાર તો હારો મલે પણ મોંઘવારી કેવી ? ને
પાછો ધાલે બો.

હું—તાંડીને દાર બેઠ કે ?

આ—તાંડી કરતાં દાર બો પીયે.

હું—તે તો આહે, પંધુ માણુક કેવું ?

આ—માણુક તો હાર, કાત પીધેલો હોય તીઆરે નામ ની લેવાય.

હું—પોરીને કાઠું દુઃખ નથી ને ?

આ—ખીજી તો કે' ની. પણ બહુ પીએ ને કદીક ખીજવઈ પડે, તો બે બે'ચી કાઢે. બાકી કે' ની.

૨—(સ્ત્રીસહજ લાવે) એ તો આપલા કરે ડાહા. પણ આધેપીધે દુઃખ નથી ને ?

આ—ના રે ના !

હુ—(હજમત પૂરી કરતાં) ચાલ, તે તારી હજમત થેઈ ગઈ.

આ—(કપડાં ખંખેરતો) લે તીઆરે આનો !

હુ—અવે રે'વાઢે. આવત* નથી આપતો હું ?

આ—કેમ ની ! પણ આ તો આવે તે' અજમત કરી આપી...

૨—(વચ્ચે જ) એટલે ખુશીનો આનો. લેઈ લે ડાહા !

હુ—થોડી ખજી માછલી લેતો જવાનો હું ડાહા ?

આ—ની રે ! લોંઘા ધરવા ગેયલાં ઉતાં તેલાયલાં આઢે. લે બેહ તીઆરે હજરત !

હુ—હા; આવજો. હાથરીને જાજો ડાહા ને તારી પોરીને બોલાવજો.

[ખુંપડાં બહારથી "હો હો" કરતો આવતો ડાહો જય છે—મુશળધાર વરસાદ વરસી રહ્યો છે ભયંકર ગડગડાટો અને વીજળીના ઝમકારા થઈ રહ્યા છે. સાથે પવનના લારે સુમાટા આવી રહ્યા છે. હજરત ખોડીનું ડાપરું ડાહા ખાઈ રહેલું છે તળેલી માછલી ને રાટલો ખાઈ બધાં ઊધી ગયાં છે. ચોમેર અંધાર છે. આંખમાં આંગળી ઘાંચી હો તો ચ ખજાર ન પડે ! ખોડીને તેની બીજી રમઝાન લગે છે. રમઝાનનાં દિલમાં કુદરતના તુફાનથી ચિંતા થઈ રહી છે. વર્ષાની હેલીને લઈને ઠંડી પણ ખૂબ છે.]

૨—ડાહા ! હીકકર બહુ છે.

હુ—હોવે ! પણ હું કરીએ ?

૨—(જરા રહીતે) ડાપરું આ ડોંઢે ડાહા !

હુ—દે હું ખરું ?

* ગામડામાં કુંભાર, હજમ, મોચી વિ. કારીગરોનું આવત બચિતું હોય છે. આવતનો અર્થ વજતર એવો થાય. એવા વજતરમાં આખા વર્ષની કારીગરી બદલ ભાત (ઘણું ખર્ચ) આપવામાં આવે છે.

૨—વરહાદ હો ભારી.

હ—તીમાં હું થ્યું ? ઇના દા'ડા છે ને આવે !

૨—હા રે હા ! પણ તૂટીભૂટી પચકું તો ?

હ—અમણાં કાં તૂટી પચકું છે ને શીકર.

૨—(સહુઃખ) ભાનખાન છે કે ડાહ્યા ?

હ—(હસીને ઉઠાવતો) લે બે, હવે ભાનવારી ! એવાં તો ફેટલાં ચોમાસાં
આપણે સાથે કાપ્યાં. હવે શીકર ?

૨—આજની વાત જુદી ડાહ્યા !

હ—કેમ આજે હું થ્યું ?

૨—આપણે ડાહ્યાં થ્યાં.

હ—(વળી હસીને) તે ખાર દા'ડા જુવાન કાણ રે'તું આહે ? ને હજી
ય તો ઉં ભરવરહાદમાં માછલી ધરવા જતો તો છું ?

૨—પણ છાપરું ની બધાય.

હ—એ હે હે હે ! આખર બૈરાંની જાત ને !

૨—ડાહ્યા ! ખોટા મીઠાહ ની કર !

હ—(ગંભીરતાથી) તું આજે ગભરાયલી છે ડાહી ?

૨—(છુપાવતી) તેવું બેવું તો કંઈ ની !

હ—(સકોતુક) તો પછી ?

૨—મને વિચાર આવ્યા કરતા છે.

હ—દેના ?

૨—કે આ છાપરું જો તૂટી... (પવનનો અપાટો જોરમાં આવ્યો ને
પાસેના વડતું એક ડાંખણું તૂટી પડ્યું.)

હ—તુફાન ભારી છે. (બેઠો થી) કે' દેખાયની. (ચક્રમક વડે દેવતા
પાઠી ટાકરું સળગાવી ખીડી સળગાવીને) લે તાણુ ડાહી !

૨—હવે રે'વા દે.

હ—(આત્મહર્ષવર્ષક) લે લે બૌ ચિંતા કરે દા'ડા વળવાનો નથી. એ

તો થીયા કરહે. ને છાપરં તો આકરમાં છે એટલે તૂટવાનું નથી.
અને તૂટહે ને જીવડું તો બાંધડું. જીવાણું જોઈએ.

૨—(નિરાશાથી) ઉં તો જીવવાની જ ની ને.

હુ—(શદ્દાપૂર્વક) ઉં તો જીવવાનો જ.

૨—આવામાં જીવેને એા હું સકાર ?

હુ—(હસીને) બીકણુ ! ઉં જો સકાર જોવા જતે તો તમે બધાં મરી
જ ગયાં હોત.

૨—(નિસાસો મૂકે છે.)

હુ—હવે સુધ જા, ડોહી ! નિસાસો ફુંકા મૂકે છે ? ખાવાનું તો મળડું.
ગમે તેવું. ભૂખી તો નથી ને ?

૨—ભૂખી તો ની પણ...

હુ—(વચ્ચેજ) હે રે હે. એ દા'ડા પણ જવાના.

૨—(રોળમાં) ને હજરત મીયા એવા જ રેવાના !

હુ—(રંગમાં) એવા જ રેવાના ને ખોડી ચર્મને કોઈના લગનમાં
નાચવાના.

(ડોહી હસી પડી. હજરત પણ હસ્યો ને વીજતો એક ચમકારો
એમનાં હસતાં મુખોને અજવાળી ગયો.)

(પડેલો)

[ભાષાશાસ્ત્રના એક વિદ્વાન અભ્યાસી તરીકે શ્રી પ્રીતમલાલ કચ્છી જાણીતા છે. અમે એમણે, ભાષાશાસ્ત્ર અને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રની ઉપયોગિતા અને મનનીય વિચારો રજૂ કર્યાં છે. હર્દુન્દિન્દી અંગેનાં તેમનાં વિધાન સાથે સંપર્ક સંમત ન હોવા છતાં, એક મુદ્દા તરીકે અમે એ સાદર પેશ કરીએ છીએ.]

જ્યારે હું હાર્ડસ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે મારી માતૃભાષા ગુજરાતીના અધ્યયન ઉપરાંત મારે અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ભાષાઓનો અભ્યાસ પણ કરવાનો હતો. જેમ જેમ આ ત્રણ ભાષાઓનો મારો અભ્યાસ વધતો ગયો તેમ તેમ આ ત્રણેની અંદર અનેક શબ્દોનું સામ્ય મને પ્રતીત થવા લાગ્યું અને મને આશ્ચર્ય થવા લાગ્યું કે સંસ્કૃતમાં જે હાંદમ્ અને યુગ્મદ્ નાં રૂપો જુદી જુદી વિભક્તિઓમાં જોવામાં આવે છે તેને મળનાં જ રૂપો ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ભાષાઓમાં પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ઉદાહરણાર્થ-
ત્વમ્, તું, Thou; મામ્, મને, Me. આ પ્રમાણે ભાષાઓના તુલનાત્મક અધ્યયનની શરૂઆત થવા પછી તેવા અધ્યયનની અંદર મને વધારે વધારે રસ પાવા માંડ્યો અને અંગ્રેજી ધાતુઓ, સંજ્ઞાઓ, સર્વનામો, વિશેષણો, અવ્યયો, ઉપસર્ગો વગેરેની લેટિન, ગ્રીક, ફ્રેન્ચ, ઍથ્લો સેક્સન ઈત્યાદિ ભાષાઓ દ્વારા થયેલી વ્યુત્પત્તિ શબ્દકોશની સકાયતાથી જાણીને અધિકાધિક આનંદનો અનુભવ થવા લાગ્યો. સંસ્કૃતમાં જ્યાં તે લેટિનમાં Sto અંગ્રેજીમાં Stand; સંસ્કૃતમાં દ્વદામિ તે ગ્રીકમાં Didomi; મસૂ તે અંગ્રેજીમાં Is, આવી જ રીતે સં. માં તજ્ઞાતઃ તે ગ્રીકમાં Agnostus, સં. માં મૂ તે અંગ્રેજીમાં To be. આવા પ્રકારના ઉપરછળા નિરીક્ષણથી એમ તો લાગતું જ હતું કે આ ભાષાઓનો પરસ્પર સંબંધ આકરમિક નહિ પણ મૂળમૂત હોવો જોઈએ. સંસ્કૃતના અભ્યાસની સાથે નાટકોમાં આપેલી પ્રાકૃત ભાષાનો પણ પરિચય થવા લાગ્યો અને પ્રાકૃત ભાષાનો ગુજરાતી ભાષા સથેનો નિકટ સંબંધ સ્પષ્ટ થવા લાગ્યો. ઉદાહરણાર્થ, સંસ્કૃતમાં ઝસ્તિ, પ્રાકૃતમાં જઞ્ઞિ, ગુજરાતીમાં છે. આ રૂપો સાથે લૅટિન Erit અને ગ્રીક Eris સરખાવ્યાં જોઈએ તો ખાત્રી થઈ ગઈ કે આ ભાષાઓનું પરસ્પર સામ્ય કેવળ શબ્દો પૂરતું જ નથી પરંતુ તે સામ્ય ધાતુઓના રૂપાખ્યાન અને નામ, સર્વનામ

આદિના વિભક્તિના પ્રત્યયો સુધી વ્યાપ્ત છે. આ પ્રમાણે જિજ્ઞાસા ગમ્યત થવાથી અને વિષયની અંદરનો રસ વૃદ્ધિગત થવાથી ભાષાશાસ્ત્ર અને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર સંગ્રહી પુસ્તકો વાંચવાનું મેં શરૂ કર્યું. હિંદી, મરાઠી, બંગાળી, પંજાબી, સિંધી, ઉર્દૂ, ફ્રેન્ચ, લેટિન, ગ્રીક, પાલી, પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓનાં વ્યાકરણોનો પણ અભ્યાસ સાનંદાશ્ચર્ય શરૂ કરી દીધો. આ ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરનારા અનેક પાશ્ચાત્ય તેમજ પૌર્વાત્ય વિદ્વાનોએ નિશ્ચિત કરેલા ભાષાશાસ્ત્ર વિષયક સિદ્ધાંતો વાંચવાથી ભાષાશાસ્ત્ર અને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર એ અનેના અધ્યયનની પરંપરા ઉપયોગિતા મને પ્રતીત થઈ. આ સિદ્ધાંતોના અને નિયમોના ગાનથી કોઈ પણ ભાષાનું અધ્યયન કરવામાં અત્યંત સરલતા પ્રાપ્ત થાય છે. એટલું જ નહિ પરંતુ વિવિધ ભાષાઓ અલ્પ શ્રમથી અને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી શીખી શકાય છે, એવો મારો દૃઢ અભિપ્રાય બંધાયો.

આ મૂળભૂત સિદ્ધાંતો અને નિયમોની સદાયતાથી હિંદી, મરાઠી, બંગાળી, ઉર્દૂ, સિંધી, પંજાબી વગેરે ભાષાઓનું અધ્યયન હું સરળતાથી કરી શક્યો. અને મને એમ લાગ્યું કે આ શાસ્ત્રોના સામાન્ય ગાનથી પણ ભાષાનુરાગી વિદ્યાર્થીઓ તેમજ અન્ય સજ્જનોને લાભ સાથે આનંદ મળવાનો ખૂરેખૂરો સંભવ છે. સંક્ષેપમાં આ સિદ્ધાંતો નીચે આપેલા છે:-

પૃથ્વી ઉપર બોલાતી ભાષાઓને આર્ય અને અનાર્ય એ સંજ્ઞાઓથી વિભક્ત કરવામાં આવી છે.

આર્ય ભાષા મૂળ એક જ હતી અને તે બોલનારા આર્ય લોકો અત્યંત પ્રાચીન સમયમાં એક જ પ્રદેશમાં રહેતા હતા. આજીવિકાર્થે અથવા વિજ્ઞ્યાર્થે આર્ય લોકો પૃથ્વીના વિવિધ ભાગોમાં પ્રસરી ગયા અને તેઓની મૂળ આર્ય-ભાષાએ જુદાં જુદાં સ્વરૂપો ધારણ કર્યાં. આ એક આર્યભાષામાંથી એશિયા અને યુરોપની ઘણીખરી ભાષાઓ વિકસી આવી, જેવી કે-લેટિન, ગ્રીક, વૈદિક સંસ્કૃત, કેલ્ટિક, જર્મેનિક, સ્લેવોનિક ઇન્દ-અવસ્થા વગેરે પ્રાચીન ભાષાઓ અને અગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, જર્મન, ઇટલિયન, રશિયન, પર્શિયન, સંસ્કૃત, પાલી, પ્રાકૃત, ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી, બંગાળી વગેરે મધ્યયુગીન અને આધુનિક ભાષાઓ. આ સઘળી ભાષાઓના ધાતુઓ, તેમનાં રૂપાન્મનો, કૃદંતો, તદ્વિત પ્રત્યયો, સદાયક ક્રિયાપદો ઇત્યાદિમાં તેમજ સર્વનામો અને તેમનાં વિવિધરૂપોમાં આશ્ચર્યજનક સામ્ય રહેલું છે.

ઉપરોક્ત આર્થ બાપાઓમાં સહાયક ક્રિયાપદો તરીકે અસ, મૂ, ષસ અને સંધાનો ઉપયોગ થયેલો છે. તેવી જ રીતે બુદ્ધાં બુદ્ધાં સર્વનામોનાં સ્વરોપો અદમ્, દુર્લભદ્, યદ્, તદ્, કિમ્ ઇત્યાદિનાં વિકૃત સ્વરોપો દ્વારા સિદ્ધ થયેલાં છે. ધલુખરાં અન્યથો પણ આ સર્વનામો દ્વારા સિદ્ધ થયેલાં છે. સંખ્યાવાચક વિશેષણો જેવાં કે વહુ, દ્વિ, ત્રિ, ચતુર, વગેરે તો આ બધી બાપાઓમાં લગભગ સમાન જ છે.

આ પ્રમાણે એક આર્થબાપાનું કુટુંબ અતિવિશાળ છે અને તેની શાખાઓ પૃથ્વીના વિવિધ ખંડોમાં ફાલીફૂલી રહી છે. અનાર્થ બાપાઓ અનેક છે, જેવી કે અરબી, દ્રાવિડી, હેબ્રુ વગેરે. આ બાપાઓનો પરસ્પર સંબંધ સિદ્ધ થયો હોય એમ જણાવું નથી, પરંતુ પ્રત્યેક અનાર્થ બાપાનું નાનું મોટું કુટુંબ તો હોવું જ જોઈએ. પરંતુ આ બાપાઓનું મારું જ્ઞાન અન્યથા હોવાથી એ સંબંધમાં હું કંઈ જ લખી શકું એમ નથી.

આજ કાલ હિંદી અને ઉર્દૂ બાપાઓના સંબંધમાં અનેક મતભેદો અને વાદવિવાદો ચાલી રહ્યા છે. જે બાપાઓના ધાતુઓનાં રૂપાખ્યાનો, સર્વનામો અને તેનાં રૂપાખ્યાનો, વિભક્તિઓના પ્રયયો, કૃદંતો, સંયોજક અવ્યયો એક જ હોય અર્થાત્ જે બાપાઓનું આખું વ્યાકરણ એક જ હોય એ બાપાઓને બે બુદ્ધી બાપાઓ કેમ કહી શકાય? સાહિત્યની દૃષ્ટિએ તેઓ ભિન્ન થયેલી છે એ વાત નિર્વિવાદ છે, પરંતુ બાપાશાસ્ત્ર અને તુલનાત્મક બાપાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તો તેઓ એક જ બાપા છે. પછી તેને હિંદી કહો કે ઉર્દૂ કહો. અંતમાં હું નમ્રતાપૂર્વક જણાવવા માગું છું કે આ વિષય અત્યંત ગહન અને વિશાળ છે અને તે સંબંધી મારું જ્ઞાન મહાસાગરમાં એક બિંદુ સમાન છે, એ વાતથી હું અનભિત નથી. તથાપિ આ લઘુ લેખથી સામાન્ય વાચકવર્ગને (પરોક્ત બાપાઓ (આર્થબાપાઓ)નું અધ્યયન કરવામાં થોડી ઘણી સહાયતા મળશે અને તે મહાનુભાવો તદ્વિષયક સવિસ્તર પુસ્તકોના અધ્યયન પ્રતિ આકર્ષાશે તો હું મને કૃતાર્થ માનીશ. *



*આ વિષયના અધ્યયનમાં મને નિમ્ન લિખિત પુસ્તકોદ્વારા ઘણી સહાયતા મળેલી છે.-
શ્રી હેમચંદ્રકૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણ

ડૉ. બેંડારકર્ની "Wilson's Philological Lectures"

ડૉ. શ્રીચર્ચનકૃત "Linguistic Survey of India"

ડૉ. મ્યુરરેટ "Original Sanskrit Texts Vol II"

પ્રોફેસર "Philology"

સાચી સલામ

ચું ચેં ચેહ

અનુ. આશુભાઈ વૈદ

[ચું ચેં ચેહની વાર્તાકલાથી સંસ્કારના વાયકો પ્રસિદ્ધ છે. હિંદ જેવા જ વિરાટ ખેડુપ્રજાના રથ ચીનની આ વાર્તા, ભલે હિંદના કોઈ બેજા ખેડુની યાદ આપી નય છે. પરંતુ ફરક છે નિઝુર જાણી સામેની નામતિનો. માનવની વીરતા અને વીરતામાં જે વસતી માનવતાનાં સત્યને, નિર્ભાવ્ય વાણીમાં વ્યક્ત કરતી કલા પણ કેવી માનવ-કલા છે ?]

હામાયે જતા સાંજના ઝોછાયાની સાથેસાથ બાબુની ટેકરી પરથી આછો એવો રણકો કરતો. કોઈ અવાજ ચોમેર પ્રસરી રહ્યો હતો. દૂરદૂરથી આવતો એ રણકો ધીમેધીમે તજીક આવતો ગયો અને પછી તો ખીણ માથે તોળાઈ રહેલ ટેકરી પરનાં મંદિરમાંથી આવતો એ ધંટારવ સ્પષ્ટપણે સંભળાવા લાગ્યો.

ટેકરીની સપાટ ભૂમિ પર જોગલ ધડ અને તેના પર બેઠેલ કરોડો સોનેરી ડૂંડીઓને આમતેમ હલાવી રહેલ સાયંકાળની મંદમંદ બહરીઓ સાથે પેલો ધંટારવ પણ લહેરાવા લાગ્યો. સૂર્યાસ્ત ચર્મ ગયો હતો, પણ ધંટનાદથી કુદરત બાળે સળવળી ઊડી હતી.

ખીણની ગોદમાં વસેલ ગામડાંનાં લોકો પણ આ સાયંકાલીન સળવળાટમાં સાંથ આપી રહ્યાં હતાં. પરાળ-છાજ્યાં ખોરડામાંથી નીકળીને પુરુષો ચોરા પાસે એકઠા થવા લાગ્યા. બહાર નીકળનાર દરેક પુરુષના હાથમાં કોદણ, પાવડા કે જૂના જમાનાનાં બૂંડનો શિકાર કરવામાં કામ લાગતી તેવી બંદૂકો હતી.

પુરુષોનાં આ ટોળાંને નીરખતી કેટલીક સ્ત્રીઓ કાખમાં ટેંટાં જેવાં છોકરાં તેડીને ઊભી હતી અને તેમના ચંદરવા જેવા પહેરવેશને જેંચતાં કેટલાંક ગંદાં છોકરાં, “મા, બૂખ લાગી છે !” ની બૂમરાણુ મચાવી રહ્યાં હતાં. લગભગ બધા જ ઘરની પરાળને વીંધીને ધુમાડાના ગોટા ઘડીમાં રાક્ષસના તો ઘડીમાં અપ્સરાના આકારો રચતા જોયે ચડી રહ્યા હતા. ભવની નિશાનીરૂપ પેલો ધંટારવ સાંભળી ચોરા પાસે બેગા થયેલ બધા પુરુષો ગંભીર બની ગયા હતા.

પુરુષોનાં એ ટોળાંથી જરા જુદા તરી આવતા એક ખડતલ આદમીએ શાંતિનો ભંગ કરતાં કહ્યું: “આ ભયમયક ઘંટ વાગી રહ્યો છે તેની સાથેસાથ વડા મથકેથી એક કાસદ પણ અહીં આવી પહોંચ્યો છે. લીશેક જાપાનીઓની એક ટુકડી આ તરફ આવે છે. આપણે એમને રસ્તામાં જ રોકી પાડવા જોઈએ. માટે દોરતો ! એકદતાર !” એ નાયક જેવા દેખાતા પુરુષે પોતાના ઊંચાડા પગ એકમેક સાથે પઝાડ્યા અને ગદાદાર ડાબો હાથ ડાબી ભમ્મર પાસે છટાપૂર્વક ધર્યો. એ ભમ્મર પર એક પણ વાળ નહોતો. એક વાર નીલાગ્રમ્ લાગેલ વિચિત્ર આગમાં તેની ભમ્મરના બધા વાળ ભરખાઈ ગયા હતા.

બધા ગામડિયાઓ દારૂખંધ ઊભા રહી ગયા. અને પેલી નાયક કુંભારે જે આલાકો અને ઝપથી લશ્કરી સલામી આપી તે પ્રશંસામુગ્ધ નેત્રે જોઈ રહ્યા. બહાદુરી અને હિંમતની દરદાનીમાં એ કુંભારને આ ગામનો નાયક નીમવામાં આવ્યો હતો, પણ તેણે ટાઈ જતની લશ્કરી તાલીમ લીધી ન હતી. ખીણનાં પેટાણમાં વસેલ આ ગામડામાં તેણે જિંદગીભર કુંભાર તરીકે જ કામ કર્યું હતું. બહારની દુનિયા તેણે જોઈ નહોતી.

“ભાઈડો ! જાણે લશ્કરનો કીડો !” પોતાના નાયક તરફ માન અને આદરભાવપૂર્વક જોઈ રહેતા કેટલાક ગામડિયાઓ વિચારી રહ્યા.

એક દિગ્ગજ ખૂંધા પર તો એ કુંભારની છટાની એટલી બધી અસર થઈ કે તેણે એ અશક્ય જણાતી લશ્કરી સલામીનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયાસ પણ કર્યો. ખૂંધાએ પોતાના અડધા પગ ધીડિયાના, બાલુબાલુના બે પાયાના આકારે ગોઠવી, ડાબો હાથ કપાળની અધવચ્ચે ધર્યો અને પછી યુ કરવું તેની મૂંઝવણમાં હરાજની વચ્ચે ઢોંગલા જેવા બોલો રહ્યો.

“અરે, દોસ્ત ખૂંધા ! એ સાચી સલામ નથી” કુંભારે એ દિગ્ગજ પ્રત્યે ગંભીરતાપૂર્વક જોઈ રહેતાં, તેની ટીકા કરતાં બોલ્યું: “એ તો જાપાની રીત છે. હવે આપણે અમેરિકન રીતે સલામી આપીએ છીએ. જુઓ, આ રીતે !” અને નાયક ફરીવાર પોતાની જાણીતી રીતે લશ્કરી સલામી આપી.

બાપડા ખૂંધાને તો ફરીવાર પોતાના હાથપગ કેમ હલાવવા તેની જ ગતાગમ પડી નહીં. એ તો પહેલાંની જેમ જ બોલો રહ્યો. હોઠ એના બિડા-એલા હતા. એની સંજ્ઞાઓ આંખો, કાઈ સામાન્ય સૈનિક ફીલ્ડ-માર્શલ સામે જોતો હોય તેવી ગંભીરતાપૂર્વક, પેલા કુંભાર નાયક સામે ઝોડાઈ રહી હતી.

“ વાહ—નખાની સલામી ! ” ટોળાંમાંથી કાઢી બેઠી બેઠું અને બધા ખડખડાટ હસી પડ્યા.

“ બસ ! બસ ! બાઈઓ, હવે આપણે બિપડીએ ! એક-બે-ત્રણ...” કુંભારે મોટે સાદે કહ્યું.

કુંભારે આગળ થયો અને આખી ટુકડી ત્રણ માઈલ દૂર આવેલ ધોરી માર્ગે બણી બિપડી. પુસ્તોની એ ટુકડી દૃષ્ટિથી દૂર થઈ એટલે સ્ત્રીઓ વીખેરાણી.

ઘડંતી ભરીભરી ટૂંડીઓથી સોનેરી અનેલ ખેતરો વચ્ચેની પગથી પર જતા એ ગામડિયા, ટેકરીની બીજા બાજુ ઊતરતા હતા ત્યાં પેલો ખૂંધો એકાએક દારમાંથી તરીને ગામડાં પર તોળાઈ રહેલ ટેકરીની એક બેખડ પર ધસી આવ્યો અને ખૂંપડીમાં પ્રવેશતી એક સ્ત્રીને પંચમ સૂરે બૂમો મારવા લાગ્યો : “ એ-મ, કાગડી ! અરે, બુધ્ધો ! એ-પ, મણિ ! ઓ, મણિ ! ગાયની ગમાણમાં ખડ નાખવાનું ન બૂલતી. આજ રાતે ગાય બૂખી રહેશે તો આવતી કાલે ખેતર કેમ ખેડશે ? અને-મારે માટે છોડા. ચોખા અને વટાણા રાંધી રાખજો. અને...આજ રાતે મને વાળુ નહીં મળે તો કાલ મારાથી ય કામ નહીં થાય. સમજીને ? ”

પોતાની ટુકડી સાથે થઈ જવા ખૂંધો દોડ્યો ત્યારે તેણે આખી ટુકડીને પોતાની વાટ બેતી બિંબેલી દીડી. ખૂંધાનું આ વર્તન કુંભારને ન રમ્યું હોય તેમ લાગ્યું. હાંફતા ખૂંધાને કુંભારે મંભીરતાપૂર્વક કહ્યું : “ જો, બાઈ ખૂંધા ! આપણે જ્યારે કૂચ કરતા હોઈએ ત્યારે તારાથી હાર બહાર ન જવાય. તારે જો ક્યાં પ જવું હોય તો પહેલાં મારી રળ માગવી જરૂરી છે. ”

“ હા-જી, હવેથી હું એમ કરીશ. ” ખૂંધાએ જવાબ દીધો અને પાછી, પોતાની ઢંખે કપાળ વચ્ચે કાચ રાખીને, લશ્કરી સલામ કરી. પછી તે બધા લોકોની સાથે કૂચમાં બળી ગયો.

ચાલતાં ચાલતાં ઘડંતું એક વિશાળ ખેતર પૂરું થયું. સંધ્યાનો મંદ પવન તોફાની બની રહ્યો હતો. પવનમાં ઘડંતા ઊંડા નેશથી ઝૂલી રહ્યા હતા. દાણાથી ભરેલ ટૂંડીઓ, દુશ્મન નજીક હોવાની ચેતવણી આપતી હોય તેમ સૂસવાટ કરી રહી હતી. દૂરદૂરથી દેવદારનાં ઝાડની ઝાંડી પણ પવન સંભળાવી રહ્યો હતો.

“ બાઈઓ, જરા ઊપટ કરો ! ” કુંભારે કહ્યું, “ નખાનીઓની પહેલાં આપણે પહોંચવાનું છે. ”

“ હા-હા ! ” ખૂંધાએ ખૂળ અકળામણપૂર્વક કુંભારને કહ્યું અને તે પાછો હરોળમથી બહાર નીકળી આવ્યો, “ મારે એક અરજ કરવાની છે, સાહેબ ! મારી ચૂંટી કેડ પર રહેતી નથી. શું કરું, સાહેબ ? પેટમાં કાંઈ પંડાયું નથી ને ? એક જ મિનિટ, હો ! ” અને બધામને ખોરી કરતો ખૂંધા પાંચ મિનિટ સુધી પટ્ટો સ્પર્શ કરવા મથ્યો. ઇટલીયે વારં પ્રમત્ત કરવા છતાં ખૂંધા પટ્ટો ખરાબ ન બાંધી શક્યો. એમાં એક વાર તો તેની ચૂંટી પગ સુધી ઉતરી ગઇ તે જોઈ બધા હસી પડ્યા.

કુંભાર નાયક ખૂળ ચિદાયો હતો, છતાં તે જ બધાની સાથે હસવામાં લાગ્યો.

એક કલાકની અડખેર પૂરને અંતે તેઓ ધોરી માર્ગ પાસે આવી પહોંચ્યા. એ રસ્તો ઉત્તર તરફથી ધડનાં ખેતરો વચ્ચેથી નીકળતો હતો, અને પછી એક ટેકરી પાસે થઈ પૂર્વ તરફ વળતો હતો. રસ્તો વળાંક લેતો હતો ત્યાં ટેકરીના ઢોળાવ પર નાના-મોટા ઊંડાઓની ઝાડી વચ્ચે દેવદારનાં ઊંચાં ઝાડ ઊગ્યાં હતાં. આ ઝાડો પરથી દૂર દૂર સુધીનો રસ્તો જોઈ શકાય તેમ હતું.

“ આ ઝાડી કુદરતી રીતે જ સંતાવાનું સરસ સાધન છે. ” કુંભારે કહ્યું, “ લાઇઓ, પૂરતા પાણી ભેગા કરી લો. પણ દુરમનો આપણાં સંતાવાનાં ઠેકાણાંની ખરાબ નીચે ન આવે ત્યાં સુધી પથ્થરો ન ફેંકશો. તમારે તેમનાં માથાં પરજ પથ્થરો ગળડાવવાના છે, એટલે પહેલે જ અપાટે તેઓ બેઠાન બની જશે. પછી તેઓ છે અને આપણા કાદાળી-પાવડા છે ! ચાલો, હવે છુંપાઈ જાવ ! ”

બધા લોકો ઝાડીમાં સંતાવા જવા લાગ્યા. દુરમનને જેવા માટે કુંભાર ટેકરી પર ચડ્યા જતો હતો ત્યાં એકાએક કંઈ યાદ આવતાં તેણે ખૂબ મારી : “ અરે, લાઇ ખૂંધા ! તું આ જગ્યાથી જરા આધો રહેજો. હા, ત્યાં પેલો ખડક છે ને ! તેની પાછળ સંતાઈ જા. જાવ ! ”

“ હા-હા ! ” ખૂંધા નિરાશ વદને ખડક તરફ ઊપડ્યો. એ ખડક રસ્તાના વળાંકથી સો વાર દૂર હતો. ત્યાંથી ખૂંધા કશી લડત કરી શકે તેમ ન હતું. કુંભાર તેને હમેશાં એવીજ જગ્યા સોંપતો-સલામત છતાં નીચું, જોણું પડે તેની !

ખૂંધા ઉઘમી ખેડુ હતો, પણ સારો લડવૈયો તો એ ન હતો જ. પોતાની ખોડને લીધે તો, છૂટથી હલનચલન ન કરી શકતો. આટલાં જ કારણસર ટુકડીના નાયક કુંભારે તેને અનેકવાર ટુકડીમાંથી છૂટા ચવાની સલાહ આપી હતી.

પણ એ કારણોસર ખૂંધો આ સલાહને, કદી કોહું ન આપતો. પહેલું કારણ તો એ કે તણુ વંસ પહેલાં જાપાની સૈનિકો આ પ્રદેશમાં ઘૂસી આવ્યા હતા ત્યારે તેમણે ગોસ્તની મહેશીલ ઉડાવવા માટે ખૂંધાની માનીતી ગાયને વધેરી નાખી હતી. અને ખીલું કારણ એવું હતું કે એક વાર કાઈ જાપલો સૈનિક ખૂંધાની ઝૂંપડી પાસેથી પસાર થતો હતો ત્યારે ખૂંધાની શીળાનાં આડાંવાળા બેરીને આંગણાંમાં કપડાં સુકવતી બેઠી એ સૈનિક તેની સામે મૂતરવા બેસી ગયો હતો અને પછી એક હેવાનની જેમ હસ્યો હતો. ખૂંધાએ ખહાર, નીકળી એ જાપલાને ટોક્યો ત્યારે ઉદ્દેશ તેણે ખૂંધાનાં તમરો ઉડાડી દે તેનો ઠેસો અડાવી દીધો હતો. અને ખૂંધાની પરાજની ઝૂંપડીમાં દીવાસળી આપતો ગયો તે વધારામાં.

અને અત્યારે ખૂંધો ધોરી માર્ગથી વીશેક વાર દૂર એક ખડક પાછળ અડધો શરમમાં અને અડધો રોષમાં છુપાઈને બેઠો હતો. શરમ એને એટલા માટે આવતી હતી કે તેને બેસાડવામાં આવેલ જગ્યા એવી સલામત હતી કે તે કદી ધવાય તેમ ન હતું; રોષ એટલા માટે કે લોકો તેને માટે તેમ જ તેની લડાયક શક્તિ માટે હલકો અભિપ્રાય ધરાવે છે એમ તેને લાગ્યા કરતું હતું.

અસ્વસ્થ અને ચિડાએલ ખૂંધો પોતાની ખૂંધને મનમાં ગાળો ભાંડી રહ્યો હતો, કારણ કે એ જ તેની અશક્તિનાં મૂળ કારણરૂપ હતી.

પસ! થોડી જ વારમાં થોડાના ડાળલાના એકધારા પડ્યા વધુ ને વધુ નજીક આવવા લાગ્યા. અને થોડાની બરીઓની તખાડી વધુ નજીક આવતાં તો સ્વાસ્થ્યમણુ થોડાઓની હાંફનો અવાજ પણ સંભળાવા લાગ્યો.

“મા-રો !” ટેકરી પર બેઠેલા કુંભારે ગોટ્ટી ચીસ પાડી.

ત્યાં તો કાઈ વંત્રમાંથી પડતો હોય તેમ પથ્થરો વરસવા લાગ્યા. નીચેનો ધોરી માર્ગ ટેકરી પરથી આવતો પથ્થરોનો ધોધ ઝીલી રહ્યો. રસ્તા પર ભયંકર ધડગાડાટી મચી ગઈ. જાપાનીઓ સમજ્યા કે તેઓ ઓર્થોતા સપડાયા છે. પથ્થર-મારાના જવાબમાં તેમણે ઉપરાઉપર ગોળીઓ ફેરવાવું શરૂ કર્યું. પણ અધારામાં તેમની ગોળીઓ નિષ્ફળ ગઈ. એ ગોળીઓ ફાઈને ધખ ન કરી શકી. જ્યારે સામી બાજુ ટેટલાક જાપાનીઓ પથ્થરથી ધવાયા હતા. ટેટલાક થોડા જાણીતા હતા. આ સંજોગમાં જાપાનીઓને પોતાના સાવલ સાથીદારોને જેમ તેમ છોડાવી ઝડપી પીછેઠડા કરી પડી.

ખડક પાછળ છુપાએલ ખૂંધાએ ઘોડાની પીઠ પર બેઠેલા પડછાયાએને એક પછી એક ઘેરી માર્ગ પર નાસતા જોયા. ખૂંધાના હાથમાં પથ્થર હતો. આ પથ્થર તેણે એટલા જોશથી પકડ્યો હતો કે જાણે પથ્થર ભાંગીને બૂકા થઈ જશે !

અનેક વાર ખૂંધાએ ખડક પાછળથી ફૂટી પડવાનો વિચાર કર્યો, પણ જાપાનીઓની સંખ્યા ઝાઝી જોઈ તેનો નિશ્ચય ડગી જતો. આખરે ઘોડાઓની લાંબી હારમાળા તેની દૃષ્ટિથી દૂર ગઈ. અને જાપાની સૈનિક જેના પર બેઠેલા જાણીતો હતો તેવો એક ઘોડો ઝડપભરે નાસતી દારથી પચાસેક વાર પાછળ ખખડ-ખખડ કરતો ભારે પગલે જઈ રહ્યો હતો. દેખીતી રીતે એ ઘોડાના પગમાં કંઈ ઈજા થઈ હોય તેમ જણાતું હતું.

ખૂંધો હવે અધીરો બની ગયો. તેણે ખડક પાછળથી નીકળી એ જાપાની સૈનિકનાં માર્ગ પર એટલા જોરથી પથ્થર ફેંક્યો કે પોતે ય માંડ પડતો બન્યો. પેલો જાપાની સૈનિક તરત જ બેલાન બની, એક ચીસ પણ પાડ્યા વિના ઘોડા પરથી ગળડી પડ્યો.

ખૂંધો એ પડેલા જાપાની પર ફૂટી પડ્યો અને ગાંડો થયો હોય તેવી રીતે એની છાતી પર, ઘોડો પલાણતો હોય તેમ ખૂંદવા લાગ્યો. એક હાથે એ સૈનિકનું ગળું દાખી ખૂંધો બીજે હાથે તેનાં માથામાં મુકા મારવા લાગ્યો. ખૂંધો ખૂબ જોશથી ફટકારી રહ્યો હતો તેવામાં જાપાની સૈનિકે પોતાના બધાં જ બળપૂર્વક તેને લાત લગાવી; અને સાથેસાથ સૈનિકના હાથ-માની રીવોલ્વર ફૂટી ગઈ.

રીવોલ્વરના અવાજ બેજો ખૂંધો ગળડી પડ્યો. દુશ્મન પરની તેની પકડ છૂટી ગઈ. વિજેતા જાપાની સૈનિકે તેને છેલ્લી લાત મારી લીધી અને પછી તે ય ભેજવાળો જમીનમાં લગિલસ થઈને પડ્યો.

થોડી વાર પછી કુંભાર-નાયકે પોતાના માણસોને ઘેરી માર્ગ પર એકઠા કરી ત્રણ મશાલો સળગાવી ત્યારે એ મશાલોનાં ઝાંખાં અજવાળામાં તેમણે એક ઘોડાને ધડનાં ખેતરમાં રખડતો જોયો. રસ્તા પરથી તેમને ત્રણ રીવોલ્વરો મળી.

“ આલો, સાવ ખોટનો સોદો તો નથી થયો.” કુંભારે એક રીવોલ્વર તપાસતાં કહ્યું, “ પણ આપણે હાથે એકે ય જાપાની મર્યો નહીં, એ ખોટું થયું ! ”

અને પછી કુંભારે પેલા જાતવંત મોગોલિયન ઘોડા તપાસ્યો. તેનાં પેટાળ પર હાથ ફેરવતાં કુંભારે કહ્યું: “અરે, જીગર! ઘોડા! અમે તને જાપલાએનો બોજ ઉડાવવા કરતાં અનેકગણું સારું એવું અમારી ગાડીઓ ચલાવવાનું કામ સોંપીશું. અમારા ખૂંધાને તું જાનુ ગમીશ. તેનાં બેતરમાં કામ આવે તેવાં ફરેક જાનવરને એ જીગરથી ચાહે છે.” અને તેણે પેલા ખૂંધા તરફ ફરી જૂમ મારી, “એ-ય, દોસ્ત-ખૂંધા! તને ખપમાં આવે એવો એક મદદનીશ જડ્યો છે.”

કશે જવાબ ન મળ્યો.

“ખૂંધો ક્યાંય દેખાતો નથી, નાયક!” એક મસાલચીએ કહ્યું.

કુંભાર ચમક્યો. ઘોડા પાસેથી દૂર ખસતાં એ બોલ્યો: “ચલો, આપણે બાપડા ખૂંધાને બોળી કાઢીએ.”

એ કડંગા બેકુને પોતે ક્યાં બેસાડ્યો હતો તે તો કુંભારને યાદ હતું, એટલે એ ત્યાં દોડ્યો. ત્યાં રસ્તા વચ્ચે તેણે એક મૃત જાપાની સવાર જોયો: એની બોલુમાં જ નિશ્ચય ખૂંધો પડ્યો હતો. તેની પીઠમાંથી લોહી વહી રહ્યું હતું.

“ખૂંધા!” કુંભારે તેના કાનમાં જૂમ પાડી.

કશે જવાબ ન મળ્યો.

ખૂંધાની આંખે મક્રમતાપૂર્વક જિહાઈ ગઈ હતી. તેનો કસાએલ ચહેરો શીકોફ્સ હાગતો હતો. તેના પહેલા પડેલા હાથ અડકક ખની ગયા હતા. કુંભારે ખૂંધાનાં હાથ પર હાથ મૂક્યો. ત્યાં લાગે જ કરોડ ધગદગ હતો.

શું જાની ગયું તેનો ખ્યાલ એ નાયકને હવે આવી ગયો. આવું તેણે ધાર્યું ન હતું. અને આ ખૂંધો બેકુ આવું અજાજ કામ કરશે એની તો તેને કલ્પના પણ ન હતી. ચીનના બેકુની પાંખોપાંખ પડેલ એક વિજેતા જાપાની સૈનિકનું શય જોતાં તેનાં અંતરમાં ડૂબો ભરાઈ આવ્યો.

“ભાઈ-ખૂંધા!” કુંભારે જાની શકે તેટલા મોટા અવાજે શયવત ખૂંધાના કાનમાં પોકાર્યું, “જરા હિં! જતાં પહેલાં તારે તારી બેરીને કંઈ નથી કહેવાવતું!”

અને ખૂંધાએ આસ્તેથી આંખોનાં પોપચાં ઊંચાં કર્યાં. એનાં બવાં દુઃખ અને ચીડમિશ્રિત ભાવપૂર્વક સંકેતોડાયાં. શુભમરાનાં વર્ષો દરમિયાન તેનાં બવાં આવી જ રીતે સંકેતોડાયેલાં રહ્યાં હતાં. ખૂંધાના જડવત્ હોઠ કંઈક અસંબદ્ધ બગડાટ કરવા લાગ્યા : “હા છા !...એ ઠાગડીને કહેજો...છોડેલ ચોખ્ખા અને વટાણાની ઘળનું ઠામ...બરાબર ઢાંકી રાખે...રાતે ઉઠેર...સા-સા...અને એ...ઠામ પાછું...ઠાંડા પાણીમાં મૂકે...નહીં તો ધાન ઉતરી...અહં...હં...હં” અને એનાં ચોડેલાં બવાં ઉતરી ગયાં. ધીમેધીમે એ ખડતલ ચહેરા બાવણીન ડારોકાટ બની ગયો-કાયમને માટે.

કુંભારને પોતાનાં અંતરમાં અવર્ણનીય ભાર અને દુઃખો ભરાતા હોય એવું લાગ્યું. અડપથી તેણે ખૂંધાના માથા પર હાથ મૂક્યો. અને તેને ઊંધ-માંથી જગાડવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય તેમ તે લાચારીભર્યાં સ્વરે બોલ્યો : “દોરત ખૂંધા ! તારી સલામ જાપાની છે એવી ટીકા કરવા બદલ મને માફ કરજો. દોરત, હું એવું કંઈ કહેવા નહોતો માગતોઃ કારણ કે મને પોતાને જ એ સલામી બાબત કશી ગતાગમ નથી...”

અને પોતાનો ખેડુ મિત્ર આ દુનિયા છોડી જાય તે પહેલાં તેની મારી મેળવી લેવાની કુંભારે પશ્ચાત્તાપ અને દુઃખપૂર્ણ દિલે શદ્દ જોઈ પથ....

કશે જવાબ ન મળ્યો.

[યુરોપને મહાસ્મરણ કરતાં ઉલ્લાં યુદ્ધ પછી એ દેશો પર નવયુરનાં પ્રભાત પ્રગટ્યાં છે એમાં યુગોસ્લાવિયા મુખ્ય છે. પરંતુ એ પહેલાંની રાત, દૂંધા સ્વાયોથી આંધળા બનેલ રાત અને નાઝીવાદના જીલ્લો અને દમનની કાળી રાતમાં પણ યુગોસ્લાવિયાને સદ્ભાગ્યે ન્યાય અને જનતા ખાતર નેતૃત્વ લેનાર પ્રતજનભાઈ એક પાક્યો હતો. એ હતો ઈટા...અંધકારને બેઠો લાલ તારક...]

યુગોસ્લાવના કોએશીયા પ્રાંતના ઝાગોરી જીલ્લાના ઝેગરેજ નગરની ગોદમાં ગોંઠવાયલા પડેલા કંલીનેટ ગામનો એક ઓઝ નામનો લુહાર દૂરથી દેખી રહ્યો. એના હાથમાં ઉગામેલો ધણુ અદ્ધર તોળાઈ રહ્યો. એની ધમલુ ધમતી ઓઝ સવાલ પૂછતી નજર નાખી. એ બબાળોઃ “ પેલો આબો પાછો...કંઈ નવું તોફાન કરીને. ”

એટલામાં રસ્તા પરથી ઉજળતો સરતો પાણીનો રેલો હોય તેવો એ આવી પહોંચ્યો. એના આવતા પર બાપાનો સવાલ વજ્રટયો, “ લાગી આવ્યો કે ! ”

“ રજ પડે ને ઘેર આવું તે લાગી આવ્યો કહેવાય ? ”

છાકરાએ બાપાને જવાબ દેવાને બદલે એની મા પર સવાલ ફેંક્યો.

“ પણ રજ ચાની પડી ? ”

“ રાત બહાદૂરની રાણીને ફીકરો સાંપડ્યો...મોટો રાજકુમાર. ” છાકરા નોંધ રહ્યો.

એવાં બે વરસ વહી ગયાં ત્યારે આ લુહારની કોઠ એવી ને એવી સોદાં ટીપતી હતી. પણ એ બે વરસમાં લાલ ઊંચા ચઢ્યા હતા, ગરીબાઈ વધી ગઈ હતી. એનાં તોફાન તો વધતાં જ ગયાં હતા. હવે એ બાર વરસનો થયો હતો અને ચાર ચોપડીઓ લાંબી નાખીને હાથેયની જેમ ટાઈ નવા તોફાનમાં માથા પર વગાડીને ઘેર આવ્યો હતો. પેલાં લુહાર મા-બાપ એને પૂછતાં હતાં, “ માથામાં કેમ કરતાં વગાડી લાવ્યો ? ”

“જરાક લડાઈ થઈ ગઈ”તી.”

“તું લણવા જાય છે કે રોજરોજ લડાઈઓ કરવા ?” મા ગુસ્સે થઈ.

“માસ્તરને લણાવતાં જ ક્યાં આવડે છે તે ?” અને એ નાહ્યો.

અને એ નિયાજથી બિડી જળને આપાની કાઠમાં કામદાર બન્યો ત્યારે એની ઉંમર બાર વરસની હતી. એણે આખું વરસ કામ કરતાં કરતાં બહારની દુનિયાની વાતો સાંભળી અને સંધરી કે એના મામથી થોડે દૂર એગરેમ નગર હતું અને ત્યાંથી દૂર દૂર બીજાં નગરો અને મોટો દેશ પથરાયો હતો. એણે નિશ્ચય કરી નાખ્યો.

એક મધરાતે બિડીને ચંપાતે પગલે એણે ધરતું કમાડ, બોલ્યું. ચૂપચાપ બહાર નીકળીને વાડમાંના ઝાડ નીચે ઘટેલા થોડાક પૈસા અવાજ ન થાય તેમ એણે બોલી કાઢ્યા અને પછી ચાલી નીકળ્યો.

એગરેમની એક હોટેલને બોલે ચઢીને એ કહેતો હતો : “હું કમાવા આવ્યો છું...મારે સ્થૂં રહેવાની ગોઠડી લાડે જોઈએ છે અને...”

“શું ?” હોટેલવાળો આ વિચિત્ર છોકરા પર તરવરતી પ્રાણુની રેખાઓ ગણતો હોય તેમ જોઈ રહ્યો.

“મારું નામ થોસીપ-ધોઝ...લખી લો” છોકરો બોલ્યો. પછી એ એગરેમમાં એક મકાન બાંધવાના મજૂરોમાંનો એક બન્યો. પછી એણે રહેવની મજૂરી કરવા માંડી. પાછો એ રહેવના ધાતુના કારખાનાને બારણે જોતો અને બોલ્યો, “હું કામ માગવા આવ્યો છું.”

અને એ કામદાર થયો. એણે પતરાં ટીપતાં એગરેમની હવામાં બિડતી અનેક વાતો કાન માંડીને સાંભળી. ત્રણ વરસમાં ત્રણ વાર કામદારોને ઉત્કેરવાના ગુના માટે એ જરતરક થયો અને પાછો કામ પર લેવાયો. સૌથી નાનો અને સૌનો લાડીલો એ થોસીપ-ધોઝ બાલકન દેશોની ટર્કીની શહેનશાહ સામેની લડાઈના સમાચાર વાંચતો હતો. યુગોસ્લાવીયા પર અમલ કરનાર ઓસ્ટ્રીયા ટરકીને પડખે હતું તો ય દુનિયાના ચંપાયલા બાલકન દેશો : જલીમ ટરકીને પાછું પાડતા હતા. એથી યુગોસ્લાવીયા ખુશ હતું. સરકારે નીકળતાં હતાં. સભાઓ બરાતી હતી. યુગોસ્લાવીયાના માલિક બની બેઠેલા ઓસ્ટ્રીયન શાહીવાદને આ બધી ચળવળ પસંદ નહોતી એટલે એના કારખાનાના માલિકને પણ એ પસંદ નહોતું.

‘પણ એણે તો આફકનનાં લગ્નપદ મિત્રરાજ્યોને મદદ કરવા આવતા ઓસ્ટ્રિયામાં રહેતાં રહ્યાં વિદ્યાર્થીઓના કોંગ્રેસ આવતા એક પ્રતિનિધિમંડળનું માન કરવા કામદારોમાંથી એક કમિટી બનાવી, અને એની સાથે આખી કમિટીને કામ પ્રારંભ રૂઝ આખી દેવામાં આવી.

હવે એ અદ્યાર વરસનો ઉંમરલાયક બની ચૂક્યો હતો. હવે જર્મનદેશોને ફેસર જગત છૂતવા નીકળવાનાં ડંકાનિયાન ગગગવતો હતો. ઓસ્ટ્રિયાની હકૂમત નીચેના યુગોરશ્યાવ પર જર્મનશાહીવાદ લક્ષ્મમાં બારતી કરતો કરતો હતો. કામદારોની દરોળોને બારતીમાં બરીબરીને સીધી કવાયત કરવા રવાના કરવામાં આવતી હતી ત્યારે ૧૯૧૪માં આરંભાયેલા એ પહેલા વિશ્વયુદ્ધનો સંક્રામ ખેડવા જવા એ પણ બધાઈ જતો હતો.

અને રશિયાના મોરચા સામે રવાના થતી અનેક દુકડીઓમાંની એકમાં એ પણ એક સૈનિક હતો, અને આઠે પહોર મોત વરસાવતા સમરાંગણની એક ખાઈમાં ગોઠવાયો હતો.

“રશિયન સ્લાવ બાઈ બાઈ” ખાઈ તરફ હલ્લો કરવા ધસી આવતી રશિયન દુકડીઓમાંથી એક વિકરાળ ગર્જના ગરજ બીડી. સંહારની ભૂમિ પર કેવો નવતર એ અવાજ હતો ! અને ખાઈની અંદરની દુકડીઓ ખાઈની દિવાલો ઠેકી જતી બાંધવતાના બોલ ગિરદાવી થંબી ગઇ.

બંદુકની તાક પાછળ અખી ઉડ્યાં. નિયાન તાકનારી નજરો બાંધવતામાં ઉછળી બીડી. આક્રમણનો ઉછાળો જનતાની સહોદરીથી સળવળી બીડ્યો. હથિયાર પરાજ્ય પામીને હેઠાં થયાં. હથિયારોની ધાર પર લોહીની છાંજો ઉછળવાને બદલે બાંધવતાની ગિરદારી ધૂધવતી બેટી. મહાસંહારની ભૂમિ પર, મોતના વેરાન પર બધું જીવનલીલા લહેરાઈ બીડી.

રસદેશથી સમરાંગણ મુઠી દોડતો ચએલો એ અવામનો કાન્તિનાદ હતો. એ નાદ મોતની ખાઈઓ ફેદી જઈને કાંટાની વાડો ટપી જઈને દેશદેશના લડવૈયાઓને અનહત સંભળાવતો હતો: “સૈનિક સૈનિક બાઈ બાઈ...”

માલિક ડાકુઓએ માનવતાનાં લોહીમાંસ વેચીને નફા કરવા રચેલા લાખો સંક્રામો માનવતાના દર્પિદાસમાં પહેલી વાર પરાજ્ય પામતા હતા. એ પરાજ્યને પેશ કરનાર રસદેશ પર લાલ સૈનિક બનીને જનતાની આઝાદીનો સમાન બાંધવતાવાળા દુનિયા રચવાની રણદાક બોલતો રસનો વિજયી શ્રમ-માનવ અહીં સુધી પહોંચી ચૂક્યો હતો.

પણ મરણ પામતી ઝારશાહીના અમલદારોએ મોરચા પરથી પકડીપકડીને એવા ક્રાન્તિકારીઓને મોરચા પરની જોવામાં પૂરવા માંડ્યા. એક કારાગારમાં એ ય પુરાર્ધ ગમે.

એવાં જે વરસો વહી ગયાં અને ૧૯૧૭ની સાલ લાલ બનીને આવી પહોંચી. ડરી કામદારોની લાલ દુકડીઓએ આવીને ત્યારે એક દિવસ એના કારાગારનાં કમાડ ખોલી નાખ્યાં અને એ પણ એક લાલ લશ્કરની દુકડીને સૈનિક બની ગયો. એ ઘાહીવાદીઓનાં લશ્કરો સામે લડ્યો. એણે રશિયા પર મરણ પાથરતા જામીનદારો અને નફાખોરાના મારાઓ સામે માથું મૂકીને સંગ્રામ ખેડ્યો. એ લાલ લશ્કરની હરોળ દિપાવતો સાઈબીરીયામાં, શીનલેન્ડમાં, બાલ્ટીક પ્રદેશોમાં, કેકેશસ અને ફિનિયામાં સંગ્રામ ખેડતો ફરી વળ્યો.

અને જીવનભર લોકજનતાની આઝાદીનો સિપાઈ બનવાનો એણે જીવન નિર્ધાર કરી લીધો. એ નિર્ધારથી ભર્યોભર્યો એ ૧૯૨૩માં પાકો યુગોસ્લાવ પહોંચ્યો.

ત્યારે યુગોસ્લાવ પરથી ઓરિફ્યન માલિકી પરાનય પામીને હટી ગઈ હતી પણ વિજેતા બનેલા શાહીવાદોએ યુગોસ્લાવની ગાદી પર રાજ એલેક્ઝાંડરને ગોડવી દીધો હતો. આખા યુગોસ્લાવ પર રજવાડી સરમુખત્યારી ઓથાર બનીને બેઠી હતી. યુગોસ્લાવ પર રજવાડી સરમુખત્યારીનાં જાલીમ રાજ મંડાઈ ચૂક્યાં હતાં. અને એણે અવાજ મળ્યો “યુગોસ્લાવની તમામ પ્રજાઓનાં સમાન આઝાદ ઘટકોનું સમવાયતંત્ર આપણે રચવું જોઈએ.”

પણ રજવાડાશાહીએ જનતાના અવાજને કચડી નાખવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. ૧૯૨૦ ની ચૂંટણીમાં ચૂંટાઇને રાજસભામાં આવેલા ૫૯ કોમ્યુનીસ્ટ પ્રતિનિધિઓને એણે બરતરફ કર્યા. કિસાન પક્ષના તમામ પ્રતિનિધિઓને ગેરકાયદેસર જાહેર કર્યા.

પણ નવી નવી ચૂંટણીઓમાં લોકોએ એ જ પ્રતિનિધિઓને ચૂંટ્યા કર્યા. અને જવાબમાં રજવાડી પક્ષના એક વડાએ લોકપક્ષના આગેવાન રેડીચને રાજસભામાં જ વીંધી નાખ્યો. રાજ એલેક્ઝાંડરે આખી રાજસભાને બરખાસ્ત કરી દીધી અને ૧૯૨૮ ના જાન્યુઆરીની છઠી તારીખે એણે પોતાની એક-દૃઢ સત્તા જાહેર કરી.

અને આખા યુગોસ્લાવ પર રજવાડી સરમુખત્યારી ઘાતકી બનીને ફરી વળ્યાં.

ત્યારે લોક નિરધારતાં કહ્યુંછતો ધડ્યો હોય એવો, એક પ્રદેશ પરથી બીજા પર, એક નગરમાંથી બીજામાં ભટકતો ફરતો અને ગામેગામ ધૂમી વળતો એ, સિકારી કાળપગાઓની નજરમાંથી સરકી જતો પાનખર ઋતુની એક રાતે એક હોટેલના ઓરડામાં ક્રાન્તિકારીઓની એક કમિટી ભરીને એકો હતો.

ત્યારે આખા મહાનને ફરતો પોલીસનો ભરડો ઓચિંતો આવી ગયો. ઓચિંતા આખા મહાન પર પોલીસની ગોળાઓ વરસી પડી. પાછલી ખારી-માંથી ફૂટીને ભાગી જવા જતાં એ તથુ સાથીદારો સાથે લોહીપ્રહાલુ બનેલો પકડાયો. ;

અને યુગોસ્લાવ પરની સૌથી વધારે લપાનક જેલમાં એને જરકડી લેવાયો. કારાગારની હેવાનીયતની હદ એના પર અનેક યાતનાઓ બનીતે તૂટી પડી. ચાર ચાર વરસની યાતનાઓ ઝીલતો, મરણના કિનારા પરથી ટપી જતો, જાલીમ અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થઈને પોલાદનો ધડ્યો હોય તેવો યુગોસ્લાવનો માનીતો બનેલો એ મહાન છોડ હવે ટીકે તરીકે ઓળખાઈ ચૂક્યો હતો. આજે ૧૯૩૨ ના એક દિવસે એ યુગોસ્લાવના પાટનગર બેલગ્રેડમાં પ્રવેશ કરતો હતો.

આજે પાંચ વરસ પછી પાછો એ બેલગ્રેડ દેખતો હતો. આખા યુગોસ્લાવ પર અને પાટનગર બેલગ્રેડ પર શરૂ થયેલી દમનસાહીને દેખતો એ કારાગારમાં જરકાઈ ગયો હતો. આજે એ પાછો આવ્યો ત્યારે યુગોસ્લાવ પરનાં દમનરાજ પાંચ વરસ પૂરાં કરતાં હતાં.

આખું ગાડું ભરીને અનાજ વેચીને ગામડાંનો કિસાન જોડાની એક જોડ ખરીદી ચક્રતો એટલા અનાજના ભાવ નીચા ઉતર્યા હતા અને આખો દિવસ મજૂરી કરીને મળતા પગારમાં એક જ ટંકનો રાટલો અને મરચાની ચટણી મેળવી ચક્રતો એટલા મજૂરીના દર પણ નીચે ઉતરી ગયા હતા.

એવાં પાંચ વરસ પછીના પાટનગરની હવા સુંધતો હોય તેવો ટીકો ભયાનક કારાગારની યાતનાઓ ઓળંગીને બેલગ્રેડમાં ફરતો હતો. સરકારની પરવાનગી વિના કેંઈ જાણી ચક્રતું તે સરકાર સામેનો ગુનો હતો. સરકારની પરમીટ વિના રેલગાડીમાં ફરી ચક્રતું નહોતું. સરકારની પરવાનગી વિના બધાતા કોઈપણ મંડળો ગુનેગાર હતાં. સરકારની પરવાનગી કામ્યુનિસ્ટોને જીવવા દેવાની પણ હતી નહિ. એટલે સરકારી પરિભાષા કામ્યુનિસ્ટોને કામ્યુનીસ્ટ બેન્ડીટ નેમજ્ઞામથી ઓળખતી હતી.

જાણે કોઈ એના તરફ ઝાંગળી ચીંધીને કહેતું હતું “ ઠામ્યુનીસ્ટ બેન્ડીટ ! ”

અને સરકારના પોલીસ ખાતાને જે ધર પર, જે વ્યક્તિ પર સરકાર વિરોધનો વહેમ આવે તે ધર જમ થતું, તે વ્યક્તિના ચાર પેઢી સુધીનાં સગાંઓ હદપાર થઈ શકતાં અને જે ગામમાં સરકારવિરોધી પ્રવૃત્તિ ચાલે છે એવો વહેમ આવે તેવું આખું ગામ પણ ધરબારવિનાનું બનીને હદપાર થઈ જતું તથા ખાલી પડેલા ગામમાં સરકારના વફાદારોને વસાવવામાં આવતા. પાટનગર બેલગ્રેડ પર એ જ હવાના ઓળા ઉડતા દેખતો એ પાટનગરમાં છૂપી રીતે ફરતો હતો. એની નજર સામે એ ખ્યાલના આકાર વધારે ને વધારે સાફ બનીને ઉભરાતા હતા. એક ખ્યાલ સંગઠિત લોક ધટકાનો હતો. બીજો ખ્યાલ સમસ્ત ઉદ્ધામ લોકોની લડાયક એકતાનો હતો. યુરોપમાં વરસો પછી મથકર બનનારો લોકમોર્ચો (popular front) અહીં યુગોસ્લાવીયામાં ટીટોની રાહબરી નીચે આકાર ધરતો હતો.

એ સંયુક્ત લોકમોર્ચો તમામ લોકપક્ષોનો બનતો હતો એ સંયુક્ત પક્ષોના સિદ્ધાંતોમાં ફેર હતો પણ રાહ એક બનતો હતો. એ એક રાહ રજવાડીશાહીના વિરોધનો હતો. એ રાહ યુગોસ્લાવીયાનું આઝાદ સ્વરાજ ધડીને એક બનીને વહેતો હતો. એ રાહ બોમ-બીતર બન્યો હતો.

એ રાહનો આગેવાન ટીટો કહેતો હતો “ હવે અંદર બહાર એકત્રિત થએલાં આપણાં ધટકાને સરકારનું ગમે તેવું દમન પણ સંહારી નહીં શકે. ”

આખા યુગોસ્લાવ પર કાન્તિનો એ રાહ અનેક રૂપ ધરીને સરકારનાં તમામ ખાતાંઓમાં, જીવનના તમામ ધંધાઓમાં પેસતો હતો. કારખાનાંઓમાં, ચાલી-ઓમાં, સરકારી મજૂર મંડળોમાં, પોલીસમાં અને લશ્કરમાં પેસતો હતો. અંદર જઈને એ રાહ યુગોસ્લાવની લોક આઝાદી માટે નવા મિત્રો મેળવતો હતો, નવી કુમકની ગોઠવણ કરતો હતો અને એક વિશાળ મુક્તિ હિલચાલના પાયા ગાંધતો હતો.

અને તો ય એ રાહનું સંચાલન બોમબીતર રીતે વહેતું હોવાથી પોલીસને હાથ આવતું નહોતું.

“ એકલો એ હાથ ચઢી જવો જોઈ એ...એકલા એને જીવંતો કે મરેલો ગમે ત્યાંથી હાજર કરી દો ” એવા યુગોસ્લાવના પોલીસખાતાની કચેરીઓના

હુકમ પોલીસ અમલદારો પર નીકળ્યા હતા. એકલા એને પકડી પાડવા પંદર હજાર પોલીસો અને ખાંધીયાઓ યુગોસ્લાવની જમીન પર એના પગલાં સુંઘતા રખાતા હતા.

ત્યારે ફાસીવાડે મોડેલા સંહાર નીચે સ્પેનીશ માતાઓની કાખમાં રમતાં બાળકો વધારાઈ જતાં હતાં, સ્પેનીશ નગરો પર અહોનિશ આગ વરસતી હતી, સ્પેનીશ ગ્રામપ્રદેસો ભસ્મસાત બનતા હતા.

ત્યારે સ્પેનીશ જનતાનું પાટનગર માડ્રીડ રોજ ને રોજ લોહી, લોખંડ અને અગ્નિઝળ ઉલેચતું, જગત જનતાની જોડાદતું ખંડિયરનગર બનીતે અડગ બિંદુ હતું. એ મદાનગર પર દુનિયાભરમાંથી લોક આઝાદીની રણકાક બનાવીને આંતરરાષ્ટ્રિય લડવૈયાઓ માડ્રીડના મોરચા પર મરી ફિટવા આંતરરાષ્ટ્રિય દરોગ રચવા આવી ચૂક્યા હતા.

ત્યારે એ પેલું એ મોરચા પર પહોંચવા ઉતાવળા મતો મીલાનની એક હોટેલમાં બેઠો હતો. એને ઇટાલીની ફાસીવાડી સરકારનો એક કાસદ પૂછતો હતો: “તમે અહીંથી ક્યાં જશો ?”

“ફ્રાન્સમાં...પેરીસ એકઝીમીશન દેખવા.”

અને થોડા દિવસ પછી એ પેરીસ પહોંચ્યો.

પેરીસ એકઝીમીશન દેખવાનું નામ લઈને આવેલા સેંકડો લડાવડો અનેક દેશોમાંથી આવીને ફ્રાન્સની સરહદ ટપી જઈ સ્પેનીશ લોકમોરચા પર પહોંચી જઈ લડી લેવા...મરી ફિટવા અધીરા બન્યા હતા.

માનવજાતની માનવતાભરી મરદાનગીની ત્યાં મહેરિવ મંગાઈ ચૂકી હતી. માનવતાની નવી દુનિયાની મહોબ્બતના ત્યાં માંમૂલા રોપાયા હતા. માનવ સંસ્કૃતિનો વિદ્વાસ ત્યાં નવું જ પ્રકરણ લખતો હતો.

એ લેખનના આયુષ્યમાંથી જેવા અધારો બનવા ત્યાં મોરચા પર પહોંચવા ઇટાલીયનો, અંગ્રેજો, ફ્રેંચો, અમેરિકનો, રસોવેનીઓ, મીકો, પોલ, ઝેક, યાહોરીયનો અને બીજા અનેકા અનેક ભાષાઓની એક નેમવાળા ગરવી ગિરા રચતા ઉભરાયા હતા.

“અપભ્રે સૌ સંગઠિત બનીને આપણા સૌના એક મોરચા પર પહોંચીએ.” એ પેરીસ પહોંચીને સૌનો સમાગમ કરતો આંતરરાષ્ટ્રિય જિગોની વાત કરતો હતો, “આપણી ઇન્ટરનેશનલ જિગો બનાવીએ.”

અને એણે આંતરરાષ્ટ્રિય શિગેડના સંગઠનનો પહેલો આકાર ધાર્યો. એ શિગેડ એક લઘાયક સંગઠન બન્યું. એ શિગેડમાં નવા આવતા દેશદેશના લઘાયકોની અવરજવર, તેમનાં લઘાયક ઘટકો, તેમની તાલીમ અને તેમનાં આશુધો તથા ખાણીપીણીનાં પથ સંગઠન રચાઈ ગયાં.

રચેના સોફમોરચા પર પહોંચવાના રસ્તાઓના, ટુકડીઓના, વ્યવસ્થાના નકશાઓ તૈયાર થયા. સમયપત્રકો ધડાયાં. આંતરરાષ્ટ્રિય શિગેડનું સંગઠન એની રાહજરી નીચે તૈયાર થઈ ગયું.

આખા યુરોપ પરથી આ શિગેડમાં આવતા હજારો લઘાયકોને ક્રાન્સમાં અનેક રીતે, અનેક રસ્તાઓથી, ઉતારવા આ સંગઠને અનેક યોજનાઓ તૈયાર કરી. એ યોજનાઓના આંક નકકી કરવા એ યોજનાઓના અંદાજ અને અમલ ગ્રંથવા, ટીટોની ભોમ-ભિતર કારવાહી ક્રાન્સમાં બેસી ગઈ. એ કારવાહીની સુકાન ધરતો ટીટો સ્પેઈનના લોક-સમરંગણ પર પહોંચવા આવેલ યુગોસ્લાવના સેંકડો જુવાનોને વળાવતો કાનમાં દેહેતો હતો:

“જગત જનતાની એ જોડાદના મોરચા પર માર્યા મૂકીને પાછા આવી પહોંચશે ત્યાં તો આપણા યુગોસ્લાવ પર લોક આઝાદી રચવાનો જનસંગ્રામ જાગી ઊઠ્યો હશે.”

અને એક વિદ્યારાજ દિવસ દોડતો આવી પહોંચ્યો.

એ દિવસની મધરાતે આખું બેલગ્રેડનું આકારા વિમાનોથી છવાઈ ગયું. બેલગ્રેડની હવામાં એક લવાનક ધુરધુરાટ ઉભરાઈ ગયો. બેલગ્રેડની મધરાત દંદોળાઈને જાગી ઊઠી. બેલગ્રેડનાં છાપરાં પરથી મધરાતની ઊંઘમાંથી જાગી ઊઠેલાં લોકો આઠાઈને ઝાળખવા ઊભાં થઈ ગયાં.

અને ત્યાં તો કાંઈએ બૂમ ધાકી, “એ તો જર્મન બોંબરો છે” અને આઘાત જેવા એ સમાચાર બેલગ્રેડને ખૂલ્લેખોંચરે સંચરી ગયા. એ સમાચારમાં અજાણખી સાથે બીકતો કંપ બેલગ્રેડના જીવનમાં ઊતરી ગયો. પણ “આપણું નગર તો મુક્ત નગર તરીકે જાહેર થયું છે. અને...” અસંભવ લગતા ખનાવને માનવાની આનાકાની હજુ આશંકાથી દેખતી હતી.

ત્યાં તો વિમાનોએ ડૂબકીઓ ફેવી શરૂ કરી. બેમાં થયેલાં લોકોનાં મોળાં પર જોઈ વરસવા માંડ્યા. બેલગ્રેડનું સ્ટેશન ચીસો પાડતું ઉંખરી પડ્યું. બેલગ્રેડની જમારતોની દિવાલો સાઈ, જવા લાગી. બેલગ્રેડનો લોકસમુદાય મોતથી બચવા મહાંતી ઓથે બરાઈ જઈને મરવા લાગ્યો. બેલગ્રેડના રસ્તા

પર બોલીની સેરા કરવા લાગી. બેલબેડની છત્તી પરથી અગ્નિશિખાઓ ઊઠવા લાગી.

બેલબેડ નગરમાં મહાંના ઘસામાં સતેલા ચહેરાઓ સાખ પૂરતાં હતા, “એ જ જર્મન વિમાનો છે.”

બીજા નંબરનું વિશ્વયુદ્ધ હવે યુગોત્સાવના પાટનગર પર પહોંચતું હતું. નાસ્ત્રી બર્બરનાં બોંબરા હવે બેલબેડ પર આવી પહોંચ્યા હતા.

“આપણે હવે આ વિભાગ છોડી દેવો જોઈએ, રેશન પરનો બીજો હલો આવી પહોંચે તે પહેલાં...અને તે પહેલાં જ આપણે મીટોને સ્થપી મારવો જોઈએ.” એક ભોમહિતર આવાસમાં પાવડે, એના ભોમહિતરે કહેતો હતો, “એના રહેઠાણ પર તો બધું બેસી ગયું છે...કદાચ મીટો જીવતો રહી નહિ હોય...” બોલતા મે જલ્દી ગમગીન નગર નાખતા ચાલ્યા ગયા.

“આવધાન ઘડીને જાગે...અને હું જ આવી પહોંચું છું...મીટો મરે નહિ...એ આવાસ નીચે આપણું મજબૂત બોંબડું છે...અને આપણું હથિમારોના ભંધાર પણ...” બોલતો આગેવાન પેલા જલ્દીની પાછળ રવાના થવા નીકળ્યો. એને નીકળતાને અંદરના એક સાથીએ અટકાવ્યો “પોલીસ આવી પહોંચશે તો !”

અને પેલો ખડખડાટ હસી પડ્યો, “એ તો પહેલે જ ધાકે દરમાં દોડી ગયા હશે...અથા બહાદુરો...પણ એ બહાર નીકળે તે પહેલાં જ કદાચ જર્મનો આવી પહોંચશે. આપણે એકદમ ઉતાવળ કરવી જોઈએ.”

પછી એક ઘટાઈ ગએલા બોંબરા પરનો બોજ કટલાએ લોકા ઉતાવળા દૂર કરવા મંડી પડ્યા હતા. એ બોજ નીચેથી ઘટાપલાં હથિમારોના ભંધાર બેગો એક પડછંદ દેહ સળવળતો બેઠો થયો. એક અહોભાવ સૌ પર છવાઈ ગયો. પેલા બેઠો થતો આકાર આરતેથી ઊઠ્યો અને હસ્યો, “ઠીક થયું તમે મને કાઢ્યો તે...મારે આવી રીતે દેનાઈ નહોતું જવું.”

પછી જીવતા રહેલા ક્રાન્તિકારીઓની ઉતાવળા કમિટિ બેઠી, અને ઉતાવળો નિર્ણય ધડીને બેઠી,

“જર્મનો આવી પહોંચતા હશે...જે આયુધો સેવાય તે લઈને આપણે તાબડોતગ આપણા જંગલ-આવાસમાં જીવતા રહેવા અધાએ પહોંચી જવું જોઈએ.”

પછી જંગલના આવાસની કિનારી પરની એક ખૂંપડીમાં પાંચ સાથીઓ સાથે ટીટો આવી પહોંચ્યો ત્યારે એ ખૂંપડીમાં રહેતો બેરુખ યુગોસ્લાવ પર આવી પહોંચેલી જર્મન ચઢાઈ વિષે કશું જ જાણતો નહોતો એટલી એ ચઢાઈ વિજળાવેગી અને અચાનક હતી. એ ટીટોના અવાજમાં નવા રાખેને અજાણીથી સાંભળી રહ્યો. બાજસુધી અનેકવાર ટીટો એના મહેમાન બન્યો હતો. પણ આજે હતી તેની સખત રેખાઓ એના ચહેરા પર એણે ક્યારેય દેખી નહોતી. આજે જેવો સંભળાતો હતો તેવો ધીર ગંભીર પણ ગહન જેવો અવાજ એણે ક્યારેય સાંભળ્યો નહોતો.

“ મેન્ડીય તું પાછો બેલગ્રેડ જ અને ત્યાંથી આપણા જંગલની ગુફાઓમાં હથિયારો રવાના કરવાનું શરૂ કરી દે... એકધારી રીતે... હેવટ સુધી... અને ખીસો-ચોલધર આપણો પહેલો કાકાર બનશે... પછી ત્યાંથી આગળની પાત હું સમાલી લઉં.”

એવો યુગોસ્લાવ પર નવો કાળ જિગી નીકળ્યો. યુગોસ્લાવનાં જંગલોમાં નવી હીલચાલ સંચરતી ચાલી. યુગોસ્લાવનાં ભોમભિતર ઘટકોની ભાળ કાઢતો ટીટો બેલગ્રેડની નજદીકના જંગલમાં કાન્તિનાં પહેલાં એધાણું ગોઠવી રહ્યો.

પણ બેલગ્રેડમાં જ્યારે મેન્ડીય પહોંચ્યો ત્યારે આખું બેલગ્રેડ નગર જર્મનીની આણુ નીચે પડ્યું હતું. બેલગ્રેડ પર જર્મન ચોકી પહેરા ગોઠવાઈ ગયા હતા. બેલગ્રેડનો કારભાર જર્મન હકૂમતની કારવાહી ચલાવતી હતી.

એ કારભારે બેલગ્રેડનો કબજો લેતાં પહેલાં પાણીની ટાંકીઓ ઉરાડી દીધી હતી. એટલે બેલગ્રેડની વસ્તી કાન્યુબ નદીનાં મેલાં પાણી પીને રહેતી હતી. પણ જર્મનો માટે ચોકખું પાણી લેવા મોટી મોટરટ્રકો રાજ રવાના થતી હતી. એ કામગીરીનો મુખ્ય આગેવાન મેચાક હતો. જર્મનોની એ કામગીરી બખવવામાં એણે તનતોડ મહેનત અને પ્રામાણિકતા દાખવ્યાં હતાં. કાયર ધિગેડનો એ એક વખતનો આગેવાન ક્રાઈવર આજે મોટર ટ્રકોની લગાર હાંકતો રાજ પાણી લાવતો હતો.

જર્મનોએ આનંદ પામીને એને બેલગ્રેડની બહાર જવા આવવાનો પરવાનો લખી દીધો હતો. એના કબજામાં પેટ્રોલનો સાગ એવો જથ્થો હતો.

પણ ટીટોનાં પુરાણાં ભોમભિતરનાં સંગઠનનો એ કાયર ધિગેડનો કામદારોનો આગેવાન હતો. મેન્ડીયે ઘોડેની નવી કમિટિમાં એ જ મુખ્ય હતો.

તેથી પાણી ભરવા જતી ટાંકીઓમાં જંગલના પહેલા બોમ્બિતરમયક ખીલો પોણ પર લઈ જવાનાં હથિયારો એ ટાંકીઓમાં ખસડતાં હતાં. એટલે જ ખાલી મનાતી ટાંકીઓ જતી વેળાએ પાણી ભરીને પાછી આવતી તે વખત કરતાં વધારે ભારે હતી.

એટલે જ એક ખાડી પર જર્મનોએ કામચલાઉ નાખેલો એક પોન્ડુન પુલ એક વાર એક મોટર લોરીના ભાર નીચે હેડા પરથી મરડાઈ પડ્યો. એક મોટા ધડાકા ટાંકીની અંદરથી દ્વચમચી ઊડ્યો. આઘાત પામેલી જર્મન ચોકીના પાસેના સૈનિકો, દોડી આવ્યા.

પણ ત્યારે મેન્ડીય ખીલો પોણ પર તાકીદે ખચર પહોંચાડવા ભાગી ચૂક્યો હતો. પાછળની મોટર ટ્રોકા હથિયારથી ભરેલી ગિરફતાર યંત્ર હતી. મેચાક પણ ખીળ વીણ સાથે ગિરફતાર યંત્ર ગયો હતો.

પછી જર્મન જલ્લાદોનું યાતનાધર આ એકવીસ મરજવા પર યાતનાઓ વરસાવવું તૂટી પડ્યું. યાતનાધાર નીચે શરીરનાં અંગેઅંગ પર પીડાઓ પાથરતા જલ્લાદોના સવાલમાં એક જ જવાબ છવનની લાનદશામાંથી સરી જતો સંભળાયા કર્યો.

કેવો એ પ્રયત્ન પ્રતિકાર હતો ! માહીતિ આપવાનો આવો પ્રાણુવાન નકાર સાંભળતા નાઝીજર્મનો લોકજનતાના પ્રાણુનો પહેલો પરચો પામતા હોવાનું બનીને તૂટી પડતા હતા.

પછી જર્મન અદ્યક્ષતાના ન્યાયે આ અણુનમ એકવીસ માનવોને વીંધી નાખવા ઊભા થયાં. એકવીસ અવાળો ઝીલતા દીટોની રણહાક મજબૂતા યુગોસ્લાવના એકવીસ દીકરાઓએ આખા બેલગ્રેડ પર આઝાદ યુગોસ્લાવની રણહાક સંભળાવી.

ત્યારે ૧૯૪૦ નો મે મહિનો શરૂ થયો હતો. ત્યારે દીટો જર્મનોની ચોકીઓ વઘાવીને બેલગ્રેડ નગરમાં પેહો હતો.

ત્યારે યુગોસ્લાવનો સૌથી વડો રેમોન્ટ ડો-ઈવાન રીમર બેલગ્રેડમાં છૂપો રહેતો હતો. એણે વીણ વરસ પહેલાં યુગોસ્લાવની આઝાદીની લડતની રાહચરી કરી હતી. આજે યુગોસ્લાવ પર બોમ્બિતર ઘટના ધડીને જવાબામુખી પર અડવાની મસલત કરવા દીટો ડો ઈવાન પાસે આવી પહોંચ્યો હતો.

અને બંનેએ આખા યુગોસ્લાવ પર જર્મનો સામે જંગલી કરવાની લોકગ્રેહાદ અને ઝેરીતા હીલચાલની આખી રૂપરેખા અને વિગતો ધડી કાઢ્યાં. જર્મનો સામે જતી-જંગ બેલગ્રેડનો લોકગ્રેડનો સંયુક્ત ધડાચો.

અને સંયુક્ત પ્રજાપક્ષી રણહાક લઇને ટીટા રવાના થયો.

પછી ૧૯૪૧ ના જુનના ૨૨ મા દિવસે હિટલરે રૂસ દેશ પરના બે હજાર માઇલની સરહદો પર આક્રમણ આરંભ્યું તે પહેલાં ખરાબર એક વરસથી યુગોસ્લાવનાં ગામેગામ અને નગરો પર ડો-ઇવાન અને ટીટાની સંયુક્ત યુગોસ્લાવની રણહાકનાં જાહેરનામાં લાખોની સંખ્યામાં જીર્યાં.

આખા યુગોસ્લાવનાં દેશલક્ષ્મી દીકરા દીકરીઓને ગેરીલા એકમોનો પ્રતિ-
કાર રચીને ફાસીવાદને મારી દેવાવાનાં રણદુર્લભિ યુગોસ્લાવ પર
ગાજી જાયાં.

૧૯૪૧ ના એપ્રિલમાં જ ટીટાની રણહાક ગજવતા ગેરીલા હરોળ સ્લો-
વેનીઆમાં રચાઇ. એપ્રિલના ૨૦ મા દિવસે જર્મન આક્રમણખોર સામે સ્લોવે-
નીયન મોરચો રચાયો અને ખુલ્લો થયો.

૧૯૪૧ ના જુનના પાંચમા દિવસે સરખીઆમાં ખાલજીવો આગળ લાંતી
ગેરીલા ટુકડીઓએ જર્મનો પર હથેલી કર્યો. ત્યાંની પર્વતમાંથી ગેરીલાઓની
શવણીથી જીવતી બની ગઈ.

પછી જુનના ૨૨ મા દિવસે હિટલરે રૂસદેશ પર ચડ્યો.

પણ જુલાઈની અધવચમાં ટીટાના ગેરીલાઓની પાંચ હરોળો મોન્ટેનીગ્રો પર
તૂટી પડી. આખા યુગોસ્લાવ પર લોકજેહાદનો ભુંગીયો વાગ્યો. યુગોસ્લાવની
કામદાર-કિસાન જનતાએ નવાબાનની રાણીમાં સળગી જઇ દુધમલ દીકરા
દીકરીઓને જંગલોમાં વળગ્યાં. રણહાક અનેલા ટીટાના નામનું રજોપું દેતાં
યુગોસ્લાવનાં માવતરો ગેરીલાઓના દણોપાણી અને ખચાવની હરોળો બનીને
યુગોસ્લાવની ધરતી પર પથરાયલાં દુવા દઈ રહ્યાં.

યુગોસ્લાવ પર જનજેહાદની ઐતિહાસિક છબી ખૂલ્લી મૂકાઈ. યુગોસ્લાવ
પર ચાર ચાર વરસનો લોકસંગ્રામ જવાયો. યુગોસ્લાવ પર જનતાની આઝ-
દીની રણહાક અગ્નિ પરીક્ષામાં ઊતરી ચૂકી. એ રણહાકના પ્રાણનો જીવ્યો
હોય તેવો યુગોસ્લાવની જનતાનો બાહકન પ્રદેશ પર એક લાલ તારક જીવ્યો.
એનું જ નામ ટીટા.



સ્વાધીનતાને સત્કાર

[સ્વાધીનતા કોને નથી સ્પર્શતી ? ' સંસ્કાર ' મુદ્રણ વગેરે વ્યવસ્થાને અસાધ્યે ખાસ અંક પ્રકટ ન કરી શક્યું. પરંતુ લેખક અને કવિઓ દેશની લાગણીનાં સ્પર્ધન જીવવામાં કદિ પાછા પડ્યા નથી. અમને મળેલી અનેક કૃતિઓમાંથી શક્ય તેટલી સાનંદ અને રમૂ કરી છે. એ નિરાંતરાળી દષ્ટિ અને લાગણીઓને અમે આપણી સહુની એક જ શુભ ઝંખનામાંથી બિહતી કર-સંપત્તિ તરીકે આવકારીએ છીએ.]

•

નવા પંથ પર ચલો

— મગનલાલ આંદલિયા

જુનો કેડીઉં તથા હંસલા
 નવા મારગે ચલો,
 હંસલા, નવા પંથ પર ચલો !
 તૂટ્યા કાયની તથા કટકીઉં
 સાચાં મોતી ચરો
 હંસલા, જુના પંથ પરહરો !....હંસલા !...
 ધરતીનાં અરણ્યં સૂકામાં,
 સૂકામાં જો ચરો;
 જીવન પર જમહૂતો જેની
 નમી શોષક જળો...હંસલા !...

અને સંયુક્ત ધંડાવતી રણહાક લઈને દીટા રવાના થયો.

૧૯૪૧ ના જુનના ૨૨ મા દિવસે હિટલરે રૂઝ દેશ પરના એ હજાર માણસની સરહદો પર આક્રમણ આરંભ્યું તે પહેલાં ખરાબર એક વરસથી યુગોસ્લાવનાં ગામેગામ અને નગરો પર ડો-ઘવાન અને દીટાની સંયુક્ત યુગોસ્લાવની રણહાકનાં જાહેરનામાં લાખોની સંખ્યામાં ઊડ્યાં.

આખા યુગોસ્લાવનાં દેશસક્ત દીકરા દીકરીઓને ગેરીલા એકમોનો પ્રતિ-
ધાર રચીને ફરસીવાદને મારી હટાવવાનાં રણદુર્દ્વલિ યુગોસ્લાવ 'પર'
ગાજી ઊઠ્યાં.

૧૯૪૧ ના એપ્રિલમાં જ દીટાની રણહાક ગળવતા ગેરીલા હરોળ સ્લો-
વેનીઆમાં રયાઈ. એપ્રિલના ૨૦ મા દિવસે જર્મન આક્રમણખોર સામે સ્લોવે-
નીયન મોરચો રચાયો અને ખુલ્લો થયો.

૧૯૪૧ ના જુનના પાંચમા દિવસે મરખીઆમાં ખાલ્કોવો આગળ લાંબી
લેવા દુકડીઓએ જર્મનો પાં દરેકો દુર્યો. ત્યાંની પર્વતમાળ ગેરીલાઓની
વશીયતી હવતી બની ગઈ.

મુક્તિદિન

-ઉશનસૂ

['મુક્તિદિન,' '૧૫-૮-૪૭ નું પ્રસાદ,' 'નવા વિશ્વસહતના સર્જકને' અને 'પ્રસ્થાન' એ ચાર કાવ્યોમાં કવિ સ્વાતંત્ર્યના આંતરિક મૂલ્યોની અમૂલ્ય કથે છે.]

મુક્તિદિન

એકેકેએક સ્વતંત્ર આજ નિજના ઉત્કર્ષ અર્થે, હવે
આવો માનવીસંઘ ગીત નિજનું ગાઈ ગગનવો દિશા
હર્ષોન્માદ સ્વરે બરો ગગનનું પહોળું પવાણું પ્રિય
માણો મુક્ત હવા, સુમુક્ત સઘળું આજે નિસર્ગે થતું.

આજે સિંધુ સ્વતંત્ર તું, ગરજજો તું સ્થૈર, ના કોઈની
આજે માલીકી તાહરાં જલપરે, તું મિત્ર માનવ્યનો
આજે કોઈ પ્રગતિ, રાષ્ટ્રપણ ના, આજે કુટુંબીજનો,
આ મેળો વસુધાતલે, ઊજવળો સ્વારાજ્યનો ઉત્સવ

આજે દીન દસિત એ પતિત ના, સૌ એવડા પ્રેમથી
રહાઈ એ કર નીકળો, નવ રહો આ કૂચમાં કા પીછે,
આજે ના ફરમાન, કોઈ ઉપર કોનો નથી હક્ક કો.

ના કો બંધ રહે જુઓ, ન બરૂંદો, ખુલ્લા મહા નીકળો
રૂંદે બધાયલી માત્ર વૃદ્ધિ, રૂંધતી એકા પરાધીનતા.

હાવાં આજ ચક્રી વિમુક્ત સફળ પ્રાણે તનો ને મન
આજે શક્તિ વિમુક્ત નિજનિર્ગમી જાણા સિતિર્ને લઈ

પ્રસ્થાનો કરશે સુમંગલ દિશે, આને બૂખ્યા પામશે
સૌના જેવું જ બોજનેપિસત અને નાગાં, અનિકતન
પહેરી વસ્ત્ર રુડા ધરે નિવસશે, ને પ્રેમ પોતે હવે
સૌના અંતરના બધા અવગુણો સંમાર્ગે દંડથી.

આને પૃથ્વી પ્રસન્નશે રસક્રમે, આને ઋતુઓ બધી
પોતાનું વિતરી સુમંગલ ક્રમે ઋતંબરા સર્ગશે.

આને જીવન સુંદર, ક્ષિતિશ્રીયે આને વધુ સુંદર
છે તેથી અદ્ધા રૂપે વિજસશે આને મહાસુંદર ।

પંદરમી યોગસ્થનાં પ્રભાતે

જીવ્યો બિધાયું કે પ્રભાત નહિ ? ખોલી ને ખારણાં,
શીળા સુરભિ દહેરીઓ નીકળી કે ઉપવાયુની ?
નિદ્રાજ નરી ડાકિયું કરી ઉઘાડી ખારી ચકી
હંમેશ કરતાં પ્રસન્ન હીસતી ન પ્રાચી દિશા ?

યુગોયુગ સર્માં અસંખ્ય વરસોનું દાસત્વ લે
જતી રજની આ, પ્રભાત ફટશે મહાસુક્રિતના
મહોત્સવ સમુદાય, સુવર્ણતણી પાંખ ધારી ઉપા
ધડીકે મહી બિડશે ફડફડાવી, છેલ્લી નિદ્રા
ગુલામી તણી આજની સકલ આપણી લગ્નભગ
જવાય ખૂટી આવી, અર્ધ ધડીમાં જ સૌ આપણે
સ્વતંત્ર હૃદય, નવા મળસકે નવા વાસુમાં.

નવેશો તમને કશું જ રજમાન આશ્ચર્ય કે ?
રખે વિદ્યગ્રાણનાં યુગયુગો રહ્યાં પિંજરે
બીડે ન નવલા પ્રભાતમહી, છોડી મૂક્યાં છતાં
ગને બધા રહે ન કે બૂલી ગયાં અનબ્યાસથી
સ્વતંત્ર બિડુ અસીમ મહી પાંખ વીંઝી વીંઝી ?

જિહો પડી ગયું પ્રભાત, સહુ ખોલી દો બારણાં
બહાર નીકળો બધાં, પડી રહે ન બધાયલાં
નવો પવન માલુવા સહુ ચલો ફરી ખુલ્લા મહો.

અરે, પલું બધું જ આમ ક્યમ મ્હાન જેવું દીસે ?
દીસે ગગન મ્હાન, પ્રાચી પલુ મ્હાન મેલી દીસે
ગંધો પવન સાવ બાંધે પડી કે પંખા મુખ શો
તરુવર હલે ન પલું મહો, ડાળ કે શખરે
પડી ધરધરે ગયા ફરકતા ય રાષ્ટ્રધ્વજો
પ્રભાત કુસુમો ય તે અરધ જીવડો ને પછી
ખૂલેલ અરધી કળા સમ રલાં, ન પૂરા ખૂલ્યાં.

જરીક ખીલીને અરે, અટકી આ સત્તુ યે ગઈ
રલાં સકળ પંખીગાન, ઊરનાં ગળે આવીને.
બધી અરધ કાઢીએ કરી દઈ ધન દર્શની
અરે, જગત શોકદિન અહ ! આજ પાળે છ શું ?

(ત્યહો બીંતપરે નિહાળ્યું : હસતા નથી મહાતમા
: ગંભીર : કંઈ શોકનાં ધન દીસે છરાયાં મુખે.)

હમેશ હસતા તમે મુખથી બોખલે બાપુજી !
સદા સરેલ કે શિશું સમ પ્રસન્ન અત્યોન્નવે
અહો, સકલનાં ઉરો દલદલે વીધી નાખતી
ઉરો કંઠેલુ મર્મનાં ય પીગળાવતી, ગંભીર
સમુદ્રતણાંતિને ય મથી નાખતી આપની
રહી નીંતરી આંખ શોકમય ખિન્ન ચશ્માં પૂઠે.)

અહો ! જનની ભાંકુએ જ મળી રહેંસી નાખી (પિતા !)
હવેજ જનની તણા અરધ ભાગ કે રોટલા-
તણા અરધ દૂકા સમ જ હાથ વહેંચી લીધા !
તમારી જનનીપ્રીતિ ત્યહો જ હાથ ! સો સો જિહા
ચક્રી ચક્રિતા થઈ, નિજ સ્વકીય માબેમમાં
અગમ્ય પરદેશી રે થઈ ગયાં લુઓ ! ભાંકુમાં.

તમે સંસ્કૃતવિદ્યાના નગરવાસી, તે એ પિતા !
 યંયા નિજ ઘરે વિદેશી કંઈ કેટલા ખંડમાં !
 તમારી પ્રીતિનો પિતા, અધિવમાત આદ્યા તણો
 બૂલેલ તમ બાંકુડાં તમ હરે અધિકારને !
 ન આજ દિન મુક્તિનો તમ મુખે જ્યહીં ખિલતા
 જ્યહીં લગણુ આપના મુખપરે રહે ખિલતા
 ત્યહીં લગણુ મુક્તિનો દિન હજી અમારો હરે,
 ન આજ દિન મુક્તિનો, નવ હજી સ્વપાયુ પિતા !
 તમારું અહીં રામરાજ્ય હરસોઠ કરે ઉરે.)

નવા વિશ્વઋતના સર્જકને

હું તારા ઉરને પરાજિત થવા દે પ્રેમથી સર્વથા
 ને એ પ્રેમ બહે સુશાસિત થતો નિષ્પક્ષના દંડથી
 તારો દંડ રહો સદાધૃત અહીં કલ્યાણુ કરે કરે
 ને કલ્યાણુ કહો વિશુદ્ધ તપના સંમાર્જને ને ઋતે.

તારા શાસનમાં પ્રકુલ્ય બનજો સૌ શાસિતોનાં મન
 હે સજ્ઞા નવમાનવી ઋત તણા સત્વરના વર્ધક !
 તારો થાવ યથાપ્રયત્ન, જાણું થાઓ દિશા આસન
 બધોચ્છેદક, સામ્યપ્રિય, સધળા અનુતના મર્દક !

પ્રસ્થાન

હો સત રસિયાં, હો સત રસિયાં

આયાની સંગે

રહેશું તો રહેશું એવા સાયાની સંગે.

- કષ્ટે કષ્ટે રહેવી હાં યાને સત્પતણી અવહેલા ?
બાંધો ગઠરી, બાંધો કમગિયાં, ઊંચકી લો સૌ થેલા
રે નીકળો, ચાલો સંધે-હો.

કહી દો લોકોને જે પાછળ પીડ કરીને બિમા

‘આમાં તમ પર જાળ નથીડો, આહ નથી, મનસૂઆ

રે નીકળો જીવન જંગે-’હો.

ન્યાં શ્રમનો મહિમા સહુ જાણે શુદ્ધિતણીય પ્રતિજ્ઞા

ન્યાં શાસન સમતાનું ચાલે, પ્રેમ મહી દદ નિજા

દવિષ્ટ એ જ દિગતે-હો.

ન્યાં રખણેનાના દંડ નથી, અસ શાસન અટુત સામે

અંતરની વાણીનાં આસન સતસુદરને પામે

જે વેણ વાય તિલંગે-હો.

જે જાગ્રત રહે, પ્રાતરમાં સુપુષ્ટને ઉદ્બોધે

જે સંગાથે રાખો અવિરત નવ પ્રસ્થાનો શોધે

તે જન સંગ ઉમંગે-હો.

ગુલામી ગઈ ?

હવે ક'ંગાલિયતને દુર્દશા : જશે ?

- રતિલાલ 'અનિલ'

[આગ્રહ નમ્રમ]

દિવાળી : ધંદના તહેવાર તો હરસાલ આવે છે !

-ગરીબો પણ ખુશી તહેવારની દિલથી મનાવે છે,
નિરસતા નિત્યની ત્યાગી, હૃદયનું શુભ ખિલાવે છે.
ગરીબોના જીવનસમ હોય છે ખુશી ૫ દુઃકજીવી,
દિવસ તહેવારના જતા ખુશી ૫ જામ છે ચાલી.
દિવાળીના લીપક ને ચંદ્ર ધંદનો ખુશ કરે છે, પણ,
ગરીબોના જીવનમાં રાશની લાવી નથી શકતા.

હમારી આશ આપીને હમી જતા એ તહેવારે !
હતાયા અંતમાં આપી જતા ખોટા દિલાસાઓ !
રહે છે વાદળાં ઘેરાયલાં ગમનાં હમેશાં જ્યાં,
હદી એકાદ વરસી વાદળી ત્યાં હર્ષની તો શું ?
હમેશાં તો જીવન-ઉલ્લાસનો દુઃકાળ વર્તે છે !

જીવન સંગ્રામમાં અવસાન પામે લાગણીઓ જ્યાં,
સરસતામય જીવન સૌંદર્યને માધુર્ય હોયે ક્યાં ?
મધુરી લય નથી એમાં મધુરો ખોલ નવ એમાં,
ગરીબોનું જીવન સંગીત છે : ઘોંઘાટ-કકર્શતા.

પુરાતન લગ્નતાની કલ્પના આનંદ આપે પણ,
સનાતન શૂંષ્ણ એવા કાલ્પનિક આનંદથી મટશે ?

જીવનનો ધર્મ સાચો દેહનો એ ધર્મ પણ સાચો,
હૃદયની શૂંષ્ણ સંતાપે પૂરાશે પેટનો ખાડો ?

—મનાવ્યા આજ સુધી એમને બધન બતાવીને,
ગુલામીને શિરે કંગાલિયતનો દોષ દોળાને.

ગુલામી ગઈ! હવે કંગાલિયતને દુર્દશા : જાશે ?
ગરીબોનાં જીવનમાં શું હવે આનંદ રેલાશે ?

હવે હાશે નહીં કાઈ દષ્ટ ખોટા દિલાસાઓ,
હવે તો સાબિળા શકશે નહીં ખોટા ખુલાસાઓ :
સહી શેકશે નહીં તેઓ હવે આઝી નિરાશાઓ !

દિવાળી હંદનાં તહેવાર તો હરસાલ આવે છે !

અપૂર્વ ક્ષણ આજ

— હસિત : ખૂચ

વધાવ ઉર મોકળે, પચિક હે ! ઉપા આજની !
અતેક પ્રગટી શમી ગઈ હશે નિદાળા ઉપા,
અપૂર્વ ક્ષણ આજ આ ઉદયની પરન્તુ મુદ્દા;
કૃતાર્થ એવ થા ધરી સસર ગીતની અંજલિ !

તમિસ ધન કંટકે વિકટ વાટ ખૂંદી, ગયાં—
હશે ચરણ અંગ સૌ તવ છુંદાઈ, ઘેરાં હશે—
શ્રમે નયન તાહરાં, વ્યથિત કંઠ સૂકો હશે,
નસેનસમહોં હશે વિકલતા, હશે તાહરાં—
ગયાં સહપ્રવાસીઓ મહીંથી કાઈ ત્યાગી તને,
વળી વસન ના; હશે બટકું રોટલો ના ખમે,
અરે ! ચિર સુધુષ્ત પદ્ય તવ આત્મ કેરું હશે—
હજીય શકતું ન લોચન ધરી પ્રકાશે નવા !

વધાવ તદમી ઉપા; પચિક હે ! ઉપા આજની—
હતી નવ ઊંચી કંઠી; નવ જવી હવે અંધારી !



વિવાહ રૂઢિના વણાટ

‘સંસ્કાર’ માટે ખાસ

લેખક : મહાપ્રાંહિત રાહુલ સાંકૃત્યાયન

સમય અનુસાર સમાજ હંમેશા બદલતો આવ્યો છે. પરંતુ, જુદા જુદા કાળ અને દેશમાં વારંવાર બદલાતા સમાજનું રૂપ પારખવું મુશ્કેલ છે તેથી સામાન્ય લોકો આ પરિવર્તન સહેલાઈથી સમજી શકતા નથી. ઘણાં સંસ્કારો અને સમજી માણુસો પણ વર્તમાન રૂઢિઓને અનાદિ કાળથી ચાલી આવતી સનાતન પ્રથાઓ માની બેસે છે.

ઉત્તર ભારતના કોઈપણ રહેવાસીને-પછી તે શિક્ષિત હોય કે અશિક્ષિત-આજે તમે કહેશો કે મદ્રાસનાં હિંદુઓમાં તો શું પણ કટ્ટર બ્રાહ્મણોમાં પણ મામા માથી તેમજ દેવનાં બાળકો વચ્ચે બેટી વહેવાર ચાલે છે, અરે પોતાની સગી બહેનની પુત્રી જોડે પણ લગ્ન કરી શકાય છે તો એ વાત તેમના માન્યામાં જ નહિ આવે ! જો આ ઉત્તર-વાસીઓએ થોડાં ઘણાં સંસ્કૃત પુસ્તકો વાંચ્યા હશે તો કદાચ તેઓ મામાની દીકરી જોડે લગ્ન થઈ શકે એ વાત માનવા તૈયાર થશે ખરા, કારણ કે તેમણે વાંચ્યું હશે કે અભિમન્યુએ પોતાના મામાની દીકરી વત્સલા જોડે લગ્ન કર્યું હતું. કૌરવ પાંડવોનાં વંશમાં તો આવા બીજા ઘણા દાખલાઓ મોજાદ છે. મોમાંસકો પણ કહે છે કે :

માતુલરૂપ સુતામ્ ઉદયા

સગોષ્ટ્રામ્ ષ સર્વિષ્યામ્

... ..

ત્યક્ત્વા ચાંદ્રાયણં ચરેત્ ।

(મામાની દીકરી, સગોત્ર અને સર્વિંડ કન્યા સાથે કોઈએ લગ્ન કર્યા હોય તો તેને છૂટાછેડા આપીને ચાંદ્રાયણ મત રસ્તું જોઈએ.)

પરંતુ, મદ્રાસી બ્રાહ્મણોની, બહેનની દીકરી જોડે વિવાહ કરવાની વાત સાંભળીને તો દરેક ઉત્તરવાસી લાંબી ઉઠશે કે “હિંદુઓ આમ કરી

એકે જ નહીં ! દેશ અને કાળની આવી પરસ્પર વિરોધી લોકરૂઢિઓનું સમાધાન કરવા માટે જ તો કહેવાય છે કે, “દક્ષિણે માતૃલિપ્તયા” અને ‘હસ્તે માંજળી ધનમ્’ સ્વીકાર્ય છે. આવા આવા મતભેદો તો આપણે આજે આપણી નજર સામે જોઈ શકીએ છીએ. તો પછી, હજારો વર્ષોમાં વિસ્તરેલી પરંપરાનો વિચાર કરવા જતાં કેટલાંક મૂળભૂત પરિવર્તનો નજરે ચડે તેમાં શી નવાઈ ?

એક જમાનામાં જે પ્રથા, ધર્મનાં અભિન્ન અંગ તરીકે દેખા દે છે, તે જ બીજા જમાનામાં મહાપાતક તરીકે હસ્તૂત થતી દેખાય છે. કેણુ નથી જણાવું કે વૈદિક કાળ અને ત્યારબાદ પણ અમુક વખત સુધી, ગૌમાંસ માત્ર વૃદ્ધમાં જ નહિ મોટી મિજબાનીઓમાં પણ છટથી વપરાતું. પ્રાતઃસ્મરણીય મહારાજ રતિદેવ સાંકૃત્યાચનની ભોજનશાળામાં, મહેમાનોની પરીણાગત કરતી વખતે દરરોજ બપોળે હજાર ગાયોનો વધ કરવામાં આવતો હતો ! (મદન્યાનિ ષષ્ઠેત્તે, દ્વે સદસ્રે ગગન તદ્...*)

પરંતુ આજે જમાંનો કેટલો બધો બદલાઈ ગયો છે ! અને લોકોને કહેવાની ‘તો વાત જ’ શું કરવી ? જો હું પોતે, સંકૃતિ ઋષિનો વંશજ સગોત્રાને જાહેર આ વાત કહું તો તેઓ મને ખાયા જ દોડે ! તેમાં મારા ગુજરાતી સગોત્રીઓ જેવા કે કંડોળીઆ બાહણો, રિગુણુ જોશીઓ, મેડતીઆ બાહણો તેમજ ઔદિયમાંનો ગુર્જર ગોળ પણ પાછો પડે તેમ નથી ! આ વાતથી એક વસ્તુ તો સિદ્ધ થાય છે જ કે આપણા આચાર વિચાર, ભક્ષાભક્ષના ખ્યાલો તેમજ વિવાહ પ્રથાઓ હંમેશ અચલ રહ્યાં નથી.

મહાભારત અને બીજાં પ્રાચીન ગ્રંથોને જોતાં તો એમ પણ લાગે છે કે, એક સમય એવો હતો કે જ્યારે, વિવાહ સંસ્થાનું અસ્તિત્વ જ નહોતું. ઉદાહરણ તરીકે હાંગરીમાં જ તેમની પત્ની બીજા કોઈ ઋષિનો દાથ બાંધી ચાલતી દર્શ એ તેના પુત્ર શ્વેતકેતુથી ન બેવાયું.

તે માતાને રોકવા દોડ્યો. પણ તેના પિતાએ તેને તેમ કરતા અટકાવ્યો અને પત્નીના આ વર્તનને સંનાતન ધર્મ ગણાવી પુત્રનું સમાધાન કર્યું * મહાભારતના કહેવા પ્રમાણે તો આજ શ્વેતકેતુ ઋષિએ વિવાહસંસ્થાની સ્થાપના કરી છે.

* મહાભારતમાં.

x મહાભારત : અનુશાસન, પૂર્વ ૧૦૨

ન્યારે વિવાહસંસ્થા સ્થાપી ખની ગઇ. ત્યારે પણ કોણે કોની જોડે વિવાહ કરવો તે વિષે કોઈ ખાસ બંધનો ન હતા. ખૌધ ત્રિપિટક અનુસાર ઇક્ષ્વાકુ રાજાના દેશનિકાલ કુમારોએ પોતાની સગી બહેનો જોડે લગ્ન કરીને શાક્યવંશનાં ખીજ રાખ્યાં. આજ વંશમાંથી ગૌતમ બુદ્ધ પાક્યા છે. બ્રહ્માના પુત્ર દક્ષ પ્રજાપતિની કન્યાએ પોતાના પિતામહ જોડે (બ્રહ્મા જોડે) લગ્ન કર્યાં તે વાત પુરાણ પ્રસિદ્ધ છે.

ધરાનનાં સાસાનિ રાજવંશમાં બહેન બાઇ વચ્ચેનાં લગ્ન પ્રચલિત હતા. સિયામના રાજકુળમાં તો આજે પણ આ પ્રથા ચાલે છે. ગ્રામીન કોળમાં વિધવા બાબી દિગ્ગેર જોડે પુનલગ્ન કરે તે તો તદ્દન સાધારણ વાત હતી. ખરી રીતે તો દિગ્ગેર શબ્દની ઉત્પત્તિ જ તે સંબંધની સાક્ષી છે. દ્વિતીયવર-દ્વિવર-દેવર-દિગ્ગેર-દિગ્ગેર.

‘વિધવા’ અને ‘દિગ્ગેર’ આ શબ્દો અને તેની પાછળના બાવો આર્યો ભારતમાં આવ્યા ત્યાર પહેલાંના છે એમ લાગે છે. હિંદી આર્યો અને રશિયન આર્યો ન્યારે એક સાથે રહેતા હતા ત્યારે પણ આ પ્રથા ચાલુ હતી એ વાત રશિયન ભાષામાં આજ પણ પ્રચલિત છે. તે ‘વદવા’ અને ‘દિગ્ગી’ શબ્દો પરથી દેખાઈ આવે છે. અને ‘વિધવા’ એ શબ્દ તો અંગ્રેજી ભાષામાં પણ ‘વિડો’ ના રૂપમાં મોજુદ છે.

વિવાહ સંબંધ અને ખીજ પ્રથાઓમાં આ પ્રકારના બાવોનું મૂળભૂત પરિવર્તન થયું છે તેમાં આશ્ચર્યચકિત થવાની કશી જરૂર નથી જ. સ્ત્રીઓ, આંજો છે તેમ હંમેશા પુરૂષના હાથની કાંઠપુતળીઓ નહોતી રહી. એક સમય એવો પણ હતો કે ન્યારે, માણસ હજી ખેતી કરતા શીખ્યો નહોતો. માટીનાં વાસણો કે ચિકણા પથ્થરનાં હથિયારો પણ તેને વાપરતાં આવડતાં નહોતાં, શિકાર ખેલીને કે જંગલનાં કંદ, ફળ, મૂળ વીણીને લોકો નિર્વાહ કરતાં હતાં. આ કાર્યમાં સ્ત્રી પણ પુરૂષ સમોવડ ભાગ લઈ શકતી.

પરંતુ ન્યારથી માનવી ખેતી કરતાં શીખ્યો અને પશુપાલન કરવા લાગ્યો ત્યારથી પુરૂષને અધિક શ્રમ કરવો પડતો અને એ જોરપર તેના સંપત્તિપરનો અધિકાર પણ વધવા લાગ્યો. જેમ જેમ સંપત્તિ વધારે ભેગી થતી ગઈ તેમ તેમ પુરૂષ, વ્યક્તિગત રીતે સ્ત્રીને વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં સ્વામી બનતો ગયો. તે જ પ્રમાણમાં સ્ત્રીનો હરંજો હલકો પડવા લાગ્યો.

કવિવર ભારતી

- સ્વપ્નસ્થ :

સમી સદીના આરંભ સાથે હિન્દુસ્તાનભરમાં સાર્વકારિક અને રાજકીય પુનરુત્થાનનો જે જીવાળ જીકયો તેણે અર્ધસૈકાથી સુતેલા દેશના કાંઠા પર નવજાગૃતિનાં ગાન માંડ્યાં. એ પ્રારંભિક પ્રયત્નોમાં કવન અને જીવનના બંને હાથે તાનિવનાડની ધરતી પર ખાંડરી ખલ્લવનાર કવિવર મુશ્મલપ્રયમ ભારતી તામિલનાડનાં હૈયામાં રમી રહ્યો છે. દિલ અને જીવનને તેનું નામ તો 'સાંભળ્યું' જ છે, પરંતુ એનાં કામ અને જ્ઞાનનો એ એવો જ ગરવો મલિમા છે એ જાણવું જરૂરી છે. આપણા સાર્વકારિક વારસાની એ સમજદારી વગર આપણા નવાં દિલ ધડવાના પ્રયાસો અધૂરા રહેશે. એ માટે ઉત્કંઠા જાડવા લખાયેલો આ આછો પરિચય શ્રી. ગોવિંદ વિદ્યાર્થીની મૂલ્યવાન મદદને આભારી છે એટલો જાણવો જરૂરી છે.]

ઔખના ઉગ્ર તાપના દિવસોમાં કોઈ વખત કાળાંડિયાણુ વાદળાં ચડી આવે છે, તોફાની વીજળીના ચમકારા અને ઠકઠક થાપ છે અને ધોધમાર વરસાદ પડવા લાગે છે. પણ ધડી અધધડીમાં તો એ વિખરાઈ જાય છે. ભારતીની ઉદામ મેલા એવાં કોઈ ક્ષણજીવી તત્ત્વોની બનેલી નથી; બલકે ધરતીને નવાંકુરિત કરતા વર્ષાના પ્રારંભ જેવી છે : જેની પરંપરા આપણાં પ્રજાજીવનમાં ઉમદા સાર્વકારિક પાકની દાતા બની છે.

ખીજી ઉપમા લઈએ તો ટાગોર, વલ્લભાચાર્ય, જોશ અને ભારતી જેવાં કવિકુલના ઉદય પહેલાં ભારતવર્ષ પર સાર્વકારિક મૂર્છાની રાત્રી પથરાયેલી હતી. એ રાત્રીના ઓથાર બેઠી આ કવિગણે અને એવી અન્ય સર્જક પ્રતિભાઓએ, આપણી માતૃભૂમિના પ્રાન્તે પ્રાન્તે, નવયુગનાં પ્રભાતની ખાંડરી ખલ્લવી હતી. રાષ્ટ્રીય પુનરુત્થાનનાં મહાકાર્યમાં તેઓ સર્વવંદ્ય માંગલિકા-છડીદારો બની ઉડ્યા હતા.

*

*

* .

મુશ્મલપ્રય ભારતી ગઈ સદીના અંતભાગે-૧૮૮૨ માં એક બાલણુ કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા. તેના પિતા ચિન્તારામી દક્ષિણું હિંદના તિન્નેવેલી પ્રદેશની

એટલાપુરમ, જગીરદારના દરબારના પંડિત હતા.*

સુલૈયા (સુબલક્ષ્મ) એ નાની વયમાં જ માતા ગુમાવી. પિતા શાસ્ત્ર-દરબારમાં રચાપચા રહેતા. દાદાના ધરમાં લાડકોડ હતાં તે એ માતાનાં હેત-બૂખ્યું દિલ એ અપૂર્ણતા મિટાવવા ઝંખતું હતું. અભ્યાસના સફા પાઠો કરતાં વધુ સમય એ નદીના નિર્જન કિનારે ગાળતો. એ નદી અને એ વિશાળ ધરતીની ગોદમાં તે માતો અસાંગજો ઓછો ગતુલાવે એ જ શું કુદરતી ન હતું ? કુદરતની એ ગોદમાં બેસી ગીતો રચતો અને ગણગણતો, ગાતો થયો. પ્રેમ અને કલ્પનાની કથાઓ તથા કાવ્યો વાંચતો થયો. નદી કાંઠે આવેલ દરબાર-ગદના ‘રાજ’ના ખંડમાં ઘૂસી જઈ કાંઈવાર એ પોતાનાં ગીતો સંભળાવી આવતો. રાજ કાવ્યાભ્યાસી તો હતો જ. એક દિવસ ભર દરબારમાં બાળક ભારતીને બોલાવી એણે ચિન્તારવામીને ચક્રિત કર્યા અને ભવિષ્ય બાખ્યું કે ભારતી એક દિવસ એટલાપુરમની ખ્યાતિ દેશભરમાં ફેલાવશે !

ચૌદ વર્ષની ઉંમરે તો એને સાત વર્ષની ચેલમ્મા સાથે પરણાવી દીધો હતો. પંદરમે વર્ષે એણે પિતા પણ ગુમાવ્યા. એનાં હિંનાળ દાદી સુલૈયાને કાશી લઇ ગયાં ત્યારે તો એની વિદ્વાનમાં ગણના થતી હતી ! ભારતીએ હિન્દી તથા સંસ્કૃતનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો, મેટ્રીકમાં પ્રથમ વર્ગમાં પસાર થઈ કોલેજમાં આવ્યો.

*

*

*

આમ રહિયુસ્ત કુટુંબમાં જન્મેલા અને ઉછરેલા ભારતીએ ૧૬-૧૭ વર્ષની ઉંમરે પંડિત અને કવિની પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી, પરંતુ એની તેજસ્વી મેધા ધરેડમાં જ જકડાઈ રહી શકે તેમ નહોતું. તેણે અચાનક શિખા અને જતોષનો ત્યાગ કર્યો. દક્ષિણ હિંદના સમસ્ત બ્રાહ્મણસમાજનો રોષ તેની સામે ભમૂખી બડ્યો. છતાં એ ડગમગ્યો નહિ. પરંતુ શાસ્ત્રોની તેની પારંગતતાની બાબતોને જંદર પડી ત્યારે એને ફરી અંદર લીધો. બારે એ માત્ર ૧૮-૧૯ વર્ષનો હતો ! વીસમી સદીનું સવાર ઉઘડ્યું હતું.

૧૯૦૨ માં એટલાપુરમના રાજાએ તેને આવીને દરબારમાં રહેવા આમંત્રણ આપ્યું ત્યારે એ જન્મસ્થાનમાં પાછો ફર્યો. અહીં તેણે અંગ્રેજ સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો. શૈલીની ઉદામ સામાજિક બાવના, માનવ આત્માની મહત્તા અને “ કવિઓ વિશ્વમાવિતા પથગમ્યરો છે ” ની દર્શનસૃષ્ટિ જણે

* એટલાપુરમના જગીરદાર-‘રાજ’ બોજરાજ માફક પંડિતોને આશ્રય આપતા વિદ્વાન હતા.

ભારતીનાં ચિત્તવ્રમાં પડ્યો પાડતી હતી. એ સમયના ભારતીનાં ધૃષ્ટ અને તેનાં અસ્તિત્વના વિચારોએ તેને 'પ્રખ્યાત' બનાવ્યો હતો.

ભારતીની યુવાન બુદ્ધિ આમ ઈશ્વરી તત્ત્વના અસ્તિત્વને પકડારતી હતી, તો નિજ જીવનને ય એ વેધક નજરે જોતી હતી. દરખારી દંભ એને અમતા ન હતા. એક વખત "નગરુતિ" પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવતું કાવ્ય ગાઈ એણે રાગને ઉરકેર્યો અને એ અહાને રાજનામું આપ્યું !

* * *

દેશ અને કાળ જાગૃત જીવન પાસેથી જીવું મૂક્યોતો ત્યાગ અને નવ-જીવનનું ઉદ્ધાટન માગી રહ્યો હતો. જીવન અને જીવનના બંને તાર પર ભારતીએ એ ઉદ્ગમનાં પ્રભાતીઆં ગાયાં-એ ગાનમાં અને એ જીવનમાં કાંઈ અનાયાસ ઉપાઓ ન હતી. એમાં રાત્રિને બેઠતા અદ્યમ પ્રકાશની ઝલક હતી. નવયુગના પ્રસવની વેદના, એ સદ્વચના શક્તિ અને પ્રગ્ન તથા ભાવિ માટેની અખૂટ આશા હતી ! રાષ્ટ્રના યુગપરિવર્તનમાં સમષ્ટિ પ્રવૃત્ત થતી હતી. વ્યક્તિઓ ભારતી પથ હતી છતાં યે નવયુગ આવતો હતો. ભારતીએ દેશની એ લડત પેતાના જીવનમાં લડી અને રાષ્ટ્રજીવનની મુક્તિમાં પેતાનો હિસો આપ્યો. મહાન કર્તવ્યની એ નિર્ભીક, શક્તિશાળી અને પ્રેરક જાળવણીમાં ભારતી મહાન થયો. જોની બુદ્ધિ, જીવન, લડત અને વિજય અંગત મંદી રાષ્ટ્રનાં બન્યાં-આપણાં બન્યાં.

ભારતી મદ્રાસ ગયો અને "સ્વદેશમિત્ર" નામનાં દૈનિકમાં કાચ શરૂ કર્યું. મદ્રાસમાં એ કોંગ્રેસની હિંદુઆલના પરિચયમાં આગ્યો અને અપાટાબેર અંદર ખેંચાયો. ૧૯૦૫માં એણે બનારસના ૨૧ મા અધિવેશનમાં હાજરી આપી. ૧૯૦૬ માં કલકત્તા અધિવેશનમાં પણ ગયો. દાદાભાઈ નવરોજીએ આ અધિવેશનમાં "સ્વરાજ્ય" ને દિંદનાં ધ્યેય તરીકે જાહેર કર્યું હતું. એ ધ્યેય અને આદેશ ભારતીનાં જીવનને દોર નક્કી કરી દીધો.

કલકત્તાના એ નિઘ્યાત્મક દિવસોમાં જ એ સ્વામી વિવેકાનંદના મુખ્ય શિષ્યા સીરહર નિવેદિતાને મળ્યો. અને ત્યારથી મરણપર્યંત સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્ય તથા સમાજમાં તેના સમાન દરજ્જાની જોડાઈ જગાવતો રહ્યો.

* * *

તે પછી થોડા સમયમાં જ ગિપિનચંદ્ર પાલે આગ ઝરતી જગાને વ્યાખ્યાનો કરતાં આખા દક્ષિણ દિંદને સજગાવી મૂક્યું ! બંગાળમાં બંગલંગ સામે જાગેલી

હિલચાલનાં ‘સ્વરાજ’, ‘સ્વદેશી’ અને બહિષ્કારના પદ્ધતિ દક્ષિણ ભારતમાં ઠેર ઠેર સંભળાવા લાગ્યા. ભારતીમાં પ્રસંગોચિત ઉદ્ઘાતના પ્રકટી બહોળાં. તેના કંઠ રાષ્ટ્રના પયગામની ઉદ્ધામ વાણી વહાવી રહ્યો. ‘સ્વદેશમિત્ર’માં એની વાણી પરાધીન બનના જોતાં જ તેણે એ છેડી દઈ “ઈન્ડિયા” નામનું પત્ર શરૂ કર્યું અને તેમાં તેની મુક્ત વાણી છઠ્ઠી બહોળી. એ જૂનું પત્ર છોડતી વખતે તેણે રચેલું એક કાવ્ય એની ઉમદા ધગશનો સ્પષ્ટ પડ્યો પાંડે છે:-

“સ્વાતંત્ર્યની આ તૃષા ક્યારે છીપશે ?
ગુલામીની આ મૂર્છા ક્યારે ઉતારશે ?”

ભારતીએ હવે તન મન ધન બધું સમર્પી રાષ્ટ્રીય હિલચાલમાં બ્રહ્મચર્ય. એણે સેંકડો સભાઓ યજ્ઞવતી અને સેંકડો સરઘસો દોર્યાં : તેના પ્રેરક ગીતોએ હજારોને જગાડ્યા અને માતાની મુક્તિની લડતમાં શામિક કર્યાં. તેનાં રાષ્ટ્રીય ગીતો એટલાં લોકપ્રિય બન્યાં હતાં કે, જાહેર સભામાં ભારતી ગીત ન ગાય ત્યાં મુઠ્ઠી લોકો વિખરાવાની ના પાડતા !

સુરત કોંગ્રેસ વખતે પણ ભારતી હાજર હતો અને તેણે વિનીતો વિરુદ્ધ તિલક મહારાજને સાથ આપ્યો હતો.

ભારતીના ઉદ્ધામ આદેશોની પ્રજા પર પડતી અસરોથી સરકાર સચેત બની. તેનાં પત્રના માલિકોને પકડવામાં આવ્યા. ભારતીના નામનું વોરન્ટ પણ નીકળ્યું હતું; પરંતુ એ ચૂપચાપ પોન્ડીચેરી સરકારી ગયો અને ત્યાંથી પોતાનું રાજકીય કાર્ય ચાલુ રાખ્યું. ૧૯૦૮ થી ૧૯૧૮ પર્વત એ પોન્ડીચેરી રહ્યો. એનાં સર્ગાસંબંધીને અનેક રીતે હેરાન કરવામાં આવ્યાં, તેનાં સંબંધીઓની ધરપકડો થઈ એ તમામ સંકટો સામે તેણે કાર્ય જારી રાખ્યું.

આખરે ૧૯૧૮માં એ ફરી તામિલનાડમાં પ્રવેશ્યો અને તેને તત્કાલ પકડવામાં આવ્યો. વીસેક દિવસ બાદ, તેને એક જ રથે રહેવાના ફરમાન સાથે નજર-કેદ રાખવામાં આવ્યો. ૧૯૨૦ માં જ્યારે ગાંધીજી ખિન્નાઈત ચળવળ વખતે બંદીબાઈઓ સાથે દક્ષિણમાં ફર્યા ત્યારે ભારતી અને તેમને મેળાપ થયો હતો.

૧૯૨૧ નો અસહકાર હજી આવતો હતો. સમસ્ત રાષ્ટ્રને હંદોળતા અંકાવાતો પ્રકટતા હતા ત્યારે જ, માત્ર ૩૯ વર્ષની વયે, ૧૧મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૧ ના દિને એના નિર્જાય રણભેરી બળવનારો સીધાવી ગયો.

પરંતુ ભારતના અંગરૂપ તામિલનાડુ એના પીરોદાત્ત સ્વરે બૂલ્યું નથી. હજી ચાર જ વર્ષ પહેલાં એના જન્મસ્થાન એટ્ટાયાપુરમ ખાતે, તામિલનાડુની જનતાએ ઊજું કરેલ 'ભાગતી સમારક મંદિર' શ્રીમતી સરોજિની નાયડુને દાયે ખુલ્લું મૂકાયું છે.

રાષ્ટ્રીય ભવિતિના ઉપકાળનાં એનાં ગીતો એનું જીવન જોતાં દેવાં હશે એ સમજવું મુશ્કેલ નથી. તામિલ પંડિતોની કાવ્ય અને શાસ્ત્રોના પંડિતની પરંપરાનો વારસદાર અને ઉદ્ધામ રાષ્ટ્રભાવનાથી ભરપૂરો ભારતી, જીવન અને કવન બંનેમાં સચેત હતો એનું આર્પદર્શન યુગાન્તરની મર્યાદા ભેદીને પણ આજના આપણા પંથમાં પ્રકાશ પાડી રહ્યું છે એ તો તેનાં કાવ્યો જ કહેશે.

કવિની જન્મદાત્રી તામિલનાડુની ધરતીએ ભારતવર્ષને ગૌરવ આપી જનારા તત્ત્વચિંતકો અને કવિઓ તથા વીરો અને સાહસિકો પ્રગટ કર્યા છે. ભારતીએ એ પરંપરાનું સુગમ દર્શન તેના ભાંડુઓ સમક્ષ " સેન્યામિત્ર નાડુ " નાં ગીત દ્વારા ગાઇ અને તેમનાં હૃદયમાં સુતેલી રાષ્ટ્રભાવના પર અમીસિંચન કર્યું, એ તો, તામિલ જનતાએ તેનાં ગીતોને જે ઉમળકાથી વધાવ્યાં એ જ બતાવી આપે છે. એ કાવ્યમાં કવિ કહે છે કે:

" સેન્યામિત્ર નાડુ 'ને રાષ્ટ્રોચ્ચાર સાંભળતાં જ જાણે મધુર કલસ'ગીત સાંભળતાં જાગે તેમ મારું હૃદય હલી જાય છે. એને મારી પિતૃભૂમિ કહી પુકારતાં, ઉચ્ચાસ લેતાં મારો પ્રાણ બળવાન બનતો લાગે છે.

" કાવેરી, પાલાર, મે અનેઇના પ્રવાહોથી તામિલનાડુનો દેહ શણગાર્યો છે. ફીનિલ ઉછળતા નીલ સાગરને કાંઠે સાધન બની રહેલી કેમોરિનની તપસ્વિની ભૂમિર અને માલવનની ટંકરીઓ વચ્ચે વસેલું તામિલનાડુ, તેનાં ચરણની કાર્યોની ગૌરવ ગાયાઓથી ભર્યું છે.

" એ કમળ અને ' સિલાખ્વદી કર્મ 'ના રચનાર વરુણવન જેવી મહાગિવાઓએ રમેલી અમૂલ્ય રત્નમાલાથી વિશૂષિત બનેલી છે.

" વ્યાઘ્ર અને મત્સ્યના ચિહ્નવાળો ધ્વજ લાંકા, દ્વિલિપાઇન્સ અને નંબામાં રોપનાર અર્ધના લોકો હતા. અંધકાર ને નસાડતું 'કલિંગનું' યુદ્ધ 'એલનાર વીર સૈનિકો અહીં પાડ્યા હતા.

" અર્ધનાં લોકોએ તામિલનાડુની કીર્તિને ચીન, મલાયા, બ્રહ્મદેશ વગેરે દૂરના પ્રદેશોમાં પ્રસારી છે અને સંસ્કાર, જ્ઞાન અને વ્યાપારનો વિસ્તાર કર્યો છે. "

તામિલનાડુની પ્રશસ્તિ રચનાર ભારતી દોષ 'સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદી' ન હતો. " ભારથ નાડુ " એટલે હિંદની ભવ્યતાનું ગાન પણ એ જ કહે વહાવ્યું હતું, અને ઇટલીના મુક્તિદાતા " મૅસિનીના શપથ "નું વજનિશ્વયાતમકતાના

‘જુલંદ રણકારથી ભય’ ગીત પણ એ જ કંઠે લલકાર્યું હતું. તેમજ રશિયન નારીને સામાજિક માલિકીની વસ્તુ કહી કાઢવ, ઉરાડતાં વર્તમાનપત્રોને એણે આજથી ત્રીસ વર્ષ પૂર્વે દુનિયાના મૂડીવાદીઓનાં જુલૂસાં તરીકે જાહેર કરી એ મુક્ત અને પુરુષ સમોવડી નારીનો મહિમા દેશ સમક્ષ સ્થાપિત કર્યો હતો.

ભારતી તેનાં નાનાં આયુષ્યમાં પણ, સત્તાવીસથી વિશેષ, અથો આપી ગયો છે. તેમાં, ‘દેશીય ગીતકલ્પ’-સ્વદેશ સંગીત, ‘પાપા પાટુ’-આજ-ગીતો, ‘ફૂલ’-કેલ્પલ, વગેરે કાવ્યસંગ્રહોની, તેજસ્વી, મુક્તનિર્ઝર, સમી ગદ્યપ્રેમ અને સંસ્કૃતિના પુનરુદ્ધારનાં સ્વાતોથી જનહૃદયને પ્રેરતી કવિતાધારા, વિદ્વાનો અને જનતા બંનેમાં લોકપ્રિય નીવડી છે.

રાષ્ટ્રીય પુનરુત્થાનનો જે મહાજુવાળા દેશઝરમાં ફરી વળ્યો તેનો આધ-છાડ રહિત, ઉદ્દામ અને આશાસભર, સર, ભારતીએ કેવળ વાટે જુલંદ બનાવ્યો અને જીવનમાં પણ સમયે સમયે આવેલી લડતો નિર્જયપણે લડી લાઇ. દેશની એ મહામજલમાં ઉમઢા રાહ લાખવ્યો. તામિલનાડમાં લગભગ એક સેકાથી તેની બૌદ્ધિક અને સાંસ્કારિક પરંપરા કુંઠિત અને મૂર્છિત પડી હતી, ભારતીએ એ ઉજ્જડ ભૂમિમાં નવજીવનનો સંચાર કર્યો. તામિલનાડનું સર્વોચ્ચ સાહિત્ય એક પંડિતયુગના અંતે પ્રગટે પ્રેરણારૂપ બનવું બંધ પડ્યું હતું. એવા સમયે આંધ્રવિદ્યાપીઠના ઉપકુલપતિ શ્રી ફૂડી અને કે. એસ. વેંકટારામાનીના શબ્દોમાં કહીએ તો:-

“સુશ્રદ્ધાશ્રમ ભારતીની કવિપ્રતિભા એ મહાન સંસ્કારોના સંઘર્ષ અને સંયોગનું સુદૃઢ છે. ભારતીનાં રાષ્ટ્રપ્રેમનાં ગીતો, જ્યારે તેનાં સંવેદનશીલ હૃદયે દેશની ગુલામી અને માનવીની માનવી પ્રત્યેની અમાનુષતાનો તીવ્ર અનુભવ કર્યો ત્યારે ઉદ્ભવેલા સંઘર્ષ, દર્દ અને લડતમાંથી ઉદ્ભવેલાં છે.

તામિલ ભાષામાં ભારતીનાં કાવ્યોએ તેની પ્રકૃતિલક્ષણ નૈસર્ગિકતા અને ઉર્મિકાવ્યોની સૂચનાત્મકતા વડે શેક્સપિયર જેવી અસર ઉપ-જાવી છે. અને તે, આપણાં જીવનમાં એક નવાયુગની વધાઈ લાવે છે !”

*

ભારતીનાં જીવન અને કવનનો આ આકરો પરિચય માત્ર છે. તેનાં કવનથી ‘મંત્રમુગ્ધ’ થયેલ વિદ્વાનો અને જનતા, તેનાં જીવનનાં વીરત્વની ‘અખિ આધી જોતાં હોય તો એ અક્ષમ્ય નથી પરંતુ, જીવનનાં એ વીરત્વે જ ભારતી-

નાં રાષ્ટ્રીય ક્વનને ઉમદા અને ચિરંજીવ માનવતાથી સિંચિત કયું છે એ પણ એટલું જ જણવાન સત્ય છે.

તેનાં એ અનુભવજનિત આર્ષદર્શને તો તેને પરાપૂર્વથી વારસામાં મળેલી નિષ્ક્રીય આધ્યાત્મિક ભાવનાઓમાંથી જગાડી, વર્તમાન જીવનમાં લડત લડતો કર્યો અને પોન્ડેચેરીમાં દસ દસ વર્ષ સુધી નિગૂઢતાવાદના સંપર્કમાં રહ્યા છતાં ફરી, મૃત્યુ સમયે રાષ્ટ્રની જિવંત કર્તવ્યની ભોમકામાં લાવી મૂક્યો. એ દર્શનની વેધકતા આજથી ત્રીસ વર્ષ પૂર્વેનાં તેનાં કવનમાંથી આજે જે આપણાં જીવનમૂલ્યોને પુનર્જીવન આપતી ઉભી છે.

“સ્વાતંત્ર્ય”નું ગીત ગાતાં કવિ કહે છે કે—

“સ્વતંત્રતા ! સ્વતંત્રતા ! સ્વતંત્રતા !

પુરયન, તિયત, પુલયન, પરવન વગેરે નીચા વર્ણો માટે સ્વતંત્રતા ! એથી જે નીચો જાતિઓ કુરવન અને મરવન, સહુને માટે સ્વતંત્રતા ! *

કુશળ અને દોષરહિત કર્તવ્ય જનવતા આપણે બધા આ ભૂમિમાં રહીશું અને ઉચ્ચશિક્ષણ તથા જ્ઞાન પામીશું.”

“ધર્મમાં કોઈ ગરીબ કે ગુલામ નથી.

ભારતવર્ષમાં કોઈ નીચ બ્યક્તિ નથી.

આપણે બધા સમાન રીતે શિક્ષણ, સમૃદ્ધિ અને સુખનો સંયુક્ત ઉપભોગ કરતા આ ભૂમિમાં રહીશું.

સ્ત્રીને નીચો ગણવાં અજ્ઞાનનો આપણે નાશ કરીશું. સ્ત્રીઓ નિરાધાર છે એ ખ્યાલ નફ કરી તેને પુરુષ સમાવડી ગણી આપણે આ દેશમાં જીવીશું.”

*

*

*

નૂતન ભારતનું સ્વાગત કરતા કાવ્યમાં વ્યક્ત થતી ભાવિની ઉમદા કક્ષપના જુઓ:-

“સ્વાગત, નૂતન ભારત !

હે પુનર્જન્મ પામેલાં ભારત, તને સ્વાગત !

“આ ભૂમિ તેત્રીસ કોટિ જનતાની સહિયારી સંપત્તિ છે. અનુપમ અને દુનિયાને આશ્ચર્ય રૂપ છે.

“હવે કોઈ અન્યનું અન્ન આંચકી લેશે નહીં. કોઈ પણ દેશવાસી પોતાનાં વાર્ધુઓનાં દુઃખોને અસહાયતાથી જોઈ રહેશે નહીં. ના, જીવન, અહીં જેમ હવે જેમ રહી ચાકશે નહીં.

* આ બધાં દ. ભારતની દલિત કેમોનાં નામ છે.

“આ ભૂમિ સુંદર હોયને અને વિશાળ ખેતરોથી સમૃદ્ધ છે. અને તેમાં અમરિત ફળોના વનસ્પતિ અને અનાજના ભંડાર પાકે છે. સર્વે જાતુઓમાં એ ફળે છે. હે પુનર્જાત ભારત, તને સ્વાગત !”

“આપણે અહીં કમલો ધરીશું અને તેને સદાથે રક્ષીશું કે, અહીં કોઈ કદાપિ, ભૂખ્યું નહીં રહે. આપણે એ ભૂખની દુનિયાનો નાશ કરીશું. આપણે સર્વે આ ભૂમિના શાસકો છીએ. હે નૂતન ભારત, તારું સ્વાગત કરું છું !”

*

*

*

અમને આંતરિક મદિમા પ્રકટ કરતાં, ઉપનિષદની ભૌતિક ભાવનાની સજીવ-પ્રેરણાથી ભરી કાવ્યવાણીની યાદ આપતો, નૂતન ભારતને પુનર્જાતનું સાંસ્કારિક પથપાન કરાવતાં, એનાં “શ્રમ”નાં ગીતને શાદ કરીએ:—

“હોહ ને પિત્રાન્ત્ર નાવો,

યંત્રો ધરો,

ચેરડીને પીઠી અને રસ બહાર કાઢો !

સાગરમાં ફૂલથી મારી ઉમડા મોતી બહાર લાવો.

“તમારો પસીનો ટીંચે ટીંચે આ ધરતી પર પડવા દો અને ‘દલતો’ કાપો માટે શ્રમ કરો !

—હું તમારા મદિમાનાં ગાન લલકારીશ.

“માટીમાંથી પાત્રો સજો. રૂઝા કાપીને ઘરો બનાવો.

ખેડો અને બઢોળો પાક લણો ! અન્ન અને ફળ ખાઓ !

તેલ, દૂધ અને ધી લાવો !

સૂતર કતિા અને વસ્ત્ર વણો !

તમે પૃથ્વી ને રક્ષનારા એ રીતે રક્ષા પામશો !

“ગીત અને કાવ્યો રચો,

ભારતનાટ્યમ્ નાચો,

પૃથ્વીની લીલરી વસ્તુ રોપી કાઢો અને એ જ્ઞાનને વિજ્ઞાનમાં સંવદિત કરો ! તમે જ આપણાં ચમુઓને દરજ્જે એવા દેવતાઓ છો !”



સપ્ટેમ્બર મહિનો

- * ૧ લી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૬ : હિંદમાં કિસાનસભાદિન પહેલીવાર ઉજવાયો.
- * ૧ લી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૫ : પહેલો આંતરરાષ્ટ્રીય યુવકદિન ઉજવાયો.
- * ૧ લી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૯ : ખીજું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું.
- * ૮ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૦ : કોંગ્રેસે અસહકારની લડત ઉપાડી.
- * ૧૩ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૯ : ૧૪ દિવસની બૂખ હડતાળ બાદ શહિદ છૂતે દ્રનાથનું દારાવાસમાં મરણું.
- * ૧૪ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૫ : મુંબઈનાં મનૂરોનાં આમહડતીળ.
- * ૧૮ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૪ : હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા ફરી સ્થાપવા માટે ગાંધીજી ૨૧ દિવસના ઉપવાસ આદરે છે.
- * ૧૮ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૧ : જપાન મંચુરીયા સર કરે છે.
- * ૨૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૨ : છૂત અછૂત માટે જુદાં મંતરાર મંડળો દાખલ કરવા સામે વિરોધ દર્શાવવા ગાંધીજી ઉપવાસ કરે છે.
- * ૨૪ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૨ : સવર્ણ હિંદુઓ અને અછૂતો વચ્ચે પૂનાના કોમી દરારે પર સહી થાય છે.
- * ૨૭ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૩ : રાજ ગંભીરના રાયની મૃત્યુતિથિ.
- * ૩૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮ : કાસીરો સાથે મ્યુનિક ખાતે ઠાળા કરાર થાય છે.

રાજા રામમોહનરાય

ઓગણીસમી સદીમાં જ્યારે દલપતરામ અને ખીજા કેટલાય 'એ ઉપકાર ગણી ધિટનનો, દરખ હવે તું હિંદુસ્તાન'ના વિચારોમાંથી જાગ્યા આવ્યા નહોતા ત્યારે બંગાળને એક ખૂણે એક માનવી વિચારતો હતો કે ધિટીશ અમલ હિંદમાં 'મધ્યમ વર્ગ' (Middle Class) સર્જાવી રહ્યો છે. ક્રાંતિકારી વિચારો ધરાવતો એ માનવી પોતાના વર્તમાનપત્રમાં ચીનનો સલાહ ચર્ચતો, ઓસની પરિસ્થિતિની સમીક્ષા કરતો, આયર્લેન્ડની ગરીબાઈ અને નેપલ્સની ક્રાંતિથી ખેદ પામતો અને સ્પેનીશ અમેરિકાની ક્રાંતિ સફળ થતાં 'ડીનર' પણ આપતો.

બંગાળ કે હિંદુસ્તાનની જ નહિ પણ એક આંતરરાષ્ટ્રિય વ્યક્તિ બની જતાર એ રામમોહનરાયનો જન્મ જાવીસમી મે ૧૭૭૨ માં હુમલી જિલ્લામાં આવેલા કૃષ્ણનગર ગામમાં થયો. જો કે તેની જન્મતારીખ વિષે મતભેદ છે. કેટલાક '૭૨' ને બદલે '૭૪'માં એનો જન્મ થયો હોય એમ પણ કહે છે.

સિરાજુદ્દૌલાની નોકરીમાં રહેલા મજબિનોદગ્યાશુનો પૌત્ર રામમોહન નાનપણથી જ મહાન બનવાની આગાહી આપી રહ્યો હતો. પિતાએ તેને કેળવણી આપવામાં કાંઈ બાકી ન રાખ્યું. પટનામાં તે અરબીક અને ફારસી શીખ્યો. કુરાનનો અભ્યાસ કર્યો. કાશીમાં તે સંસ્કૃત શીખ્યો અને ઉપનિષદોનો અભ્યાસ કર્યો. તેના અભ્યાસે તેનો હિંદુધર્મ પ્રત્યેનો આદર વધાર્યો પણ તે વખતના હિંદુસમાજમાંની તેની શ્રદ્ધા ડગાવી નાંખી.

ઘેર આવી રામમોહને પોતાના હિંદુધર્મ પ્રત્યેના વિચારો જાહેર કરવા માંડ્યા. પરિણામે તેને પિતાનું ઘર છોડવું પડ્યું. પછી તેની રખડપટ્ટી શરૂ થઈ. આ દરમિયાન તે ઠેક તિથેટ સુધી જઈ આવ્યો.

ચોડા સમય બાદ તે પાછો ઘેર આવતાં પિતાએ તેને પ્રેમપૂર્વક પોતાની પાસે રાખ્યો. તેણે ઇસ્ટઈન્ડીયા કંપનીમાં નોકરી લીધી, અને દસ વર્ષ પછી છોડી દીધી. નોકરી છોડી તે વતન રહેવા ગયો. ત્યાં વ્યાગળ એક બનાવ બની ગયો.

૧૮૧૧માં રામમોહનના મોટાભાઈનું મૃત્યુ થયું. બાબી તેની પાછળ સતી થઈ. રામમોહને તેને શકવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કર્યો. જ્યારે અગ્નિની જ્વાળાઓ ખરેખર ચરીરને દહાડવા માંડી ત્યારે તેણે ઊઠીને નાસી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ આવા પ્રયત્નમાં ઘેર પાપ દેખતા જુનવાણી હિંદુઓએ તે પ્રયત્ન સફળ

ન થવા દીધી. વાંસના તીણા બાલાઓ વડે તેઓને પાછી ચિતા પર ધક્કી દેવામાં આવી અને ઢાલનગારના અવાજે તેની ઠરુણ ચીસો ફાળી દીધી. રામમોહનનું હૃદય આથી કંપી ઊઠ્યું. ત્યાં ને ત્યાં તેણે સતીનો શિવાજીનાબૂદ કરાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

અદાર અદાર વરસોને અંતે તે પોતાના પ્રવાસમાં સફળ થયો. અને ૧૮૨૬માં 'સતી એક્ટ' પસાર થયો. ૧૮૧૫ અને ૧૮૨૮ વચ્ચે આઠ હજાર સતી નોંધાયેલી હતી. એ જંગલી માનવઅલ્લિહોને બંધ કરાવનારને કેટલી વિધવા નારીઓની દુવા મળી હશે ?

શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં રામમોહનનો ફાળો અમૂલ્ય છે. તેણે પોતાનાં પત્રો 'અંબુદ કૌમુદી' અને 'ખિરાત-ઉલ્લ-અકબર' મારફત જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવા માંડ્યો. તેણે બંગાળી ભાષામાં વ્યાકરણ, ભૂગોળ, ભૂમિતિ અને ખગોળશાસ્ત્ર પર ચોપડીઓ લખી. તેણે છઠ્ઠાંકથી આવતા ઠેંગવણીકારોને મદદ કરી અને પોતે એંગ્લો-હિંદુ શાળા સ્થાપી. આમાં વોલ્ટેર અને યુકલિડ પણ શીખવાતાં અને યંત્રશાસ્ત્ર અને ખગોળશાસ્ત્ર પણ શીખવાતાં. આ પછી તેણે ૧૮૨૫ માં વેદાંત કોલેજની સ્થાપના કરી પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ ભેગી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

રામમોહન રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ ઓછો રસ નહોતો લેતો. '૨૩માં પ્રેસ એક્ટિનન્સ પસાર થયો. રામમોહને તેનો નીડરતાથી વિરોધ કરી કલકત્તાના આગેવાન સહેરીઓની સહી માથે એક વિરોધપત્રક મોકલ્યું. '૨૭માં 'ન્યુરી એક્ટ' થી પ્લિટિશોએ ત્યારે ન્યાયપદ્ધતિમાં ધાર્મિક બેદ બહાર કર્યો ત્યારે રામમોહને તેનો તરત વિરોધ કર્યો.

સામાજિક અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં આટલી બહોળી પ્રવૃત્તિ કરનાર ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં કાંઈ ન કરે એ કેવી રીતે અને ! વીસમી ઓગસ્ટ ૧૮૨૮ ને દિવસે તેણે બ્રહ્મોસમાજની સ્થાપના કરી વિશ્વના અર્ધા માનવીઓ માટે એક ઇશ્વરને પૂજવાનો માર્ગ ખુલ્લો કર્યો.

તે વર્ષો સુધી સેવેલી છઠ્ઠાંક જવાની રામમોહનની ઇચ્છા આખરે ફળી. દિલ્હીના બાહ્યાક અકબર બીજાને પ્લિટનના રાજ સમક્ષ કેટલાક વાંધા રજૂ કરવા હતા. આવા કામને માટે રામમોહનથી વધુ લાયક કોણ હોઈ શકે ? પંદરમી નવેમ્બર ૧૮૩૦ ને દિવસે કલકત્તાથી જાપડી તેણે અદારમી એપ્રિલ ૩૧ ને દિવસે લીવરપૂલ અંદરે પગ મૂક્યો. આમ તેણે સૌથી પહેલું પરદેશગમન કર્યું.

ત્યાં તેને માટે કામ તૈયાર જ હતું. જુનવાણી હિંદુઓએ સતી એક્ટ રદ કરવા પ્રયત્નો આદર્યા. રામમોહનો તેને નિષ્ફળ બનાવવા પ્રયત્ન આદર્યા. છેક કલકત્તાથી પોતાની તરફેણમાં કેટલીય સહીઓ કરાવી પાર્લામેન્ટ સમક્ષ અરજી મૂકી. આખરે સતી એક્ટ કાયમ રહ્યો. રામમોહનનો વિજય થયો.

છઠ્ઠાંડ રહી, તે એવી આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યક્તિ બની ગયો કે, તેને ઠેકેકાણે માન મળવા માંડ્યું. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ તેના માનમાં એક મેળાવડો યોજ્યો. ચોથા, જ્યોત્સના રાજ્યાલિયેક વેળા તેને પરદેશી એલચીઓની હરોળમાં સ્થાન મળ્યું. રાયલ એશિયાટીક સોસાયટી અને બ્રિટિશ એન્ડ ફોરેન યુનિવર્સિટી સોસાયટીએ તેમના વાર્ષિક સમારંભમાં ભાગ લેવા આમંત્રણ આપ્યું. ૧૮૩૨માં ક્રાન્સની કુલાકાત વેળા ત્યાંના રાજા લૂઈ શીલીપે તેને મુલાકાત આપી સાથે જમવાનું નિમંત્રણ આપ્યું.

પણ જિંદગીભર ઝુઝેલો એ દેહ હવે આરામ માગતો હતો. '૩૮ના સપ્ટેમ્બરની શરૂઆતમાં તે માંદો પડ્યો અને ૨૭ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૩૮ને દિવસે કિરોલોલ મુકામે રોપ્સ્ટન બુવના મકાનમાં તેણે દેહ છોડ્યો.

છઠ્ઠાંડમાં વસતા હિંદુઓએ તેની કબર પર સમાધિ ચણાવી સંતાપ માન્યો. અને આપણે.....?

- કેતન મુનશી



જતીન્દ્રનાથ દાસ

“વણગાયાં કયમ વિસરીએ, બહુમૂલં બલિદાન,

ગાથું ધરધર ધૂમતાં એનાં અર્પણ ગાન.

ગાઓ દે બેનડી વીરને બારણે

ગાઓ સો માવડી પુત્રને પારણે

બંદિજન ગાઓ બિરદાઈ રામરાગણે

કાંતજન ગાઓ મોંદરને બારણે ।”

જે જીરનાં સંભારણાં ગુજરાતમાં મેઘાણીએ ગાયાં એ વીર જતીન્દ્રનાથ દાસની આત્મબલિદાનની ગાથા હિંદના ધરે ધરમાં ગવાઈ હતી. એ વીરલાનાં સંભારણાં સંભારીને ક્યા દેશાધિભાતી. પ્રેરણા નાંદ પીધી હોય ?

જતીન્દ્ર હજી તો બાળક હતો ત્યારે એને શાહી સરકારના બંદીવાન. બનીને જોલયાત્રા કરવી પડી હતી. એ હતી ગંધીજીની અસરકારની પહેલી ચળવળ. ત્યારબાદ ૧૯૨૧ માં એક માસ, ૧૯૨૨ માં ત્રણ માસ, એમ નાની ગોટી અનેક પ્રજાકીય લડતો વેળા એને જોવાના સાંજળા પાછળ 'ધકેલાવું' પડ્યું હતું.

જતીન્દ્રે રાજકીય ક્ષેત્રે નાની વયમાં જ અપલાવી દીધું હતું, પ્રજાકીય આંદોલનોમાં મોખરે સંભાળ્યો હતો. દક્ષિણ કલકત્તા કેંગ્રેસ 'સમિતિ'ના સહાયક મંત્રીપદની જવાબદારી, યુવાન વયે જ એણે પોતાને શિરે લઈ લીધી હતી.

એ સમય ભગતસિંહયુગ હતો. બંગાળ ને પંજાબના યુવાનોએ માથાં હાથમાં લઈને, બ્રિટિશ સલ્તનતના પાયા ઉખેડી નાખવા કેસરીઆં કર્યાં હતાં. હિંદની સારી ચે જૂમિ સમરાંગણમાં ફેરવાઈ ચૂકી હતી. કોઈ પણ પગે ગમે ત્યાં ધડકા થવાના બલુકારા શાહી સલ્તનતના મનમાં પડ્યા પાડના હતા. આવી ધડીએ જતીન્દ્રનાથ પાછળ કેમ રહી શકે ? એણે આ કેસરીઆં યુદ્ધમાં પણ મોખરે સંભાળ્યો. ભગતસિંહ ને એના સાથીઓને બોમ બનાવવાની રીતો શીખવનાર આ જતીન્દ્ર હતો. ૧૯૨૫ માં એને પકડવામાં આવ્યો. કોઝરી કાવત્રાના આરોપ નીચે ખટલો ચલાવાયો. પણ સરકાર એના ઉપરનો આરોપ પૂરવારે કરવામાં નિષ્ફળ નીવડી. પણ સરકારની કડવી નજર એને છોડે એમ ન હતી. અને એને ફરીવાર બંગાળ-ઓર્ડીનાન્સ નીચે પકડીને ઢાકાની જેલમાં પૂરવામાં આવ્યો. ૧૯૨૭ માં એનો છૂટકારો થયો.

ફરી વાર, લાહોર કાવત્રાં કેસમાં જતીન્દ્રનાથ દાસને સંડોવવામાં આવ્યો. ૧૯૨૯ માં જુનની ૧૪ મીએ કલકત્તામાંથી એની ધરપકડ કરવામાં આવી હતી.

જુલાઈની ૧૩ મીએ, ભગતસિંહના સાથીઓની દોરવણી હોંડળ જતીન્દ્ર સમેત લાહોરની બંને જેલના ૧૩ જેલના રાજદારી કેદીઓ અપવાસ પર ઉતર્યા. રાજદારી કેદીઓના જેલમાંના કાયદેસરના અધિકારો માગવા માટે આ ચળવળ શરૂ કરવામાં આવી હતી. આ અપવાસની લડત તોડી પાડના સરકારે પૂરી બળજબરી વાપરી. કેદીઓના હાથ પગ પકડીને મોઢામાં દૂધ યા ખોરાક નાખી દેવાની કાશીશો થતી. જતીન્દ્રનાથના મોંઘા ને નાકમાં રબરની નળી નાખવામાં આવી અને એ વાટે ગળામાં દૂધ નાખવામાં આવ્યું. આ અમાનુષી વર્તાવના પગિણામે જતીન્દ્ર બેહોશ બની ગયો. એને ઈસ્પીતાલમાં ખસેડેલાં પડ્યો ને મુશ્કેલીના દિવસ મુલતવી રાખવો પડ્યો.

કેદીઓના અર્પવાસં છોડીવવાંની સરકારની બંધી કરેવાઈઓ નિષ્ફળ નિવડી. લાહોર જેલોની કેદીઓની ચળવળને ટોકા આપવા ફિરોઝપુર જેલ, બારીસાલ જેલ, રાયપુર (મધ્યપ્રાંત) જેલના રાજદ્વારી કેદીઓ પણ ઉપવાસ પર જીતયા હતા. આ અંમરશનોની આ પરંપરાના સમાચારો વીજળાવેગે સારાયે હિન્દમાં ફેલાઈ ગયા. મંત્રિસની ઘોરોબારી બેઠકમાં પણ આ અંમરશનને ટોકા અપાયો, અને સારાયે દેશે “સહાનુભૂતિ દિન” પાળ્યો. સરકાર ગભરાઈ. પંજાબના ગવર્નરને જેલ અધિકારીઓની મુલાકાત લેવી પડી. મધ્યસ્થ સરકારને, “જેલમાંના રાજદ્વારી કેદીઓની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરીને ભલામણ કરવા માટે” પ્રાંતીય જેલસંમિતિઓ નીમવાની જાહેરાત કરવી પડી. રજા સપ્ટેમ્બરે બધા કેદીઓએ ઉપવાસ છોડ્યો. પણ જતીન્દ્રનાથ દાસે અપવાસ ભરી રાખ્યા. છેવટે, જેલસમિતિએ દાસને છોડી મૂકવાની સરકારને ભલામણ કરી. પણ સરકારે જતીન્દ્રને ન છોડવાની જાહેરાત પકડી. જતીન્દ્રની સ્થિતિ દિવસે દિવસે ગંભીર બનતી જતી હતી. જીવવાની આશા રહી ન હતી. શરીરનું લોહી એના હૃદયની આસપાસ જ ફરી શકતું. એની આંખોને ય ઝાંખેપ લાગવા માંડી હતી. છેવટે સરકારે, જતીન્દ્રને જામીન પર છોડવાનું કબજા કર્યું. પણ જતીન્દ્રને બીનશરતી છૂટકારા સિવાય બીજું કંઈ માન્ય ન હતું. એ વિરલાના પિતાએ પણ પોતાના દીકરાને આવી શરતે ન છૂટવાની ભલામણ કરી. બીજી આલુથી, લગતસિંહ ને તેના જેલ સાથીદારોએ સરકાર પર દબાણ લાવવા ચળવળ ઉપાડી. બધા કેદીઓ ફરીથી ૬ ઠી સપ્ટેમ્બરે ઉપવાસ પર જીતયા.

સરકારનો ધમંડ ધવાયો હતો. બીજી તરફથી સરકારને એના જક્કી વસલુ સામેનો સારાયે દેશનો વિરોધ ડરાવતો હતો. છેવટે સરકાર તરફથી એ બનાવટી જામીન આપનારા ઊભા કરવામાં આવ્યા પણ જતીન્દ્રે કાઈ પ્રકારની જામીનગીરી પર છૂટવાનો ઇન્કાર કર્યો.

બાસક દિવસને એને એનું શરીર પડ્યું. મૃત્યુના મુખના એ બાસક દિવસો ! એ શાંત અને નિઃશ્વસ પડિત ! નાઈન્ટીમિની સ્પાંત્રતા કાજે સ્વદંતે આપેલું બંધિદાન ! એ શેહીદો ! અને એ ૧૩મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૬ નો દિન !

— અનિલ કોહારી

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન

ભાવનગર

(એક ટૂંક પરિચય)

[ભાષી નાગરિક તરફની આપણી જવાબદારીઓનું પ્રથમ વ્યાપક જ્ઞાન કરાવનાર અને એમાં કાર્યરત કરનાર દક્ષિણામૂર્તિને અંજલિ—

● બાળશિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પશ્ચિમે કરેલ, મોંઘીસોરી, ડાહ્ય નેવા અખતરાઓને હિંદી વાતાવરણને અનુકૂળ બનાવ્યા. ●

ગુજરાતી ભાષામાં બાળકોના માનસચાત્ર વિષે સાહિત્ય ઊભું ઠક્યું, કે જેની અસર આજે પણ લખાતા એ મોટાભાગના લેખો પરથી સુસાધ નથી. ●

બાળકના વ્યક્તિત્વનો આમજનતા પાસે સ્વીકાર ધ્યાવ્યો તેને પરિણામે આજે બાળકો પ્રત્યે ઉદાર વર્તન પ્રચલિત થતું જાય છે. ●

ગુજરાતી ભાષામાં, બાળકો માટે ખાસ બાલ સાહિત્યનો પાયો નાંખ્યો.]

આપણા રાષ્ટ્રવિજ્ઞાનમાં કામ કરી રહેલાં અનેક બળાબળોનો ન્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે ગુજરાત-ઝાહિયાવાડમાં કાર્ય કરી ગયેલ આ કેળવણીની સંસ્થાનો યોગ્ય પરિચય આપણને આપણા ક્ષેત્રવણીના ઈતિહાસમાં જરૂર એક ઉજળું પાતું દેખાડી જાય છે.

પ્રજામાં જેમ જેમ જાગૃતિ વધતી ગઈ અને પ્રજામાં જેમ જેમ નવા વિચારોના પ્રવાહોએ નવી નવી ભાવનાઓ મૂર્તિમંત કરી તેમ તેમ દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાએ એ બધાનો પડપો પાડ્યો. શરૂઆત એ રીતે થઈ, અને પછી તો એ સંસ્થાએ જ એવા વિચારોના પ્રવાહો અને ભાવનાઓને પ્રજામાં ધોધમાર રેડવાનું કાર્ય આરંભી દીધું.

આજથી ત્રીશક વર્ષ પહેલાં ભાવનગર જેવા દેશી રાજ્યના શહેરમાં, બાળકોને માત્ર ધાર્મિક સંસ્કારોનું સિંચન કરાવી પૂરેપૂરા ધાર્મિક વાતાવરણમાં ઉછેરવાનો એ પ્રયાસ હતો. સ્વ. હરજોવિંદલાલ અજરમર પંડ્યા અને શ્રી નરસિંહપ્રસાદ ઠાવિલાસ ભટ્ટ (હાલના આંબલાના શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટ) એ આ સંસ્થાના બાલ સ્થાપકો. બીલખાના સ્વ. ત્રામલચુરામ શર્માના એ બંને પાકા શિષ્યો. એમની જદદ અને આશીર્વાદથી, વિદ્યાર્થીઓને સારા સંસ્કાર અને સારી કેળવણી આપવા માટેની શરૂઆત કરવાના આ પ્રયાસો, ભાડૂતી ધર્મશાળામાંથી શરૂઆત કરી, આજે પથરાયેલાં અનેક મકાનોની હારમાળા એના વિસ્ફોટો સ્વરૂપની બાલ સાક્ષી પૂરે છે.

સારી કેળવણી આપવી એ શરૂનો આદર્શ. એ માટેનાં સાધનો અને વિચાર-સરણી જૂની જ હતી. વખત જતાં એ આદર્શોને વધુ ને વધુ સમજવાના પ્રયાસોમાં, સંસ્થામાં ન્યારે સ્વ. ગિરભશંકર ભગવાનજી બધેકા (ગિજુભાઈ

અને શ્રી દરિશંકર દુર્ગાજી ત્રિવેદી (હરભાઈ), જેમણે ત્યારથી સંસ્થાએ ફરકે ને મુસકે પ્રગતિ કરી.

કેળવણીના આદર્શો બદલાઈ મયા. માત્ર શિક્ષણને ખાતર શિક્ષણ નહિ, પણ જીવનની સર્વાંગી કેળવણીનો પ્રયત્ન થાય તો જ એ મનુષ્ય ઘડતરમાં યોગ્ય ફાળો આપે એ વિચારે જ સંસ્થામાં, પૂર્વપ્રાથમિક, પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણની શરૂઆત થઈ એમાં પણ નવી દૃષ્ટિ આવી જ હતી. મૂળમાં જાત્રાલય તો હતું જ. બાળક કે વિદ્યાર્થીને સતત જ વ્યક્તિત્વ છે. એ વિકસવાની પૂરી શક્તિ ધરાવે છે જ. એને વિકાસને અનુરૂપ એવું વાતાવરણ રચી આપવું એ જ સાચા શિક્ષકનું કામ છે એ વસ્તુ એમને સમજાઈ અને પ્રજા સમક્ષ એ વસ્તુ એમણે પ્રત્યક્ષ વ્યવહારથી અને પુસ્તકોથી ધરી પણ દીધી. માર, લાલચ, ભય, ઈનામ વગેરે બાહ્ય ઉપાયો અજમાવવાથી, સમાજમાં વિમૂર્તિઓ ઊભી થાય છે એ વસ્તુ એમની સમજણના મૂળમાં હતી.

આ બધી જ વિચારધારાઓ એમના પ્રકાશન મંદિર મારફત ગુજરાત કાલિયાવાડને મળી છે. એમણે ચલાવેલાં અધ્યાપન મંદિરો મારફત અનેક નવી દૃષ્ટિ પામેલા શિક્ષકો આજે ગુજરાત કાલિયાવાડમાં ઠેરઠેર કેળવણીની નાની મોટી સંસ્થાઓ ચલાવે છે. બાળકો તરફની સમૂળગી દૃષ્ટિ બદલાવીને, એ સંસ્થાએ પ્રજાની એક જગતી સેવા બજાવી છે.

જેમ પરદેશની એકસફર્ડ, કેમ્બ્રીજ કે હેરો યુનિવર્સિટીઓમાંથી નીકળેલ ગમે તે વિદ્યાર્થી હોય પણ એ યુનિવર્સિટીની અમુક એકસ આસિયતો લઈને જ બહાર પડે છે અને જીવનભર એની આસિયતો એનામાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, તે જ રીતે દક્ષિણામૂર્તિએ પોતાના આયુષ્યમાં આ જાતનો એક એકસ આદર્શ ઊભો કર્યો હતો. વિદ્યાર્થીઓ ગમે તે જાતના હોય, અને સંસ્થા હોડયા પછી જીવનના ગમે તે ક્ષેત્રમાં એ જતા, છતાં ય દક્ષિણામૂર્તિના અમુક એકસ સંસ્કાર એમનામાં પ્રતિબિંબિત થતા જ. એ વસ્તુના મૂળમાં સંસ્થામાં એક વિશાળ કુટુંબ ભાવના ઊભી કરી શકાય હતી એ જ વાત તરી આવે છે.

આ સિવાય સંસ્થાની પ્રજાસેવાનું કાર્ય તે જાત્રાલયોને નવો આદર્શ અને નવું સ્વરૂપ આપ્યું તે.

આજથી ત્રીસ વર્ષ પહેલાં જાત્રાલયો એ માત્ર વીરીનું કામ કરતાં. એમાં વિદ્યાર્થીઓની કેળવણીનો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થતો નહિ. દક્ષિણામૂર્તિએ પોતાનું જાત્રાલય બંધ કરીને એને એક આદર્શ કેળવણીની સંસ્થા કરીને એને એક આદર્શ કેળવણીની સંસ્થા કરીને દેખાડી. જાત્રાલય એ ઘર નથી અને જતાં ઘરની અવેજીમાં કામ કરતી એવી એક વિદ્યાર્થીઓની સર્વાંગી કેળવણીને માટે સરજા કરી આપતી એક સંસ્થા છે એ વસ્તુને વ્યવહારમાં અને સિદ્ધાન્તમાં સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું.

સંસ્થાએ ચલાવેલા ત્રીમાસિક 'શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ', માસિક 'શિક્ષણ પત્રિકા' (જે હજીય તે મુંબઈમાંથી દ. મ. નાં જૂનાં કાર્યકર શ્રી તારાબેન મોડક ચલાવે છે) અને 'છાત્રાલય' એ સંસ્થાના વિવિધ વિભાગોમાં થયેલા પ્રયોગોના નોંધાયેલા કેટલાય શૈક્ષણિક સિદ્ધાન્તો અને વ્યવહારોના લેખોનો સંગ્રહસંપુટ છે.

આટલું થયું છાત્રાલય પૂરતું. વિનયમંદિર(હાઈસ્કૂલ-માધ્યમિકશાળા)માં પણ મુંબઈની યુનિવર્સિટીએ જમારે માધ્યમિક શિક્ષણમાં કાર્કપણ જાતના ફરકાર કરી શકાય તેનો વિચાર સરખો થે ક્યો ન હતો એ વખતે દક્ષિણામૂર્તિએ પોતાના માધ્યમિક શિક્ષણમાં નવી જ દૃષ્ટિએ, નવેસરથી શિક્ષણની પદ્ધતિઓમાં અને વિષયોના અભ્યાસક્રમોમાં પરિવર્તન આણ્યું હતું. જે ડોલ્ટન પદ્ધતિ કહેવાય છે તેનું સંપૂર્ણ આયોજન ત્યાં થયું હતું.

પૂર્વપ્રાથમિક એટલે કે બાલમંદિરોના ચીલો તો એનો સાવ સ્વતંત્ર જ હતો. મોન્ટેસોરી પદ્ધતિનો સાવ જ સ્વતંત્ર રીતે અભ્યાસ કરી, આપણા દેશને અનુકૂળ રીતે બાળકો આગળ તેની રજૂઆત કરી, એના સિદ્ધાન્તો અને વ્યવહારોનો પ્રયોગ અજમાવી, પ્રજા સેવામાં એને માટે શિક્ષકો તૈયાર કરી ગુજરાતભરમાં એનો ફેલાવો ક્યો એ પણ દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાનો એક જગરો ઉમેરો જ છે.

સાચી કેળવણીની સંસ્થાએ હંમેશાં માટે કાર્કપણ સરકારથી સ્વતંત્ર રહેવું જોઈએ. ભલે પછી એ સરકાર સ્વરાજ્ય સરકાર હોય કે પરદેશી સરકાર. કંઈક આવા જ આદર્શવાળા આ સંસ્થાનું આયુધ્ય માત્ર ૨૫ વર્ષનું રહ્યું. ભર-થવાવસ્થામાં જ એ ખતમ થઈ ગઈ.

આજે એનો એક વિભાગ દક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિર ચાલી રહ્યો છે.

શ્રી નાનાભાઈના શબ્દોમાં સંસ્થા મરી નથી જ. એનો નવો વિભાગ ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિ તરીકે આંજણમાં કામ કરી રહ્યો છે. પણ એ તો એના નવે અવતારે અને નવે રૂપે નવા ક્ષેત્રમાં કાર્ય વિસ્તાર કરી રહેલ છે. અલગત એમાંથી એક નવા ક્ષેત્રમાં નવા પ્રકારની આપણે રાહ જોઈએ જ. છતાં જે પરિપાક આપણે એના જૂનાં કાર્યોમાંથી મેળવ્યો હતો તેની ખોટ તો આપણને સાલ્યા જ કરશે.

આપણા રાષ્ટ્રઉત્થાનમાં ભાગ લેજવર્તા આવાં બહો કાર્ક કમનસીબ બનાવો નો બોગ બની સમગ્ર રાષ્ટ્રની સંપત્તિને નુકસાન ન કરી બેસે એની તકેદારી આપણી ભાવિ સરકાર રાખે. એમ આપણે જરૂર ઈચ્છીએ.

- ચં.

શ્યાવક્ષ આવડા

ગુજરાતના ચિત્રકારોમાં શ્રી. શ્યાવક્ષ ધનજીભાઈ આવડાનું નામ દિવસે દિવસે મોખરે આવતું જાય છે. પોતાની ધરતીથી અળખી પડી, બંગાળ શૈલીની નિર્જીવ નકલ કરતી ગુજરાતી ચિત્રકળામાં તેમણે નવું જોમ પૂર્યું છે.

સન ૧૯૩૦ થી ૧૯૩૬ સુધી તેમણે મુંબઈની જે. જે. સ્કુલ ઓફ આર્ટમાં અભ્યાસ કર્યો. તેમના કસબથી આકર્ષાઈ તેમને સર રતન તાતા ચેરિટી ટ્રસ્ટ અને એવાં જ બીજાં ફંડે તન્ક્યો શિષ્યવૃત્તિઓ આપવામાં આવી અને તેઓ સુરોપમાં ચિત્રકલાના વધારે અભ્યાસ કરવા માટે રવાના થયા. ત્યાં તેમણે ડી. એફ. એ. ની ડીગ્રી મેળવી લંડનની પ્રખ્યાત સ્લેક સ્કુલમાં તેમણે પ્રો. રોડોલ્ફ શ્વાબેના હાથ તળે તાલીમ લીધી. ત્યાં ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ બે વર્ષમાં પૂરા કરનાર એ પહેલા જ હિંદી વિદ્યાર્થી હતા. તેમણે એક રશિયન ચિત્રકાર શ્રી. વ્લેડિમાર પેલુનિન પાસેથી 'રંગભૂમિની પદ્ધતિ' અધુનિક રીતે શણગારવાની કળા પણ શીખી છે.

વિલાયતથી કસબ શીખીને તો આવ્યા પણ તેમાં પ્રાણ પૂરવા બાકી હતા. હિંદ પાછા ફર્યાબાદ તેમણે સ્વદેશની સુસાદરી શરૂ કરી. જાતજાતના હિંદવાસીઓના મહેાં, આકાર, જીવનના અનુભવો, રીતરિવાજો તેમની ચિત્રપોથીમાં મોંઘાયા. આજે એ બરચક પોથીઓમાંથી ગુજરાતના હરખ-શોકનાં દર્શન થાય છે.

લોકજીવનમાંથી મેળવેલ પ્રેરણાને તેમણે ચિત્રમાં ઉતારવા માટે જાત-જાતનાં અખતરાઓ કર્યા છે, કરે જાય છે. કાઈ કાઈ વખત તેઓ સલની કડુતાથી દૂર નાસી જતા દેખાય છે. અને ચિત્રાકૃતિઓની પ્રેક્ષક સાથેની વણ-દેખી કડો વૃદ્ધતી જણાય છે. પણ લોકજીવનમાંનો રસ, ત્યાંથી ફરી પાછો તેમને સત્ય જીવન તરફ ધસડી લાવે છે.

મુંબઈમાં તેમણે ત્રણ પ્રદર્શનો લખ્યાં છે—તાજમહેલ હોટલમાં બે વખત (૧૯૪૫-૧૯૪૭) અને સિલ્વર કોથ કલમ. (૧૯૪૬)માં તાજેતરમાં પેરિસમાં હિંદી કળા પ્રદર્શન લગાવું હતું તેમાં પણ તેમનાં ત્રણ ચિત્રોને સ્થાન મળ્યું હતું.

શ્યાવક્ષભાઈમાં આશરપદ મેંવા છે. આજનો તેમનો સંકુચિત પ્રેક્ષકત્વ જોમ જોમ વિશાળ જનતા જશે તેમ તેમ. આમજીવનના ધખકાર તેમની પોંછીને વધારે ખીસવશે એ વાત નિર્વિવાદ છે.



સુખદુઃખની રાજનીતી

૧૫ મી ઓગસ્ટ ! આ દિવસને સારા થે ગુજરાત અને કાઠિયાવાડની જનતા-એ અપાર આર્થિક સંક્રો વચ્ચે ય હર્ષભેર માણ્યો છે. આ દિને આપણી અમર જનતાની પ્રચંડ તાકાત તથા લોકશાહી ભાવનાનું દર્શન થયું છે.

અમદાવાદમાં હિંદુ-મુસ્લિમ બિરાદરીની જ્યોત ફરીથી ઝળપી ઊઠે છે. "હિંદુ-મુસ્લિમ એક હૈં" નાં સૂત્રો ગળવતાં હિંદુ-મુસ્લિમ સરઘસો-શહેરના તમામ લતાઓમાં ઘૂમી વળે છે. વસંત-રમ્યઅક્ષીની શહીદીના રમાન પર આવી હિંદુ-મુસ્લિમો એક બીજાને ભેટે છે. ખાડીઆ ગેટ પાસે મુસ્લિમ લતામાંથી આવેલાં એક ટોળાંને હિન્દુએ તરફથી પાણી પાવામાં આવે છે અને ત્યારે ગાંધીજી ઉપર કલકતાના મુસ્લિમોએ ગુલા પગળ વરસાવ્યાના સમાચારથી કોમી બિરાદરીની જ્યોત ખૂબ જ ઝળહળી ઊઠે છે.

આઝાદી દિનને પ્રસંગે વલસાડમાં એક ખૂબ જ પ્રેરક બતાવ બને છે. શહેર મ્યુનિસિપાલિટીના આશ્રયે એક મ્યુનિસિપલ સભ્ય અને નામચીન કોંગ્રેસી કાળાખજરીઆના પિતાનું રમારક ખુલ્લું મૂકવા માટે જાહેર સભા મળે છે. પરંતુ આજનો દિન તદ્દન જુદો હતો. આઝાદીની ભાનામાં મસ્ત બનેલી જનતાએ આ જાણીતા કાળાખજરીઆના નામે રમારક ખુલ્લું મૂકવા સામે વિરોધ જાળવ્યો. જનતાએ રમારકને શહીદીનું રમારક બતાવવાની હઠ પકડી. ખૂબ જ ઉદાપોહ થયો; પણ મ્યુનિસિપાલિટીએ જનતાના પ્રખર વિરોધ સામે નમવું પડ્યું. જનતાની લોકશાહી ભાવનાનો વિજય થયો.

ત્યારે પ્રગતિશીલ કહેવાતા વડોદરા રાજ્યે ખાનગી સરકયુલર કાઢી રાજ્યના નોકરોને આઝાદીના ઉત્સવોમાં ભાગ લેવાની મનાઈ ફરમાવી હતી. ઉત્સવ નિમિત્તે ૧૦ હજાર રૂપિયાનો ખર્ચ કરવાની મ્યુનિસિપાલિટીની દરખાસ્તને હુકમથી દીધી. રાજ્યનાં મકાનો જ નહિ પણ મ્યુનિસિપાલિટીનું મકાન ય રાશતી વિતા; રહ્યું !

મુંબઈ સરકારે મૂકેલી જમણની છૂટનો પણ ગેરઉપયોગ ચાલુ છે. મુદ્દા દરમ્યાન લખલૂટ કમાયેલા નફાઓથી અનાજનો અવિચારી ઉપયોગ કરે છે. કાળાબજારીઆઓએ ઘઉં અને ચોખાના ભાવો એક જ દિવસમાં વધારી મૂકે છે. કપડાજાતમાં ઘડેલા ભાવ ૩૦ ના ૪૦ ચાલુ છે.

તે દિવસે અમદાવાદના ખાસ બજારના ફૂટપાથ પર એસી એક પાગલ ફકીર બોલતો હતો. “છતને પેસે બરબાદ કરને હો લેકિન કેઈ ગરીબકો ખીલાતે નહિ” અને એના પેટની વરાળ હતી.

... ત્યારે કમદારોનું એક સરખસ “જનતાકો અમ્મ રાજ બનાવો, અમ્મ હમ શૂખે નહિ મરેગે, કાલાં બજાર ખતમ કરો”નાં સૂત્રો પોકારતું જતું હતું.

*

ટંગાવી ટંગાવીને પણ છેલ્લાં થોડા દિવસોથી મેધરાજાએ ગુજરાત-કાશિવાગડ પર કૃપા કરી છે; અને આશાની વીજળી ચમકી છે. છતાંય અનાજની કારમી પરિસ્થિતિમાં કાંઈ ફેર પડ્યો નથી.

જેસર (કુંડલા): કાળા બજારમાં બાજરાના ૧૫ અને ઘઉંના ૨૦ રૂપિયા ભાવ બોલાય છે. માંદગી અંગે અપાતી ખાંડ પણ બે માસથી બંધ થઈ છે. વાવણી પૂરતો વરસાદ થયો પણ ખપેડીનો ઉપદ્રવ છે.

કોડીનાર (ગાયકવાડ): બાજરાનું વાવે ૧૨ કરવા મોટા ભાગના જેકુ પાસે જિયારણુ નથી. મહાલ કચેરીએ લેવા જાય છે. ત્યારે તેમને ના પાડવામાં આવે છે.

બાબરા અને આલુઆલુનાં ગામડાંમાં અસહ્ય અનાજ સંકટ ફેલાયું છે. એક વેપારીએ ખૂબ હિંચા ભાવ માંગવાથી બૂખ્યા ટોળાએ “અનાજ આપો”નો પોકાર પાડ્યો હતો. પોલિસ બોલાવવામાં આવી હતી. અને પોલિસે અમાનુષી લાકીમાર ચલાવ્યો હતો તેમાં સગર્મા સી પણ હતી. ત્રીસથી વીસેગે માનવી ધરણી પર ઢબ્યાં હતાં.

વઢવાણમાં સેવાસદ તરફથી દરરોજ આશરે ૨૦૦ માણસો લાલ લે એવું એક ભોજનાલય ખોલવામાં આવ્યું છે.

સેરરા (ખુટલડા): પુના પંચોલી નામના એક ઉભડને તેના કાઠ પસ ૧૫ શેર જુવાર મળતી હતી. તેને બદલે કાઠમાં ૧૫ શેર લખી ૧૦ શેર જુવાર આપવામાં આવેલી. કાઠ પાસે કાઠ વંચાવી પંચોલી સમિતિની નવી દુકાને બાકીની ૫ શેર જુવાર લેવા ગયેસો પણ ત્યાં તેને જુવાર આપવાને બદલે માર મારી પટ્ટા પાડવામાં આવેલો !

*

જુનાગઢમાં પોલિસરાજ 'જમ્યુ' છે. ખાનગી સમા પર પણ મનાઈ હુકમ કરમાવવામાં આવ્યો છે પ્રજાને પૂછ્યાગાછ્યા વિના નવાબે પાકિસ્તાન સાથે જોડાવાનું આપખુદ પાલુ' ભયું' છે. હિંદી સઘ અને પાકિસ્તાન વચ્ચે દુશ્મનાવટ ઊભી કરવાનો આ તરીકો નહિ તો ખીંચું શું ?

વિરમગામ રોડને મારવાડ જતી એક બાઈ ઉપર રોડનંતા અમલદારો-એ અત્યાચાર ગુજાર્યો છે.

વઢવાણ કુમ્પના મજૂરોની લાંબી ચાલેલી મિલ 'હડતાળનો' વિજયી અંત આવ્યો છે. કામના ૧૦૧ કલાકને બદલે ૯૫ થયા છે.

પાલનપુર અને રાજપુર રાજ્યોમાં અનાજની દુકાનો હુ'ટાઈ' છે.

વઢવાણમાં એક જૂએ મરતી બાઈ પોતાનાં બે બાળકોના જૂખમરને જોઈ નહિ શકવાથી તેમને રસ્તે ડોડી ચાલી ગઈ હતી.

ભાવનગરનાં ગામડાંની કાપડ સમિતિઓ કાળાં બજારનું 'સાધન' બની બેઠી છે, અને ખુલ્લાં ખુલ્લાં કાળાં બજાર ચાલે છે. ગામડાંની ગરીબ પ્રજા શહેરમાં કાર્યની ઇતિસમાપ્ત ગણતા કાર્યકરોની રાહ જુવે છે.

રચનેશજીની આ હકીકતો ઉપરાંત, પોરબંદર, અમરેલી વગેરે સંજોગમાંથી સિંધ માટે ભંગીઓને વધુ પૈસાની લાલચે ડાન્ડાકટથી બાંધી લઈ જવાના પ્રયત્નોના, નાની તાલુકાવાહીનાં પ્રગતિ વિરોધી જૂથો રચાવાના તથા ગાયકવાડી લશ્કર ઠીક ઠીક સંજ્યામાં કાઠિયાવાડમાં રખાયાના અહેવાલો પણ મળતા રહે છે. વિનીત નેતાઓ તડબોડ અને સતતાના લોભમાં ખેંચાતા હોય અને ઉદ્ધમ કાર્યકરોને દયાવી દેવાના પ્રયત્નો થતા હોય એમ પણ ઠેર ઠેરની ખબરો સૂચવે છે. અનેક ભાગલાથી કમતાકાત બનેલી જનતા એ જ ભાંગલા-તો લાભ ઉઠાવતાં કાળાં બજાર નીચે રહેંસાઈ રહી છે.

મોહન સમિતી

સાત કિતાબો

- ૦ વોલ્ગાથી ગંગા : લેખક : મદાપદિત રાહુલ સાંસ્કૃત્યાપન; અનુવાદક : ચંદુલાલ વ. ભટ્ટ, પ્રકાશક : લોકપ્રકાશન ગૃહ, મુંબઈ-૪, પૃષ્ઠ : ૪૭૫, મૂલ્ય રૂ. ૬.
- ૦ લોકસાહિત્યનું સમાલોચન : વ્યાખ્યાતા, ઝવેરચંદ મેઘાણી; પ્રકાશક મુંબઈ વિદ્યાપીઠ; પ્રાપ્તિસ્થાન : ઝોન, ઝોમ. ત્રિપાઠી કું, મુંબઈ, રૂ. મૂલ્ય : રૂ. ૨૧; પૃષ્ઠ : ૨૫૭.
- ૦ છેલ્લું પ્રયાણ : લેખક : ઝવેરચંદ મેઘાણી; પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ, પો. બો. ૭૩, અમદાવાદ; પૃષ્ઠ : ૧૭૮; મૂલ્ય : રૂ. ૨૧
- ૦ કાળવ્યક : લેખક : ઝવેરચંદ મેઘાણી; પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ પો. બો. ૭૩, અમદાવાદ; પૃષ્ઠ : ૧૬૮; મૂલ્ય : રૂ. ૨.
- ૦ સ્વાતંત્ર્ય પ્રભાત : લેખક : નાયાનાથ દવે; પ્રકાશક : સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, જોરાવરનગર (કાઠિયાવાડ). પૃષ્ઠ : ૭૧; મૂલ્ય : ૭ આના.
- ૦ “ક્રિડમ કમ !” લેખક : હરિન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય; પ્રકાશક : નાલન્દા પબ્લીકેશન્સ, ધનનૂર, કિરોજરાહ મહેતા રોડ, મુંબઈ-૧; પૃષ્ઠ ૧૫, મૂલ્ય રૂ. ૧૨, આના.
- ૦ ક્રિડમ્સ બેરેલ (સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ) ૧૯૪૨-૪૫ : સચિત્ર અને અધિત દરી પ્રગટ કરનાર : વિદ્યુલભાઈ કે. ઝવેરી, સીતલ મહાલ, વાલ્કીચર મુંબઈ ૬, મૂલ્ય રૂ. ૧૨૧.

વાહ્યાથી ગંગા

આ પુસ્તક વિષે કંઈ પણ કહેવાની શરુઆત કરતાં પહેલાં મુ. શ્રી કિશોરલાલભાઈના થોડાંએક વાક્યો અહીં ટાંકવા આવશ્યક લાગે છે. તેમજ પોતાના “જીવનશોધન” નામના પુસ્તકના પાના ચોથા ઉપર ત્રીજા ફરમાની શરુઆતમાં કહ્યું છે: “આર્થ તત્ત્વગ્નન પરિપૂર્ણ રચાઈ ગયું છે, એમાં કંઈ શોધખોળ, શુદ્ધિ વૃદ્ધિને અવકાશ નથી, હવે માત્ર પ્રાચીન શાસ્ત્રોને જુદાં બાબેદારા કે નવાં બાબેદારા રચીને સમજવાનાં જ રહ્યાં છે, એવું હું માનતો નથી. નવા અનુભવો અને નવા વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જૂનાને સુધારવા-વધારવાનો અને જરૂર પડે ત્યાં જુદા પડવાનો અર્વાચીનોત્તર અધિકાર છે. એ અધિકાર હોડી દઈ હિંદુસ્તાન “અચલામતન” બની રહ્યું છે.”

હિંદુસ્તાનના જીવનના કોઈપણ પાસા વિષે ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરનાર કોઈપણ સહૃદય માણસને ઉપરની વાત આજે સોએ સો ટકા સાચી લાગે છે. તેને એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું કે જીવનનો નવેસરથી વિચાર કરવાની જરૂર છે. નવા અનુભવોને ધ્યાનમાં લઈને અને અત્યારસુધી જે માન્યતાઓને આધારે જીવન જીવતા આવ્યા છીએ અને તેનાં જે પરિણામો આવ્યાં છે તેને લક્ષમાં લઈને ફરીથી જીવનનું અવગાહન આવશ્યક બન્યું છે.

“વાહ્યાથી ગંગા” એક એવો જ પ્રયત્ન છે. જીવનની ફેરતપાસનો. ઈ. સ. પૂર્વ ૧૦૦૦ વરસથી માંડીને ઈ. સ. ૧૯૨૨ સુધીનો એ ઇતિહાસ છે. પરંતુ એ કોઈ પાશ્વ પુસ્તકની દૃષ્ટિએ લખાયેલો નથી કે અતિ વિગતોથી ભરેલો કેવળ પંડિતાઈપૂર્ણ ઇતિહાસ પણ નથી. એનું વાહન અને છે નાની નાની રાચક કયાઓ. એ કયાઓ માનવીના વિકાસની એક એક કડી બતતી જાય છે. અને એમ એક થંખલા તૈયાર થાય છે. આજના સમય સમાજની જુદી જુદી વ્યવસ્થાઓની જટિલતાથી તદ્દન મુક્ત અને સરલ એવા “નિશામણ”થી માંડીને ધીમેધીમે રાગ, ખાજણ અને સામંતશાહીની ઉત્પત્તિ અને એને પરિણામે જન્મતી જટિલતા તરફ એ ગતિ કરે છે. ખીજી રીતે કહીએ તો સમાજનું વિભાગીકરણ એવી રીતે થતું જતું દેખાય છે કે જેમાં એક વિભાગ શ્રમ કરનાર બની જાય છે અને ખીજો તેના શ્રમનો ઉપભોગ કરનાર બની જાય છે. આ વાત આપણને સુદાસ તેના પિતા દિવોદાસ સાથે વાત કરતો હોય છે તેમાંથી મળી રહે છે. ૧૪૩ માં પાના ઉપર વૃદ્ધ દિવોદાસે એક દિવસ સુદાસને કહ્યું: “બેટા સુદાસ, હું તો હવે જીવનને આરે બેઠો છું. મારાથી આ પંચાલનો ભાર ઉપાડવાનું બનતું નથી.”

“તો આર્થ! એ ભાર પંચાલોને જ કાં ન સોંપી દઈએ!”

“ પંચાલોને ! બેટા ! તારી વાત હું ન સંમંજ્યો. ”

“ પિતાજી ! આખરે આ રાજ્ય તો પંચાલોનું જ છે. આપણું પૂર્વજે પંચાલ જનપદના સામાન્ય માણસો હતા એ વખતે પંચાલનો કોઈ રાજા ન હતો. જે રીતે આજે મદ્રમાં, મદ્રમાં, ગાંધારમાં ત્યાંના લોકો જ રાજ ચલાવે છે, તે રીતે પંચાલજનક આપણે ત્યાંનું અધુરું શાસન ચલાવતા. મારા દાદા વધ્વશ્રવના કોઈ પૂર્વજને ભોગવિલાસનો લોભ લાગ્યો. એમને ખીખની કમાણીનું અપદરણુ કરવાનો લોભ લાગ્યો. એ પોતે જનપતિ અથવા સેનાપતિના પદ પર હતા. એમના પૌતાના જનપદ માટે કોઈ લડાઈ છતી લોકોના પ્રેમ, વિશ્વાસ અને સંપત્તિ તેમણે પ્રાપ્ત કર્યા અને પછી એના જ જોર પર એમણે લોકોનો વિશ્વાસઘાત કર્યો. લોકોના રાજ્યને ઠેકાણે એમણે અસુરોની મારક રાજાનું રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું. અસુરોની મારક વશિષ્ઠ, વિશ્વામિત્રના કોઈ બૂલાઈ ગયેલા પૂર્વજને પુરોહિતની પદવી લાંચ તરીકે આપી. એમણે લોકોની આંખમાં ધૂળ નાખી કહેવું શરૂ કર્યું : “ ઈંદ્ર, અગ્નિ, સોમ, વરુણ, વિશ્વદેવ વગેરેઓ આ રાજાને તમારા પર રાજ્ય કરવા મોકલેલ છે. એની આજ્ઞા માનો, એને મહેસુલ આપો. પિતાજી ! આ બિલકુલ બેઈમાની હતી, ચોરી હતી. ”

આમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે નિશામણુના વખતનો નાનો, સરલ નાનકડો સમાજ, ઇતિહાસના જુદા જુદા તખ્તખામાંથી પસાર થતો થતો આવો બે વર્ગમાં વિભાગાઈ જાય છે. રાજા-શોષક અને પ્રજા શોષિત. સમાજનું સ્વરૂપ બદલાતું જાય છે. પ્રજા અને રાજા વચ્ચેનું આ અંતર વધતું જાય છે. પ્રજા અને સુપર્યુ ધૌધેયનાં પ્રકરણો સમાજમાં આવેલા જિય નીચના બેદોનું દર્શન કરાવતા જાય છે. આમ આગળ વધતો આ ઇતિહાસ ૧૮૫૭ ના યોદ્ધા મંગલસિંહ અને ૧૯૨૨ ની લડતમાં અંપલાવનાર સફદર સુધી આવી પહોંચે છે. લોકોના ક્રાંતિકારી બળના પ્રથમ ધસારા સુધી.

આખા પુસ્તક દરમિયાન ઇતિહાસના દરેક તખ્તે અદના આદમીનું સ્થાન શું રહ્યું છે એ બનાવવાનો લેખકનો પ્રયત્ન જણાય છે. એ જ એક ઇતિહાસને જોવાની નવી દૃષ્ટિ નથી ? જે રાજા નથી, જે કોઈ મોટો પુરોહિત નથી, શીમંત કે સેનાપતિ નથી પરંતુ આ બધા લોકો જીવે છે તેનું સ્થાન આગળ વધના ઇતિહાસમાં શું હતું, ક્યાં હતું, તે જોવું જરૂરી નથી ? એ દૃષ્ટિએ આ પ્રયત્ન અમને અત્યંત આવકારદાયક લાગે છે. આજે ત્યારે આપણને જુદાં જુદાં બળો આપણા સમગ્ર જીવનને નવેસરથી વિચારવાની ફરજ પાડી રહ્યાં છે ત્યારે આવાં પુસ્તકોની વિશેષ આવશ્યકતા છે.

પુસ્તકના અનુવાદક કાલ્યાણી ચંદુલાલ ગઠને અનુવાદ માટે તથા લોક-પ્રકાશન ગૃહના સંચાલકોને આવા પુસ્તકની પ્રસંગી કરવા બદલ અભિનંદન આપીએ છીએ. સાથે સાથે એવી આશા પણ વ્યક્ત કરીએ છીએ કે જીવનની ફરી તપાસ કરવાની હાકલ કરતાં આવાં વધુ પુસ્તકો આપણને મળતાં રહે.

—મહાલાદ પારેખ

લોકસાહિત્યનું સમાલોચન

કાલ્યાણીવાડનાં લોકસાહિત્યનાં સંશોધનમાં મુખ્યભાવે પ્રવૃત્ત થયેલા પરંતુ તેનાં સૌંદર્ય અને એ ઉપજાવનાર જીવનને જાણવા પ્રેરાયેલા મેઘાણી એ સંસ્કારિતાનાં સંવેદનમાં એકરત થઈ એક જાણકાર અને અભ્યાસીરૂપે બહારનાં ગુજરાત સમક્ષ આવ્યા એમની એ લાંબી 'કારકીર્દીમાં' એક અગત્યનો ગુણ કામ કરી રહ્યો હતો. અને તે, સંવેદનશીલ સંહૃદયતાનો.

એ ગુણ એટલો બધો પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલો કે, તેમની 'રસધારો' 'બહારવટીઆની કથાઓ' 'રઠીઆળી રાતો' 'સંત કથાઓ' વગેરે સંપાદનો અને ખીજા સંશોધન ગ્રંથોમાં તમે લોકસાહિત્યની ખિરદાવલિઓની પરંપરા જોશો. એ પ્રકારનાં વિવેચનના પ્રવાહમાં લોકસાહિત્યના સભર પ્રાણ પ્રત્યેની ગુજરાતની બેદરકારી ઝાંખરા માફક તથાઈ ગઈ. અને એ ધોવાયેલી જમીન પર લોકસાહિત્ય અને શિષ્ટ સાહિત્યનાં અભિન્ન કર્તવ્યની એકતા નિર્મોણ થઈ અને ગુજરાતી શિષ્ટ સાહિત્ય નવપ્રાણુ બન્યું.

*

*

*

આ વ્યાખ્યાનો પણ મુખ્યત્વે શ્રી. મેઘાણીની આ અનોખી પદ્ધતિ પર રચાયેલાં છે. તેમાં કાલ્યાણીવાડની, મુખ્યત્વે પરિચમણુશીલ અને ઠકરાતી સમાજમાં જીવતી અનેક જાતિઓ અને સામાજિક વર્ગોએ સૈકાઓના માળામાં જીવનનાં સુખ કે દુઃખોનો જે સભર પ્રાણુથી—અથવા શ્રી મેઘાણીના શબ્દોમાં કહીએ તો “સર્વતોમુખી સમુદ્ધાસ”થી—સત્કાર કર્યો તેનો સજીવ અને તેથી ગ્રેરક પરિચય છે.

આ પરિચયમાં મુખ્યતા હશે પણ ખાસિયતા નથી. એમાંની સૌંદર્ય દૃષ્ટિ નીતરી ન હો, તો પણ, હિંકટતાની પદ્ધતિ પામેલી છે; સહૃદયતાથી માનવતાની વાહક બનેલી છે અને સહસંવેદનથી જીવતી બનેલી છે.

આ સૌંદર્યદૃષ્ટિને જિવંત કરતી સહૃદયતા તેમને લોકસાહિત્યની સમગ્ર શક્તિ પ્રત્યે જાગૃત કરી ગઈ છે.

લોકસાહિત્યની શક્તિ અને તે શક્તિનાં મૂળ રૂપ લોકજીવન તથા લોકના આવીર્ભાવોનાં સ્વરૂપ વિષે તેમણે અનુભવેલું સહ તેમણે “લોકસાહિત્ય અને

શિષ્ટ સાહિત્યનો પરસ્પર સંબંધ સમજાવતાં પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં અત્યંત હલ રીતે મૂકેલું છે. એમાં તેમણે કહેલી સમગ્ર સાહિત્ય અંગેની ઘણીએક મૂળ-જૂત વાતો ગુજરાતના સાહિત્યકારો માટે લાંબા સમય સુધી ગ્રેરક નીવડશે.

આમ આ વ્યાખ્યાનો કેવળ બિરદાવદિરૂપ કે અન્વેષણ રહિત નથી. અન્વેષણની પ્રાથમિક ક્રિયાઓ પાછળ તેમણે પુષ્કળ જડેમત લીધેલી છે. લોકસાહિત્યના કળાકસ્ય અંગે તથા તેનાં “સર્વત્રામુખી ઉદ્ભવિત” તત્ત્વ વિશે એક સુરેખ અને કડીબદ્ધ સમજણ આપવા પણ તેમણે આદરણીય પ્રયાસ કર્યો છે.

આ રીતે પ્રસ્તુત પુસ્તક, મેઘાણીનાં સંશોધનના પરિપાક જેવું બની રહે છે. અને તેની ઉપર કહી હતી છતાંઓ માટે અમે તેને અભિનંદીએ છીએ. સાથોસાથ અમને સાંકતી કેટલીક અપૂર્ણતાઓનો પણ નિર્દેશ કરીએ છીએ.

લોકસાહિત્ય સ્પષ્ટ રીતે વિશાગતર લોકજીવનનો એક ભાગ છે. તેનાં સૌંદર્યને માણવા માટે તેને જાણવું પણ પડે છે. એ મૂલ્યાંકન કરવામાં તેના ઉદ્ભવ, વિકાસ તથા હાસનાં સ્થળકાળ અને સમાજતું દર્શન આવશ્યક બને છે. એવી ઐતિહાસિક અને સામાજિક મૂલ્યવણી વગર એનાં સૌંદર્યની છબી પણ પશ્ચાદ્ભૂતિ વિનાની, તત્ત્વ પૂરતી અધુરી રહે છે. અને આપણાં વર્તમાન જીવનની એવી જ સાંસ્કારિક દોલતને સમજવામાં પણ આપણે છોમીલા પડીએ છીએ. અમને આ પુસ્તકમાં આ ઉલ્લેખમાંથી જન્મતી કેટલીક ગેરસમજો પણ દેખાઈ છે. + જાણે અન્વેષકો એ ટાળે એ ધ્યાયી તે અત્રે વ્યક્ત કરીએ છીએ અને આ મૂલ્યવાન પુસ્તકને ફરી આવકારીએ છીએ.

છેદલું પ્રયાણ

લોકસાહિત્યનાં સંસ્કારનીરની શોધ કરતાં સ્વ. મેઘાણીએ જે અનુભવ અને લાગણીઓ લીધાં એ પ્રસંગો અને તેની આસપાસનાં સામાજિક માનસિક વાતાવરણોની ટાંચણોની આ પોથી છે. અગાઉની આવી ટાંચણોની પોથી “પરકમ્મા” નામથી પ્રકટ થઈ હતી. આમાં છેલ્લી ટાંચણો અને કેટલીક ખીજો ન લેવાયેલી નોંધો એકત્રિત કરી તેમનાં મૂલ્ય પછી એ પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે.

આ ટાંચણો અંગત અનુભવને સર્વોત્કૃષ્ટિનાં ધોરણે વ્યક્ત કરી થકતી મેઘાણીભાઈની કલમથી સજીવ અને રસિક બની છે. તેમાં તેમની સહૃદયતા અને લોકસમુદાયની વ્યક્તિઓની નિરનિરાગી ખાસીઓનાં સારાં એવાં

પાસાં જોવા મળે છે. આ ટાંચણોમાં, રજુ કરાયેલાં લોકગીતોના નમૂના સામાન્ય ઉચ્ચ ધોરણના હોવા ઉપરાંત, કેટલાક દિશામાં તો વિસ્તર છે. શ્રી એલ્ફિને મધ્યપ્રાંતના આદિવાસીઓમાં ફરી મેળવેલાં ગીતો અહીં ગુજરાતીમાં જોવા મળે છે. મહી, દક્ષિણ, કાશ્મિર વગેરે પ્રદેશોનાં લોકગીતો પર સુંદર ટાંચણી છે. આમ આ સંગ્રહ અગ્રણિત સ્વરૂપે પણ ઉપયોગી સામગ્રી આપે છે.

કાળચક્ર

આ નવલકથા શ્રી મેઘાણીની છેલ્લી અને અપૂર્ણ રહેલી કૃતિ છે. “વિલોપન” ની વાર્તાઓમાં માર્મિક દષ્ટિ અને વક્તવ્યને ઔચિત્ય ભરી રીતે ઘૂંટીને રજુ કરતી જે પદ્ય કલા તેમણે સંગ્રહી હતી જો, અહીં ‘૪૨ પૂર્વેનાં ગામડાની સમાજનાં પાત્ર અને પ્રસંગોનાં આલેખનમાં કાવ્યમ થતી જોવા મળે છે. આ માંનાં કેટલાંક પાત્રો મધ્યમવર્ગી અને હકાતી ઓઘાર નીચેની ગરીબ વર્ગની જિન્દગીના શ્રી. મેઘાણીના નીકટના પરિચયમાંથી જન્મેલાં છે આ અને આની અનેક પાત્રોની અર્વાચીન સંસ્કારિતાના પદક્રમ નીચે ભૂંસાતી અથવા રેખાસુપ્ત થતી જતી આપણી જ જોક બહોળી દુનિયા છે. તેને કથમ દ્વારા વ્યક્ત કરી તેમણે ગુજરાતની એક વધુ સેવા કીધી છે. કાળચક્ર અધુરી રહી છે. ‘૪૨ ની લડતના ઉબરમાં પ્રવેશી અધુરી રહી છે. અને તેથી આપણા હોઠે આવવા મથતા શબ્દો ફરી હૈયામાં સમાઈ જતા હોય તેવો ભાસ થાય છે. આ પ્રકાશન ગ્રામ સમાજનાં પ્રારંભિક ચિત્ર પૂરતું મતોરમ બની રહે છે.

સ્વાતંત્ર્ય પ્રલાપ

આ સંગ્રહ સાથે શ્રી નાથાલાલ દવે ગુજરાત આગળ એક નવાં ગાન સાથે રજુ થાય છે. અત્યાર સુધી મુખ્યત્વે તેમની કવિતા, કામળ ભાવો અને સુંદર દરેકમાં રમમાણ દેખાતી અત્રે તેમનો કંઈ સ્વાધીન ભારતના નવા આર્થિકોવેને વાચ્યા આપવા મળે છે તેમનાં અન્ય કાવ્યોની સુસ્થિષ્ઠતા અને સરળતા અત્રે પણ છે. સહાનુભૂતિથી પ્રેરાયેલાં આ કાવ્યો આપણી ૩૦ ૩૨ ની કાવ્યગંગાની નવી સરવાણી જેવાં લાગે છે. એ અનુભવોથી બળવાન બની પ્રજાનાં નવજીવનને પણ ગાતાં થાઓ એવી સદીચ્છા વ્યક્ત કરીએ છીએ. આ કાવ્યોમાં પ્રકટ થતું સ્વાતંત્ર્ય ભાવનાનું સ્વરૂપ કવિ કેવળ હિમ્નિવશ નથી એની પ્રતીતિ આપે છે. ખરી આઝાદી હજી હવે આવે છે અને એ માટે તૈયાર રહીશું કહેતી તેમની વાણી રંગવાડી પ્રધાને પણ યોગ્ય આપખા લગાવે છે. અમે આ નાની પણ સુગંધ ગીતોની ખુશિયારો આવકારીએ છીએ.

“ક્રીડમ કમ”-આવ હે આઝાદી !

શ્રી હરિન્દ્રનાથ ત્રીપાઘ્યાયની કવિતાથી અંગ્રેજીભાષામાંથી હિંદી સમાજ આજે અપરિચિત નથી. તેમની કવિતામાં જનતાની સર્વાંગીયુ સુકિત માટેનો અદ્વ્ય પડકાર, પીડિત જનતાનાં બંડનો અવાજ, નિઘૂંઘતા-વાદ અને સખળ કલ્પનાભૂષણો અત્યંત લોકપ્રિય નીવડેલાં છે. સ્વાધીનતાનાં આ ટાંકણે, સ્વાતંત્ર્યને આવકારતા કવિની વાણી એ સ્વાતંત્ર્ય કાળે મરી ફિટલા શહીદોને બિરદાવી, આજનાં હિંદની ભયંકર પછાત દશા વિદારી તેમાંથી પ્રગ્ળને મુક્ત કરે તેવી આઝાદીતું ચિત્ર ઉપસાવે છે. એ ઉમદા અને પ્રગતિશીલ ભાવનાઓનો અમે આદર કરીએ છીએ સ્વાધીનતા અને સ્વાતંત્ર્ય વચ્ચેના વિકટ માર્ગમાં આ અને આવા અનેક કવિની નિર્ભીક અને પ્રેરક વાણી આપણને મળતી રહે એ સદ્ભાગ્ય છે.

ક્રિડમ્સ બેટલ (સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ) ૧૯૪૨-૧૯૪૫ : સચિત્ર અને ગ્રંથિત કરી પ્રકટ કરનાર : વિઠ્ઠલભાઈ કે ઝવેરી, સીતલ મહાલ, વાલકેશ્વર, મુંબઈ ૬, મૂલ્ય : રૂ. ૧૨૥.

આઝાદ : હિંદ ફોજની પ્રેરક અને ઉદ્ધામ તવારિખની કડીઓને ચિત્રગદ્ય કરી, ૧૫ મી ઓગસ્ટ ૪૭ ના સ્વાધીનતા દિને પ્રગટ થતી આ ચિત્રપોથી (album) આપણી આગળ એક સુંદર તવારિખી પ્રકાશનનો આદર્શ મુકી ગયો છે.

આ ગ્રંથનું પ્રથમ ચિત્ર : “અમારા ઐક્યથી અમે સખળ છીએ” નો ઉમદા આદર્શ અને આઝાદ ફોજના રાષ્ટ્રપ્રેમ અને વીરત્વના પ્રસંગોને રમૂ કરતી તરવીરો અને ભાવનાચિત્રો આપણી સ્વાતંત્ર્ય લડતનું એક નવું પાતું બતાવે છે. એ ઉદ્ધામ અને અશસ્ત્ર લડતે પાયેલી પ્રેરણાને અંગે યુદ્ધોત્તર હિંદમાં જે અપૂર્વ અને દેશવ્યાપી સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામો બેલાયા એનું ઐતિહાસિક મહત્વ આજે સૌ કોઈ સ્વીકારે છે. વિનીત નેતાગીરીની અવગણના છતાં માનુષ્યમિ માટે શૌર્ય અને શહાદતની ઉદાત્ત પરંપરા દાખવતા આપણા માડી જાયાઓનું મહત્વ સામાન્ય પ્રગલ્ભદયમાં જડાઈ ચૂક્યું છે. એ છળીને આમ રપછ અને સુગ્રંથિત સ્વરૂપે રમૂ કરતાં આ પ્રકાશનનો પ્રયાસ અમને આવકારદાયક લાગ્યો છે.

ગ્રંથમાં આઝાદ સરકારની રચના, તેના દરમળ, તેનાં પ્રતીકો, બિદલા, ખજો વગેરે પહેલીવાર રમૂ કરાયાં છે. ઉદાત્ત રાષ્ટ્રપ્રેમ અને રાજકીય અપ-કવતાની અતિભક્તિ વચ્ચે વિવેકની અગત્ય તરફ નિર્દેશ કરી અમે આ પ્રકાશનને અપનાવવા ભલામણ કરીએ છીએ.

મુલરાત દુલિયા

રાષ્ટ્રીય પ્રવાહો

તા. ૧૫ મી-નવયુગનાં મંડાણ

માનસો કાઈ?—

નજરે જોનારાઓ પણ આંખો ચોળી ચોળીને ફરી જોતા હતા. કલકત્તાનો એ અદ્ભુત સ્વાતંત્ર્ય દિન.

એ જ રાત્રી બજાર, એ જ કોલોલ્લા, એ જ ધરા બજાર અને એ જ પાર્ક સર્કલ કે જ્યાં બાર-બાર માસ થયાં કેમી ખૂનામરફીનું બીપણ અને જીવુપ્રસામનું તાંડવનૃત્ય ખેલાઈ રહ્યું હતું; જ્યાં માનવતા મરી પરવારી હોય અને પાશવતાનો જ દોર હોય એવું લાગતું હતું...ત્યાં જ કેમી ગિરાદરીનાં અમર પ્રકરણો લખાયાં હતાં આ ૧૫ મી ઑગસ્ટે!

બસો વર્ષ થયાં રાષ્ટ્રના આત્માને ઈંધતી ગુલામીની શિક્ષા દૂર થઈ એ દિને ૪૦ કરોડ હિંદીઓ ઓચિંતા લાંબી નિદ્રામાંથી જાગી ઊઠ્યા.

હિંદમાં નવો પ્રાણ પૂરાઈ રહ્યો હતો.

કયા મુસ્લીમની મગફૂર હતી કે ૧૪ મી ઑગસ્ટ સુધી ધરા બજાર જાય? પણ તા. ૧૫ મીએ ધરા બજારને તેની માનવતા અને દિલેર ગિરાદરી પાછી આપી. ૧૫ મીએ મુસ્લીમો ધરા બજાર આવ્યા અને આ રાશનીંગના સમયમાં પણ હિંદુઓને હાથે મિષ્ટાન્ન આરોગ્યાં!

“પાકીસ્તાન” “હિંદુસ્તાન” ના લક્ષ્યોની સીમાઓ તે દિવસે ખૂંસાઈ ગઈ. માનવતા કોરી ખાતી બાઈના લોહીની તરસ, આ ઉત્સાહના વાતાવરણમાં કયાંય વિકીન ચંદ્ર ગઈ. ગુલામીના બંધનમાંથી છૂટેલા, હિંદુ મુસ્લીમો એક બીજાના લક્ષ્યોમાં ગાંડા ઉત્સાહથી ધૂમ્યા, અને લાંબા વિયોગ પછી મળતા બાઈઓના ગ્રેમથી ભેળ્યા.

અનેક આંખોમાંથી આંસુની અમૃત ધારા વહી અને એ આંસુએ, બાઈએ વહાવેલા બાઈના લોહીના ગાંધ, હિંદની ધરતી પરથી ઘોઈ નાખ્યા. હિંદ જૂમી તે દિવસે પવિત્ર થઈ.

લાખ લાખની હિંદુ-મુસ્લીમ મેદની એ દિવસોએ ગાંધીજીની પ્રાર્થનામાં

ઉભરાવા માંડી, ઇતિનો દિન, તા. ૧૮ તો હિંદુ-મુસ્લીમોનો સંયુક્ત તહેવાર બની રહ્યો.

સૌને ખિલાફતનાં દિવસો સાંભળ્યાં. હિંદી બંધારણ સભાના મુસ્લીમ સંખ્યોએ ગાંધીજીના ડ્રોમી-ભાઈચારો વધારવાના સફળ પ્રયત્નો માટે તેમનો સત્તાવાર આભાર માન્યો.

કેટલી મુંઢેરે શુભ શરૂઆત તા. ૧૫ થી શરૂ થતા નવયુગની !

બ્રિટિશ સૈન્યોનું ઉઠમણું

હિંદ છોડી જતા બ્રિટિશ સૈન્યોનો પહેલો કાફલો ૧૮ મી ઑગસ્ટે મુંબઈથી ઉપજ્યો. સાચી આઝાદીનું એ બંધારણ છે. બ્યાંમુઠી એક પણ અંગ્રેજ સૈનિક હિંદની ભૂમિ પર હશે ત્યાં મુઠી સાચી અને સંપૂર્ણ આઝાદી મળી, એમ કેમ કહી શકાય ?

પરંતુ, જે દિવસે બ્રિટિશ સૈનિકો મુંબઈના બારામાંથી સીધાવી રવાના હતા, તે જ દિવસે હજી અહીં રહેવા પામેલા તેમના બીજા ભાઈઓ પોતાની તુમાખીનો પરચો જતાવતા હતા સારાજ હિંદમાં બ્યારે બેકામ ઉત્સાહ વચ્ચે સ્વાતંત્ર્ય દિન ઉજવાઈ રહ્યો હતો ત્યારે નીકાદળના ગોરા અફસરોને તેની કશી પડી નહોતી. રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવવાની તેમને કુરસદ નહોતી. પરંતુ જૂના શાહીવાદી નીકાદળને સત્તામી આપવા આપણા જહાઝૂર હિંદી નાવિકો હરગીઝ તૈયાર ન હતા તેઓ તરત જ જૂખ હડતાવ પર ઉતર્યા. બ્યારે વિધિસર રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવ્યો અને તેને સત્તામી અપાઈ ત્યારે જ તેઓએ ખોરાક લીધો.

આવા ગોરા અફસરોને જોટલા વહેલા અહીંથી રવાના કરીએ તેટલું બહેતર. તેમના હાથમાં સોંપાયેલો હિંદીફોર્મોનો પાકિસ્તાની અને કુલ અધિકાર આપણી આઝાદીને સતત કાપરૂપ છે.

રાષ્ટ્રધ્વજનું અપમાન કરનારા

રાષ્ટ્રધ્વજ અને રાષ્ટ્રનું અપમાન કરનારા ફક્ત ગોરાઓ જ નહોતા. તેમના બીજા 'કાળા' ખાંધિયા પણ હતા. વડોદરા રાજ્યે ૧૫ ઑગસ્ટ ઉજવવા સામે સરકારી નોકરો પરંમનાઈ દુકમ-કાંઈ હો. હૈદરાબાદમાં પણ એ, પરદેશી ધ્વજ ફરકાવવા સામે મનાઈ દુકમ હતો. નાબા જેવા નાગીઝ રાજ્યની પણ થી તુમાખી કે તેણે પણ રાષ્ટ્રનું અપમાન કરવાની કૃષ્ણા કરી. તેહરી રાજ્યમાં તો રાષ્ટ્રધ્વજ ઉતારી લઈ પોલીસ અફસરે તેને પોતાના પગ તળે કચ્ચોડ્યો.

૫૫ ક્યાં લગી નબાવી લેશું આ અંપમાનો ?

૧૦ કરોડની આઝાદી ક્યાં ?

૧૫ મી ઑગસ્ટે આઝાદી જાહેર થઈ પણ બધાય હિંદીઓની નહિ. ૧૦ કરોડ હિંદીઓ બ્રિટિશ-પ્રેરિત બાપુશાહી નીચે સબડે છે.

માઉન્ટબેટને તો જાણ બીજાવેલી કે “ દરેક રાજ્ય તફાત સ્વતંત્ર છે; મને કાવે તો હિંદી સંઘમાં કે પાકિસ્તાનમાં જોડાઈ શકશે.” કાયદેઆજમ છાનાએ તો-તેમને પાકિસ્તાનમાં લાવવા એમને ખાતરી આપી કે પાકિસ્તાન દરેક રાજ્યની સંપૂર્ણ આઝાદી પીકારશે. અર્થાત્ તેમની મધ્યકાલીન આપણુદ જુલમ જહાંગીરી કાયમ રહેશે !

ખીજે હાથે, સરદાર પટેલે પણ જાહેર કયું છે કે, રાજ્યોની આંતરિક સ્વતંત્રતા અખંડ રહેશે.

આ જ સિદ્ધાંતને ધોરણે ધડાએલા જોડાણનાં ખતપત્રો પર સહી કરી મોટા ભાગના રાજ્યો હિંદી સંઘમાં જોડાયા છે.

લાંબી લોકલડત સામે ઝૂકી આખરે ઇન્દોર સોપાલ ને ત્રાવણકોરને હિંદીસંઘમાં જોડાવાની ફરજ પડી છે. ત્રાવણકોરે તો બ્રિટનમાં અને પાકિસ્તાનમાં પોતાના હાઈ કમીશનરો નીમવાનો હક્ક તો અનામત રખાવ્યો જ !

હેદરાબાદ તો આટલી હદ સુધી પણ જવા નથી માગતું. નિઝામે પોતાની સ્વતંત્રતા જાહેર કરી છે.

એકંદરે, હેદરાબાદ અથવા હિંદી સંઘમાં જોડાએલાં રાજ્યોની પ્રજાની હાલત તો એની એ રહે છે. આંતરિક બાજતોમાં રાજ્યોની નિરંકુશ સત્તાં માન્ય રખાઈ છે. આઝાદી આવી-પણ દેશી રાજ્યોની ૧૦ કરોડની જનતાની આઝાદી હજી દૂર છે !

આ આઝાદી માટે લડતો મંડાઈ રહી છે. હેદરાબાદ અને મહેસુરમાં જવાબદાર રાજતંત્ર માટે લડતો ચાલુ છે. ઇન્દોરમાં પણ લડત શરૂ થવાના બહુકારા વાગે છે.

એમની ૧૫ મી ઑગસ્ટ લાવવા માટે હજી કેટલીય લડતો લડવી પડશે.

જુનાગઢ એક નવી સમસ્યા !

અતેક વિખવાદોની જનેતા ‘માઉન્ટબેટનની યોજના’એ આપણે માટે એક વધુ કપરી સમસ્યા ઉભી કરી છે.

માઉન્ટબેટનની યોજના મુજબ ગમે તે રાજ્ય પાકિસ્તાન યા હિંદમાં જોડાઈ શકે. આ વિકલ્પનો ઉપયોગ કરી જુનાગઢ (૮૨ ટકા હિંદુવસ્તી છતાં) પાકિસ્તાનમાં જોડાયું છે. પ્રચંડ લોકમતની વિરુદ્ધ આણું આપણુદ

ને આત્મધાતી પમહું, લઈ શકાયું. એ માઉન્ટબેટનની ચોળનાનું, સીધું પરિણામ છે.

અન્નપીડકોની ફારગતી ?

‘પીંગુ’ એક નોંધપાત્ર દોતુક. લોકલડતને કચડવા માટે મશહૂર થયેલા ત્રાવણ્કોરના સર સી. પી. રામસ્વામી આપરે દિવાનપદેથી રાજનામું આપ્યું. કાશ્મીરમાંથી નવીમગાર કાક પછુ ગયો. વડોદરામાંથી સર પી. એલ. મીત્તર પછુ ફારગત થયા.

એક જ નનતાનો આ વિનય જ થયો ગણાય. પછુ પછી શું ? સર સી. પી. પૂર્વ બંગાળના ગવર્નર બને છે. સર મીત્તર હિંદી સરકારના દેથી રાજ્યોના ખાતામાં જોડાશે એવું સંભળાય છે. (કાક ક્યાં જશે ?) નનતાના આવા કદર દુશ્મનોને ન્યારે તેમના રાજ્યમાંથી હાંકી કઢાયા ત્યારે શું હિંદની આઝાદ નનતાને પીડવા તેમને સત્તાને આસને બેસાડ્યું ?

હિંદમાતાની ગોદમાં આવવા તલસાટ !

અંગ્રેજ શાહીવાદીઓએ તો રવાના થવા માંડ્યું; પછુ હિંદમાં ખીજ શાહીવાદીઓ પછુ છે. ફ્રેંચ અને પોર્ટુગીઝ.

બ્રિટિશ હિંદ આઝાદ થતાં. ફ્રેંચ હિંદીઓને હીંચે પછુ સમસ્ત હિંદ સાથે બળી જવાની ખ્વાહેશ જાગી છે. ફ્રેંચ દિવાલો તોડી તેઓ હિંદ સાર્થે કદમ મિલાવી નવ હિંદના ઘડતરમાં ભાગ લેવા થનગતી રહ્યા છે.

આ આશા અને નવજાગૃત ઉત્સાહથી ફ્રેંચ હિંદમાં મોટી ચળવળ ચાલી રહી છે. કેબ્રિસવાદીઓ, કમ્યુનીસ્ટો, સોશિયાલીસ્ટો, મુસ્લીમ મંડળો સૌએ સંયુક્ત મોરચો રચી હિંદમાં જોડાવા માટે રેફરેન્ડમની માંગણી કરી છે.

ફ્રેંચ હિંદના ૭ મેયરોએ પં. નહેરુને તારદારા વિનંતિ કરી છે કે :

“ એકામતે સૌ ફ્રેંચ હિંદીઓની ઈચ્છા છે કે અમે અમારા હિંદી વતનમાં બળીએ. આ ખ્યેય સાધવામાં અમે તમારી સહાયની માંગણી કરીએ છીએ. ”

આપણે જો સૌથી વધુ બળવાન શાહીવાદને નમાવી શક્યા, તો શી મશહૂર અને શી કૃષ્ટતા ફ્રેંચો અને ડચોની કે તેઓ એક ઘડી પછુ, હિંદના એક પછુ ખૂણામાં પોતાનો દોર ચલાવી શકે ?

લાહોર ને અમૃતસર, આગ-ખૂન-વિનાશ !

ન્યારે કલકત્તા, મુંબઈ, દિલ્હી અને હિંદને ખૂણેખૂણે ૧૫ ઑગસ્ટનું ઉદ્ધાસ, ઉત્સાહ અને વિજયનું વાતાવરણ છવાયું હતું ત્યારે પંજાબમાં છરી, બંદુક, બોંબ, અને આગનું સામાન્ય હતું.

... ત્યાં હતી. 'સરહદ પંચ'ની મોકાણ. ભુસ્ત્રીમ લીગ, હિંદુ મહાસભા, શીખ અકાલીઓ વગેરેએ તદ્દન ગેરવ્યાજની માગણીઓ મૂકી અને તે ભેગવવા તેમણે ઝેરી પ્રચાર કરી કોમી સ્થાગને સતત ભડકાડતી રાખી.

અને આખરે ૧૮ મી ઑગસ્ટે સરહદ પંચનો ચુકાદો બહાર પડ્યો એ ચુકાદાનો ઇતિહાસ પણ આપણી ગંભીર નમજાઈની ફરીવાદ આપે છે. પંચના હિંદી સભ્યો એકેય અગત્યના સુધા વિશે એકમત થઈ ન શક્યા. અંતે તેમણે એકમત થઈ આખરી ચુકાદો આપવાનું અંગ્રેજ પ્રમુખ સર સિરીલ રેડકલ્ફ પર છોડ્યું. એ જ જૂની નમજાઈ ! હિંદીઓમાં વિખવાદ અને પરદેશીનો ચુકાદો !

અને એ ચુકાદો પણ એવા કે જેથી ન મુસ્લીમોને સંતોષ થયો કે ન શીખ-હિંદુઓને. અંથી હિંદુ-મુસ્લીમ સવાલ અને પ્રશ્નગતિ બાગલાનો સવાલ એક હંમેશને માટે અણસુઓ, સતત સજાગતો સવાલ બની રહેશે.

ખાનસાહેબના પ્રધાનમંડળને રૂખસદ !

અને એક બીજો દાખલો.

સરહદ પ્રાંતના ડૉ. ખાનસાહેબના પ્રધાનમંડળને ગવર્નરે કર્તીગદામે બરતરફ કર્યું. શા માટે એ પ્રધાનમંડળને બરતરફ કરાયું તેનું કારણ આપાયું નથી. પોતાના નિવેદનમાં નવા વડા પ્રધાન અમરુલ્લ કહ્યું કે : "સરહદની બહુમતિ લીગી પ્રધાનમંડળને ટેકા આપે છે. " આવતી ચૂંટણીમાં એ સાબીત કરી આપવા અમે તૈયાર છીએ. "

એક હકીકત તો સાદ છે કે સરહદની ધારાસભામાં ડેવિસની બહુમતિ છે. અને જો હવે લોકમત લીગ તરફ ટાળ્યો હોય તો 'આવું' આપણે પગલું લેવાની શી જરૂર હતી ? શા માટે ફરી ચૂંટણી ન કરી ?

કારણ જણીતું જ છે. આવતી ચૂંટણી સુધી લીગી પ્રધાન મંડળને પોતાની સત્તા દ્વારા ખુદાઈ ખીદમતગારોની ચળવળ દાખી દેવાની અને લોક-શાહી તથા પ્રગતિશીલ રાજકીય તત્ત્વોને નાણુદ કરવા દેવાની ગવર્નરની નેમ ચોક્કસ જ છે.

દેશના અગત્યના હોદ્દાઓ પર અંગ્રેજોને સાલુ રાખવા; સામે સરહદનો આ દાખલો લાક્ષણિકી ધરે છે.

આઝાદી આવી... સવાલો ઉઠેલી ગયા ?

ઝેર, આઝાદી તો આવી. તો ય ફક્ત પરદેશીઓની વિદાયથી આપણા સૌ સવાલોનો ઉકલ આવી જતો નથી. અને સવાલો પણ જેવા તેવા નથી.

આપણે આગલા અંકમાં જોઇ ગયા તેમ અનાજ, કાપડ, ઘર, જીવનની જરૂરીઆતો, રોજી વગેરેના સવાલો ભપંડર સ્વરૂપ ધારી રહ્યા છે. આઝાદી આવતાં લોકો વધુને વધુ સ્પષ્ટ રીતે જોતાં થયાં છે કે ફક્ત પરદેશીઓને હાંકી કાઢવાથી જ આ સવાલો આપમેળે ઉકલી જતા નથી.

હિંદનો આર્થિક વિકાસ એ ખીજા સૌ વિકાસનો પાયો છે. એ વિકાસને રૂંધતા મૂઠીવાદ અને, જમીનદારી, જેવાં બંધનો તોડ્યા વિના હિંદનો સર્વાંગી વિકાસ અશક્ય છે.

સમાજવાદ વિના આરો નથી.

આ હકીકતથી ધીમે ધીમે સમાજવાદની જરૂરિયાત સ્પષ્ટ થતી જાય છે. એ જ પ્રમાણે કોંગ્રેસમાં પણ કટોકટી આવી રહી છે. આખા ઑગસ્ટ માસ દરમ્યાન કોંગ્રેસના નેતાઓ સરદાર પટેલ, શંકરરાવ દેવ અને ખીજા તરફથી શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણ અને રામમનોહર લોહીઆ વચ્ચે સમાજવાદી પક્ષના સ્થાન અને કોંગ્રેસના ધ્યેય એ કાર્યક્રમ વિશે નિવેદનોની રમ-ઝટ જમીન હતી.

તામીલનાડુ કોંગ્રેસ કાર્યકર્તાઓની સભાએ પણ માગણી કરી હતી કે કોંગ્રેસે સમાજવાદી સમાજ રચના સ્થાપવી જોઈએ. કોંગ્રેસવાદીઓમાં સમાજવાદી વિચારસરણી તરફનું આ વલણ લાક્ષણિક છે. આજના સવાલો જ એવા છે કે સમાજવાદી વિચારસરણીએ વિચારવાની અને કાર્ય કરવાની જરૂર ધીમે ધીમે સર્વમાન્ય થતી જાય છે.

આવતા સમયમાં સમાજવાદી રચના માટેની લોકક્ષણ વધુને વધુ અગત્યની અને મજબૂત બનતી જશે એ નિઃશંક છે.

‘હા’ ત્યાં હતી ‘સરહદ’ પંચની ગોકાણુ. સુસ્લીમ લીગ, હિંદો અકાલીઓ વગેરેએ તદ્દન ગેરવ્યાજની માગણીઓ મૂકી તેમણે ઝેરી પ્રચાર કરી, કોમી આગને સતત સજાગતી રા અને આખરે ૧૮ મી ઑગસ્ટે સરહદ પંચનો યુદ્ધ એ યુકાદાનો ઇતિહાસ પણ આપણી ગંભીર નમૂના છે. પંચના હિંદી સભ્યો એકે ય અગત્યના સુદ્ધ વિષે એક અંતે તેમણે એકમત થઈ આખરી યુકાદો આપવાનું અસિરીસ રેડકિલ્ડ પર છોડ્યું. એ જ ન્હી નમૂના છે. હિંદ અને પરદેશીનો યુકાદો !

અને એ યુકાદો પણ એવો કે જેથી ન મુસ્લીમોને સ્થિતિ-હિંદુઓને. એથી હિંદુ-મુસ્લીમ સવાલ અને પ્રશ્નનના એક હંમેશને માટે અણબધાઓ, સતત સજાગતો સવાલ બની

ખાનસાહેબના પ્રધાનમંડળને રખસ

અને એક ખીજે દાખલો.

સરહદ પ્રાંતના ડૉ. ખાનસાહેબના પ્રધાનમંડળને ગવર્નર તરફ કયું. શા માટે એ પ્રધાનમંડળને બરતરફ કરાયું તેનું નથી. પ્રોતાના નિવેદનમાં નવા વડા પ્રધાન અબ્દુલ કયુમેંદ બહુમતિ લીગી પ્રધાનમંડળને ટેકો આપે છે. “આવતી ચૂંટણી કરી આપવા અમે તૈયાર છીએ.”

એક હકીકત તો સાફ છે કે સરહદની ધારાસભામાં ‘દેથિસ’ છે. અને જો હવે લોકમત લીગ તરફ હળવો હોવાનો આવું પગલું લેવાની શી જરૂર હતી ? શા માટે ફરી ચૂંટણી ન કરી ?

કારણ બાણીનું જ છે. આવતી ચૂંટણી સુધી લીગી, પ્રધાન, મંડ પ્રોતાની સત્તા દ્વારા ખુદાઈ ખીદમતગારોની ચળવળ દાણી દેવાની અને લોક-શાહી તથા પ્રગતિશીલ રાજકીય તત્ત્વોને નાબુદ કરવા દેવાની ગવર્નરની તેમ ચોક્કસ જ છે.

દેશના અગત્યના હોદ્દાઓ પર અંગ્રેજોને આલુ રાખવા સામે સરહદનો આ દાખલો લાક્ષણિકી ધરે છે.

આઝાદી આવી... સવાલો ઉઠેલી ગયા ?

જેર, આઝાદી તો આવી, તો ય દેશ પરદેશીઓની વિદાયથી આપણા સૌ સવાલોનો ઉકલ આવી જતો નથી. અને સવાલો પ્રશ્ન જેવા તેવા તમા

એ દેશને અમેરિકાએ આપેલી જગ્યા પર લોન ચારને પાંદડે એક જ વરસમાં ચર્ચાઈ ગઈ છે; અને કરી હતી તેથી ઘણી જ વધારે આકરી શરતો વિના અમેરિકા નવી લોન આપવા તૈયાર થાય તેમ નથી. પહેલી લોનની શરતો - સ્વિટ્ઝરલેન્ડ સાથેના બીજા દેશોના ચાલુ વેપારમાં તેમજ મજાતા સ્ટર્લિંગ ડોલરમાં ફેરવી આપવા, અને અમેરિકન માલ સામેની સાંત્રાન્યતા દેશોની જગ્યાતી દીવાલો નીચી કરવી-પંચુ સ્વિટ્ઝરલેન્ડે ભારે પડી ગઈ હતી. નવી શરતો પ્રમાણે તો સાંત્રાન્ય અમેરિકાને લાં ગીરવી છોડવાનું જ મૂકી દેવું પડે. આ સ્થિતિ સ્વિટ્ઝરલેન્ડે પરવડે તેમ નથી એટલે એણે અમેરિકા સામે માંથું ભરાવ્યું છે.

બ્રિટીશ રાષ્ટ્રસંઘ અને સાંત્રાન્યતા દેશો વચ્ચેના વેપાર અને તેટલો વધુ વિકસાવવો, અમેરિકન માલની આયાત અને તેટલી ઘટાડી નાખવી; અને શક્ય હોય તો બ્રિટીશ-જૂથના દેશો વચ્ચે જગતીસંઘ-કસ્ટમ્સ યુનીયન રચવો એ સ્વિટ્ઝરલેન્ડની નવી યાત્રા છે. સ્વિટ્ઝરલેન્ડ આ નવી યાત્રાને પરિણામે યુરોપના જગ્યાતી 'યુનીયન' ના પાયા પર રચનારી પેરીસ પરિષદની લાલા-મણીનો મુલ્યવંદ વાગી જવા સંભવ છે.

સ્વિટ્ઝરલેન્ડ આ નવી યાત્રાને પરિણામે જે બ્રિટીશ સંસ્થાઓ અને સાંત્રાન્ય પોતાની મુઠીમાં આવી ગયેલાં અમેરિકાને લાગતાં હતાં તે તો સરકારી જતાં દેખાય જ છે, પણ સ્વિટ્ઝર-ફ્રાન્સની દલાલી મારફત પશ્ચિમ યુરોપ પર વર્ચસ્વ જમાવી દેવાની અમેરિકાની યોજના પણ બરબાદ બનવાની અણી પર હોય એવી સ્થિતિ ઉપજી રહી છે. અને આ ફળગી બરાબર ત્યારે જ પ્રુલ્યો છે કે જ્યારે અણુ વેંચાએલાં વધુ પડતા ઉત્પાદનને પરિણામે અમેરિકન હિલોગોનાં ચક્રો ખોરવાવા લાગ્યાં છે; આર્થિક મંદીનાં પગરણુ એ દેશમાં થઈ ચૂક્યાં છે. આ સ્થિતિમાં 'યુરોપને બચાવો' અને 'સ્વીટ્ઝરલેન્ડને બચાવો' ની વાતો બીધી ગઈ છે અને 'અમેરિકાને બચાવો' ની આજીવંતી એ દેશ માટે ઉભી થઈ છે. પેરીસ પરિષદના અહેવાલની વાટ જોવાની ધીરજ ગુમાવીને અમેરિકા યુરોપના કાંઈ પણ બરબાદ દેશને 'આર્થિક મદદ' આપવા તૈયાર થઈ ગયું છે. પણ આ રીતે પોતાને બચાવી શકે છે કે કેમ તે જોવું રહે છે.

* * * * *

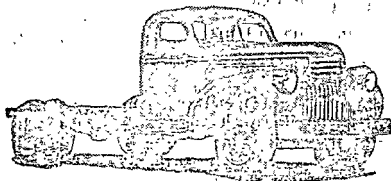
અમેરિકન મુઠીવાદની ગોલાંગીરી કરીને પોતપોતાના આંગણે અવસાન પામી ચૂકેલ મુઠીવાદને સંજીવન કરવાનાં લાલચે મુલાખી સ્વાંનાં માણી મુઠીમાં સ્વિટ્ઝર અને ફ્રાન્સ પણ પોતાની ખોમાંથી નીળી ગયાં છે.

Whatever YOUR BUSINESS

THERE'S A CHEVROLET TRUCK

TO DO THE JOB

Every Chevrolet truck is built in accordance with Chevrolet's principle of balanced engineering, each with frame, springs, axles and drive units fitted to the rated capacity of the truck. It's just as if each truck were made to order, to meet the user's needs — built of matched units engineered to work together as a balanced team.



THE BOMBAY GARAGE (Ahmedabad) LTD.
SHAHIBAG ROAD - AHMEDABAD

મોડર્ન થિયેટર

રજુ કરે છે:-

રાધિકા

અને

મહેન્દ્રનાથ

ને

રાખ

આધુનિક કથા કથામાં

-એ કદાચી કે જેમાં, પ્રતિદિન સડતી જતી સામંતશાહી
સમાજ અને ઊભા થતા મૂડીવાદની વચ્ચે યાતનાભરી જિન્દગી બસર
કરતી એક સ્ત્રી...તમારા જીવનનું હૂબહૂ પ્રતિબિમ્બ પાડી રહે છે...

અભિનયકારો:

તેવારી, અમિતા, શિવરાજ,
રાજમહેશ, હસન, સજેશ,
સરિતા, જગા, ખાના અને
રામનમ

કેમેરા: આર. એસ. મેલોન
સંગીત: ડી. સી. દત્ત
ઉત્પાદન: નિયામક: શ્રેવાણી

લેખક: દિગ્દર્શક: ઉત્પાદક:
કિશન ચંદર

★

વિગતો માટે લખો:-

ધિ મોડર્ન થિયેટર્સ, એરીએન્ટ સાઉન્ડ સ્ટુડીઓ,
કાલીના, સાંતાક્રુઝ, મુંબઈ.

કાઉન



છાપ

એલ્યુમિનિયમ

તથા પિત્તળનાં વાસણો

તેમ જ ઔદ્યોગિક, વૈદ્યુતિક, રસાયણિક તથા ઘર
ઉપયોગની દરેક જાતની ચીજો તથા સાધનો માટે
મળે અથવા લખે-

જીવનલાલ [૧૯૨૯] લિ.

કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રો, દિલ્હી, રંગુન, એડન.

નેશનલ

ઈન્ડીઅન

લાઇફ ઇન્શ્યુરન્સ કં. લિ. માં
તમારું ભાવિ સલામત છે.

હેડક્વાર્ટર્સ



સ્થાપના

કલકત્તા

૧૯૦૬

ગ્રેસપેક્ટસ અને એજન્સીની શરતો
માટે લખો : * મુંબઈ એજિસ :

'નેશનલ ઇન્ડીઅન ઇન્શ્યુરન્સ'
પ્રિન્સિપલ, કાળાઘોડા, મુંબઈ નં. ૧

યુજનાતનું અમણી ખાસિક

પ્રતિમા

તંત્રી : કાન્તિલાલ લ. પરીખ.

- * યુજનાતનો લખપત્રતંત્રી લેખકો આ
ખાસિકમાં નિર્ધારિત લખે છે.
- * વાર્તા, સામાજિક પ્રશ્નો, આર્થિક પ્રશ્નો,
માનસ વિજ્ઞાન, બાળ માનસ, સાહિત્ય
ને નાટિકાઓ, કાવ્યોથી સમૃદ્ધ.
- * પુસ્તકોની કિંમતની દૃષ્ટિએ આટલું
વાચન રૂ. ૫.૦૨ ખર્ચવા પશુ ન મળે.
- * ભેટ પુસ્તક લવાજમ ભરતો તે જ
લખતે અપાય છે.

લવાજમ ફક્ત રૂ. ૩.૦૦

પરદેસ રૂ. સાત

જીવન સાહિત્ય

૪૦૪, કાલમહેવી રોડ

ગાંધી રોડ, અમ

સાં રહ્યા || ર

૮૨



અભિનવ ડિઝાઈનાં અને

મુલાયમ કાપડ વડે



૦૦ રસ્તમ સાડી ૦૦

સૌંદર્યના સુમેળ સર્જે છે

● એના સુરેખ સળમાં
જળ-લહરીનાં જાદુ છે



● વસ્ત્ર-પરિધાનના નવયુગમાં
રસ્તમ મિલનું કાપડ
નૂતન પ્રધાઓ પાડે છે—



રસ્તમ મિલ્સ લિ.

દુધેશ્વર રોડ : અમદાવાદ

સ્વાધીન ભારતની નવજીવનની આકાંક્ષાઓનું પ્રતીક

સં સ્કા ૨

★

અનુક્રમ

ધાર્તા

૧૨-૧૫ ક્રાંતિનાં દૃષ્ય નોક સંક્રમ ૧૨

ગોકો ડાસો... ... સુનીલાલ મણિયા ૩૧

લેખ

એશિયામાં વિજ્ઞાન વિજય પંડ્યા ૨૧

પદ્મતા ઇતિહાસની ધારા ચંદ્રકાન્ત પરીખ ૩૯

મહાપ્રાંત રાજ્ય સાંસ્કૃત્યાયન ઉત્સુક ૫૧

કાવ્ય

આતે અમારા દેશની ! સ્વપ્નાય ૯

આમ આંદની પ્રદ્યાદ પારખ ૨૮

હિંદી પ્રગતિશીલ લેખક સમિલન

પ્રાંતિ રાજ્યજ્ઞતા ભાષણમાંથી... ... ૫૪

ભદ્રંત વ્યાનંદ દોસલાપનનાં પ્રવચનમાંથી... ... ૫૭

મુખડા દેખો દરપનમે

કવિ નર્મદનો ગુર્જરીલાલને જવાબ ૬૧

પરિચય

અકેખર ચાંતા ગાંધી ૬૮

અ. દિ. ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસ... ... ૭૦

કવિ નર્મદનો ગુર્જરીલાલને જવાબ

“મુખડા દેખો દરપનમે” વિભાગનો આ અંકનો હેતુ
એકેએક ગુજરાતીનું હૃદય વીધી નાખે તેવી કવિ નર્મદની, એક
સેકાને સામે પારથી આવતી સંસ્કારકાંક્ષા સુધારી રહે છે.

સર્જન સાહિત્ય

માનવીની ભવાઈ	ઉત્સુક	૭૬
દિનરાત ...	નાથાલાલ દવે	૭૬
સ્વાધ્યા: પ્રેમસી ...	મુ.	૮૧-૮૨
પિતાશ્રીનો વનપ્રવેશ ...	ઉત્સુક	૮૨
હું નિસર્ગોપચાર તરફ કેમ વળ્યો ?	રમણિક અ. વૈ.	૮૩-૮૪
વક્તા કેમ થવાય ?	ઉત્સુક	૮૫
પથિક ...	ઉત્સુક	૮૫-૮૬
નવાં સામયિકો	...	૮૬-૮૭
પલયાતી દુનિયા
રાષ્ટ્રીય પ્રવાહો	નરોત્તમ	૮૮

સંસ્કાર

તંત્રી

સતુભાઈ વ્યાસ (સ્વપ્નસ્થ)

૬, પાકિડ, વિલેપાલે-પૂર્વ, મુંબઈ-૨૪

વ્યવસ્થાપક:

ચંદુલાલ વ. ભટ્ટ, કલામેદિર, પ્લોટ, ભોંયનગર

ચુચના

★

લવાજમે ભરવાનાં સ્થળો:

● લખાણો અંગેનો પરચેસર તંત્રી (૧) લોકપ્રેકાશન શ્રુત, સેન્ટ્રલ રોડ. સાથે કરો. મુંબઈ-૪.

● છૂટક વેચાણ, માફક તથા એજન્સી (૨) એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ., મુંબઈ-૨. અંગે વ્યવસ્થાપકને લખો.

લવાજમ

દેશ પરદેશ અમદાવાદ: (૧) પિપ્પલસ બુક ડાઉસ પ્રાર્થનાશમાજ. (૨) શર્જર મયાલ માર્ગદર્શન, આંધીરસો.

વાર્ષિક રૂ. ૮ ... રૂ. ૧૨ કલકત્તા: રમણીક મેધાલી, ૧૪, અમર- વડા રસ્તા, ...

છમાતિક રૂ. ૪૫ ... રૂ. ૭ મુંબઈ પ્રેસ રૂ. ૧૦

જાહેર ખખર, એક વખત એક પાનાંના રૂ. ૧૦.

જો આપણું જોખમ સાટે ખાસ ભાવે અંગે પૂછાવો:-

તંત્રીને સરનામે.



દિંદની છાત્રી

સત્ત્વ વગરના ચપટી ચાખાટી હોયતી આમ હરતી નથી. જનતા આખીના પેટમાં જલતો અમિ જૂનાનું જલન અને નવાનું નિર્માણ મામે તે ખેલાં તો બાવણ રામી દુનાયનમાં રેષ કમટી હોં છે. દાવગે, લાખો ને કરેછો મુલુ, અત્યાચાર અને નિરાધારતાની ખીણમાં દમ્ભેશાય છે. એ દિગ્મુદ વ્યાપ્તી આ મર્તિ - આજના દિન્દનીય નરવીર છે.



સાંસ્કૃતિક અને સાંસારિક

સાંસ્કૃતિકતાના અસ્તિત્વ માટે

હિંદનાં સાંસ્કૃતિક અને સાંસારિક જીવનની મંજૂર પરંપરાનાં મૂળમાં પ્રકાર કરતા આધર્મિક, કામચરણનાં આક્રમણો પર આક્રમણો ચઢી રહ્યાં છે. એ જાણનારે મૂલાવળ ઓળીસ શાહીચાદના સ્વાર્થોએ જગાડેલી છે એ ખરું હોવા છતાં, આખી પ્રજાનો તેમાં જલ્દિ આપવા માટે આપણા હિંદુમુસ્લિમ રાજકીય નેતાઓ પરોપ જવાબદાર છે.

દેશભરમાં વધતી એ હિંસક અને ફાંસીય મનોવૃત્તિ અને તેનાં સંપાત્ન અને આંતરણો સામે ચાંધીછ, પરિત જવાદરવાસ અને મેલાનાં આગ્રહો જે દેવવળી સ્વચારી છે એ અશ્વંત મંજૂર છે. આપણા મહાન સંસ્કાર વારસાનો મૂળોપછો કરતો અને હિંદુના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં આપણી માથે ઘુનાહિત અમલો બોલ આપતો એ વિરોધ આપણે ખતમ કરવો જ રહ્યો.

શાંતિગંગાના ભંગીરથ

શાંતિનાં એ પરમ મંગલકારીના આજવન હૃદયોષ્ઠક ચાંધીછ આજે પદમાં પદમાં પ્રવેશે છે. ૭૮ વર્ષની એમની જીવનયાત્રામાં હિંદુમુસ્લિમ એકતા શાંતિની ભંગીરથ સાધનાના અર્ધા સમયે પ્રેરક ઇતિહાસ, આપણી આજના

છે. આજે ૭૬ માં વર્ષે પણ માનવતાના વિજયનો અદ્ભુત વિશ્વાસ ધરી તેઓ નિર્ભય રીતે કર્તવ્યનો મુરઠો માર્ગ-એકતા, સાધીદારોને સાદ કરતા, દાકવ કરતા, પ્રેરતા એવા-દાખી રહ્યા છે. માનવતાને અદ્યંત અત્યંતની સાંતિના એ મહાન દુનને આપણે નમન દો!

સાંસ્કારિક અસ્તિત્વ

પરંતુ આજે એ નમનને એ નામશેષ કરતી કટોકટીનો કાળ આપણને ચાકીસ કરોડને ઘેરી વળ્યો છે. કોમીયેરની પ્રત્યેક ભાવના અને વૃત્તિ આજે એકથી હમ અને સમકિત ભળી છે કે, બધુભાવના અને સાંતિનાં છવનને મૂળમાં પ્રયત્ન આધાત લગાવી રહેવ છે. સાંહિત્ય, કલા અને સંસ્કાર જેના પર નિર્ભર છે એ માનવતાને આજે પ્રત્યેક હૃદયમાંથી હણવાનો કાર્યક્રમ પ્રત્યાધાતીઆએ લેકા-યે છે. અને તેને પરાસ્ત અને નષ્ટ કર્યા સિવાય આપણા માનવતા અને સાંસ્કારિક છવનનાં અસ્તિત્વ માટે જીલે કોઈ માર્ગ નથી.

પ્રગતિશીલ લેખકસંઘ

મયા માસે જ અર્ધે અખિલહિન્દી હિન્દી પ્રગતિશીલ લેખકસંઘને પાઠવેલો પ્રગતિશીલ લેખકોનો સંદેશ પ્રકટ કર્યો હતો.

તે પછી તરતજ બંગાળના પ્રગતિશીલ સાહિત્યકારોએ અખિલ હિન્દીનાં સાંહિત્યકોને પ્રેરણાદાયી સંદેશ વ્યક્ત કર્યો છે.

બંગાળના પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકારો શ્રી. તારાશંકર બેનરજી, શ્રી બિમલમૂખર્જી બેનરજી, સ્વર્ણનાથ રાય અને સુબોધ ઘોષ વગેરેએ એક નિવેદન પ્રગટ કરી બંગાળમાં કોમી દ્વેષનો ફેલાવો કરતા લેખકોને અને પત્રોને એ ખતરનાક માર્ગ સામે ચેતવણી આપી છે.

તેમણે દેશનાં ઝારવને કલંકિત કરતાં અને બસો વર્ષોનાં બંધિદાનો બંધી બંધી રવાબીનતાને ફળમાં રજાવતાં આ દ્રોહી કાર્યો સામે દરેક પત્રકો લેવા જની સરકાર તથા જનતાને આગ્રહ કર્યો છે. અને આવાં પત્રોને અને લેખકોનો તર બદલવા કરવા બંને નિર્ભય કરી પ્રેરણા દાકવ કરી છે.

અહ્યાંદાખાસ મુકામે મળેલ હિન્દી પ્રગતિશીલ લેખકોનાં સંમેલને પણ રોશિનાં એ સંકેતિય સંગઠનનો ભેટીનાઈ બનવેલો છે. આ સંકેતિય સંગઠન એ સંમેલનમાં અખિલ હિન્દી, સંમેલને પંચાયત કરવા હાથ, કોમી દ્વેષને

મુંબઈના સાહિત્યકો-ટકાકારો

અમનાં સાંસ્કૃતિક નેતૃત્વની એ પ્રેરક પરંપરાને દીપાવતા મુંબઈના પ્રગતિશીલ લેખકો, લોકનાટ્ય સંઘ, પૃથ્વી વિયેટર્સ, રાષ્ટ્રીય નાટ્ય સંઘ, ગુજરાતી લેખક મિલન, વિદ્યાર્થી સંઘ, વિદ્યાર્થી કોમેડી, મુસ્લિમ વિદ્યાર્થી સંઘ અને બીજા અનેક સાહિત્યક અને કલાકાર સંસ્થાઓ વા. ૨ છ અક્ટોબરના ગાંધી જયંતિ સપ્તાહના પ્રથમદિને જ સહોતના કેમી રમખાણોના દેન્દ્રસયા દિન્દુમુસ્લિમ લતાઓ-કાલબદેલી, ભોંલીનગર, મદમદઅલી રેડ, અને પરીલ-માંથી સરખસ રૂપે શાંતિ અને શાંતિચારાના સદેહને જુવંદ રૂંદ કંઠે લલકારતા ધૂમ્યા હતા.

વિરાટ મુંબઈ નગરીના વિરાળ રાજમાર્ગો એ સાંસ્કૃતિકજાણે વધારતા મહાનદ માફક ઉમટયા હતા. અને સામાન્ય જનતાની સનાતન શાંતિ અંખનાની પ્રતિભા આપી રહ્યા હતા.

આ વસ્તુ બતાવી આપે છે કે કેમીઝરનાં સંબંધિત જગો સામે સરકાર અને શાંતિનાં જગોએ પણ એકત્ર થઈ મૂંઝવાનું છે અને પ્રજાને તેની સાંસ્કૃતિક કલ્પનાનાં રાખરે ફરી લઈ જવાનું રાકય છે જ છે !

મુંબઈ માફક અમદાવાદ, સુરત, નડીઆદ, રાજકોટ, બાવનગર વગેરે નગરો નગરો એ શાંતિનાં જગો આમ જાગી ઊઠે તો, મગદૂર નથી સમાજ અને દેશના દ્રોહી ગુંડાલરોની કે એ બહાર આવી શકે.

અમદાવાદનો અવાજ

અમદાવાદના શિવસિંઘ કેમ અને વિચારસરણીના સાહિત્યકારો પણ એ કલંબ મર્જે રાહજારે જાન્યા છે.

લેડી વિદ્યાલેખ, હકીમ હૈયદ હૈયદ, અડમ્મ "બોહા" દહેલવી, રમેશ્વરિય, રવિરાહર રાવળ, હૈયદ જલ્લાલુદ્દીન ઠાકરી, પ્રો. બી. એ. સાસેટાન, મહમદ રૌનક, વહીદ બનારસી, અંદાબાઈ, બટ મજનલાલ ચાંલિયા, ધૂમકેતુ, જગ્ગારકુસેન, જ્યતી કલાશ્ર વગેરે અનેક જાણીતા સાહિત્યકોએ દિન્દુમુસ્લિમ એકતા માટે ગુંડા-જારી સામ અને શાંતિ માટે માંધીજ અને રાષ્ટ્રીય સરકારને મદદ કરવા વિજ્ઞાપિત પ્રયત્ન કરી છે.



૧૧ અમે આ તમામ પ્રયાસોને, અમારો સંપૂર્ણ સહકાર અને ટેકા બહો ધરીએ
 છીએ, તથા સિદ્ધિસિદ્ધિ વિચારણા અને કે.એ.ના સંસ્કારકર્તાના સર્વ માર્ગદર્શનો,
 આજનો સમય સંસ્કારિતાનો અસ્તિત્વને ભરપૂર હોવાનું પ્રિય, એક બનવા તથા
 જનતાને શાંતિ અને સહકારના એક માત્ર સાચા રાહે દોરવણી આપવા ભક્ત
 અને સક્રિય થવાની અપ્રત્યક્ષ આગમી ધરીએ છીએ.

આશ મારા હેશની !

સ્વપ્નસ્થ

[સિંદૂ સંઘની સ્વાધીનતાના આજ પ્રકારમાં હેશની જન્મભૂમિ ગુજરાતનું ચિત્ર અને અનેક દુઃખોમાં બંધાયેલાં જનજીવનની મુશ્કેલીની-જનસામાન્યતા પૂર્ણ જીવનની જીવનના આ કાવ્ય રચી લખ છે.] * ૧

અરબી તણા અંધોળ ઉમટે વળે પથ્થર પાથે પર,
રમઝુમ રમત, વળી ધવલ ફેનિલ ચરણ ચૂમે રેંતી પર;
આવરી આકાશ એ આપ્તુચ જામે મેધ કેરાં મંડલ-
પાછળ હજારો જોજો હરિયાળીનાં

બીના પવનમાં ડાઘતા આનંદમાં
માટી તણા બીના ફસકતા થર થતા કણ કણ
ખેતરો પર હળ તણી હારોનાં ધીર કદમ.-

ગામડાં કીચડ બપોં;
ગોમૂન મળગારાથી બથબથ શેરી ને ફળિયાં,
નાગાં છોકરાં છોકરાં નાચી રહ્યાં,
વહુવારુઓ સોતી લપ્પને સ્પડાં,
ગંબીર ચિંતાતુર ચહેરે જોતી ડેલી પાર,
ફેલી રહી ગારાની ફુનિયા જે અનંત બહાર.

સાંજના ધનધોરમાં સહુ સીમ કેરાં જાડવાં
ગુપચૂપ જિભાં તળે ધણ મૂંગાં વહી આવી રહ્યાં,
કાળાં નીરવ નદી નીર સમાં,
ને બીચ હોડી જેમ તરતો આવતો ભરવાડ !

ચિત્ર. પર ચિત્રે, અબુજે, સીત્ત પર વરસાદ.

દૂર ઢોમક ગામ પર

સીમનાં લીલાં તરુની હાર

પાતાળ હાડી જિંડતા બૂતલના બકી ગોટ;

* જન્મભૂમિ 'સ્વાધીનતા' અંકમાંથી

દિગંતે બન ધુવાનાં ગોલ,

ભીની રાખના રંગોળ !

ન્યાંધી અનર્ગલ ઉતરતી જલધાર, ! ! !

જલધારના પટ ડોલતા, આડા થતા,

ફરકો રહ્યાં, નીચે ઉધાડી ધાર !

આવતો ખેડુ !

પગ ઓસરી, ચડતા હતા કીચડા ભયી,

ચિંતામહી ચમકી શી સુખની વાત !

હેલી મચી રહી પ્રહર પર, પ્રહરો, વટે મધરાત,

વીજના મલકાટ દૂર ઈશાનના

બાળકોનાં રૂદન ચાંચડ કરડતાં

એ સદ્ બિહાતની ખીચ હેયાં કેરી એક બિહાતમાં

લખ પ્રાણ !

ઓ રે પ્રાણ મારા દેશના !

આઝાદીના આગમ સમી સ્વાધીનતાનાં મોણીયાં !

ગારા તણી આ ગાઉના ગાઉ પડી

ધરતી વચાળે

ખેડુઓના જૂથની ભાંગેલ ઝુંપડીઓ ખડી

એ મધપૂડલાની ખીચ રાણી જેમ

ગણગણી રહ્યું આ શહેર અમદાવાદ

ઉધાને આવકારે રોજ જૂંગળનાદા

ને ઉમટે હળરો વચ્ચેથી મજૂર આ કંગાળ

સાંકડી શેરી તહીં છલકી રહે

પાછળ મૂકીને મૃત્યુની કુહરો સંભા આવાસ

આંખો જુવે જ્યાં ત્યાં ધુમરતા જીવનના નિશ્વાસ

સાકાર આજ બને !

અહો નિશ્વાસ ! ને ઓ આશ !

ઓ આશ મારા દેશની !

ઓ જનજીવન ! અય બદ્ધ જીવનવાદ !

પૂર્ણ જીવન, પૂર્ણ મુક્તિ, કારણે ને અધીર પારાવાર

તું અને આ અજ ને સંયોજતી બંધમાળ

ત્યાંથી રહે :—

આ માટી મુજ મુઠ્ઠી મહી ખોલું
ફળદ્રુપ કહ્યો ! કહેશે શું હું ખોલું ?
તારા અમર અમોઘ શક્તિ સ્રોત.....

‘મુક્તિની ચરણાર્ધ’ ને, છે સ્વરો ઉઘોત
‘આઈ-શી’ આકાશ !

સમુદ્ર ઊળો

‘સાચ’ ડાલો ‘તવજીવન પરિવેવ’ !
‘સર્વ’ હૈયે આજે ‘અભિનંદન’ ઉપજતું ‘તવપરવ’ !
‘ખેંચે’ આજ આજે આશ

આઝાદી કાળે જાગતી મુજ રોમરોમે ખાસ,
જનજીવન, ખેતી, યંત્ર પર ચાલું અનંત પ્રદાસ !

સુખતા

‘પૃથ્વી’ અને ‘આકાશ’ ને ‘ભાંગી’ રહ્યાં યુગયુગ થયાં
‘એ’ ‘માનેવી’ કલ્યાણતા !

ક્રાંતિનાં ઈંધણ

જન્મ લક્ષ્ય
અનુ. અનિલ કોઠારી

[પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પૂર્વના અમેરિકી સાહિત્યકારો-વાર્તાનવલકથાલેખકોમાં ઉદામ કલાકાર તરીકે નામના પામનાર, કામનાર જીવનના સ્વાનુભવમાંથી ક્રાંતિકારી હિંદિ અપનાવનાર એક લેડન ૧૯૧૬ માં મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે ચારેક નવલકથાઓ તથા અનેક ટૂંકી વાર્તાઓ માટે નામ કમાઈ ગયો હતો.

એક નાનકડા મેક્સિકન છોકરાની ક્રાંતિ માટેની અપૂર્વ તમેજીએ અને સ્વાર્થભૂતી શાંત વીરશ્રીથી ભરી એની કહાણી અત્રે રજૂ કરી છે.

એના વિષે કોઈ કંઈ જાણતું નહિ. એમાં જે જનતાપક્ષના કાર્યકરો તો જરા જેટલું યે નહિ એમના માટે એ “નાનકડા બેદ” સમાન હતો. મેક્સિકોની આવતી ક્રાંતિ માટે એ લોહો જેટલી જ મહેનત કરતો હતો.

જનતાની કચેરીના પ્રવૃત્તિમય આરગમાં જ્યારે એણે પહેલવહેલો પગ મૂક્યો ત્યારે બધા એને જસૂસ માનવા લાગ્યા. સરકારની છૂપી પોલીસ હોવાની શંકા સેવવા લાગ્યા; કારણ કે એમના સંખ્યાબંધ સાથીઓ અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યોની ધરતી પર પથરાયેલી સરકારી જોલોના સળીઆ પાછળ ગોંધાયેલા પડ્યા હતા. બીજા કેટલા યે સાથીઓને માટીની ઈંદ્રેવાળા દિવાલો સાથે જકડીને ગોળીએ દેવામાં આવ્યા હતા.

કાંઠા શરીરવાળો છોકરો એમના માટે તદ્દન અજાણ્યો હતો, ને અજાણ્યા હોવાની બધી બીક એના ચહેરામાં એમણે બાળી લીધી. પણ પોલીનો વિરાગે સમયસૂચકતા વાપરી. એણે કહ્યું: “તું કહે છે કે, તારે મેકિસકોની ક્રાંતિ માટે કામ કરવું છે. ઠીક ! તારો કોટ કાઢી નાંખી પેલી ખીટી પર ટીંગાવી દે. ને મારી સાથે આવ, તને ખતાવી દઈ કે સાવરણી કયાં છે ને કચરાની ટોપલી કયાં છે એ જાણે. આ ગોરડામાં કેટલો બધો કચરો છે. એ વાળવાનું શરૂ કર. પછી બીજા ગોરડાએ વાળી નાખજે. પછી બારીએ ને બારણાં સાફ કરજે.”

“આ ક્રાંતિનું કામ છે ?” ફેલિપ રિવેરાએ પૂછી બેસ્યું.

“હા, એ ક્રાંતિનું જ કામ છે !” પોલીનો વિરાગે જવાબ આપી દીધો. પછી રોજ નિયમિત રિવેરા જનતાપક્ષની કચેરીએ આવતો ને સાફસૂરીનું કામ કર્યા કરતો. કદી એક શબ્દ બોલતો નહિ. એક દિવસ, એણે પૂછી બેસ્યું: “હું અહીં રાતે સૂવા માટે આવી શકું છું ?”

બસ થઈ ગયું ! સરકારી નક્કરીનું કામ શરૂ થઈ ચૂક્યું ! પક્ષની કચેરીમાં સૂઈ રહેવું એટલે, એનાં ખાનગી કાગળાંઓની જાંચ કરવી. સભ્યોની નામાવલિ ને મેકિસકોની ધરતી પર વિખેરાયેલાં એનાં કાર્યકરોનાં સરનામાં જાણી લેવાં. રિવેરાની અરજ નકારવામાં આવી. ત્યારબાદ રિવેરાએ કદી એ વિષે ઉલ્લેખ કર્યો કે એ ન કર્યો. કાર્યકરોમાંનું કોઈ નાણુંદું ન હતું કે, આ છોકરો કયાં રાત પસાર કરે છે, ને કયાં ને કેવી રીતે પોતાનું પેટ ભરે છે. એક વાર એરેલેનોએ રિવેરા સામે થોડા ડોલર ધર્યાં. રિવેરાએ ડોકું હલાવીને એ લેવાનો ઇન્કાર કર્યો. બહુ ઘણાણુ થતાં એણે કંઈ નાખ્યું: “હું ક્રાંતિ માટે કામ કરું છું.”

આધુનિક જમાનાની ક્રાંતિ આણુવા માટે પૈસાની જરૂર રહે જ છે. અને જનતાપક્ષને હંમેશાં પૈસાની જોડ રહેતી જ. એના કાર્યકરો સખત શ્રમ કરતા ને ક્યારેક ભૂખે પેટે પણ રહેતા. અને છતાં ઘણીવાર કટોકટી આવી જતી. એક વાર, કચેરીનું બે મહિનાનું ભાડું ચડી ગયું. મકાનમંલિકે તકદો કર્યો. ખાલી કરાવવાની ધમકી આપી. ત્યારે થીંગડાવાળાં કંપડાંમાં વિંટળાયેલા રિવેરાએ ચૂપચાપ આવીને શેખીનાં ટેબલ પર ૬૦ ડોલરની રોકડ રકમ મૂકી દીધી. એક વાર, શેખીનાં ટેબલ પર ૩૦૦ કાગળ ટપાલમાં જવાની રોકડ બેતા પડ્યા હતા. ટિકિટો ખૂટી ગઈ હતી. ખરીદવાના પૈસા હતા નહિ. આ કાગળો પર જનતાની સારી થે પ્રતિનિધિઓ આધાર હતા. ત્યારે,

રિવેરા હેટ પહેરીને ચૂપચાપ આત્મી મીઠળ્યો. બ્યારે પાછો આંખો ત્યારે શેખીનાં ટેબલ પર એ રોટવાળી હાજર ટિપ્પણિનો ઢગસો થયો.

“રિવેરા તરફથી મળતી મદદ સંરક્ષારી સોનું તો નંદિ હોય ને ?” એક વાર વિરાએ એના સાથીદારોને કહ્યું. પંથુ કાઈ કંઈ નિર્ણય કરી શક્યું નહિ. આ છોકરા ક્યાંથી આટલી ગોટી રકમો લાવેતો હતો એ સૌને માટે મૂંઝવણભર્યો સવાલ હતો. “એક વખત તો, પ્રચારપત્રિકાઓ કાઢવાના કાર્યોની દિમ્મતનું લગભગ દોઢસો ડોલરનું ખીસ રિવેરાએ ચૂકવી આપ્યું હતું !

છતાં યે, કાઢને આ છોકરા તરફ મમતા જાગી ન હતી. એને કાંઈ જાતના સવાલો પૂછવાની યે કાંઈ દિમ્મત કરતું ન હતું.

“કાંઈ મદાન ને એકલવાયો આત્મા હશે કદાચ. કોણ જાણે !... કોણ જાણે કોણ હશે ?” એરેલેનોએ એક વાર પોતાની મૂંઝવણ દાઢવી.

“એ માનવી તો લાગતો જ નથી” રામોસેએ કહ્યું.

“એનો આત્મા પાપાણુ બની ગયો લાગે છે” શેખીએ કહ્યું, “એનામાંથી ચેતન ને હાસ્ય જળી ગયાં છે જાણે. મને તો મરી ગયા જેવો લાગે છે, ને છતાં યે એ જીવે છે. મને તો ડરાવે છે એ.” શેખીએ પોતાની બીક કહી દીધી.

“જાણે નરકમાંથી આવ્યો છે. એ સિવાય આવા દિદાર દેખાય નહિ.” વિરાએ ઉમેર્યું.

રિવેરા કોઈ સાથે વાત કરતો નહિ. કદી કોઈ પ્રશ્ન પૂછતો નહિ. ન કદી એ કંઈ સૂચન કરતો. એ ચૂપચાપ સાંભળ્યા કરતો. કોઈ જાતના ભાવ એના મોં પર દર્શાવતો નહિ. જાણે મરેલું હું. બ્યારે ક્રાંતિની ચર્ચા જેસમેર યાદતી હોય ત્યારે રિવેરાની આંખો શાંત રહીને જલ્પા કરતી હોય એમ લાગતું.

“એ જાસસ નથી.” પોલીસો વિરાએ શેખીને એક વાર કહ્યું, “એ દેશભક્ત છે. હું કહું છું એ વાદ રાખજે. આપણા બધામાં એ જળરો ક્રાંતિકાર છે. હું એ જાણું છું, મને એવું બાસે છે. મારા દિલમાં મને એવું લાગે છે. જે કે એના વિષે હું કંઈ જાણતો નથી.”

“એનો મિળજ બારે ખરાબ છે.” શેખીએ કહ્યું.

“કાણે એ જાણું છું.” પોલીસો વિરાના શરીરમાં ઝીણી કુત્રી કરી વળી. “મારા તરફ એ વિચિત્ર નજરથી જુએ છે. એ આંખોમાં મમતા

નથી. ધમકા છે. એની આંખો ખાધતી આંખો જેવી કર છે. માની લો. હું આપણા અંધેયને એવકા નિવડું તો એ મને મારી નાખે. એની પાસે દિલ નથી એ પોતાને જેવો દયાહીન છે. બરફ જેવો ઠંડો ને કાતિલ છે. એ શિયાળાની રાતની આંદની જેવો છે જેમાં, માણસ કાંઈ વેરાન-હુંગરાની ટોચ પર મરણુતોલ દયામાં ઘીછા જાય. મને સરકારની આંખોના મારાઓની ખીક નથી. પણ આ છોકરાનો તો મને ડર જ લાગે છે. હું તને સાચું કહું છું શેખી! હું કહું છું એનાથી એ છોકરા મૃત્યુનો શ્વાસોચ્છવાસ છે. છતાં એ રિવેરા પર વિશ્વાસ ચૂકવાનું પહેલવહેલું પોલીનો વિરાગે જ તેના સાથીઓને કહ્યું હતું.

શેખીનાં કથન મુજબ તે બધા જણને લાંગણ હતું એ મુજબ રિવેરાનો ખંભા મિર્જાજ એના દિદાર પરથી દેખાવા લાગ્યો હતો. હવે એ આવતો ત્યારે, ક્યારેક એના હોઠ ચિરાયેલા હોય તો ક્યારેક એના ગાંઠ યા હાથ પર થોડા જખમો હોય. હવે તો રિવેરા, જનતાની ક્રાંતિકારી પત્રિકાઓ માટે ખીખાં ગોડવવાનું ચે કામ કરતો થયો હતો. ક્યારેક એવું ચે જનતું કે એના હાથનાં આંગળાં સીસાના ટાણપ ઉપાડી ન શકતાં. એના ચહેરા પર મૂક વેદનાનાં ચે દર્શન થતાં. હવે તો રિવેરાનો આવવાનો ને કામ કરવાનો સમય પણ ખૂબ અનિયમિત થઈ ગયો હતો. ક્યારેક સવારે વહેલો આવીને જ્યોરે આવ્યો જતો તો ક્યારેક એ સમી સાંજે આવતો, ને મોડે સુધી કામ કરતો. ક્યારેક એ દિવસો સુધી દેખાતો જ નહિ. એક વાર તો, એક મહિના સુધી એની ગેરહાજરી રહી હતી. પણ થોડા દિવસોની ગેરહાજરી પછી એ જ્યારે પાછો ફરતો ત્યારે શેખીનાં દેખણ ઉપર સોના ને શ્પાનાં સિંકાઓનો ઢગલો થયો જ હોય.

x

x

x

કંટોકટીની ઘડી આવી પહોંચી હતી. ક્રાંતિને દોરવણી આપવાનો સમય પાછા ગયો હતો. જનતાપક્ષ પર સૌની મીટ મંડાઈ હતી, જ્યારે જનતાપક્ષ માટે પૈસાની અભૂતપૂર્વ મુશ્કેલી ઊભી થઈ હતી; દેશભક્તો અન્યુ તેટલું જનતાપક્ષની ઝોળીમાં આપી ચૂક્યા હતા. મેકિસકોના મજૂરો ને પટાવાળાઓ એમના ટૂંકા પગારમાંથી ચે અર્ધી રકમ તો આપી ચૂક્યા હતા. પણ હજી ચે વધારે પૈસાની જરૂર હતી. વરસોની જહેમત નકામી જતી લાગતી હતી. જે પળની વરસોથી રાહ જેવાતી હતી એ આવી પૂગી હતી. ક્રાંતિની ધુણીમાં બહોળા થવાની તૈયારી હતી. એક અટકો, એક વધારે અપાસ-એક અદાકરી બરી સડત ને છત ક્રાંતિની હતી. જનતાપક્ષના કાર્યકરો

મેકિસકોની ધરતીને યરાગરે ગળણુતા હતા. ક્રાંતિની શરૂઆત થઈ એટલે તે પોતે જ પોતાની સંભાળ રાખવાની હતી. સરકારી વહીવટ, પત્તાનાં મહેલની જમ પડી ભાંગવાનો હતો. જનતાપક્ષની પ્રવૃત્તિનાં બધાં કેન્દ્રો ક્રાંતિ જગાવવા, ક્રાંતિની આગને જીએ સર્પ જવા તૈયાર હતાં. સ્વયંસેવકોની ખોટ ન હતી; પણ જરૂર હતી બંદુકોની, શસ્ત્રોની. પ્રજાના બધા પક્ષો જનતાપક્ષને સાથ આપવા આગળ આવ્યા હતા. પણ એ લોકો માગતા હતા બંદુકો, શસ્ત્રો. એમેરથી એકજ માંગ હતી, એકજ તરવરાટ હતો: શસ્ત્રો લાવો, બંદુકો લાવો.

જનતાપક્ષ પાસે ક્રાંતિને દોરવણી આપવા વ્યૂહ તૈયાર હતો. વિગતો તૈયાર હતી, પણ બંદુકો ક્યાંથી લાવવી ? શસ્ત્રો ખરીદવાના પૈસા ક્યાંથી લાવવા ? એ પ્રશ્ન આડો પડ્યો હતો. બધા ચિંતામાં પડ્યા હતા. જાગેલી પજને ફરી જવા તે શે દેવાય ?

એ સમયે રિવેરા ગોઠાણુમેર બેસીને કમેરીની પરજાળ બચાવડે સમ્મ કરતો હતો. એણે જાણું જોયું. મેલાં પાણીવાળો હાથ જીયો કરીને એણે પૂછ્યું : “પાંચ હજાર ડોલર ખસ થશે ?”

બધા સ્તબ્ધ બનીને એક બીજા સામે જોઈ રહ્યા. આ છોકરો આવડી મોટી રકમ લાવી આપવાની વાત કરે છે ! વિરાએ ડોકું હલાવીને હા પાડી.

“બંદુકો ને શસ્ત્રો માટે વરદી આપી દો.” રિવેરાએ કહ્યું. અને પહેલી જ વાર એ આટલું લાંબું બોલ્યો કે, “આપણી પાસે વખત મર્યાદિત છે. ત્રણ અઠવાડિયામાં હું તમને પાંચ હજાર ડોલર લાવી આપીશ. એટલે ગાળો જોઈશો. ભારે જંગ ચલાવવા માટે તમને પણ માફકસર હશે. વધુમાં વધુ એટલું હું કરી શકું એમ છું.”

“તું મૂર્ખામી ભરી વાત કરતો લાગે છે.” પોલીનો વિરાએ કહ્યું

રિવેરા કપડાં પહેરી બહાર જવા તૈયાર થઈ ગયો. જતાં જતાં વિરાને જવાબ આપતો ગયો: “બંદુકો માટે વરદી આપી દો. હું જાઉં છું. ત્રણ અઠવાડિયામાં લાવી આપીશ.”

x

x

x

સૌંદર્યમાં દાખલ થતી વેળા રિવેરા તરફ કોઈનું ખાસ લક્ષ દોરાયું નહિ. હિસાહ વિનાની તાળીઓનાં ધીમા અવાજો એને આવકાર્યો. મૂકાયાજીની રમત જોવા બેળી મળેલી ૧૦ હજારની માનવમેદનીને આ છોકરો તરફ તિરકાર દૂટ્યો. પ્રેક્ષકવર્ગને નિરાશા સાંપડી. ત્રણ અઠવાડિયાં પહેલાં કરેલી બહેરાત પર આધાર રાખીને, પ્રેક્ષકોએ તો લોસ એન્જલીસ શહેરના વિખ્યાત

ખેલાડી બીલી કાર્યો અને ન્યુયોર્કમાંથી ખાસ જોડાણમાં આવેલા જંગ-
નળીતા ખેલાડી ડેની વોર્ડ વચ્ચેની રસાકસી જોવા માટે જ દીકરી
અગાઉથી રીઝર્વડ કરી રાખી હતી, ન્યારે અહીં તો, બીલી કાર્યોને બદલે
મેકસીકન મેદાં જેવું આશુ જોવા મળ્યું. બીલી કાર્યો તો અકસ્માત નહતાં
ધરપીતાકને ખાટલે પડ્યો હતો. વળી, પ્રેક્ષકવર્ગે પોતાનો અસતોષ વ્યક્ત
કર્યો એકલા ડેની વોર્ડનાં નામ પર જ પાંચ ને દસ ગણી શરત લગાવીને.
ન્યાં પ્રેક્ષકોનાં પેસા ત્યાં એમનું દિલ.

રિવેરા રીંગમાં એની જગ્યાએ એક ખૂણામાં જઈને બેઠો. ત્યાં અખા-
ડાના માલિક કેલીને માથુસ રિવેરાને ચેતવણી આપવા આવ્યો. “ હવે તું
જરા હોશિયારીથી રહેજે. ડેની વોર્ડ તો વિખ્યાત ખેલાડી છે. તારે તો દારી
જવું જ પડશે. ડેની વોર્ડની આવતી રમત ચેંપીઅન યવાની છે. એની પાસે
તારું ગળુ કેટલું ? પણ ન્યાં સુધી રાક્ય હોય ત્યાં સુધી તારા દાવને લખા-
વવાની કોશીશ કરજે. મી. કેલીએ આ સૂચના આપી છે. જો તું જરાવારમાં
રમત ખલાસ કરશે તો, અખબારો આ રમત ‘ બોગસ ’ જાહેર કરશે, ને
સારાં ચે લોસ એન્જેલીસમાં અમારા અખાડાનું નામ બોજાશે.”

આની કંઈ રિવેરાને ચાનક ચડી નહિ. એ તો આ રમતને ને એના
સંચાલકો અને પ્રેક્ષકોને ધિછારતો હતો. એને તો પાંચ હજાર ડોલર મેળ-
વવા હતા. ને એટલે જીતવું હતું. જીતવા સિવાય બીજો વિચાર જ રિવેરા કરી
શકે એમ ન હતો. ડેની વોર્ડની રાક જોતાં જોતાં, રિવેરા જીતકાળનાં
દિવસોમાં ખેંચાઈ ગયો. જાણે એ સમયમાં એ જીતવા લાગ્યો. એની નજર
સમક્ષ ખડી યઈ ગઈ સફેદ દુધિયા રંગના જંગી દિવાલો. એ દિવાલો હતી
રિઓ બ્લાન્કો શહેરનાં કારખાનાંઓની. એણે જોયાં, એ કારખાનાંઓમાં
કાળી મગૂરી કરતાં શીક્ષાં પડી ગયેલાં ને જૂને મરતાં છ હજાર કામદારો
ને ૧૦ સેન્ટના રોજ માટે લાંબા કલાકો સુધી મગૂરી કરતા ૬-૮ વરસની
કુમળી વયનાં સેંકડો બાળકો. રંગકામ કરાવતાં ખાતાંઓ દેખાયાં. એના
બાપાનાં શબ્દો એના કાને અથડાયા “ રંગકામનાં ખાતાંઓમાં કામ કરવું
એટલે મોતને નોતરવું. એ ખાતાંઓને “ આપઘાતનાં બોણુ કહેવાં જોઈએ.”

રિવેરાને એની મા યાદ આવી. એક ઝુંપડીમાં ધરકામ અને રસોઈ
કરતી એવી મા, અને એમાંથી સમય મેળવીને ખાર કરતી માની જોદ
સાંભરી. લાંબા ને ચપટી બેવડ છાતીવાળા એના બાપાની વાત. પણ એને

યાદ આવી. એતું 'દિલ એવકું મોહું હતું' કે, દુનિયા આખી એમાં સમાવી લે. છતાંયે રિવેરાને એની મા, માટે ચે જગ્યા રહેતી.

રિવેરાને ભૂતકાળની ભૂતાવળો ઘેરી વળા: એમાં એના પિતા સૌની આગળ હતા. એ નાનકડા પ્રેસમાં ખીખાં ગોડવવાનું કામ કરતા રિવેરાની નજરમાં, એની કેટલી 'ચે વિચિત્ર સાંજની હારમાળા ખડી' થઈ ગઈ. જ્યારે એના બાપને મળવા આવતા કામદારો સાંજે 'અધારામાં લપાઈ છુપાઈને આવતા, કલાકો સુધી વાતો કરતા ને ચાલ્યા જતા. અને 'છેવટ, રિઓ જ્હાન્કેના કારખાનાંના માલિકોએ કારખાનાંઓને તાળાં લગાવી દીધાને દિવસ એને યાદ આવ્યો.

આ કામદારોનો મુન્હો એ હતો કે, એમણે પ્યુજા શહેરના કામદારોની હડતાળને ટેકો આપ્યો હતો. કામદારો પર આથી બૂખમરો ઊતરી પડ્યો. જંગલો ને ટેકરીઓ વચ્ચે જઈને ઝાડનાં પાંદડાં ને કંદમૂળ ખાઈને ભંડકે બળતી બૂખ હારવાની ઠાશીય કરતા એ કામદારો એણે ફરીથી દીડા. અને પછી, એની નજર સમક્ષ ભૂતકાળનો એક ભયાનક બનાવ ખડો થયો. કંપનીઓના ડાહ્યો સામેના મોગાનમાં હજારો કામદારો એકઠા મળ્યા હતા. સરકારી મીલીટરી અને તેનો વડો ચે આવી પૂજ્યા હતા. અને પછી? પછી મૃત્યુના મોંમાં કામદારોને હસેલતી રાઈલોમાંથી એકધારી ગોળાઓ વજૂટવા માંડી. જાણે કામદારોનાં અન્યાયી(!) કૃત્યને એમનાં જ લોહીમાં ફરી ફરીને ધોવામાં આવતું હતું! અને પેલી રાત એને યાદ આવી. એ પોતાના બાપા ને માતા શેએને ઢૂંઢવા મડદાંઓ ખૂંદતો શેરીઓમાં ઘૂમી વળ્યો હતો. છેવટે જ્યારે એની માનું મોં લાખ્યું ત્યારની વાત એ કદી જૂલે એમ નથી. માનું મોહું જ માત્ર દેખાતું હતું. એતું શરીર ખીજ સેંકડો શબો નીચે દટાઈ ગયું હતું. ને ફરીવાર એકાએક ગોળાઓ વજૂટી ત્યારે એને મડદાંઓ વચ્ચે દટાઈ જવું પડ્યું હતું એ વાત પણ એને યાદ આવી.

ભૂતકાળની સ્મૃતિમાં ડૂબેલા રિવેરાના કાનના પડદા તોડી નાખે એવું ગર્જન થયું. એ જાગી ગયો. ડેની વોર્ડ રીંગ વચ્ચે ફેદી પડ્યો. આખા પ્રેક્ષક સમુદાયે એણે ને આહની ક્રિકિયારીઓ સાથે તાળીઓના ગડગડાટથી એને વધાવી લીધા. ડેનીનું શરીર સુદૃઢ હતું. એની ચામડી સુંદર સ્ત્રીની ચામડી જેવી સફેદ ને લીસી હતી. એણે મુકાબાજના વિખ્ખત એલાડી તરીકે-સારી નામના મેળવી હતી. આરોગ્યનાં અસંખ્ય બોપાનીઆઓ ડેની વોર્ડનાં ચિત્રો છાપતાં હતાં.

પાંછળથી અવાજ આવ્યો “રિવેરા ! જરા”યે હિંમત હારતો નહિ, એ તને મારી નાખશે નહિ, હોશિયારીથી કામ લેજો.” પણ રિવેરાએ એ તરફ લક્ષ આપ્યું નહીં. એની આંખોની નજરને ઢગલાખંધ બંદુકોનાં દસ્યે રોકી રાખી હતી. એની નજર આંખી શકતી હતી એટલે સુધી બેઠેલો એક એક પ્રેક્ષક એને બંદુક જેવો દેખાયો. અને એને દેખાઈ મેક્સિકોની વિશાળ સ્ત્રી, ધોમે ધખતી ને ચીરાયેલી ધરતી, ને એ ધરતી પર અર્ધ-બૂખ્યા માનવીઓની લાંબી કતાર ! જાણે બધા બંદુકોની રાહ જોતા જ બિભા હતા.

ખેલ શરૂ થયો. ડેની વોર્ડ તો થેટા પર તૂટી પડતાં વાંધેની પેઠે રિવેરા પર તૂટી પડ્યો. એ ખેલ ન હતો, રમત ન હતી પણ કતલ હતી. પ્રેક્ષક-વર્ગને તો રોંગ વચ્ચે ડેની જ દેખાતો. એના પડછંદ શરીરમાં રિવેરા તો ક્યાંય ઢંકાઈ ગયો હતો. પણ રિવેરા માટે એ કંઈ નવું ન હતું. એને ઘણી વાર આવી તિરસ્કૃત રમતમાં ઉતરવું પડતું. એ રીતે પેસા મેળવવા સહેલ હતા, અને ઘણીયે વાર બેલાડીઓના માણસખાઉ ધસારાઓ એને ઝીલવા પડતા. પ્રેક્ષકોને દિલે તો શ્રદ્ધા હતી જ કે ડેની વોર્ડ જ જીતવાનો છે.

રિવેરાના બધા દુશ્મનો હતા, અખ્યાતાના માલિકો ને રમતના સંચાલકો; પ્રેક્ષકસમુદાય પણ. એ આ બધાને ધિક્કારતો હતો. સાત દાવ પૂરા થયા હતા, છતાંયે રિવેરા ટકી શક્યો હતો. રિવેરા ચાલુ રમતે પણ દિવાસ્વખો જોવા લાગ્યો. જાણે રણ સમા મેદાન પર રેલ્વેના પાટાઓ પરથી દોડતી ટ્રેનોમાં અમેરિકન સત્તાવાળાઓ લોખંડી જંજીરો ને ફાંસીના માંચડાઓ, શઓ ને સરંજામે લઈને લશ્કરી મોટી ટુકડીઓ સાથે ધસ્યા આવતા હતા. અને એને દેખાયું કે મેક્સિકોની સારી યે ધરતીને આવરી લેતી લાલ કાંતિ આ લશ્કરી ધસારાને ખાળવા ને એનો નાશ કરવા બાથ બીડવા ધસી આવતી હોય ! એક એક તિરસ્કૃત ચહેરો એને બંદુક લાગ્યો. આ બંદુક માટે એ મુક્કાખાજમાં ઉતર્યો હતો. એને થયું એ પોતે પણ બંદુક છે, કાંતિની બંદુક ! એ પોતે કાંતિ છે, લાલ કાંતિ ! એ આખા મેક્સિકોને છાપ દેતી કાંતિ છે.

દશમો દાવ રમાતો હતો. પ્રેક્ષકોએ જોયું કે, રિવેરાનો હોડ ચિરાઈ પડ્યો હતો. ફાનમાંથી લોહી નીકળતું હતું. પણ એની પાયાણુ છાતી તરફ ઢાળતું લક્ષ ન ખેંચાયું. ત્યાં તો ડેની વોર્ડ વરુની પેઠે રિવેરા પર ફૂદી પડ્યો ને મરણતોલ મુક્કા લગાવવા મંડી પડ્યો. આવી મોટી હલંગ જોઈને

પ્રેક્ષકો દિક્ષિયારીઓ પાડવા લાગ્યા ! “ડેની ! મારી નાખ, બીસી નાખ
આ મેકિસકન વછેરાને !”

—અને સત્તરમા દાવ વખતે હળરો આંખોનાં અંધારા વચ્ચે ડેની
વોડ જમીન પર હસકાઈ પડ્યો. બીજા દાવ માટે સમયસર જીવવાની સો
તેનામાં રહી નહોતી.

“કોણ જીત્યું ?” રિવેરાએ રોંગ માસ્ટરને પૂછ્યું. પણ રિવેરાને
કોઈએ અગિનંદન ન આપ્યાં. એ એક ખૂણામાં બેસી ગયો. કોઈએ એની
પરવા ન કરી. રોંગનાં દોરડાંને અદેલીને જોરથી શ્વાસ લેતો એ બેઠો હતો.
૧૦ હળર પ્રેક્ષકો ચાલ્યા ગયા ત્યાં સુધી એ તિરસ્કારની નજરથી જોયા
કરતો હતો. એના ગોઠણ ધ્રુજતા હતા. બેકામ મારના પ્રયત્ન યાકના ધક્કાઓ
હવે તેની છાતીમાંથી બેળે બેળે ધ્રુસકા જેમ છૂટતા હતા.

પ્રેક્ષકોની ખાલી પડેલી ખુરશીઓ જાણે બંદુકોથી ખડકાઈ ગઈ અને
લાગી. એ બંદુકો એની હતી, ક્રાંતિની હતી !

એશિયામાં વિજ્ઞાન

વિજ્ઞાન પંડ્યા

[પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી ૪ થી સદી પર્વત એશિયાએ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં આપેલ ફાગો અને તેનું મૂલ્ય, પાંચમી સદીથી આજ સુધી એ ક્ષેત્રમાં એશિયાની પધાન દશા અને પાશ્ચાત્ય દેશોની પ્રગતિ તથા એશિયા આગળ પડેલાં ભાવિ મહિ વિજ્ઞાનના ફાગોની અગ્રમ-એ મુદાઓ પર આ નાના લેખમાં પણ મહુસસ્ય કરી, વિજ્ઞાનના વિધાર્થી બાઈ વિજ્ઞાન પંડ્યા આપતી મૂકે છે]

પશ્ચિમના દેશોમાંથી ન્યારે ન્યારે કોઈ નવી શોધના સમાચાર મળે છે ત્યારે ઘણીવાર આપણા વિચારો એશિયાના ગૂઢ અંધકારભર્યા ઇતિહાસમાંથી કોઈ ભળતી જ વસ્તુ શોધી કાઢવા નીકળી પડે છે. સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે તો આપણા પુરાણોમાંથી અદ્ભૂત સામ્ય ધરાવતી વાત હંમેશાં મળે છે. દારૂગાળા, ભયાનક આગ વર્ષાવતી તોપો, વિમાનો અણુબોમ્બ કે વાયરલેસ અને એવા ઘણા નવા જમાનાના સાધનોના પૂર્વજો, હજારો વર્ષો પહેલાં છતી ગયેલા આપણા ઋષિમુનિઓ હતા તેમ માનવાવાળા ઘણા છે. આ વાતની સાચીતિ આપણને હજી કોઈ રીતે મળી નથી. સિવાય કે પુરાણોની વાર્તાઓમાં આવતાં વર્ણનો.

સાચીતિ બીજી વાતની છે-અને તે એ કે એશિયા પંડ જગતના સંસ્કાર અને માનવતાની જન્મભૂમિ છે. માનવીનું કૌટુંબિક જીવન સૌપહેલું એશિયામાં વિકાસ પામ્યું, અહીંજ આખા જગતને આવરી લેના ધર્મના વિચારો વિકાસ પામ્યા. અને એશિયામાં જ સામાજિક તેમજ રાજકીય પદ્ધતિઓના પાયા નખાયા જે હજી પણ સાજૂત છે. આ બાજુનો સ્વીકાર, આજે દુનિયાંભરના ઇતિહાસકારો કરે છે. પણ એશિયાની પ્રજા એક બીજી ગર્વ લેવા જેવી શૂતકાળની વાત માટે ઇતિહાસકારોનું સમર્થન માગે છે. મનુષ્યની વિચારશક્તિના દર્શન વિશિષ્ટ પ્રકારના જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનું મૂળ પતન એશિયા છે.

એશિયાનો માનવી સૌથી પ્રથમ વિચાર કરતો થયો હતો તે વાત સૌ સ્વીકારે છે, પણ વિચારોનું વિજ્ઞાનમાં પરિવર્તન કરનારો એ જ હતો

તે સત્ય છેલાં ૪૦૦ વર્ષના યુરોપીય વિજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં ઢંકાઈ જાય છે. પશ્ચિમના ઇતિહાસકારો કહે છે કે વિજ્ઞાનનું વતન છે ગ્રીસ-એટલે યુરોપ. પણ વસ્તુસ્થિતિ જુદી જ છે.

વિજ્ઞાનનો ઇતિહાસ “એકઠે એક” થી માંડવો તો મુશ્કેલ છે. ‘પશ્ચિમ વિજ્ઞાન’ શબ્દને ઘણા જ બહોળા અર્થમાં લઈએ તો વિજ્ઞાનનો જન્મ એશિયા માધ્યમોરમાં થયો ગણાય. પુરાણ કાળમાં ગ્રીસ અને એશિયા માધ્યમોરનો પ્રદેશ એકજ હતો. અને ગ્રીક વિજ્ઞાનના સંસ્થાપકોમાંના ઘણા મૂળ એશિયાના રહેવાસી હતા. દા. ત: થેલ્સ અને એનેક્સી માન્ડર નામના પ્રાચીન ગ્રીક વિજ્ઞાનિકોમાં એશિયાનું રુધિર વહેતું હતું. યુરોપ અને ખાસ કરીને ગ્રીસની જંગલી અવસ્થામાંથી બહાર આવતી પ્રજાને તેમણે જ પશ્ચિમ એશિયાના સંસ્કારો અને વિજ્ઞાનના પહેલા પાઠો બહુભ્યા. ગ્રીસનાં પુરાણો અને ઋષિમુનિઓજ કહે છે કે મૂર્તિ અને રસાયણશાસ્ત્રનું જ્ઞાન ઇશ્વર તથા ગણિતશાસ્ત્ર અને ખગોળશાસ્ત્રનું જ્ઞાન બાબીલોન પાસેથી તેમને મળ્યું. વળી ઘણી શોધખોળો જે યુરોપમાં થઈ ગણાતી હતી તે પાછળથી મૂળ પશ્ચિમ એશિયામાં થયેલી તેમ સાબીત થયું છે. દા. ત: મકરવૃત્ત, કર્કવૃત્ત અને વિષુવવૃત્ત વિષેનું જ્ઞાન સૌ પહેલાં ગ્રીક ખગોળશાસ્ત્રી હીપ્પારકસને થયેલું તેમ માનવામાં આવતું. પણ હીપ્પારકસના કરતાં એક સદી પહેલાં થઈ ગયેલા બાબીલોનના યાદીયન ખગોળશાસ્ત્રી કીદીન્ટુના લંબાણોમાંથી ત્રણે વૃત્તો વિષેની શોધખોળો હવે મળી આવેલ છે આ ઉપરાંત તાજેતરમાં જ જુદા જુદા દેશોમાં થયેલી ભૌગોલિક શોધખોળો ઉપરથી ઘણી માહિતી મળી આવી છે. પરિણામે પૂર્વના દેશો-બાબીલોન, એસીરીયા, ઇરાન, હિન્દ અને ચીનનો પુરાણકાળના વિજ્ઞાનમાં ઘણો મોટો ફાળો હતો તે વધુ ને વધુ સાબીત થતું જાય છે.

હતાં એટલું કહેવું જોઈએ કે હજી જેટલી હકીકતો જોઈએ તેટલી મળે નથી. હિન્દ અને ચીન-એશિયાના મોટામાં મોટા તથા સૌથી પ્રગતિશીલ પ્રદેશોમાં થયેલા વિજ્ઞાનના વિકાસ માટેની માહિતી અગર તો નાશ પામી છે અથવા કોઈ અજ્ઞાત સ્થળોએ દટાયેલી પડી હશે. સંભવના કંઠાવાત સામે ટકીને સાબૂત રહેલી અને શોધખોળ કરનારાઓના હાથમાં સંજોગવશાત્ આવી પડેલી માહિતીઓ ઉપરથી જોમ માની શકાય કે આ બંને દેશોની પ્રજાએ વિજ્ઞાનની વિચારસરણીમાં ઘણો વિકાસ સાધ્યો હતો. શોધખોળોમાં પણ તેઓ પાછળ નહોતા. વિચારશક્તિ અને કાર્યશક્તિનો સંપૂર્ણ સમન્વય જીવનના દરેક ક્ષેત્રોમાં યોજ્યો હતો.

પૂર્વના દેશોની પ્રજા સામાન્ય વિજ્ઞાનની વિચારસરણીને જુદા જુદા શાસ્ત્રો તથા વિદ્યાઓમાં ચોક્કસ રીતે ગોઠવી શકી હતી. આમ વેરણુછેરણુ પહેલાં વિચારકો, વૈજ્ઞાનિકો અને સંશોધકોની સાધનાઓને ચોક્કસ વિદ્યાનું નામ આપી તેને વિજ્ઞાનનો એક વિષય બનાવવો તે કંઈ નાનીમૂની પ્રગતિ નથી. વિજ્ઞાનનો એક અનોખો વિષય સર્જવા માટે તો અખૂટ વિચારો તથા સંશોધનોનો સંગ્રહ જોઈએ. આ વસ્તુ એશિયાની પ્રજા પાસે હશે ત્યારે જ ગણિત, ખગોળશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, ખેતી અને ઢોર ઉછેર વિજ્ઞાન, વૈદકિય વિદ્યા અને બાંધકામ જેવા વિષયોમાં તેમણે પ્રગતિ સાધીને ?

એશિયામાં ગણિતશાસ્ત્રના પાયા નખાયા. શૂન્યની શોધ હિન્દના ગણિત શાસ્ત્રીઓએ કરી અને આરબ દેશોએ ખૂબ જ પ્રગતિ સાધી. ઇજીપ્ત અને ગ્રીસના વિચારકોને ગણિતનું પહેલું શિક્ષણ આપનારા પશ્ચિમ એશિયાના પ્રજાજનો હતા. તે જ પ્રમાણે ગણિત સાથે નીકટનો સંબંધ ધરાવનાર ખગોળશાસ્ત્રમાં પણ શરૂઆતની પ્રાથમિક શોધખોળો એશિયામાં થઈ.

અરબસ્તાનનાં રણોમાં, પશ્ચિમ એશિયાના કુંગરાળ પ્રદેશોમાં કે હિન્દની નદીઓના પટોમાં ચોખ્ખી રાત્રે આકાશ સામે નગર રાખી વિચારે ચડતા મુસાફરો અને વિચારકોએ જે વિચારો કર્યા તેમાંથી ખગોળશાસ્ત્રનાં પહેલાં પ્રકરણો લખાયાં. જોયેલી વસ્તુઓ ઉપર શીલમુરીબયાં લખાણો લખાવાને બદલે તેનાં કારણો, ઉપયોગો અને કુદરતની અને બ્રહ્માંડની ભેદી ગતિનું જ્ઞાન સમગ્રવર્તાં લખાણો પ્રચલિત થયાં. ૪૦૦૦ થી ૫૦૦૦ વર્ષ પહેલાંની એશિયાની મનુષ્ય સંસ્કૃતિ કેવા જોયા પ્રકારની હતી તે તો મોહન-જો-ડેરો અને હરપ્પના ખોદી કઢાયેલા શહેરો બતાવે છે. તે વખતનો મનુષ્ય પોતાની સગવડ પ્રમાણે રહેતો-જીવન વિતાવતો થયો હતો એટલું જ નહિ પણ આશુ-બાશુની સૃષ્ટિને પોતાની સગવડતા પ્રમાણે વૈજ્ઞાનિક રીતે બદલાવતો થયો હતો. બાંધકામ વિદ્યાના જોરે પોતાની તંદુરસ્તી સાચવવા તે વૈજ્ઞાનિક નુસખાઓ વિચારીને અમલમાં મૂકતો પણ થયો હતો. અને આ વિદ્યાં તો કેવી સફળ રીતે છેક સુધી વારસામાં ઉતરતી આવી છે ! પૂર્વના દેશોનું શિષ્ય અને બાંધકામ તો જર્ગાવખ્યાત છે.

ઇસુ ખ્રીસ્ત પહેલાંના ૨૫૦૦ વર્ષથી માંડીને અશોક હર્ષના સમય સુધીની હિન્દની સંસ્કૃતિનું કોઈ પણ તાદૃશ દૃષ્ટાંત આપણી પાસે હયાત નથી. પણ એ વખતના અનોખા સાંસ્કારિક વાતાવરણનાં વર્ણનો પેદી દર પેદી રૂઝા મૌખિક રીતે યાદ રખાતા સાહિત્યમાંથી મળી આવે છે.

હિન્દ ઉપરાંત દર પૂર્વના દેશે ખાસ કરીને ચીનના વિજ્ઞાનમાં મોટા ફાળો છે. મહત્વની વાત એ છે કે હિન્દમાં મુખ્યત્વે 'વિચારપ્રધાન-Theoretical' આગ્રુ વિકાસ પામી હતી. 'અરે' ચીનમાં 'કાર્યપ્રધાન-Medical' આગ્રુ પણ વધારે વિકસિત બની હતી. ચીનના પૌરાણિક વૈજ્ઞાનિકો અને સંશોધકો વિષે આપણી પાસે ઘણી થોડી માહિતી છે. અને જગત સમક્ષ પણ આ માટે સાહિત્ય-ઘણું એાણું છે. આધુનિક દૃષ્ટિથી જે ભૂતના ભૌગોલિક સંશોધનો થયા બેઠાં છે તે હજી ચીનમાં રાજકીય પરિસ્થિતિને લીધે મોટા પાયા પર થયાં નથી. પણ ચીનના વિજ્ઞાનની પ્રગતિ વિષે થોડાંએક પ્રચલિત દૃષ્ટાંતો આપવામાં આવે છે તે આપણે સાબિતી તરીકે લઈ શકીએ. કોગળ બનાવવાની રીત હજારો વર્ષો પહેલાં ચીનમાં પ્રચલિત હતી. કેટલાએક ચીની કેદીઓએ સમરકન્દના આરબોને ઈ. સ. ૮ થી સદીમાં એ રીત બતાવી ત્યારે જ પશ્ચિમની દુનિયાને તેની ખબર પડી. લોહચુંબક, તેની વિશિષ્ટતાઓ અને તેમાં હોકાયત્ર તરીકેના ઉપયોગ માટેના સંશોધનો સૌ પહેલાં ચીની વૈજ્ઞાનિકોએ કર્યાં. તે જ પ્રમાણે બ્લોક-પ્રિન્ટીંગ-લાકડામાં આકૃતિ કાતરીને છાપવાની કળા પણ પ્રથમ ચીનમાં ઉદભવ પામી. કહેવાય છે કે ગંધક અને ફેરફરસની સફેદકતાનો ઉપયોગ 'દારૂખાનામાં' ચીનના લોકોએ કર્યો-એકસ રંજનાત્મક કાર્યો માટે. વેતીસનો મશહૂર દુનિયા ખૂંદનારો માડોપોલો એ યુરોપમાં લઈ આવ્યાની વાત અજાણી નથી. જે વિજ્ઞાનના વિકાસને યુરોપીય ગણવામાં આવે છે તેની શરૂઆત તો ઘણા નજીકના ભૂતકાળમાં થઈ. યુરોપીયન વિજ્ઞાનનો ઇતિહાસ માત્ર ૪ થી ૫ સદીનો છે. પણ આ સમય દરમ્યાન તેનાં વિકાસ અસાધારણ ઝડપથી થયો. અને તેનાં પરિણામો એટલા અગત્યનાં છે કે આખી દુનિયાની પ્રગતિને હજારો વર્ષો લાગેલાં-તેની સાથે સરખામણી કરતાં લાગે છે કે વિજ્ઞાનનો ખરો વિકાસ આ સમય દરમ્યાન જ થયો. પણ એ ન ભૂલવું બેઠાં છે કે તેને માટેના મજબૂત પાયા પેલાં હજારો વર્ષો દરમ્યાન જ નંખાયેલા.

૧૯૪૭-૧૯૪૮

વિજ્ઞાનનો સર્વાંગી સંપૂર્ણ વિકાસ આ સમયમાં થયો. સાથે સાથે મનુષ્ય સમાજ માટે ખૂબ જ મહત્વનો એક ખીલો ફેરફાર પણ. આ ચાર સદીઓ દરમ્યાન નોંધવામાં આવે છે. પહેલાં મનુષ્ય પોતાની જરૂરીઆતોની શોધવા વપરાશની ચીજો પોતે જ-નાના પાયા ઉપર, ખોતાની, મહેનતથી. અને હાથના ઓળંગેલાં પનારી લેતો પણ આ નવા યુગમાં તે રીતનું સ્થાન

ખનિજ તેલ, પાણી અને કોલસાની શક્તિ વડે ચાલતાં 'યંત્રો' અને ફેક્ટરી-ઓને મળ્યું. 'પહેલાં' યુગને 'અગ્રેજીમાં' પેલીયોટેકનીક એજન (palaeo-technic Age) કહે છે; 'ન્યારે' બીજાને નીયોટેકનીક એજન (Neotechnic Age) કહે છે. સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય સંસ્થાઓમાં ક્રાંતિ આ 'ન' યુગમાં થઈ. અને તેના પરિણામરૂપે જગતભરની પ્રજાની જીવન વિતાવવાની રીતોમાં મોટા ફેરફારો થયા. યુરોપના સંક્રાન્તિ કાળ-Renaissance Period પછી 'ન' યુગની પ્રજા સમગ્ર રીતે જોતાં વૈજ્ઞાનિક વિચારસરણીને જીવનમાં પ્રથમ સ્થાન આપતી થઈ. પણ તે પહેલાં એશિયા અને યુરોપના વિજ્ઞાન-વિકાસમાં ખાસ તકાવત નહોતો.

ઈ. સ. '૫ મી' સદી પછીનો ઇતિહાસ જોતાં એમ લાગે છે કે જાણે એશિયાની પ્રજાએ એક સાથે વિચાર કરવાનું 'બંધ' કર્યું અને કાર્યશીલતા છોડી દીધી. વધારે ચરમની વાત તો એ છે કે પૂર્વના ધણાખરા દેશોમાં સક્રિય બૌદ્ધિક વિનિમયને બદલે વિચારોમાં સડો પેસવા લાગ્યો અને બુદ્ધિનું 'તેજ' ઝાંખું પડવા લાગ્યું. ધર્મ, રૂઢિ, વહેમ, પુરાણો અને શાસ્ત્રોના અવળા અર્થો વગેરેએ એટલી હદ સુધી પ્રજાના માનસ ઉપર અસર કરી કે મોટા મોટા પંડિતો પણ જાંધે માર્ગે દોરવાઈ ગયા.

ન્યારે યુરોપમાં લીઆનાદો-દા-વી-સી, ગેલીલીઓ, ન્યુટન વગેરે સમર્થ વૈજ્ઞાનિકોએ રચેલા પુણ્યપથ ઉપર જ દરેક પેઢીનો વિચારપ્રવાહ વહેતો મયો. આ વૈજ્ઞાનિક વિચારસરણીના અનુકરણે યુરોપની પ્રજાને દુનિયા ઉપર સર્વાંગી વર્ચસ્વ અપાવ્યું. મહાન વૈજ્ઞાનિકો પછી યુરોપમાં રાજકારણના ધુરંધરો અને જળહજતા નેતાઓ પણ જન્મ્યા. ૭ મી અને ૮ મી સદીમાં તો સ્થાપિત થઈ ગયેલી અને વિજ્ઞાનનો સાચો માર્ગ છોડી ચિત્ર-વિચિત્ર પ્રવૃત્તિઓમાં ગુંથાએલી એશિયાની પ્રજા ઉપર નવીન વિકાસ પામેલી યુરોપીય સંસ્કૃતિનાં વાદળ છવાઈ રેલાં. દૂર પૂર્વની સુવર્ણ સમાન ભૂમિઓ ઉપર મહાન સામાજિક સ્થપાયું અને ચીન માટે યુરોપની પ્રજાઓ વચ્ચે અથડામણો મવા લાગી. લગભગ સમગ્ર એશિયાનું આર્થિક તંત્ર યુરોપનું શુદ્ધાત્મ બન્યું. એક ચોક્કસ દિશામાં જ મૂકી અને નક્કી દિશાએ જ વિકાસ પામતા યુરોપીય સમાજના વિજ્ઞાનનું પરિણામ એ આવ્યું કે એશિયાની કાંઈ પ્રજા પોતાના વિજ્ઞાન-વિચાર કે સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય રચનાના સાધેલા વિકાસવડે તેનો સામનો કરી શકી નહિ. દારૂગોળા, લેહસુબક, કામળ, ગણિત તેમજ ખગોળશાસ્ત્રનું અસાધારણ જ્ઞાન અને

ખેતીમાં સાધેલી પ્રગતિ-કોષનો, એશિયાની, પ્રગતિ મોટા પાયા ઉપર ઉપયોગ કર્યો નહિ, ત્યારે, મોડું ખીઝ અને સ્પેનીશ, વહાણવદીઓ, લોહચુંબક અને અગોળશાસ્ત્રની મદદથી, દુનિયાભરના સમુદ્રો ઉપર ફરી વળ્યા. તેમણે સાથેસાથ દાકિણેના પશુ સારો ઉપયોગ કર્યો, કાગળ અને ચોપડીઓ છાપવાની રીતોથી તો, યુરોપના વૈજ્ઞાનિકો, વિચારકો અને રાજકારણના સમર્થોની દુનિયામાં મોટી ઉચ્છ્વાસપૂર્ણ યથાગતિ, એશિયાની પ્રગતિઓ ઉપર વિજય મેળવવા માટે આ મુદ્દો નિષ્પ્રભુત્વે ઉપયોગી થઈ પડી.

પશુ દારૂગોળા, લોહચુંબક અને કાગળથી, સામાન્ય દેશવસુ, તેમને ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હોત. પશુ આ વખતે, તેમને Neotechnic Method ની આમૂટ સહાય મળી. તેના વડે, એશિયાની આર્થિક રચનામાં સહેલાઈથી વચસ્વ મળ્યું-સામાન્ય આમ દટી રહ્યું.

એશિયાના જ વિજ્ઞાનના ફોનોના સર્વોચ્ચ, ઉપયોગને લીધે યુરોપની ચંદ્રી થઈ. એશિયામાં આમ ન બન્યું તેનું કારણ વાસ્તવિક છે. એશિયાની પ્રગતિ આ સમય દરમિયાન મગજની વિચારશક્તિ અને હાથની કાર્યશક્તિનો સમન્વય કરવાનું, તદ્દન છોડી દીધું હતું.

હિન્દના ધંધાદારી ગતિ બંધનો-ધાર્મિક બંધનો અને ચીનના સમાજ ઉપરના મહાપડિતો અને આદર્શવાદીઓના વચસ્વને લીધે, આ બે દેશોમાં યાત્રિક શોધખોળો લગભગ હજારો વર્ષ સુધી થઈ શકી નહિ. ત્યાર પછી છેક ૧૯ અને ૨૦ મી સદીમાં યુરોપની સંસ્કૃતિ સાથેની અચકામણોના પરિણામે આડકતરી રીતે એશિયાની પ્રગતિ થોડીએક પ્રગતિ સાધી શકી છે.

આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય ફેરફારોને, પરિણામે હવે આપણે ગંભીરતાપૂર્વક જૂતકાળના અન્ય સમાન વાતાવરણનો વિચાર કરી તેમાંથી ભવિષ્યના કાર્ય માટે બોધપાઠો લેવાના છે. છતાં કાર્પ એટલું સરળ નથી. યુરોપની Neotechnic Method અને વૈજ્ઞાનિક સંસ્કૃતિના પરિણામ-રૂપે જે ગુલામી આપણે ભોગવી છે તેનો વિચાર પણ આપણા સામાજિક પરિવર્તનમાં મહત્વનો ભાગ ભજવશે. પશ્ચિમની રીતો અને આધુનિક કુખ્ય પરિણામો તરફ ધૂણાની દૃષ્ટિથી જોનારા લોકો, આપણી પ્રાચીન ઔદ્યોગિક રીતો દ્વારા જે દેશનો ઉદ્ધાર છે તે સૂત્રનો પ્રચાર કરે છે. આજે આપણે જોઈએ છીએ કે દેશના મોટા રાજકીય પક્ષોમાંનો એક પશ્ચિમની જેમ દેશ-વ્યાપી ઉદ્યોગીકરણદ્વારા આર્થિક સમૃદ્ધિ લાવવાની તરફેણમાં નથી, એને બદલે ગ્રામોદ્યોગ અને એવી પુરાણી ઔદ્યોગિક પ્રથાઓનો પ્રચાર થઈ રહ્યો છે. ત્યારે બીજો પક્ષ સમગ્ર દેશના આર્થિક અને ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે જરૂરી

એવા રાષ્ટ્રીય એક્યતા વિચારોને બાળુએ મૂકી ધાર્મિક બેદોને આગળ લાવી દેશના ભાગલા પાડવાની નીતિ અખત્યાર કરે છે.

એશિયામાં સ્વતંત્ર રીતે યુરોપની વૈજ્ઞાનિક વિચારસરણી ઉપર ચાલી થોડા જ સમયમાં પશ્ચિમના દેશો સાથે હરીફાઈ કરવા સમર્થ થયેલા એ જ પ્રદેશો છે. એક જાપાન અને બીજો મધ્ય એશિયાનાં સોવિયેટ રીપબ્લીકોનાં. જાપાનમાં પશ્ચિમના દેશનું આંધળું અનુકરણ થયું હતું. રાજકીય સ્વાર્થો સાધવા વિજ્ઞાનનો વિકાસ અને આધુનિક હથોગીકરણ જરૂરી છે એ સત્ર અને 'ધ્યેય હોવાંથી' જાપાનના વિજ્ઞાનની પ્રગતિ સ્વતંત્ર તેજસ્વી નહોતી. વિજ્ઞાનના વિકાસ પાછળ પ્રગતના આર્થિક અને સામાજિક જીવનમાં એ ઉપયોગી થઈ શકે તે કરતાં જાપાનની, હસ્કરી, સર્વોપરીતા વધે અને પશ્ચિમના દેશોની, જેમ બીજા પ્રગ્નઓને સુલામ, ખાતી ચૂસવાનો હેતુ વધારે વધારે ભાગ જનવતો હતો. એટલે જ પશ્ચિમના દેશો સાથે તેને બીજા વિશ્વ યુદ્ધમાં મોટું ધર્ષણ થયું, અને તેનું પરિણામ તો આપણી નજર સમક્ષ છે. મધ્ય એશિયાના સોવિયેટ રીપબ્લીકો વિષે તો લખીએ તેટલું આણું છે. આખી દુનિયા એ અમણુ, ગરીબ પ્રગ્નઓએ પા સદીમાં જ વિજ્ઞાનવડે સર્જેલ સમૃદ્ધિ તરફ તાજાજીની નજરે ભેદ રહી છે. લાં ચતા વિજ્ઞાનના આટલા ઝડપી વિકાસનાં કારણો વગેરે લખવા માટે આજે સ્થળસંકોચ અનુભવવા પડે છે. પણ એટલું કહી શકાય કે સૌં આની પાછળ કામ કરતાં બળે જાપાનના કરતાં તદ્દન જુદા પ્રકારનાં અને હિલકાં એટલે કે શોષક નહીં પણ અમજવી જનતા માટે કામ કરતાં હોય છે.

આ ઉપરથી આપણે દાખલો લેવાની જરૂર છે કે આપણું દેશમાં વિજ્ઞાનનો સર્વોગી વિકાસ થવો જોઈએ એટલું જ નહિ પણ આપણી રાજકીય સત્તાએ ખૂબ જ સાવચેતીપૂર્વક એ વિકાસ મૂડીવાદી કે યુદ્ધખેર જુથોથી સ્વતંત્ર રીતે થાય અને પ્રગ્નના આર્થિક તથા સામાજિક જીવનમાં ઉપયોગી બને તે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

આજે એશિયાના દેશોમાં વિજ્ઞાન એ પ્રગ્નના સમગ્ર જીવનને આવરી લેતો વિષય નથી, પણ થોડીએક બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓની આબુખાબુના દ્વંદ્વ ક્ષેત્રમાં વિંટળાઈ રહેલ છે. એ ક્ષેત્રને વધુ ને વધુ વિશાળ બનાવી આખા દેશની પ્રગ્નને વિંટળાઈ વળે તેટલું વ્યાપક બને તેવી પરિસ્થિતિ લાવવી તે એશિયાની દરેક સ્વતંત્ર રાજ્યસત્તાની ફરજ છે.

References:-

Social function of Science.-Bernal

Social Relation of Science-Crowther.

"Science in Asia" article in Science & culture April 47.

આક્રમ ચાંદની

-પ્રહલાદ પારખ

[વીજળીના દીવાના રાજિંદા મળદળાટ. એ અવાનક જૂઝવ છે. અને આક્રમ
રાની હવી છતાં ન હવી દેખાતી તેવી ચાંદની પ્રકટ થાય છે. 'ઋષિતું સૈદ્યંતરસ્ય'
ચિત્ત એ પળેકના અનુભવને સરી સરીને પીએ છે. દીવા ફરી ચમકે છે તો યે ચાંદ-
નીનાં અમી આપણને પહોંચાડે છે.]

રાત્રિ હતી.

ધેર જામ રહ્યો'તો.

હાંકી અપાટા સફૂ દોસ્ત સાથ.

ખતી મઝી'તી જનથન્ય વાટ.

કિન્તુ હજુએ ચકચૂર વાતના

નચા મહી હું ખપતો જતો'તો

આગે પડ્યો'તો પથ વીજળીના

તેજે જળાંત્રણાં.

ને વાતને યાદ કરી કરીને

સફૂ દોસ્ત કેરી

જરી જરી હું મરકી રહ્યો'તો.

યેબી ગયો ત્યાં

ચમકી ગયો હું.

એ વીજ દીવા સફૂ એક સાથ

ગયા છુનમ—

પળેક વીતી ચમકેલ ચિત્તની, ૧૧
 બીજી પળે આઠમ ચાંદનીની
 છટા નિહાળું રમણીય, મુઘ
 આનંદલેલો
 અડી રહી બીતર ને બહાર,
 એ ચાંદની—ને થઈ સ્તબ્ધ જાણે
 પળે પળે હું રહું છું અનુભવી
 એ શાંત તેજ.

એ શાંત ને શીતળ આત્મરસથી
 પ્રકાશ જૈને પડદા મઢી આ
 છૂપ્યો હતો શું પુર રોશનીના ?
 હટી ગયો એ, તહીં સૌમ્ય રમ્ય
 ખીલાવતું આત્મ પોયજ્ઞાને
 એ તેજ જોઈ
 ને જાત ખોઈ
 જઈ છું મટી હું.

જાણે હતો ત્યાં કંઈ ગજુગજાટ
 જન્મી રહ્યો એ પુર રોશનીથી
 બરી દિયે અંતર જે ઘડી ઘડી.

બુઝાઈ જાતા સહુ વીજ દીવા,
 ના રોશની કેવળ એ શમી ગઈ
 શમી ગયો એ ગજુગજાટ સાથે.

ને શાંત એકાંત સમી બનેલી
 સૃષ્ટિમઢી એ-મુજ અંતરેથી
 આનંદ મૂર્તિ નખની પરી શી
 ચાલી બહાર

મેદાનમાં, કુંગર, ખેતરોમાં
 ને દૂર દૂર અજકંત નીરમાં
 ફરી રહી એ.

જાગી ગઇ ઠાઠ અપૂર્વ ચેતના
 મુજ રોમરોમે
 ને આંખમાંહીં મુજ, હર્ષકેરાં
 ચળકંત મોતી
 ને આસમાની મુજ અંતરે 'કો'
 પ્રકટંત જ્યોતિ !

પ્રકાશ તેનો મુજ રક્ત કેરા
 ભળતો વહેણે
 ત્યાં તો—
 ઊઠે ઝખૂટી સદૃ વીજ દીવા,
 પડી ગયો એ પડદો ફરીથી
 પુર રોશનીનો,
 જાગી ગયો એ ગગણુટ જૂનો.

આનંદમૂર્તિ ઉરના નિવાસે
 પાછી ફરી;
 આડમ ચાંદનીની સૃષ્ટિ સરી ગા
 એની બરી અંતર સ્મૃતિ ને
 ચાલ્યો ફરી હું ધરની દિશામાં
 સ્મૃતિના નશામાં !

ગોકા ડોસા

—નિલકાલ મહિયા

। જિન્દગી એટલે રોટલો ફૂટી જાયો એ. માન્યતા તો ધનિકાં વર્જનો વારસો છે. પરંતુ ફક્ત રોટલા પાકળ ફૂના ઘનરાં કરોડો છે, એ કરોડો આપણાં જામડાંમાં રહે છે, એમાંથી જેડું, ગોવાળ, કારીગર એવા પ્રકારો છે. અધશ્રદ્ધાળુ આમલમાજને હાડવેદાંતું વિજ્ઞાન પણ કેઈ ચમત્કારી ‘સુટકા’નાં નામ વગર ફળતું નથી. એવા એક સુટકા કારીગરનાં જીવનની રૂપરેખા આ વાર્તા રોરી નય છે. આખી દુનિયાને રોટલો ફરી ચાઉં ‘કરવાવાળા’ પોતાની વિરાટ જાનતા ‘એ પ્રચંડ’ રોટલા તળે અસંખ્યને ચગડી નાખે છે એની તરફ પણ આ દિશારોં કરે છે.]

ઉઘાડે પગે ખેતરમાં મોર્નિંગ વોક કરવા જતાં બકુતો પગ લચકાઈ ગયો અને બપોર ચતાં પોંચ્યા ઉપર સારા પ્રમાણમાં સોજો ચડી ગયો.

“જવલાલ, માશીયા પાસેથી આયોડીન ન મળી શકે ?” બકુએ તુમારી હાથે મારા દ્વારા માશીયા સમક્ષ માગણી રજુ કરાવી.

માશીયા તો, આ છોકરાઓ શું માગી રહ્યા છે એ જ પૂરું સમજી શક્યાં નહિ. બકુએ રપજતા ખાતર આખું નામ ઉચ્ચાણું... ‘ટીકચર ઓફ આયોડીન... મેળવી આપોને, માશીયા !’

“તમે તો ઓલ્યા રાખના કુંવરને ફોડકી. થઈતી એના જેવા લાડ માંડ્યા છે. હાલતાં હાલતાં પગ ઓરડાઈ ગ્યો છે એમાં તો મલાવીને મોટો કરી બેડા છો ! હજાર ખદખદાવીને ચોપડથું તો અમલદી મરડ બિતરી જશે...”

માશીયાએ તળપદો ઉપાય સૂચ્યો.

“પણ હજાર ચોપડવાથી કપડાં નહિ બગડે ?” બકુએ ભય વ્યક્ત કર્યો.

“વાહરે લાડકા !” માશીયાએ મોં પર અજળ અભિનય કરીને બકુની હાકા કરી. પછી હાથે : “હજાર ચોપડતાં, પ લૂગડાં, બગડતાં હોય તો મેલો પાત તડકે ! હાલો ગોકા ડોસા પાસે પગ ઓરડાવા. મારે હજાર ખદખદાવવી મટી.”

“એ શું ?” માશીના નવા સૂચનનો અર્થ બકુ સમજી નહોતો શક્યો.

“પગ ઓરડાવા. બીજું શું ?”

“ એટલે ! એ શું મસાજનો કોઈ પ્રકાર છે ? ” બકુને આમાં સમજ નહોતી પડતી.

“ અરે તમારા મસાજ કરવાવાળા ય આ ગોઝા ડોસા પાસે પાણી બરે પાણી ! ” માશીયા બાથે કે ગોઝા ડોસાના કેન્વાર્સિંગ એજન્ટ હોય એટલા બધા અહોબાવથી બોલતાં હતાં : “ બલલલા મરડ, નસતરક ને ટચકિયાને ગોઝા ઘડીકમાં હળવાપૂલ કરી મૂકે છે.”

બકુનું કુતૂહલ ઉત્તેજિતું હતું, એ તો એના મોંની રેખાઓ જ કહી આપતી હતી. હોઠ ઉપર આછો મલકાટ પણ હતો. એમાં, માશીયા તેમજ ગોઝા ડોસા બન્ને પ્રત્યે ઉપહાસનો ભાવ પણ અછતો નહોતો રહેતો.

રેડો નમતાં સુધીમાં તો બકુએ ગોઝા ડોસા વિશે જાતજાતની વાતો પૂછીપૂછીને માશીયાનો દમ કાઢ્યો.

“ એમ પૂછ પૂછ કર્યે પગ નહિ મટે, લાડકા ! ” માશીયા ઉત્તરે આપતાં યાદે ત્યારે છેવટ સંબળાવતા.

સાંજ સુધીમાં બકુએ શોધ કરી લીધી કે ગામ આખામાં ‘આયોડીન’ જેવી વસ્તુ શોધી નડે એમ નથી. પણ માશીયાને હાથે હળદર ચોપડાવતાં પહેલાં આ ગોઝા ડોસાનો પરિચય તો સાધી જ લેવો એમ બકુએ નિર્ણય કર્યો.

“જ્યલલ, પગ ન મટાડે તો ફિકર નથી, પણ ગોઝા ડોસો એકાદ નવી નોવેલનું કેરેક્ટર તો પૂરું પાડશે જ. ” માશીયાને મોંએથી મેળવેલા પરિચય ઉપરથી બકુએ મત બાંધ્યો હતો.

વાળુ પતાવ્યા પછી માશીયા અમને ગોઝા ડોસાના ઘર બહારી સ્થાં ચાલ્યાં.

કણુખીવાડનું નાકું વજોટતાં વાતાવરણ જ એવું પશ્ચાત્ત ગયું કે આપ-મેંજે સમજાઇ જાય કે ખેડૂતોની આ વસાહત છે. સાવ નીચે ખામણે જિભેલાં એકઠાજિયાંઓની પછીતોને વરસાદના મારં સામે રક્ષવા માટે ઝરડાંની આડશો કરી હતી. છૂટેલાં ગાડાં ગડેરાં હાલવાનો મારગ રોડોને આડઅવળાં પડ્યાં હતાં. મામના મુતારે ઘડી આપેલ ટચૂકડી બળદ-માડીઓ લાંબને નાગાપૂગાં પણ ફૂટડાં છોકરાંઓ મસ્ત બનીને રમતાં હતાં. બકુ જેવા અપરિચિત આજંતુકને આવા અસૂરે ટાણે રજિયામાં દાખલ થતા જોઈને કેટલાંક સમજી છોકરાંઓ બાથે કે દેયા-ઉકલતથી જ આપમેળે પૂછવા મંડ્યાં :

“ ગોઝા બાપને ઘેરે જાણું છે ને ? ”

બકુ તો આ બાથુમેડુઓથી ડાહ્યા જ ગયો.

“ માશીયાએ હુકમ કયો : ”

“ એલ છોકરાવ, તમારા ડાધિયાની આંડા નેંધને જિભાં રિયો ધડીક વાર એટલે અમે ગોઠા બાપાને ઘેરે પૂગી બાધએ...”

કણુખી-પાનો ડાધિયો ફતરો અબળણ્યાંઓને કરડવામાં કુશળ હતો. એ પ્રાણીના રોંગ-માસ્ટર તરીકે ફળિયાના આ છોકરાઓ જ કામ કરી શકતા.

“ થોડાં છોકરાઓ ડાધિયાની અટકાયતમાં રોકાયા અને ખીજ થોડાઓ ગોઠા ડાસાને અમારા આગમનનો સંદેશો આપવા પહોંચ્યા.

“ નેંધને નેંધું તો એક એકઢાળિયા ધરેતી ઓશરીમાં ડાસો ડાકતો હતો. સંધ્યાતું ઝાંખું અબવાણું પણ એની આંખોને આજી નાખતું હોય એમ એણે બન્ને હાથતું નેજલું કરીને કપાળે ગોડબધું હતું.

અમને તો ડાસો પારખી શકે એમ નહોતો, પણ અમારો પગરવ અને બકુનો સતત ચાલતો વાફ્રવાહ સાંભળીને જ એણે આવકાર આપી દીધો :

“ આવો ; હાથ્યા આવો, જી હોય ઈ, હાથ્યા આવો બાપોસિયા ! ”

આંખો પર ઊંજલી રચવામાં રોકાયેલા એના બન્ને હાથનાં આંગળાં તેમજ હથેળી પર બાંજરાના લોટની કણુક ચોંટી હતી. અમારું તો એ તરફ બહુ ધ્યાન ન આવ્યું પણ માશીયા એ પારખી નહીં તે બોલ્યાં :

“ ગોઠા બાપાને આપણે રોટલા ઘડતા ઘડતા બિહાડ્યા ! ”

“ રોટલા તો ઘડાશે એને ટાણે. હજી તો રાત્ર નેવડી રાત્ર પડી છે. ”

“ આ આપણે ઘેરે મેમાન આપ્યા છે એનો પગ લચકારી ગયો લાગે છે...” માશીયાએ કહ્યું.

“ અબધડી ઓરડી દૂધ એમાં શું ? ” કહેતાં ગોઠા ડાસો ચૂલા બાણી વળ્યો અને બોલ્યો : “ આ એક રોટલો તાવડીએ પડ્યો છે એને ઉચલાવી લઈ બમરો બિડી આવશે તો છોકરાવને ભાવશે નહિ. ” અને પછી કાંઈક અદિત મુજબ જ ગણગણ્યો :

“ છોકરાંવ પણ બારે ચાગાદુગાં પાક્યાં છે—સરોસર એની માં ઉપર જ બિતર્થ—એક રૂવાડનો મંદેર નંધને ! ”

માશીયા કાંઈક બોલવા જતાં હતાં, પણ બકુએ જ આડે કહ્યું : “ તમારું કોમ બધું પતાવી લેજો હું કે ! અમે તમને ખેલેલ કરવા નથી માગતા...”

અને આ સ્થળના નિર્ભેજ ગ્રામીણ વાતાવરણમાં, દુઝેળિયો, 'અલેક્સ' શબ્દ સહના કાનમાં ખટકી રહ્યો.

બકુએ ઘાગ સાધીને માશીઆને વિદાય આપી : " માશીઆ, તમતમારે ઘેર પહોંચોને ! અમે નિરાંતે આવશું."

" બલે !" કહેતાં માશીઆ બહાર નીકળ્યાં... પછુ પુણી પાછા વળીને ડાસાને બલામણુ કરતાં ગયાં : " જોકા બાપા, આ બાણિયાવને તમારું ફળિયું વળાટાવી દેજો. અબણ્યાને જોઈને ડાધિયો ભૂરાયો થાય છે..."

" ફર નંધ " ડાસો રાટલો ઉચલાવતાં બોલ્યો : " એમ તો ડાધિયો માણુક કરતાંય વધારે સમજુ છે."

સાવ સાહનિકતાથી ઉચ્ચારાઈ ગયેલું ડાસાનું છેલ્લું વાક્ય સાંભળીને બકુએ મારા કાનમાં ગણગણાટ કર્યો : " ડાસાએ આખા સીકસર ઠોકી હો !"

ગમે તેવા અબણ્યાઓ સાથે પછુ ઘડી પળમાં જ, ધ્રુરોબો, ટૂળવી લેવાની કલા તો બકુને સહજ સાધ્ય હતી. અહીં પછુ એ કલા અનમાવીને એ સીધો ચૂલા નજીક જતોડને ડાસાના પડખામાં જ બરાઈ બેઠો. અને પછી તો જાણે કે અદાજતમાં આરોપીની ઉલટ તપાસ લેતો હોય એમ પ્રશ્નોની ઝડી જ વરસાવવા માંડી. સારું થયું કે ડાસો સરળ-હૃદયી નીકળ્યો.

" આ છોકરાં બેય તમારાં કે ? " સામે ખૂણે પડેલા થોડિયાંમાં સુવાને બદલે બેસીને હીંચકતાં બે ગોખરાં છોકરાં કેમ જાણે ડાઈનો, ચોરાઉ માલ હોય, એવી ઢબે બકુએ પૂછ્યું.

" મારે એવડાં છોકરાં હોય ? " ડાસાએ એક જ વાક્યમાં અનન્ય અભિનય કરીને બકુની વ્યવહારિક બુદ્ધિનું દેવાળિયાપણું સ્પષ્ટવી દીધું અને રહેટ કર્યો : " હ તો મારા ગગાના ગગા છે... ભગવાને જીવતાં રાખ્યાં છે..."

બકુએ ધરને ચારે ખૂણે નજર ફેરવીને પૂછ્યું : " તમારો દીકરો અહીં નથી ? "

ડાસાએ હાથ ધાલીને લોટ મસળતા જ કહ્યું : " હ હોય તો તો અટાણે મારા હાથમાં આ લોટના લૂવાને બદલે તળશીની માળા ન હોય !... બધીય લેણાદેવીની વાતું છે ! "

બકુ હજી એજ પ્રશ્નો સગડ નહોતો છોડતો : " દીકરો ક્યાંક કમાવા ગયો છે ? "

" કમાવા તો ગયો તો જ ને ? કમાવે તો સહ કરતાં સવાયો હતો.

પણ મારા ફૂટલ નસીબમાં ન સમાજો... જેવી લેણદેવી ! ”

હવે બહુએ પોતાના પ્રશ્નોમાંથી ઉઘટ તેપાસેનું બરછટપણ ફર કરીને દિલસોજ અને કુમાર દાખલ કર્યાં. ડોસાને પણ આ દિલસોજ ચાંતાદાખલ લાગી, અને મોકળે મને હૃદય ઠાલવવા માંડ્યું :

“ટપુ કહ્યો અમદાવાદની મિલમાં કમાતો. આજ ઈ બેઠો હોતો તો આ ગામને ટીંચે એણે વિદ્યાવતી નળિયાં નાખીને મેડી ચણાવી હોત. એની મોટામાં મોટી અબળખા વિદ્યાવતી નળિયાંવાળી મેડીની હતી. પણ મનનાં મોરાં મનમાં જ રિયાં ને મીલમાં સાપડીંગનો પટો ચડાવતાં સંચોડે પોતેજ એમાં ચડીને ચેપાઈ ગયો... ચોખાસામાં પેલે વરસાદે સેંધકનાં દેડકાં ફટી નીકળે ને એકાદું ગાડનાં ધરામાં ચેપાઈ જાય એમ સાડાતન મણુની કાપા સાવ ચેપાઈ ગઈ. ઢીમ ઢળી પડ્યું... મારું રાંકનું રતન...”

અને પછી, ઘોડિયે હાંચકતાં બે ય છોકરાં તરફ આંખ ફેરવીને ઉમેયું :
“આ બે છાણુના કીડા જેવાં સંભારણું મેલતો ગયો...”

બહુનું કંટકલ વધતું જતું હતું : “ આ છોકરાંઓની મા... ? ”

“હતી. પણ ટપુના પાછા ધ્યા કેડે ખીન્ને જ દિ હાક્ષી નીકળી. ટપુના કાક અમદાવાદી બાઈનિંધ બરમાની ગ્યા. ઈ તો જીવતાં-લોહીની જ સગી હતી. પોત નીચોવવા લગણે ય તો રોકાણી. હોપ ઈ તો, જેવી આપણી લેણ-દેણ ! ”

‘આપણી’ શબ્દમાં ડોસાએ અમને પણ આત્મ ગણી લીધાં હતાં.

“મેં જીને ઝટ આ બે ય છોકરાં એની પાસેથી લઈ લીધાં. નીકરતો આ મૂંગા પડ્ડને ય એની મા વેગીને કાવડિયાં કરી નાખત. એવી કળત હતી ઈ બાપડી...” ડોસાના અવાજમાં પકેલી જ વાર વેદના વ્યક્ત થઈ.

“ પછી એણે શુ કયું ? ” બહુએ પૂછ્યું.

“એણે થોડાક દિ તો ઠાકના રોટલા ખડ્યા ! પણ પછી નાટક-કેપનીમાં કામ કરવા ગઈ. આ ગામના એક બે જીવાનિયા એવું મોડું જોષ આગ્યા છે. કેતાતા કે ‘ચેલેયા’ ના ખેલમાં હાલરડું બવ મળતું ગાય છે ને પેઠ્ઠા ચેલેયા આ બે ય આંહી પડ્યા છે.”

ડોસાએ ફરી હૃદયની બળતરા વ્યક્ત કરી; પણ તુરત, આદત પ્રમાણે આધાસન લીધું : “ હોપ ઈ તો; જેવી મા હારે જ્યાંની લેણદેવી ! ”

થોડી વાર ડાસો સાવ મૂંગો રહ્યો. આંખ મીચીને જાણે કે કશુંક આંતરદર્શન ન કરતો હોય !. પછી એ મંથનનું નવનીત હાલવી દીધું : “મારા ટપુનું આટલું આ નામલેણું રિયું, ઇ મારે મન લાખું છે. હજી તો જ્યાં છાણના કીડા છે; પણ કાલ સવારે મોટા થઇ રશે ને ટપુનું નામ રાખશે. ને આ છોકરાં ઉઝેરવામાં મારો ય જીવ પડેવાયો રિયે છે, તો ટપુના મરણનો ધા વસમો નથી લાગતો. નીકર ટપુની વીવી કરતો કરતો હું ગાડો જ થઈ જત. આ ‘છોકરાં તો મારે’ આંધળાની હાથલાકડી જેવાં છે...બગવાન એને કોડ વરહનાં કરે !..”

તાવડીમાંથી રોટલા ઉથલાવતા ડાસાએ કહ્યું : સ્વેા હવે હાથ ધોઈને તમારો પગ ઓરંડી દઉં. એક છેલ્લો રોટલો વાંહેથી દીખી લઇશ. તમારે શેઠિયા માણુદને અમરૂં ધારો. ”

“ ના, ના, અમારે ઉતાવળ નથી જરાય, ” બકુએ કહ્યું : “ તમ તમારે છેલ્લો રોટલો ય ધડી સ્વેા નિરાંતે. ”

“ તો બલે આ દીવી જેવા તાપમાં અખણડીએ દીખી નાખીશ. ”

બકુની ઉલટ તપાસ હજી પૂરી થઇ નહોતી. પૂછ્યું : “ ડાસા, તમે ધંધાપાણી શું કરો છે. ? ”

“ ધંધો ! ” ડાસાએ આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું. “ અમારે મૂલી માણુસને વળી ધંધો કર્યાથી લેવા જવો ? મેં તો જંગી આખી જાખડિયે ઠેસણે મજૂરી કરી છે. પણ હવે અવસ્થા થઈ અટલે બે મણુથી વધારે ભાર ઉપડતો નથી. જીવાનીમાં તો સાતસાત મણુની ગુણુ એકલે હાથે કાંધે ચડાવી દેતો. કાઠના દીઠાનો ય ખપ નો પડતો. પણ હવે કાયા અટલું કામ નથી કરતી અટલે જંકશનેથી આંખાની ટપાલ હાફિસનો કાથળો લેવા-દેવા જાઉં છું. ”

“ પણ જંકશન તો અહીંથી તેર માઈલ થાય-સાડા છ ગાઉ થયા ! ” બકુએ કહ્યું.

“ જંકશન તો મારે મન પધડે ધા જેવું. સાત ગાઉ તો સાત ડગલાં જ મણુની ! અવસ્થા થઇ છે તો ય મારી હાલ્ય જરા ય મોળી નથી પડો હો ! હજી ય હું મારગે જીડતો જ જાઉં. ખદકે હાલતા ધોડાને હું મારી વાંહે રાખી દઉં. આડે ઓઝતનો ખેતરવા પટ આવે છે, પણ ગમે તેવા ધોડાપુરમાં ય હું સોંસરવો તરી જાઉં ને ટેમસર કાથળો પોંચાડી દઉં. ”

“ એમ કે ? ”

“હા, ઇ વિના ટપાલ હાકિસવાળા મને નમાવતા હશે? આ એ ય છોકરાંવને મારા બાજુ જેવા વાંદા ઉપર ફાળિયું વીંટીને બાંધી લઉં, ને માથે ઉપાડું કાઢજો. તો ય મારી હાલ્ય જરા ય મોળી ન પડે હો!”

“આ છોકરાંઓને પણ સાથે જ લઈ જાઓ છો?” બહુએ પૂછ્યું.

“આઈ વાંદે એને કાના વસુ મેલવાં? જરાક સમજણાં થાય પછી રહ્યાં મેલાય. હમણાં તો મારી ભેગાં જ રાખ્યે છુટકો. મારગમાં ક્યાંકથી ખલેલાં વોડીને ખવરાવું, કોકની વાડીએથી ચીમકું ચખાડું, ને કાલીકાલી વાતું કરતાં બાપ-છોડ ઝીંકાટા કરતાં જઈ, તો મારગ ક્યાં કપાઈ ગયો એની ખબર ન પડે. હું એકલો હાલું તો ટપુની વીવીએ ચડી જઈ...”

લોટવાળા હાથ ધોઈને ડાસો બહુની સારવારમાં લાગ્યો.

“કેમ કરતા પગ લચકાણું, બાણીભાઈ?”

બહુ થરમાઈ ગયો હોય, એમ એના મોં ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. આ વૃદ્ધ માણસની રોજના જીવીશ માઈલની ઝડપી દોડ સામે પોતાના જે ફ્લોંગના મોનિંગ વોકમાં પગ લચકાઈ જવા બદલ એને ક્ષોભ ઉપજતો હતો. ડાસાને જોણે એટલો જ ઉત્તર આપ્યો: “ઉઘાડે પગે ચાલવા ગયો એમાં.”

“હાલવાની મજા તો ઉઘાડે પગે જ આવે ને બસા માણસ! મારા કાંટારખા દસ વરસ મોરના શીવડાવેલ હજી ટકે છે, પણ પગબળણું હોય તયે જ પગમાં ઘાલું; ઇ સિવાય તો એને ટપાલના કાથળા હારે જ બાંધી રાખું. પગમાં નેટલો બાર એટલી આપણી હાલ્ય મોળી પડે એમ સમજવું.”

“પગ મટાડવાનો તમારી પાસે કોઈ કીમિયો છે?” બહુએ પોતાની મહાન શંકા છેવટે વ્યક્ત કરી જ.

“મારા જેવા માણસ પાસે કીમિયો વળી કેવો? આ તો એક સુટકો છે કાલો ઘેલો. ગલદાવ કેતા આ છે એમ કરીએ છીએ...”

“સુટકો? એ વળી શું? કોઈ વિદ્યા છે?”

“ના રે બાઈશાય, ના. વૈદ્યાં એમ આપણને ક્યાંથી આવડે? આ તો ગલદા કેતા આ છે, ઇ પરમાણે અમે...”

“ગલદાઓ શું કહી ગયા છે?” બહુનું કુતૂહલ હવે હાથ નહોતું રહેતું.

ડોસાના મોં ઉપર મુગ્ધાની ધરમના શેરડા પડ્યા: “લાઇ, તમે શેરમાં રેનારા ના સમજો, એટલે મારે મોઢે જ બોલવું પડશે. આ પગ ઓરડવાનો સૂટકો સહુને હાથે ન થાય. મારા જેવાં કોક જ...” ફરી ડોસો ક્ષોભ અતુભવતો થોડી વાર મૂંગો રહ્યો. પણ બકુની આતુરતા અને અધીરાઈ જોઈને છેવટે ડોસાને રફાટ કરવો જ પડ્યો: “મારા જેવા કોક જ, માના ઓદરમાંથી માથાને બહારે પગેથી નીકળ્યા હોય” જ પગનાં ટચુક્યા ઓરડે.”

કથુંક અદ્ભુત જીવનદર્શન લાધ્યું હોય એમ બકુ આનંદી હોયો, અને એક પ્રકારના મુગ્ધભાવે ડોસા સામે તાકી રહ્યો. બોલ્યો: “પણ એવા માણસો તો ગણ્યાગાંઠ્યા જ હોય ને?”

“હા, આ ગામમાં તો એક હું છઉં, ને બીજી છે સયવારા ખામાં એક સયવારણુ. પણ તમ જેવાં માણસ સયવારા ખામાં પગ માંડો મેલે એટલે ઘણું ખર્ચ તો મારે જ સૂટકો કરવા પડે છે. ભગવાન કરશે તો સવાર પડતાં જ તમારો પગ હળવોફૂલ થઈ જશે...”

બહાર નીકળતાં પહેલાં બકુએ પૂછ્યું: “આની શી તમને શું આપવાની?”

પણ ડોસો આમાં કથું સમજ્યો હોય એમ લાગ્યું નહિ. એટલે બકુએ રપટ શબ્દોમાં પૂછ્યું: “તમને કેટલા પૈસા આપવાના?”

“અરે, રામ રામ કરો મારા બાઈ! સૂટકાના ત્રી કયાંય પૈસા લેવાના હશે? આ તો ધરમનું કામ કેવાય. મારી આવડી અવસ્થામાં હજાર પગ ઓરડી નાખ્યા, પણ કોઈની રાત્રી પૈ લેવી ગવ-મેટ બરાબર. માશીઆને કેન્ને કે કાલ્ય તાવડી માંડતાં, પેલો રોટલો કૂતરાનો ઘડીને માઈ નામ લઈને નાખી દિયે...ઈ મારી શી!”

“બલે.” કહી અમે બહાર નીકળ્યા.

ડોસો અમને ડગિયાના નાકા સુધી વળાવવા આવ્યો. નાકા પર હાથિયો પડ્યો પડ્યો હાંફતો હતો.

ડોસો બોલ્યો: “તમતમારે ડાગિયાનો જરા ય બો રાખજો. તમે એને વતાવો નંધ ત્યાં લગલુ ડાગિયો કરડવા ન ધોડે...” અને છેવટે પેલી સીકસર ફરીથી ફટકારી: “એમ તો મૂગા જનાવર માણસ કરતાં ય વધારે સમજુ છે.”

પલટાતા ઇતિહાસની ધારા

ઉમરાવો-અર્ધગુલામો ગયા

વેપારીઓ-કામદારો આવ્યા

લે: ચંદ્રકાંત પરીખ

કલ્પના કરો. આશરે પચાસ શીટ લાંબા કચકડાની ફિલ્મ પર માનવજાતિના ઇતિહાસનાં એક પછી એક દ્રશ્યો ખડાં યતોં ન્ય છે. પશુની માફક જંગલોમાં રહેતો મનુષ્ય કુદારતના સંજોગોનો લાભ લઈને ખાન ખાણીઓથી જુદો પડ્યો ન્ય છે. ઝાડ પર રહેવાનું છાંયેને એ ગુફામાં પ્રવેશે છે. પથ્થર અને લાકડીઓને આત્મરક્ષણનાં સાધનો બનાવી તે જંગલી પ્રાણીઓ પર પોતાનું પ્રભુત્વ સ્થાપે છે. ત્યાર પછી તો અગ્નિ અને ખેતીની આકર્ષક શોધ એના જીવનમાં ક્રાંતિકારી પડ્યાં હાથે છે. સદ્ગુણ અને નેસગંઓ બંધાય છે. મનુષ્યમાં ધીમે ધીમે સદ્કારી માનસ પેદા થતું ન્ય છે. તીરકામડાંની શોધ માનવીના વિકાસનું એક આગળ પગલું બને છે. એ ક્રાંતિકારી અનલજી રોલે માણસને સર્વશ્રેષ્ઠ બનાવી દીધો છે.

આમ ને આમ ફિલ્મ પર એક પછી એક ચિત્રો પસાર થતાં ન્ય છે. અને ત્યારે પાંચ જ શીટ બાકી રહે છે ત્યારે મધ્યયુગી સમાજનું નજરે પડે છે. અહીં આ મધ્યયુગના સમાજનું ખારીક અવલોકન કરવાનો હેતુ છે. આ સમાજ કઈ રીતે ધડાયો-તેનાં અંગે કયાં હતાં, સમાજને ધડનારાં પરિબલો કયાં કયાં હતાં, સમાજમાં નારાનાં તત્ત્વો કઈ રીતે પેદા થયાં અને એ સમાજ કરવાઈને એમાંથી કઈ રીતે નવો સમાજ વિકસ્યો એનું એક આકર્ષક અવલોકન કરવાનો આ પ્રયાસ છે.

પોતાની મહેનતનાં ફળોનો ઉપભોગ કરી એ કરી શકતો નહિ

દસથી બારમા સૈકાના મધ્યયુગી યુરોપ તરફ નજર કરેલ કેર કેર ચારસો પાંચસો કુખાઓનાં બનેલાં ગામડાંઓ તમને દેખાશે. ગામડાંની આજુ-બાજુ સેંકડો એકરની ખેતી માટે જમીન આવેલી છે. એને છેડે પડતર જમીન, જંગલો અને ગોચર પડેલાં છે. આવા આ ગોચર અને ખેતરો સહિત આજુ-મે-ગામ 'મેનોર' ને નામે ઓળખાય છે.

આ આખા ચે મેનોરનો ધણી ઉમરાવ ને. મેનોરમાં આવેલું ઉમરાવનું ધર કરતી કિલ્લેબંધીથી જણાઈ આવે છે. જુદી જુદી જગાએ આવાં મેનોરનાં હદ અને તેમાં રહેતાં માણસો તથા ખેતરો વગેરેની સંખ્યા જુદી જુદી હોય છે.

મેનોરનાં જંગલ, ગાયર તથા ખીજ પડતર જમીનનો ઉપયોગ સૌનો સહિયારો લેખાય છે. પણ ખેતરાઉ જમીન બે ભાગમાં વહેંચી દેવામાં આવી છે. તેમાંની લગભગ ત્રીજા ભાગની સૌથી સારી જમીન ઉમરાવની માલિકીની છે અને તે 'ડેમેસ્ટ્રી' તરીકે ઓળખાય છે; બાકીની જમીન જાતે ખેતી કરતા ખેડૂતોમાં વહેંચાયેલી છે. પરંતુ જેમ આજે હિંદનો ખેડૂત જુદાં જુદાં દુકામાં વહેંચાયેલી જમીન ખેડી ખાય છે તેમ મધ્યકાલીન યુરોપના ખેડૂતની જમીન પણ જુદા જુદા પટાઓની અંદર એક ખીજથી દૂર વહેંચાયેલી હતી. આજે તો પાકની ફેરબદલી, ખાતર, પાણી, પાકને થતા રોગોનો ઉપાય વગેરે અનેક ખેતીને લગતી બાબતોમાં આપણે આગળ વધેલા છીએ, પરંતુ સામંતીયુગના ખેડૂતો આવું કંઈ જાણતા નહોતા. તેઓ તો ખેતરને એક વરસ એમ ને એમ રહેવા દેઢને દર ત્રીજે વરસે પાકની ફેરબદલી કરતા હતા.

ખેડૂત અને એનું કુટુંબ એક ખૂબ જ કંગાળ ખૂંપડામાં રહેતાં હોય છે. અને જુદાં જુદાં દુકા ખેતરો પર લાંબો વખત સુધી કાળાં મજૂરી કરતા હોવા છતાં ચે તેમનું માંડ માંડ પૂરું થતું હોય છે. કારણ કે એ સામંતી (જમીનદારી) સમાજનો ખેડૂત જમીન સાથે જકડાયેલો છે. અઠવા-યાના ખેત્યાર દિવસ તેણે ઉમરાવનાં ખેતરોમાં જઈ કામ કરવાનું હોય છે. જો તીડો પડતાં હોય અને પાક બચાવવાનો હોય તો તેણે પોતાનો પાક છોડી પહેલાં ઉમરાવના પાકને બચાવવા દોડવું પડે છે. પોતાનાં ખેતરો ખેડવા માટે, પાકની લણણી કરવા માટે, બરડવા માટે કે ખીજ કાપ પણ કામને માટે તેણે ઉમરાવની માલિકીનાં સાધનો વાપરવાનાં હોય છે અને બદલામાં મોંમાંથી બાહુ ચૂકવવું પડે છે ઉમરાવના રસ્તાઓ, પૂલો વગેરે બાંધવા અથવા સમરાવવા માટે ગમે તે પણ તેને વેઠે બોલાવવામાં આવે છે. જ્વરમાં સંક્રાંતિ એક ટીકાકારે કહ્યું છે તે પ્રમાણે ખેડૂત "પોતાની મહેનતનાં ફળોનો ઉપયોગ કદી ચે કરી શકતો નથી; એટલું જ નહિ પણ જો એ પોતાની કાળી રોટી અને થોડુંક માખણ સાચવી શકે તો એ નરસીબદાર ગણાય."

ત્યારે શું ખેડૂત ઉમરાવનો ગુલામ હશે? ના, આજે આપણે જ રીતે ગુલામનો અર્થ સમજીએ છીએ એ રીતે તે ગુલામ નહોતો. ખેડૂત જમીનનો

ગુલામ હતો, જમીન સાથે બંધાયેલો હતો. સામંતી સમાજના શિવાજ મુગળ ખેડૂતને જમીન પરથી હાંકી શકાય તેમ નહોતું. જો ઉમરાવ જમીન વેચે તો સાથે સાથે ખેડૂત પણ વેચાતો. જેમ ગુલામનું કુટુંબ આણું કે વિભક્ત કરીને વેચી શકાતું એ રીતે આ ખેડૂતનું કુટુંબ વિભક્ત કરી વેચી શકાતું નહોતું. સામંતી સમાજના આ ખેડૂત અને તેના કુટુંબનો સામાજિક હોદ્દો 'સર્ફ' અર્થાત્ અર્ધગુલામીનો હતો. આજે હિંદમાં લગભગ આવી જ હાલત ભોળવતાં હાળીઓ મુરત છત્તામાં પડેલાં છે.

વળી આવા અર્ધગુલામ ખેડૂતોમાં ભેદ પણ હતા. ઉમરાવની જમીન પર ચોવીસે કલાક કામ કરતા અને જીવતા ખેડૂતો, ઓછી અને હવાડાની જમીનવાળા ખેડૂતો, તેમજ જમીન વગરના પણ માત્ર ઘરવાળા અને માલિકની જમીન પર બાકે કામ કરતા ખેડૂતો. ઉપરાંત કેટલાક વધુ પ્રમાણમાં આર્થિક અને અંગત રીતે સ્વતંત્ર ખેડૂતો પણ હતા. તેઓને માલિક-ઉમરાવ પ્રત્યે અમુક ચોક્કસ ફરજો જ અદા કરવાની રહેતી તો કેટલાકે જમીનના પાકમાંથી અમુક ઉપજ કે હાણુ ઉમરાવને આપવું પડતું. આમ, અર્ધગુલામથી માંડીને તે કોઈ કોઈ લગભગ સ્વતંત્ર જેવા ખેડૂતો હતા.

વળી પોતાની જમીન ઉપરથી માણસો ઓછા ન માપ એ માટે ઉમરાવ ખાસ પરવાનગી વગર ખેડૂતનાં છોકરાંને બહાર પરણાવવાની છટ્ટી આપતો નહોતો. એટલું જ નહિ પણ છોકરાંઓ પરણાવતી વખતે ઉમરાવને લાગે પણ આપવો પડતો.

વળી, આ ઉમરાવોની માથે પણ ઉમરાવો અને એમની માથે પણ મોટા ઉમરાવો એમ માંડીને તે કે રાજા મુઘીની ચડતી સાંકળ હતી. એ જમાનામાં ચોતાની નીચે ખંડણી આપતા, હાણુ-ફરજો અદા કરતા વધારે માણસો હોય તેવું દરેક ઉમરાવ ઈચ્છતો. કારણ કે એ જમાનામાં જમીન દરેક પ્રકારના ઉત્પાદનનું સાધન હતી. કપડાં, લાકડું, અનાજ વગેરે સામંતી સમાજને ઉપયોગની વસ્તુઓ જમીન પરથી મેળવી શકાતી. એટલે એ વખતે જમીન સર કરવા માટે લાકડાંઓ ખેંચાતી અને તેમાં જેની પાસે તાબેના વધુ માણસો હોય તેઓ સ્વાભાવિકપણે જીતતા એકું હતું.

કાઠિવાર ઉમરાવ અને તેના અર્ધગુલામ ખેડૂત વચ્ચે જવડો પણ પડતો. ત્યારે એનો નિકાલ લાવવા ઉપરના ઉમરાવની મોટાંમાં જવું પડતું. પરંતુ એનું પરિણામ હંમેશા સોમાંથી નવાજું ટકા ઉમરાવના લાભમાં અને ખેડૂતના ગેરલાભમાં જ આવતું હતું.

આમ, ઉમરાવો અને અર્ધગુલામ ખેડૂતો ઉપરાંત સામંતી સમાજમાં ધર્મગુરુઓ અને મહંતોનો (Church) એક ત્રીજો વર્ગ પણ હતો. તેઓ એક મોટા જમીનદાર હતા. સામંતી સમાજમાં એમનું કામ ધર્મનું રક્ષણ અને પ્રચાર કરવાનું હતું. તેઓ નિશાળો ઢાઢી શિક્ષણ પણ આપતા હતા અને ગરીબોને દવાખાનાંઓમાં મફત સારવાર આપતા હતા. આથી સ્વાભાવિક રીતે લોકોમાં આ ધર્મગુરુઓ અને મહંતો પ્રત્યે સદ્ભાવ હતો.

કોઈ ઉમરાવ બિનવારસ ગુજરી જતાં એની જમીન ધર્મગુરુઓને સોંપવામાં આવતી તો કોઈ દાનદક્ષિણાપે પણ તેમને જમીન આપતું હતું. મહંતો આ જમીનનો કર આપતા નહોતા પણ તેઓ એ જમીન ખીજને ખેડવા આપવા બદલ દશાંશ કે એવો કોઈ કર ઉધરાવતા હતા. આમ જ્યારે ઉમરાવોની જમીન નીચેના ઉમરાવોમાં વહેંચાઈ જતી ત્યારે આ મહંતોની જમીન કડેડાટ વધ્યા જ કરતી હતી. મહંત કે ધર્મગુરુ જમીનની વ્યવસ્થા કરતા પાદરીઓને લગ્ન કરવા દેતા નહિ જેથી કરીને આખી યે જમીન અખંડ રીતે સચવાઈ રહે. ધીરે ધીરે મહંતો અને ધર્મગુરુઓમાં સડો પેડો. જમીન અને તેમાંથી મળતી આવકની ભૂખ વધતી ગઈ. ધર્મગુરુ સૌથી વધુ શ્રીમંત જમીનદાર બન્યા હતા અને તેમણે ખેડૂતોનું શોષણ પણ ખૂબ જ કરવા માંડ્યું હતું. તેમની મિલકત અને શોષણ નીચે તેમની જીવદંધાની વૃત્તિ ક્યાં યે અદ્રશ્ય થઈ ગઈ. ઉત્પાદનનું સાધન જમીન તેમના હાથમાં હતી. એથી તે પણ એક સત્તાધારી અને શોષણખોર વર્ગ બની ગયો હતો.

ઉમરાવો, ધર્મગુરુઓ અને અર્ધગુલામ ખેડૂ જનતાના વિશાળ સમૂહના બનેલા આ સમાજ અંગે ટીકા કરતા ઇતિહાસકાર પ્રો. બોક્સોનેડાલખે છે કે, “ સામંતી સમાજ પદ્ધતિએ આખા યે શ્રમજીવી વર્ગને આબસુ વર્ગોના બોગ બનાવી દીધો અને તેણે ખેતી કરનારને નહિ પણ બધાની પાડનારને જમીન આપી.”

વેપારી આવ્યો, રૂપિયો લાવ્યો

આવા આ સમાજમાં વેપાર કે વસ્તુઓના વિનિમય જેવું બહુ એણું હતું. આજે તો માણસની જરૂરિયાતો અનેકગણી વધી ગઈ છે અને તેમને સંતોષે તેવાં રીતસરનાં બજારો પણ ખુલ્લાં પડ્યાં છે. સારે તે જમાનામાં લોકો પોતાની નહિ જેવી જરૂરિયાતો ભરતે જ પેદા કરી લેતા હતા.

આમ છતાંય થોડો ઘણો વસ્તુઓનો વિનિમય તો જરૂર હતો જ; અને તે અઢવાડિયે નજીકના કરખામાં ગુજરીઓ ભરાતી તેમાં થતો હતો. અનાજ આપીને બિન ખરીદી શકાતું હતું.

પરંતુ આ ગુજરીઓ ખૂબ જ સ્થાનિક અને નાના પાયા પરની હતી. કારણ કે વસ્તુઓના વિનિમયને-વેપારને વેગ આપે તેવી લોકોની માહુ માંગણી નહોતી. ઉપરાંત વસ્તુઓને એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે લાવ લઇવ કરવા માટે રસ્તાઓ પણ કઠવ, ખાડાકેડરા વગેરેથી ભરેલા અને ચોર, લૂંટારા, ડાકુઓના ઉપદ્રવવાળા હતા, તો કેટલીક વાર સામંતી ઉભરાવ પણ વેપારીઓને અટકાવી હેરાન કરતો અને લાગાંઓ પડાવતો હતો. આવા સંજોગોમાં સ્થાનિક બજારો અને વેપારનો વિકાસ થઈ શક્યો નહિ.

પરંતુ આ પરિસ્થિતિ લાંબો વખત આમી નહિ. વિકાસનાં પરિણામ એક પછી એક જોરદાર બનતાં હતાં.

અગિયારમા સૈકાની આખરમાં યુરોપમાં મુસ્લિમોના હાથમથકી યાત્રાના ધામને બચાવવા ખૂબખાર ધર્મયુદ્ધો ખેલાયાં. ધર્મને નામે ફના થઈ જવા હજારો યુરોપિયનો જખીન અને દરિયામાર્ગે યુરોપ ખાંડને ઝાળંગી પેલે-સ્ટાઈન તરફ ગયા. જોકે ધાર્મિક ઝગૂનને વશ થઈ મોટાભાગના લોકો ગ્રેરાયા હતા તો પણ મુખ્યત્વે આ ધર્મયુદ્ધોની પાછળ કેટલાએક સમૂહોની જખીન, સત્તા વગેરે વધારવાની લાલસા જ હતી. ધર્મગુરુઓએ જોકે “ધર્મયુદ્ધ” માટે હાકલ આપી હતી તોપણ તેમને ખ્રિસ્તી ધર્મને પરદેશમાં ફેલાવવાની અને એ રીતે પોતાની આણુ ફેરવવાની ખૂબ જ લાલસા હતી. ઉભરાવો વગેરેએ આ ધર્મયુદ્ધોમાં લૂંટ, મિલકત અને જખીન મેળવવાની તક જોઈ. હારે છટાલીના વેનિસ, છનીવા અને પીસા જેવાં શહેરોએ શૈનિકોને માત્ર પૂરો પાડી વેપાર વિકસાવવાની તક પણ જોઈ. છટાલીનાં આ શહેરો જૂમખ્ય સમુદ્રમાં મુયોગ્ય સ્થળે આવેલાં હોય અને તે વખતે પૂર્વના વેપાર માટે જૂમખ્ય સમુદ્રનો સરિયામ રસ્તો હોવાથી આ શહેરોનો વેપાર ખૂબજ વિકાસ પામ્યો હતો.

ધાર્મિક દૃષ્ટિએ આ ધર્મયુદ્ધોનાં પરિણામ કાણુજીવી નીવડ્યાં; કારણુ કે થોડા જ વખતમાં મુસ્લિમોએ જેડસલેમનું રાજ્ય પાછું સર કરી લીધું. પરંતુ વ્યાપારની દૃષ્ટિએ એનાં પરિણામ ખૂબ જ અગત્યનાં નીવડ્યાં. ઉમરાવો, ધર્મગુરુઓ અને અર્ધયુદ્ધામ ખેડૂત જનતાના પશ્ચિમ યુરોપના ઊંઘતા સમાજમાં આથી નવું એતન ઉભરાયું. તેમણે મુસલમાનો પાસેથી વેપાર માટે જૂમખ્ય સમુદ્રનો ઘોરી માર્ગ છીનવી લીધો. આમ બારમા સૈકાની અંદર વેપારી પ્રવૃત્તિને જળરજસ્ત વેગ મળ્યો. ઉત્તર સમુદ્ર અને બાલ્ટિકમાં વહાણો, મહાલાં, આમડાં, ચરખી, ફર વગેરે માલ ભરીને આવજ કરવા લાગ્યાં. ત્યારે સાંથે સાથે બજારો પણ ખીલી ઊડતાં હતાં. ઉત્તરમાંથી માલ લઈને આવતા વેપારીઓ અને દક્ષિણમાંથી આકર્ષ પર્વત ઝાળંગીને આવતા

વેપારીઓ એમ્પેનના વિશાળ મેદાનમાં ભેગા મળતા. અહીં લેખી, ગ્રાવીસ, ટ્રાટ્ઝ વગેરે શહેરોમાં મોટા મેળા ભરવામાં આવતા હતા. આ મેળાઓ વરસ દરમ્યાન એવી રીતે ગોડવાતા કે જ્યાં આખું એ વરસ મેળાઓ ચાલુ જ હોય. એક મેળા પૂરો થાય કે તરત જ બીજો શરૂ થયો હોય. અને વેપારીઓ એક મેળામાંથી બીજા મેળામાં પોતાનો માથ ઉપાડી જતા હતા.

દસમા સૈકામાં ભરાતી નાનકડી ગુજરીઓ અને આ વિશાળ મેળાઓ વચ્ચે લાખ ગાડાંનો તફાવત છે. ગુજરીઓમાં મુખ્યત્વે સ્થાનિક અને ખેતીને લગતા માથનો જ વિનિમય થતો ત્યારે આ મેળાઓમાં દૂર દૂરના પરદેશી-માંથી આવેલી અનેક જાતની ચીજો વેચવામાં આવતી.

વળી, આ મેળાઓમાં એમ્પેનનો રાજકર્તા કોઈ પણ પ્રદેશના વેપારી-ઓને આવવાનું આમંત્રણ આપતો હતો. એટલું જ નહિ પણ તેમને સહિસલામતી અને રક્ષણ પણ આપતો હતો. કેટલીક વાર તો ગેરવાજબી લાગાઓ પણ વેપારીઓ પાસેથી લેવામાં આવતા નહોતા. વળી જો કોઈ પ્રદેશમાં લૂંટારુઓએ વેપારીઓને હેરાનગતિ પહોંચાડી હોય તો તે પ્રદેશના વેપારીઓને મેળામાંથી બાકાત રાખવામાં પણ આવતા હતા. પરંતુ કોઈ પણ વેપારીઓને આકર્ષે તેવી આ જાદી સગવડો એમ્પેનનો રાજકર્તા કોઈ પ્રદેશમાં આપતો નહોતો. મેળાઓ ભરાતા તેના પ્રદેશને અને તેને અંગત રીતે પુષ્કળ લાભ મળતો હતો. જે વેપારીઓ મેળાઓમાં વેપાર કરતા તેઓ તેમને મજા પાસ હોના અદલામાં એમ્પેનના રાજકર્તાને પૈસા આપતા હતા. ઉપરાંત વેચાણ વેરો, દુકાન વેરો, ગોદામ વેરો, દાખલ વેરો વગેરે અમુક ચોક્કસ કરો પણ વેપારીઓ તેને ભરતા હતા. આ કરો ખૂબ જ જાણીતા મુકરર કરેલા અને જલ્દી ભારે પડે નહિ એવા હતા.

મેળાઓ એટલા મોટા હતા કે તેની શાંતિ અને સહિસલામતી જાળવવા માટે ખાસ પોલિસ, રક્ષકો તથા કોર્ટોની જોગવાઈ રાખવામાં આવતી હતી.

આ મેળાઓનું ખૂબ જ અગત્યનું અંગ જુદાં જુદાં ચલણની અદલાખદલી હતી. મેળાના છેલ્લા દિવસોમાં જેમ કાપડ, ચામડું વગેરે કિંમતી ચીજોનો વેપાર થતો તેમ થોડાક દિવસ ચલણના વિનિમય માટે પણ વપરાતા હતા. આ રીતે માત્ર વેપારને લીધે જ નહિ પણ આર્થિક સોદાઓ-ચલણના ઉપયોગની નવી પદ્ધતિને લીધે આ મેળાઓ ખૂબ જ અગત્યના હતા. મેળાની મધ્યમાં ચલણ-પૈસાની અદલાખદલી માટેની કોર્ટો હતી. ત્યાં જુદા જુદા ચલણના સિદ્ધાંતોનું વજન કરી તેની કિંમત આંકી તેને બીજા.

ચક્ષુ સાથે બદલાવવામાં આવતા હતા. આ રીતે વસ્તુના સીધા વિનિમયને બદલે પૈસા દ્વારા વસ્તુઓના વિનિમયનું મહત્ત્વ આંતરરાષ્ટ્રીય અને રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ પણ ખૂબ જ મહત્ત્વનું થયું. એથી વેપારનો ખૂબ જ ઝડપી વિકાસ થયો. બારમા સૈકા પછી જૂના સામંતી સમાજનું જાળર વિનાનું અને બિનવેપારી અર્થતંત્ર દુનિયાના વિકસતાં વેપારી જાળરોના અર્થતંત્રમાં બદલાઈ ગયું. મેનોરના વ્યક્તિગત પોતા પૂરતા અર્થતંત્રને રથાને દુનિયાને વહી લેતા વિકસતા વેપારનું પૈસાનું અર્થતંત્ર સ્થપાઈ ચૂક્યું.

શહેરમાં આવો ને આઝાદ બનો

વેપારનો પ્રવાહ જેમ જેમ વિશાળ બનતો ગયો તેમ તેમ સમાજના ઔદ્યોગિક, વેપારી અને ખેતી વિષયક જીવનમાં નવું ચેતન સ્ફુરવા લાગ્યું. વેપારની વૃદ્ધિનું સૌથી અગત્યનું પરિણામ શહેરોની વૃદ્ધિ અને વિકાસમાં આવ્યું.

વેપારનો વિકાસ થયો તે પહેલાં જે શહેરો તો હતાં જ, પરંતુ તે તો સામંતી સમાજનાં શહેરો હતાં. ન્યાં રાજની કચેરીઓ તથા ન્યાયની અદાલતો બેસતી અને આગુઆગુનાં ગામડાંમાંથી લોકોનો અમુક પ્રમાણમાં અવરજવર રહેતો. ત્યારે નવાં વિકસેલાં અને ઢાઢ ઢાઢ જૂનાં શહેરોમાં પણ વેપારની પ્રવૃત્તિને લીધે વાતાવરણ ધમધમતું હતું. આ નવાં વેપારી શહેરો મોટે ભાગે ધારી રસ્તાઓ અને નદીઓના સંગમ પર આવ્યાં હતાં.

સામંતી સમાજનું સારું જ વાતાવરણ બંધિયાર, સિયર અને રૂઢિ તેડું હતું ત્યારે વેપારી શહેરોનું વાતાવરણ ખૂબ જ જીવંત, પ્રગતિશીલ અને મુક્ત હતું. વળી, આ મુક્ત શહેરોની જમીન ઉમરાવો ને ધર્મશુરુઓની માલિકાની હતી. તેઓ નવાં વિકસતાં શહેરો અને ગામડાંઓ વચ્ચે કાંઈ પણ ભેદ જોયા વિના પોતાના લગાઓ, કર, વેડ વગેરે ચાલુ રાખવા માંગતા હતા. નવાં શહેરોની અંદર પણ જૂની લંબે રગશિયા ગાડાની માફક ચાલતી સામંતી અદાલતોને તેઓ સ્થાપવા માંગતા હતા, ત્યારે બીજી બાજુ શહેરના મુક્ત વાતાવરણ વચ્ચે રહેતા વેપારીઓને ઉમરાવો અને ધર્મશુરુઓની આ જૂની ધરેડું પાકવે તેમ નહોતું. શહેરી જનોને પોતાની આઝાદી મળતી હતી. એટલું જ નહિ પણ તેમને જમીનની સ્વતંત્રતા જે લેખેલી હતી. જમીન પરની ઉમરાવોની માલિકાની હારમાળા તેમને ચાહે ત્યારે જમીન ખરીદતાં અને વેચતાં અટકાવતી હતી. ઉપરાંત, નવાં વેપારી વર્ગ શહેરના વાતાવરણને અનુકૂળ એવી પોતાની કોર્ટો સ્થાપવા ઇચ્છતો હતો; કારણ કે જૂની સામંતી કોર્ટને તેમની વેપારી પ્રવૃત્તિની-ગીરો, હુંદીખત વગેરેની જરૂરો ગમ પડતી નહોતી. અને કદાચ જે ઉમરાવની કોર્ટ આ બધું જાણતી હોતી.

તો તો તે ઉમરાવોના લાભમાં જ કામ કરવાની હતી. નાગરિકો પોતાના સવાશેને પોતાની ઠાઠમાં પોતાની રીતે હલ કરવા માંગતા હતા. ટૂંકમાં વેપારીઓ પોતાની પ્રવૃત્તિને વેગ મળે અને પોતાને લાભો થાય તેવું વહી-વટી તંત્ર શહેરમાં દાખલ કરવા ઇચ્છતા હતા. ઉમરાવો ને ધર્મશુરુઓની કર નાખવાની ગેરવ્યાજબી અને અણુધન રીતો તેમને જોઈતી નહોતી.

આ રીતે નવા વેપારી મધ્યમવર્ગ અને સત્તાના સિંહાસને ખેડેલ ઉમરાવો અને ધર્મશુરુઓના સામંતી વર્ગ વચ્ચે અચકામણ શરૂ થઈ ચૂકી. નવા વેપારી વર્ગના હાથમાં પૈસાનું દરિયાર, આવ્યું હતું. પહેલાં જમીન સર્વસ્વ ગણાતી હતી તેને સ્થાને પૈસા સર્વસ્વ ગણાવા લાગ્યા હતા. તેના વડે ઠાઈપણ ચીજ-જમીન મુદ્દાં પણ મેળવી સકાતી હતી.

ધીરે ધીરે ઉમરાવોના શહેરો પરનો કાબૂ ઓછો થવા લાગ્યો. શરૂમાં ઉમરાવો નાગરિકોને થોડા ઘણા હોંઠા આપવા પડ્યા. પછી લગતો દારા વધુ ને વધુ હોંઠો મેળવતાં છેવટે શહેરો ઉમરાવોથી લગભગ સ્વતંત્ર જવાં થઈ પડ્યાં.

તમે ધારશો કે ઉમરાવો અને ધર્મશુરુઓ આ મહત્ત્વના સામાજિક ફેરફારોને જોઈ શક્યા હશે અને આ ઇતિહાસનાં પરિણામો સામે તેઓ જિભા નહિ રહી શકે તે પણ તેમણે જાણ્યું હશે. હા, કેટલાક આ હકીકત જોઈ શક્યા હતા અને ચોક્કસ બનીને, નવી સ્થિતિને અનુકૂળ થઈ, જૂના ખ્યાલો તથા ઇર્ષ્ય તેઓ નવા વિકસતા મધ્યમ વર્ગ સાથે લાભ પણ લેવા માંડ્યા. પરંતુ મોટા ભાગના ઉમરાવો ને ધર્મશુરુઓ આ સામાજિક ફેરફારોને સમજ્યા નહિ. તેમને પોતાના પુરાણા દૈવી હોંઠો અને જૂના ખ્યાલોનો ત્યાગ કરવો અસહ્ય લાગ્યો તો કેટલાકને આ નવાં સામાજિક જોનાં લીધે સામંતી સમાજનું આશ્રુ' રે ઘડતર-જેમાં તેઓ સત્તાને સ્થાને હતા તે તૂટી પડતું લાગ્યું. એટલે તેઓએ સમાજનાં આગળ વધતાં તરવોનો વિરોધ કર્યો. પરંતુ ઇતિહાસનાં પરિણામો સમાજની પ્રગતિને માટે નાલાયક થઈ ગયેલા સામંતી સમાજના એ પુરાણા સત્તાધીશોને હડસેલી મૂક્યા અને પ્રગતિનો માર્ગ મોકળો કર્યો. કેટલીક જગ્યાએ નવા મધ્યમ વર્ગ વેપારીઓની નેતાગીરી નીચે સર્થજી બળવો કરીને ઉમરાવોને ખતમ કર્યો.

આમ છતાંય આ લગાયક વેપારી વર્ગ જે સરખાતમાં લૂંટારાઓ સામે પોતાનું સંગઠન બાંધતાં શીખ્યો હતો તે સાચો ક્રાંતિકારી તો નહોતો જ. જૂનાં સામાજિક બંધનોને ક્રાંતિકારી રીતે તોડી પાડી તેને સ્થાને નૂતન પ્રગતિશીલ સમાજ વ્યવસ્થા સ્થાપવા માટે તેણે કદીયે સજ્જત પ્રયત્નો કર્યા નહોતા. તેને તો માત્ર પોતાના વેપારને ખીલવવા માટે અને તેના લાભો મેળવવા માટે ઉમરાવો-ધર્મશુરુઓ પાસેથી ખાસ હોંઠો જોઈતા હતા. વ્યક્તિ

સ્વાતંત્ર્યને જન્મસિદ્ધ હક્ક તરીકે તેમણે કદીયે ગણ્યું. નહોતું પણ તેથી મળતા સામે માટે જ તેઓ લડતા હતા. આથી જ તે આશસ શહેરના કેટલાક વેપારીઓ અમુક વેપારી કરોમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે પોતાની જાતને 'સદ્' કહેવડાવવામાં પણ વાંધો લેતા નહોતા.

થોડા સૈકાની લડત પછી નાગરિકોએ પોતાના વિકાસ આડેની ડબલ-ગીરીને દૂર દેખી લીધી. શહેરની આઝાદીની માત્રા પણ જુદી જુદી હતી. ઇટાલી અને ફ્લેન્ડર્સના નગર-પ્રજાસત્તાકો સંપૂર્ણ આઝાદ હતાં તે ખીજા કેટલાંક શહેરો અમુક જ પ્રમાણમાં આઝાદ જન્યાં હતા. ઉમરાવો સામે લડી લડીને નગરજનોએ જે હકો મેળવ્યા હતા તેનાં ખતપત્રો તેઓ ખૂબ જ સંભાળથી વરસો મુધી સાચવી રાખતા હતા. કેટલીક વાર તે આવા હકો નગરની દિવાલો પર મુવર્ણીશરે કોતરી કાઢવામાં આવતા હતા.

શહેરના સ્વાતંત્ર્યની લડતોમાં વેપારીઓએ નેતાગીરી લીધી હતી. તેમણે પોતાનાં સંગઠન-ગીઠ્ઠી રચ્યાં હતાં. આ સંગઠન દ્વારા તેઓ આખા જે શહેરના વેપારનો ઇન્જરો કરી લેતા. 'ગીઠ્ઠી' બહારના કોઈપણ માણસને વેપાર કરવા દેવામાં આવતો નહિ એટલું જ નહિ પણ કોઈ પરદેશી વેપારી-ને તેઓ પોતાનાં શહેરના વેપારમાં દાખલ થવા દેતા થ નહોતા.

આવો એકદમ વેપાર રાખવા માટે વેપારી ગીઠ્ઠી વહીવટી સત્તાવાળા-ઓ સાથે હાથમાં હાથ મિલાવતા એટલું જ નહિ પણ વહીવટી તંત્રની ખાસ અગત્યની જગાઓ પર પોતાના પ્રતિનિધિઓને પણ ગોઠવતા હતા. આ વેપારી ગીઠ્ઠી ઇન્જરોચાહી હકો મેળવવા માટે અને પોતાનાં હિતોનું રક્ષણ કરવા માટે હંમેશ તત્પર રહેતા. એ માટે તેમણે ગીઠ્ઠીના નિયમો પણ ઘડી કાઢ્યા હતા. નિયમોનો ભંગ કરવા બદલ ગમે તેવા સભ્યને પણ ગીઠ્ઠીની બહાર ધોલી મૂકવામાં આવતો હતો. આવા ગીઠ્ઠી ઘણી વખત સાથે જોડાઈને દૂરના પ્રદેશો પર પણ પોતાની વેપારી આજ્ઞા ફેરવતા હતા; એટલું જ નહિ પણ એક રાજ્યની માફક તેઓ વેપારી સંઘીઓ કરતા, 'વેપારી વહાણોનો કાફલો' અને ચાંચીઆઓ સામે લડવા પોતાના લડાવક બહાનો પણ રાખતા.

પહેલાના સાંમંતી યુગમાં ધનને સંગ્રહ થતો હતો. તે રચાયો ને રિથર એમનું એમ પડ્યું રહેતું. ત્યારે હવે તે ચપળ રીતે ચેતનવંતુ ચંઈને પ્રવાહી-ની માફક ફરવા લાગ્યું હતું. પહેલાના સાંમંતી સમાજમાં એક બાજુ સત્તાધારી ઉમરાવો અને ધર્મચુરઓ હતા અને ખીજી બાજુ, સંખ્યાબંધ

કચડાએલા અર્ધ શુભામ ખેડૂતો દ્વારા ત્યારે હવે એક નવો મધ્યમ વર્ગ પૈસા રૂપી હથિયાર લઈને આગળ આવ્યો હતો. પૈસાના નવા ઉપયોગે આ વર્ગને સત્તાની અંદર ભાગ લેવાની શક્તિ આપી હતી.

વ્યાજ લેવું એ પાપ છે. પણ....

આજે મોટા ભાગનો વેપાર જેન્ડા પાસેથી ઉછીનાં નાણાં લઈને કરવામાં આવે છે અને બદલામાં ખેડૂતને સારું એવું વ્યાજ અપાય છે. અર્થવા તો અમુક ઉદ્યોગના શેરો કાઢીને પણ લોડા પાસેથી નાણાં એકઠાં કરાય છે અને એ શેરોનું વ્યાજ આપવામાં આવે છે. આજે ઉછીનાં આપેલ નાણાંનું વ્યાજ લેવામાં આપણને કશું જે અજાગરું લાગતું નથી. એ ખૂબ જ સ્વાભાવિક થઈ પડ્યું છે.

પરંતુ પહેલાના સામંતી યુગમાં વ્યાજ લેવું એ પાપ મનાતું. કારણ કે એ જમાનામાં નાણાંનો ઉપયોગ કરીને વધુ નાણાં પેદા કરવાની 'ટ્રીક' કાઢી જાયતું નહોતું. ખ્રિસ્તી ધર્મ પણ વ્યાજને પાપ ગણતો હતો. એ જમાનામાં જો કોઈ માણસ પૈસા ઉછીના લઈ જતો તો તે હંમેશા પોતાની આકસ્મિક આવડતને દૂર કરવા લાઈ જતો અને પછી તરત જ આપી દેતો.

પરંતુ જેમ જેમ વેપાર વિકસ્યો તેમ તેમ નાણાંનો વધુ નાણાં મેળવવાનો ઉપયોગ શરૂ થયો. વેપાર કરતા મધ્યમ વર્ગે ધર્મશુરુઓ અને ઉમરાવોની માફક ધન-દોલતને પેટાં પટારામાં સંઘરી રાખી નહિ કારણ કે એ ધન દોલતવડે વેપાર કરીને વધુ ધન દોલત મેળવવાનાં ક્ષેત્રો તેની આગળ ખુદશાં પડ્યાં હતાં.

પછી તો આગળ વધતાં બજો આગળ ધર્મશુરુઓ પણ દીકરા પડી ગયા. તેમણે ઉપદેશ આપતા પોતાનો અવાજ બદલ્યો—“ વ્યાજ લેવું એ પાપ છે, પણ અમુક સંજોગો હેઠળ લઈ શકાય. વગેરે વગેરે ” કારણ કે ઉમરાવો અને ધર્મશુરુઓ પાસે પણ ધન દોલત એકઠી થઈ હતી.

અને આ “ અમુક સંજોગોને ” સમજાવતાં દલીલ કરવામાં આવતી કે જો કોઈ ઉછીનાં નાણાં વેપાર કરવા માટે આપે તો ઉછીના લેનારે વેપારમાંથી મળતા લાભનો અમુક ભાગ ઉછીના આપનાર માણસને તેણે જોખમ ખેડ્યું તે બદલ આપવો તો જોઈએ ને ?

અને ધીરે ધીરે વ્યાજવટાવ પાપ મટીને રોજિંદી વ્યવહારિક બીના બની ગઈ.

રૂપિયાએ સામંતી સમાજના પાયા હવે મચાવી નાખ્યા.

જેઓ સુધી જૂનો સામંતી સમાજ સ્થિર રહિ અને પ્રજાસિક્ષાના ગ્રાંથે આદતો અને ખેડૂત જમીન પર જકડાયેલો હતો ત્યાં સુધી ખેડૂતને માટે પોતાની સ્થિતિ સુધારવાની જગ્યા શક્યતાઓ નહોતી. સામંતી સમાજનું આખું ચેત્તર્યતંત્ર સ્થાયી અને સ્થાયેલું હતું. એવે વખતે, વેપારની વૃદ્ધિ, શહેરોનો વિકાસ અને નાણાના અર્થતંત્રે ખેડૂતોને પોતાની શુદ્ધામીનાં બંધનોને ફગાવી દેવાની તક આપી.

વળી, નવા મધ્યમ વર્ગના અસ્તિત્વમાં આવવાથી જીવનની જરૂરિયાતોની પેદાશમાં શ્રમની વહેંચણી થઈ હતી. શહેરો ઔદ્યોગિક પેદાશ કરતાં હતાં ત્યારે ગામડાંએ ખેતીની પેદાશ કરતાં હતાં. શહેરો અનાજ નહિ પેદા કરતાં હોવાથી તેમને બજારમાંથી અનાજ ખરીદવું પડતું. એથી સ્વાભાવિક રીતે અનાજની માંગ વધવા માંડી અને જેમ આખા ચેત્તરિયાસમાં બનતું આવ્યું છે તેમ અનાજના બજારોની વૃદ્ધિએ ખેતીના ઉત્પાદનને વેગ આપ્યો. ખેતીનું ઉત્પાદન વધારવા માટે એ જ માર્ગો હતા: જોકે તો ખેતીનાં સાધનોને વિકસાવી, સારું એવું ખાતર વાપરી એની એ જ જમીન પરથી વધુ ઉત્પાદન મેળવવું; અને ધીરું પડતર જમીનનો ઉપયોગ કરી ઉત્પાદન વધારવું.

જો કે પહેલાં માર્ગે અમુક પ્રમાણમાં ખેતીનાં સાધનો વિકસ્યાં, તો પણ ઉત્પાદનની ઝડપને વધારવા માટે બીજાને જ માર્ગ વધુ મોકળો હતો. કારણ કે સામંતી સમાજમાં વિશાળ જમીન, જંગલો વગેરેથી છવાયેલી પડતર હતી.

આવી પરિસ્થિતિમાં ખેડૂતોને પડતર જમીન પર વસાહતો કરી પોતાની હાકલ સુધારવાની તક મળી. ખેડૂતોએ પડતર જમીન માટે માંગણી કરી અને મોટા ભાગના ઉમરાવોએ તે ચોક્કસ દાણ આપવાની શરતે આપી. ખરી, પણ પડતર જમીનને ખેડૂત ખેતી કરી સુધારે તે ઉમરાવો અને ધર્મગુરુઓને પસંદ હતું. આ રીતે ઇ. સ. ૧૩૫૦ માં સાઈલેશિયામાં લમ-ભંગ દોડ્યો જે લાખ માણસોએ ૧૫૦૦ જેટલી વસાહતો પડતર જમીન પર જિંબી કરી હતી. કેટલાક ઉમરાવો તો જાતે જ પડતર જમીન ખેડૂતોને વેચવા માટે બહાર પડ્યા હતા.

આની અસર અત્યાર સુધી જમીન સાથે જકડાયેલા અર્ધ શુદ્ધામ ખેડૂત પર પણ થઈ. અત્યાર સુધી ધર્મગુરુઓ અને ઉમરાવોએ જિંબી કરેલી રૂઢિ પ્રજાસિક્ષાઓનો ભોગ બનેલા અને પોતાની હાકલ માટે નસીબને જ

દોષિત ગણુતા આ અર્ધ શુદ્ધામ ખેડૂતમાં પણ જમીન માટેની ખૂબ જાગી. અનાજની માંગ વધેલ હોવાથી તેણે કાળી મજૂરી કરીને પણ, ઉમરાવનો લાગો આપતાં પણ થોડું થોડું અનાજ ખચાવવા માંડ્યું અને તેને જાનરમાં વેચી ધીરે ધીરે તે પૈસા ચૂકવી ઉમરાવની તાબેદારીમાંથી છૂટા થતો ગયો. ઉમરાવો પૈસાના જાડુથી પરિશ્રિત થયા હતાં એટલે તેમણે પણ રાજ્યપ્રશાસીથી જૂની રીતે મજૂરી લેવાને બદલે હવે પૈસા લેવાનું શરૂ કર્યું. આમ છતાં જે કોઈ કોઈ ઉમરાવો જાણી જાણી એકા તેમની પાસેથી અર્ધશુદ્ધામ ખેડૂતોએ જાળવવાની પોતાની મુક્તિ મેળવી.

આઝાદીનો પવન ફૂંકાયો હતો અને ખેડૂતોને આગળ વધતાં કોઈ રોકા શકે તેમ નહોતું. આર્થિક બળોનું દબાણ એટલું બધું હતું કે તેનો સામનો કરવો અશક્ય હતો.

વળી અર્ધશુદ્ધામ ખેડૂતોની મુક્તિ લાવવામાં ૧૪ મા સૈદ્ધામાં આવેલી બચંકર મહામારીએ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો. આ મહામારીએ યુરોપમાંથી લાખો માણસોને ભરખી લીધા. પરિણામે માણસોની કિંમત વધી ગઈ. મજૂરી ખૂબ જ મોંઘી ચઈ ગઈ. જે ઉમરાવોએ માણસોને છૂટા કર્યા હતા તેઓને હવે પોતાનાં ખેતરો પર મોંઘી મજૂરીએ માણસો રોકવા પડતા હતા. ત્યારે બીજા બાજુ બાકીના ઉમરાવોએ ખેડૂતોને મુક્ત કરવાનું બંધ કર્યું હતું.

ઉમરાવોએ ખેતમજૂરોને વધુ પગાર નહિ આપવા અંગે કાયદાઓ કર્યા પરંતુ આગળ વધતાં આર્થિક બળો આગળ આ કાયદાઓ નિષ્ફળ ગયા. મજૂરો તો ઊંચા પગાર માગતા જ રહ્યા અને કોઈ કોઈ ઉમરાવોએ ગરજને લીધે ખેતમજૂરોની માંગો કબૂલ પણ કરવા માંડી.

પરંતુ છેવટે જમીનનાં માલિક ઉમરાવો અને ખેડૂતો વચ્ચે અથડામણ જાગી પડી. એક વાર મુક્તિનાં ફળ ચાખ્યા પછી ખેડૂતોની આઝાદી અને જમીન માટેની ખૂબ સંતોષાઈ નહોતી. તેમણે તો મુક્તિની જુએશ ચાહુ જ રાખી હતી. ખેડૂતોના બળવાઓ (Peasent's Revolts) ડેરેકેર ૧૪ મા સૈદ્ધામાં ફાટી નીકળ્યા.

હવે જમીન પૈસાથી ખરીદી શકાય તેવી એક વસ્તુ બની ગઈ હતી. અને આજ હકીકતે જૂના સામંતી સમાજના પાયાને છેવટનો જીવલેલુ ફટકો માર્યો. સ્વતંત્ર કામદારો માટે ભૂમિકા સર્જાઈ ચૂકી.*

* 'મેન્સ વર્કડેલી ગ્રૂડ' ઉપરથી

મહાપંડિત રાહુલ સાંકૃત્યાયન

-ઉત્સુક

રાહુલજીનાં લાડીલાં નામે ઓળખાતી વ્યક્તિને જોતાં જ આપણને પ્રકુલ, નવપલ્લવિત યુવાન વટવૃક્ષની યાદ આવે. એ સશક્ત જીવો દેહ, એ સ્વસ્થ અને સ્નાંદ ચહેરો જોતાં, માનવીના નૈસર્ગિક વિકાસની આપણી કલ્પના સાકાર બનતી લાગે છે. તેમની સરિખત પ્રેમાળ આંખો સામે જોતાં થોડી વાતચીત થતાં જ એ પ્રકુલિતતાનું ઉગમસ્થાન તો જ્ઞાન છે એ વાતની સ્નાંદાશ્રય પ્રતીતિ થાય. જ્ઞાન એટલે ગાંભીર્ય, ભારેખમપણું કે ચિંતન-છાયા એ જાતના ખ્યાલો ઓસરી માનવ વિચારોની જટિલતા અને સંઘર્ષોમાં પ્રકાશ અને ચેતન રેડતી શક્તિ-નડતરોને દ્વંદ્વવતું એક અમોઘ શસ્ત્ર એ સત્ય સમગ્ર બાય; અને એ સમગ્રતાં જ એ વિરલ શક્તિવાળાં મનની નિખાલસ નિરાડંબરતા જ્ઞાનથી વિકસતી અહંત્વને ગાળતી માનવની આધ્યાત્મિક જિંદગીનો પણ પરિચય આપી રહે છે.

રાહુલજી-મૂળનામ કેદારનાથ પાંડે-ઈ. સ. ૧૮૯૩ના એપ્રિલમાં યુક્ત પ્રાંતનાં એક ગામડાંમાં ખેડૂત કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા. અને ઘણી નાની ઉંમરે તેઓ જીવનનાં સત્યની શોધમાં નીકળ્યા હતા. સૌથી પહેલાં તેઓ પરિવારિક સંન્યાસી બની સંસ્કૃત તથા હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી બન્યા અને ‘સાધુ રામોદર’ કહેવાયા.

જીવન અને તે પણ સમઢિનાં જીવનમાં જ્ઞાનનું સ્થાન એ શોધ તેમને બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ તરફ લાઇ ગઇ. તેઓ મિશ્રુ બન્યા અને રાહુલ સાંકૃત્યાયન કહેવાયા. અહીં તેમણે પાલીનો અભ્યાસ કર્યો અને બૌદ્ધધર્મનાં ત્રણેય પંથોનાં ‘ત્રિપિટિક’ ના આચાર્ય એટલે પારંગત થયા.

પરંતુ, સમઢિને મૃત્યુ પછી નિર્વાણ જ નહિ પણ જીવનમાં દુઃખવિનાશ એટલે મુખપ્રાપ્તિ થાય. એવાં જ્ઞાનની પ્રેમજન્ય પિપાસા અને દેશમાં થતા

રાજકીય અને આર્થિક ફેરફારો તરફ આંખો ન મીંચી શકતી તેમની શુદ્ધિ તેમને સર્વપ્રથમ રાષ્ટ્રીય લડતમાં લઈ આવી.

૧૯૨૧ના અસહકારમાં તેમણે જંપલાવ્યું. રાષ્ટ્રીય જીવન તેમને પ્રગતિ આપેલે જનતાના સાચા સંસર્ગમાં લાવ્યું. જ્ઞાનનાં પગથિયાં ચડતી શુદ્ધિ જનતાનાં દુઃખોનાં કારણરૂપ રાજકીય દાસ્ય સાથે સામાજિક અને એ સર્વના મૂળમાં આર્થિક એવી અસમાનતાઓ પણ કેમ ખોળી કાઢ્યા વગર રહે? ૩૦-૩૨ની લડતો આવી તેમાં યે તેમણે ભાગ લીધો. કિસાન લડતો આવી તેમાં યે જોડા બોગવી. આમ જ્ઞાનને એકાંગી કરતી જીવનરહિતતા તૂટી અને રાહુલજી જનતા માટેના જ્ઞાનમાર્ગ સામ્યવાદ પાસે આવી પહોંચ્યા.

રાહુલજીનાં જીવન અને કાર્યની બહુમુખ વ્યાપકતાનો પરિચય સાચેજ બહુશાખા વડનાં વૃક્ષ જેવો છે. એ પ્રચંડ વિકાસમાં રહેલું આ યદ સ્વરૂપ છે.

રાહુલજી કાશીમાં મહાપંડિત થયા. અને ઇરાન, તિબેટ, લંકા, સોવિયેત, યુરોપ એમ પગપાળા અનેક પ્રવાસો કરી તેમણે એ દેશોનાં લોકજીવન, લોકભાષા અર્થાત્ બોલીઓ, સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક રાજકીય જીવનનો પરિચય લીધો. વિશ્વસંસ્કૃતિનાં એકમૂલ બહુરૂપ સ્વરૂપનો એ પરિચય તેમની વિદ્વત્તામાં વિશાળતર અને ચિરંજીવ દષ્ટિ લાવે છે.

નિબેટના અનેક પ્રવાસો કરી તેમણે—તેઓ રાજકીય કાર્યકર હોઈ સરકારી પરવાનગીના અભાવે કેટલીક વાર ગુપ્ત પ્રવાસો કરી મૂળ સંસ્કૃત એવા તિબ્બતી ભાષામાં રહેલા હજારો ગ્રંથો ઉઘાટ્યા. અને તેમાંથી આજે સંસ્કૃતમાં કયાં યે ન મળતાં છસોથી સાતસો તિબ્બતી ભાષાંતરો શોધી કાઢ્યાં. એ બધા ગ્રંથોમાં સૌથી મહત્ત્વનું તેમણે કરી સંસ્કૃતમાં ઉતારેલું અશ્વ-ઘોષનું “પ્રમાણવાર્તિક” છે.

હિંદીની બેનો જેવી ખડી, અવધિ, બિહારી વગેરે અનેક બોલીમાં આસાનીથી વિહરી શકતા રાહુલજીએ હિન્દી કવિતાના પ્રારંભકાળ અંગે પણ ‘સ્વયંભૂ’ નામના કવિનું રામાયણ બોળી કાઢી એક મોટી શોધ કરી છે.

તેમણે ‘સિંહ સેનાપતિ’ અને ‘ન્ય યૌધેય’ જેવી ભારતપ્રસિદ્ધ નવલો, ટૂંકી વાર્તાઓ, મિતાક્ષરી જીવનચરિત્રો, તત્ત્વદર્શનની લેખમાળાઓ અને અનેક પ્રવાસવર્ણનો હિન્દને આપ્યાં છે. વિશ્વકોષ સંગ્રા વિશાળ અને ગહન જ્ઞાનના ભંડાર રાહુલજીને જોળખાવતા તેમના ગ્રંથો—વિશ્વકોષ રૂપરેખા, દર્શનસ્પિદર્શન, વૈજ્ઞાનિક ભૌતિકવાદ તથા માનવસમાજ-માનવ જાતિના આજ સુધીના પ્રાપ્તગોળને સંક્ષેપમાં રજૂ કરે છે. તેમની ‘વૈદ્યાથી ગંગાની’,

ઐતિહાસિક સામાજિક પરિવર્તનની વાતોમાલાનો પરિચય તો છેલ્લાં 'સંસ્કાર'માં અપાઈ ગયો છે.

ઈ. સ. પૂર્વ ૬૦૦૦ થી ઈ. સ. ૧૯૨૦ સુધીનાં ૮૦૦૦ વર્ષના માનવવિકાસના ઇતિહાસને સર્વભોગ્ય વાર્તાના રૂપમાં આપનાર રાહુલજીની પ્રતિભા નેટલી સરળ છે એટલી જ વિશાળ છે. રહેણીકરણી, હૃદયબાવો, સ્થાપત્ય, ખોરાક, જીવનદર્શન એ તમામની વિગતો જેને જીજ્ઞાસે હોય તે જ એવું સાદસ આદરી પૂરું કરી શકે.

આ ઉપરાંત બોજપુરી, તિબેટી, સંસ્કૃત અને સિંદધ બાષામાંના તેમના અંધોએ તેમને વર્ષો થયાં જગતખ્યાતિ આપી દીધી છે.

જ્ઞાન એટલે વિકાસ, જીવન એટલે વિકાસ, એ સત્યને નિજ જીવનમાં કમયોગીની અદાથી ઉતારી વિશાળ જનતાને સુલભ કરાવતા રાહુલજીની વિનમ્રતા પાછળ નિરાડખરતાની નિર્ભયતા પણ છે. એમની વાણી શાસ્ત્રોની શ્લોકોને નહીં પણ સજીવ વિકસતી સાંસ્કૃતિક ઉત્તરિની વાહક છે, તેમનું જીવન એકમાર્ગી અભ્યાસીનું જ નહીં બલકે રાષ્ટ્ર અને જનતાના દરેક સંગ્રહમાં સાથ અને નેતૃત્વ આપનાર વીરનું છે.

લેનિનગ્રામ વિદ્યાપીઠના પૌરત્ય સંસ્કૃતિના આચાર્ય રાહુલના દેયાગાં તો એનું ભારત જ વસે છે. તેમણે ભારતવર્ષની મહાન સંસ્કૃતિને જગતભરમાં માન અને ગૌરવ અપાવ્યાં છે; તેમણે ભારતના તત્ત્વજ્ઞાનને સાચે સ્વરૂપે વિશ્વ સમક્ષ રજૂ કર્યું છે. ખીજે હાથે, તેમણે ભારતની એ મહાન સંસ્કૃતિને રૂંધનાર અંશે તથા બજો સામે ભારતવાસીઓને જાગૃત કરતાં, અને એ આનંદો સામે જોહાદ પોકારતાં પાછા વળી જોયું નથી. એથી જ તો, રાહુલજી ભારતની સંસ્કૃતિના કેવળ પ્રખર અભ્યાસી જ નહિ, એના કેવળ પ્રશંસક-બક્ત નહિ, પણ સંશોધક આચાર્ય છે.

એટલે જ તો આજે સોવિયેટમાંથી દુનિયાભરમાં પર્યટન કરી કરીને આખરે જન્મભૂમિની ગોદમાં જ વિસામો શોધવા આવે છે. ભારતની જનતાની ઉત્તરિનો આરાધક આત્મા દેશસેવાના શ્રમમાં જ સાચો વિસામો ખેળે છે.

હિન્દી પ્રગતિશીલ લેખક સન્મેલન

પ્રથમ અધિવેશન

સંજ્ઞેશ્વરનાં પ્રથમ સભાક્રમાં અક્ષાદાળાંદખાતે ભરાયેલાં અખિલ હિન્દ હિન્દી પ્રગતિશીલ લેખક સંઘનાં પ્રથમ સન્મેલનના વરાયેલા પ્રમુખ રાહુલજી તથા સ્વામત પ્રમુખ બદન આનંદ કૌસલ્યાધનનાં ભાષણોમાંથી પ્રેમ ફકરાઓ કાઢી અને રચ્યા છે. દેશની આજની સ્થિતિ અને તેમાં સાહિત્યકારોની મહાન જવાબદારીનો માર્ગ દર્શાવતાં આપણા સાંસ્કારિક નેતાઓનાં આ ભાષણો સાહિત્યકારો અને તેના વાચક વર્ગ બન્નેને ઉપયોગી છે.



મહાપંડિત રાહુલજીનાં ભાષણમાંથી

પેઢીઓ જેનાં સ્વપ્નો જેતી ચાલી ગઈ, સદીઓ જેની પ્રતીક્ષા કરતાં પીતી ચૂકી, લાખો વ્યક્તિઓએ જેના માટે પ્રાણોની આદુતિ આપી એ સ્વતંત્રતા આપણી સમક્ષ આવી લખી છે.

એમાં શંકા નથી કે અત્યારે આપણે દેશ રૂંવાડાં ખડાં કરતી બીષણ ઘટનાઓમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે. આજે પંજાબ રાક્ષસીપણામાં દાનવોને ય મહાત કરી રહ્યું છે. સારાયે દેશમાં એમેર મૃણા અને દ્રેષની વિધકારી હવા ફેલાઈ ગઈ છે. આવો આ સંક્રાંતિ દાળ છે. સંક્રાંતિયુગના એ અધારાને આપણે હટાવવું છે. ધર્માનુષ્ઠા અને કોમી દ્રેષનો વિનાશ કરવો, નિરાશાને હણવી એ આપણું કર્તવ્ય છે અને એ આપણે પૂરું કરીને જ જાપીશું.

આજની આપણી સ્વતંત્રતા યુગે પહેલાંની ગણ્યાગાંધ્યા લોકોની સ્વતંત્રતા નથી, એ જનસ્વતંત્રતા છે. જનતાના બળથી એ પ્રાપ્ત થઈ છે અને જનતાના હિત માટે છે. ઠેર ઠેર જનતાને આંધળી બનાવી મૂકવાની કોશીશો થઈ રહી છે. પુરાણા અવશેષો સમા સામંતો અને એમની ઉપર નભતા ધર્માચાર્યો જ માત્ર નહિ, મોટા મોટા પૂજ્યપતિઓ પણ જનતાને ખોટી રીતે દોરવા માટે કંમર કરી તૈયાર થયા છે. ત્યારે, જનતામાં એનું હિત અહિત સમજવાની યુદ્ધિ અથવા જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવાની આજે અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. જ્ઞાનથી વંચિત

રહીને પોતાના હિત-અહિતને ન સમજી શકવું એ જનતા માટે ભારે ખત-રનાક વાત છે. જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવાનાં સાધનો આજે મૂડીખર પૂંછપતિ-ઓનાં હાથમાં જઈ પડ્યાં છે. દિલ્હી, મુંબઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા, પટણા, પ્રયાગ, ક્યાંય પણ નગર દોડાવો, સ્વતંત્ર વર્તમાનપત્રો ખતમ થઈ ચૂક્યાં છે. આ વર્તમાનપત્રોનું કાર્ય જ્ઞાન ફેલાવવાનું નથી રહ્યું, પરંતુ જમ અને અસત્યને ખૂબ ફેલાવવાનું અને વ્યાપક સ્વરૂપે ફેલાવવાનું રહ્યું છે. પહેલાં વિશ્વયુદ્ધ અગાઉના એ આદર્શવાદી, જનસેવક હિંદી પત્રકારો અને એમના વર્તમાનપત્રો આજે ક્યાં ગયાં છે ? મૂડીવાદી અખબારો દ્વારા અસત્યનો પ્રચાર કરવામાં આવે છે. સામાન્ય જનતા પર તેની અસર પડે છે. એટલે જ તો જનતાંત્રિકતાની રક્ષા કાળે જનતાને શિક્ષિત જનાવતી એ પહેલી આવશ્યકતા છે—અને એ પણ વિના વિશંબે.

સોવિયેત મધ્ય એશિયામાં ક્રાંતિને નિષ્ફળ જનાવી મૂકવા માટે સાય-જૂની અનેક વાતોનો પ્રચાર કરવામાં આવતો હતો. સોવિયેત સરકારે એનો પ્રતિકાર જનતાને ક્રમશઃ શિક્ષિત જનાવવામાં બાળ્યો. અને દર પંદર વરસોમાં તો નિરક્ષરતાનો નાશ કરી નાખવામાં આવ્યો. એ કેમ જન્યું હતું ? સોવિયેત સરકારે જોયું કે એના માટે જનતાની માનુષાયા જ એકમાત્ર શ્રેષ્ઠ સાધન છે. એ સરકાર જ્ઞાન દેવું એ જ મુખ્ય કર્તવ્ય સમજી હતી; એક જનતાની જ ભાષા શીખવવામાં નહિ. હરેક જનતા માટે એની પોતાની માનુષાયા જ શિક્ષા-દીક્ષાનું સર્વશ્રેષ્ઠ સાધન છે. ત્યાં ટિર્ગિજ, તુકેમાન જેવી પચાસ-પચાસ બોલીઓ માટે ઉચ્ચારણાનુસાર લિપિ શોધવામાં આવી, એમાં પુસ્તકો બ્રખાયાં, સાહિત્ય તૈયાર કરવામાં આવ્યું ને પ્રકાશન કાર્ય ચાલ્યું. થોડાં જ વરસોમાં તો એ ભાષાઓ દ્વારા અધ્યયન કરીને હજારો દાકતરો, ઈજનેરો, ટેકનિશિયનો, કૃષિનિષ્ણુઓ, ભૂગર્ભવેત્તાઓ અને સાહિત્યકારો પેદા થયા જેમણે દેશની કાયા પકટ કરી નાખી.

આપણા દેશમાં પણ સ્વતંત્રતા દેવીના આગમનની સાથોસાથ એવી જ વિકટ સમસ્યાઓ ઉપરિચિત થઈ છે. આજે દરસાલ અગીયાર કરોડ એંશી લાખ મણુ અતની અછત આપણા દેશમાં છે, જે આપણે અદારથી મંજાવીને પૂરી કરી રહ્યા છીએ. અને પ્રતિવર્ષ આપણી વસ્તીમાં પચાસ લાખનો વધારો થતો જ રહે છે. એટલે એનો અર્થ એ કે, દર સાત સાડા-ચાર કરોડ મણુ અગાજ વધારે ને વધારે મંજાવ્યા કરવાનું ! જે આપણે આ ખાધ પૂરવાનો કોઈ રસ્તો નહિ શોધી શકીએ તો પરિણામ ભયંકર

આવશે. જાગણે ભૂખમરમાં પચાસ લાખ આદમીઓનાં જલિદ્ધાન આપ્યાં છે; એનાથી અનેકગણો વધારે બોમ આખા હિંદને આપવો પડશે. કૃષિ ઉપયોગી સારીયે ધરતીને ખેતરોમાં ફેરવી નાખવાનું, પાક વધારવા માટે ખાતર અને પાણીની વ્યવસ્થા ગોટા પાયા પર કરવાનું અને ખેતીવિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરીને આજની ઉપજમાં વધારો કરવાનું—જે બધું આપણે તત્કાળ કરવાનું છે.

પશુ વૈજ્ઞાનિક ખેતી અને દેશનું ગોટા પાયા પર ઔદ્યોગિકરણ ત્યારે જ થઈ શકે છે જ્યારે વિજ્ઞાન અને કુળવણી સામાન્ય અને સાર્વજનિક બને! સારીયે જનતાને શિક્ષિત કરવી એ આપણાં માટે શોખની વાત નથી, પણ એ જીવનમરણનો સવાલ છે. આપણે એ કાર્યને દસપંદર વરસો જેટલા જ ગાળામાં પૂરું કરવું હોય તો માતૃભાષાઓને શિક્ષણનું માધ્યમ બનાવવા સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો આપણા માટે નથી. જનતાની બોલીઓને ઉચ્ચારણાનુસાર લિપિઓ આપો અને જનબોલીઓમાં વિજ્ઞાન ને સાહિત્યના પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરો. દેશને દરિદ્રતાના કૂવામાંથી બહાર કાઢવા માટે ભારતના કરોડો હાથો અને મસ્તકોની જરૂરત છે એટલી જ જરૂર માતૃભાષાઓની છે. અને એ માટે તો, માતૃભાષાઓ અનુસાર પ્રાંતોની પુનઃરચના જ આજની આવશ્યકતા છે.

માતૃભાષાનુસાર જનેલા પ્રાંતોથી હિન્દી ભાષાને કોઈ જનતાની હાનિ નથી થવાની. એ તો સંપૂર્ણપણે હિંદીસંઘની અનિવાર્ય રાષ્ટ્રભાષા જ રહેશે. એ વાતનો વિરોધ કરનારાઓ સંઘદ્રોહી હોવાના લાંછનથી બચી શકે નહિ.

આપણે સંઘની એવી એક લિપિ અને એક ભાષા જ અપનાવી શકીએ એમ છીએ જે, અદ્યપસમયમાં સાધ્ય હોય. હિન્દી (નાગરી) એકે માત્ર એવી લિપિ છે જેના માટે કોઈને વાંધો હોઈ શકે નહિ. અને ભાષા માટે કહીએ તો, સારાંયે હિંદના પ્રાંતોની જનતા માટે હિન્દી લખતાંવાંચતાં શીખવું તદ્દન આસાનીબધું કામ છે.

વળી, આપણી નાગરી લિપિ ઉચ્ચારણુ-સંકેતમાં પણ કોઈ દોષ ધરાવતી નથી. અને થોડાક સુધારાવધારાથી એ છાપખાનાં માટે પણ વધારે લઘુ-ઉપયોગી બની શકે છે. આમ, નાગરી લિપિમાં લખનારી સંસ્કૃતાનુ-સારિણી હિન્દી જ હિંદીસંઘની એકમાત્ર ભાષા બની શકે એમ છે, અને બની રહેવાની જ.

‘હવે થોડું’ પ્રગતિવાદ હંપેરે ‘પ્રગતિવાદ કાઠી સંકુચિત સંપ્રદાય’ નથી. પ્રગતિવાદનું કાર્ય છે પ્રગતિનાં સુધાયેલાં રસ્તાને ખોલવાનું. પ્રગતિવાદ કલા-કારની સ્વતંત્રતાનો નહિ પણ પરતંત્રતાનો દુશ્મન છે. એ તો શ્રદ્ધિવાદ અને કૃપ-મંદુકતા, બન્નેનો વિરોધી છે.

આપણે, આપણાં સાહિત્યને આધુનિક યુગને અને એની આવશ્યકતા અનુસાર સમૃદ્ધ બનાવવું છે—અને એ, હિંમત કવિતા, નવલિકા, નવલકથા, નાટક અને નિઃશ્ચયોદ્ધારના જ માત્ર નહિ પણ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન સંબંધી પુષ્કળ સાહિત્ય પેદા કરીને જ બને. આજે વિજ્ઞાનનો યુગ છે. વિજ્ઞાનની પાસે વસુન્ધરાના ઉદરમાં છુપાયેલી અનેક સમૃદ્ધિને બહાર કાઢવાની આવી છે. વિજ્ઞાન કંઈ વિશેષજ્ઞ સુધી જ સીમિત રહેનારું જ્ઞાન નથી; એને તો સામાન્ય જનતા સુધી જનભાષાદ્વારા પહોંચાડવાની જરૂર છે. આપણે સરતાં પુસ્તકો પ્રગટ કરવાની એવી યોજના ધારી લેઈએ કે જેથી વિજ્ઞાનના બિજ બિજ વિષયો પર લખાયેલાં પુસ્તકો જનતા સુધી પહોંચી શકે. આવી જ રીતે, વિશ્વસાહિત્યનાં અનેક અણુખોલ સર્જનોને પણ આપણી ભાષામાં લાવી શકાય, તો જ આપણે વિશ્વતા કલાકારો સાથે ખેસીને આપણા અસ્વધોષ અને કાલિદાસનું મૂલ્યાંકન કરી શકીએ.

હવે એ શબ્દો લેખકોને લેખક આજે સૌથી અધિક શોધિત કાર્યકર છે. એનાં પરિશ્રમને ઠાડીનાં મૂલે ખરીદી લેવામાં આવે છે. જીવનભર ખેતી ખેતીને પરિશ્રમ કરવો, માંદગી અને વૃદ્ધાવસ્થામાં અસહાય બનીને ભૂખે મરવું—જણે એટલું જ એના ભાગ્યમાં લખાયેલું છે ! આમાંથી છૂટકારો મેળવવાનો એક જ રસ્તો છે—લેખકોનું સંગઠન. હું તો કહું છું કે લેખકોએ પોતાની સહકારી વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર છે. થોડા પુરસ્કાર અને લેખન-સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાનો આજ એક રાજમાર્ગ છે.

આપણું બાવિ ઉજ્જવલ છે. આવો ! આપણે એકતામિદ અને સંગઠિત બનીને રાષ્ટ્રના નર્વનિર્માણના કાર્યમાં દિલ દબને લાગી જઈએ.



ભદ્રંત આનંદ કૌશલ્યાયનનાં પ્રવચનમાંથી

“કોણ નથી જાણતું કે ૧૫મી ઓગસ્ટની સુવર્ણ ધરીને નજદીક લાવવામાં દેશને જે બલિદાનો આપવા પડ્યા છે એમાં, રાહુલજીની વાણી અને લેખન જ માત્ર નહીં, એમની જોડવાત્રાઓ, જૂથકક્ષતાઓ અને

લાડીના, મારથી, માયામાંથી ટપકેલાં લોહીનાં ટીપાંએને પણ સ્થાન છે. આપણે આ અવસરે, આપણા મહાન પરિવાજક રાહુલ સાંકૃત્યપનનું આપણી માતૃભૂમિને આંગણે સ્વાગત કરીએ છીએ.

“ હિંદ ‘સ્વાધીન’ બન્યું છે ખરું, પણ ‘જે’ જનતાનાં સુખ માટે આપણે સ્વાધીનતાની આકાંક્ષા કરીએ છીએ, શું એ જનતા માટે સુખની પ્રાપ્તિ થઈ છે ? એ દિવસે એક આંધળો બિખારી કહેતો હતો : “ બાલુ ! ભૂખ લાગી છે. જય હિંદ ! ” શું આ આજના હિંદની ખરી તસ્વીર નથી ? એ આંધળો હતો. હિંદ પણ આંધળું ન હોય તો, આ કેમી કલહો શા માટે ? એ ભૂખ્યો હતો. હિંદ પણ ભૂખ્યું ન હોય તો, સ્વાધીન લોકો ધર્મ કે મજહબના નામે લોકોનાં ખૂન કરાવવામાં કેવી રીતે સફળ બની શકે ? ખરેખર, આંધળા, ભૂખ્યા હિંદના સિરે જય હિંદનો તાજ પહેરાવવામાં આવ્યો છે. આપણને શ્રદ્ધા છે એટલે જ આપણે પ્રયત્ન કરીશું કે આંધળું હિંદ આંધળું ન રહે, ભૂખ્યું હિંદ ભૂખ્યું ન રહે. એ જયહિંદ પોકારે, પોકારી શકે, પણ જરા હાતી બહાર કાઢીને પોકારી શકે.

“ મને ઘણીવાર કહેવામાં આવ્યું છે કે, પ્રગતિશીલ લેખક આદોલ્ફ એક પરદેશી રોપ છે. પરદેશમાં એનો જન્મ થયો છે અને તેથી પરદેશ જ એને અનુકૂળ થઈ શકે. કેવી હાસ્યાસ્પદ વાત છે કે એશઆરામ જેટલી બીજો છે એમના માટે કોઈ વિચાર જ કરતું નથી કે એ, સ્વદેશી છે કે વિદેશી; પણ દેશનાં સ્થાપિત હિંતોને બચરપ દુનિયામાં ક્યાંય પણ જન્મે કે તરત સ્વદેશી કે વિદેશીની ચર્ચા બંધી કરાઈ જ છે !

“ સૌથી પહેલાં હું પ્રગતિશીલ લેખકની ભાષાની જ વાત બિપાટીય. એની ભાષાથી સરિતાના એ તટ છે. એક એ પોતે જ અને બીજો એનો વાચકગણ. જે ભાષા એના પોતાના વિચારોનું અધિકમાં અધિક સ્વરૂપમાં ઇમાનદારીપૂર્વક પ્રતિબિમ્બ પાડી શકે છે અને જે ભાષાના દર્પણમાં એનો વાચકસમુદાય પોતાનું મોહું રજૂ દેખી શકે છે, એ ભાષા અને કવય એવી ભાષા જ કોઈ પણ પ્રગતિશીલ લેખકની પ્રિયવાણી બની શકે છે.

“ કોઈ પણ લેખકની પેઠે પ્રગતિશીલ લેખક પણ ‘સ્વાન્તઃ સુખાય’ માટે જ લખે વાંચે છે. વિશેષતા એટલી જ છે કે, સમાજ પ્રત્યે એનું કર્તવ્યપાલન કરવામાં જ એને ‘સાયું સુખ’ મળે છે. એ જાણે છે કે :

‘યે’ કોચિત્ દુઃખિતા લોકે સર્વઆત્મસુલ્લેચ્છયા ।

‘યે’ કોચિત્ સુખિતા લોકે સર્વે અન્યસુલ્લેચ્છયા ॥

અર્થાત્ : સંસારમાં જેટલાં માણસો દુઃખી છે એ જેટલાં માટે જ દુઃખી છે કે, એ પોતાને જ સુખી બનાવવાની ઇચ્છા રાખે છે. અને સંસારમાં જેટલાં માણસો સુખી છે એ જેટલા માટે જ સુખી છે કે એ લોકો ખીજાંએને સુખી કરવાની ઇચ્છા ધરાવે છે.

मुच्यमानेषु सत्त्वेषु ये ते ग्रामोद्य सागराः ।

तैरेव ननु पर्याप्त मोक्षेण'अरासिकेन'किम् ॥

અર્થાત્ : ગ્રામીઓને મુક્ત બનેલાં જોઈને મારા મનમાં 'આનંદનો' જે સાગર ઢિલોળા લે છે એ જ મારા માટે પ્રાપ્તિ છે. એકલાં મોક્ષને મેળવીને મારે શું કરવું છે ?

“ પ્રગતિશીલ લેખક માનવીના ભૌતિક મોક્ષ-મોક્ષન, વસ્ત્રાદિના અભાવના દુઃખને મીટાવવા માટે જ માત્ર પ્રયાસો કરતો નથી, પણ એ એના આંતરિક વિકાસ સાટે પણ પ્રયત્નશીલ રહે છે.

“ ભગવાન શુદ્ધ અપ્રગતિશીલ વ્યક્તિ અને પ્રગતિશીલ વ્યક્તિ વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવ્યો છે:—

‘ ધાસની એ ગાંસડીઓ ઉપાડીને બે માણસો ચાલ્યા જાય છે. રસ્તે જતાં કપાસનાં ખેતરો આવે છે. એક કહે છે કે, ‘ ધાસને ઠેલે દૂરથી લાવ્યો છું. એ'છોડીને કપાસ શા માટે ઉપાડું? ’ ખીજો માણસ પ્રગતિશીલ છે. એ માણસ ધાસની ગાંસડીને ત્યાં છોડી દઈને કપાસની ગાંસડી બનાવીને ઉપાડે છે. ફરી, આગળ જતાં રસ્તામાં બિનના ઢગલાઓ જુએ છે. પહેલો માણસ જે કપાસને જોઈને પોતાનું ધાસ છોડી શકતો નથી એ બિનને જોઈને ધાસ છોડે જ રાતો? એ તો સૂકું ધાસ લઈને જ આગળ ચાલે છે ત્યારે ખીજો પ્રગતિશીલ માણસ ઉત્તરોત્તર મૂલ્યવાન વસ્તુ મેળવે કરતો કરતો આગળ ધપે જાય છે. ’

“ આપણે જેને આજ સુધી ‘ ધર્મ ’ સમજીએ છીએ એ ‘ અધર્મ ’ હોઈ શકે છે. ભગવાન શુદ્ધ કદાચ એટલા માટે જ કહ્યું હશે:

कुल्लूपमं वो भिखवे घम्मं देसिस्सामि
निर्त्थरणत्थाय, नो गहनत्थाय

અર્થાત્ : ભિક્ષુઓ ! હું નોકરાની પેઠે ધર્મનો ઉપદેશ આપું છું. એમાં બેરીને પાર બિતરવા માટે; પકડીને બેસી રહેલા કાળે નહિ. જેને તમે ‘ અધર્મ ’ સમજો છો એ જ માત્ર નહિ, જેને તમે ‘ ધર્મ ’ સમજો, બેઠા છો એને પણ છોડી દેવાની જરૂર પડે.

“મને લાગે છે કે પ્રગતિશીલ સાહિત્યકાર માટે કદાચ આનાથી વધારે સારું માર્ગદર્શન લાગ્યે જ મળ્યું હશે. આશીન અથવા અર્વાચીનના મિથ્યા-ભાસથી મુક્ત બનીને જ્યારે વ્યક્તિ સદૈવ શ્રેષ્ઠતર ‘ધર્મ’ને અંગીકાર કરવા માટે તૈયાર રહે છે ત્યારે જ એ પ્રગતિશીલ કહેવાય શકે છે. એનાથી પહેલાં નહીં જ.”

“પ્રગતિશીલ સાહિત્યકારનાં કામમાં કલમ છે, પણ એનું દિલ તો શોષિત સમાજ છે. જે સડકો બનાવે છે પણ એના પર મોટરમાં બેસીને ફરી શકતો નથી, મકાન ચણે છે પણ એમાં રહી શકતો નથી, અખખારો ને પુસ્તકો છાપે છે પણ વાંચી શકતો નથી, આધુનિક સુખ્યતાની સારીયે સામગ્રી અને એનાં સાધનો પેદા કરે છે પણ પોતે કદી એનો ઉપયોગ ના ઉપયોગ કરી શકતો નથી.”

“આજનો સાહિત્યકાર પોતે પણ થોડાં ઘણે અંશે એવો જ માનવી છે. એની ‘કૃતિ’ સમાજ-સેવા અને સાહિત્ય-સેવાના સાધન. જનવાને ખસેલે હવે ઘણા લોકોની બેઠકની યાપણ વધારવાનું સાધન બની ગયું છે. પુસ્તક વેચાય કે ન વેચાય, પ્રકાશકને તો છાપખાનાનાં અને કાગળનાં ખીસનાં પૈસા ભરી આપવા પડે છે. પણ લેખકની રાપણી તો પુસ્તકનાં વેચાણ પર નિર્ભર રહે છે. લેખક પોતાની ‘કૃતિ’ને પાણીના મૂલે પ્રકાશકને જરૂર વેચી શકે છે. વિવાહના નામ પર વેચાતી દીકરી પણ પિતાને ઘેર આવજા કરી શકે છે, પણ લેખકની કૃતિને એના જન્મઘટા સાથે એટલો પણ સંબંધ રહેતો નથી.”

“હિન્દી પ્રગતિશીલ લેખકો સમક્ષ અનેક સમસ્યાઓ પડી છે, એમાં આ અને એવી ખીણ અનેક સમસ્યાઓ ઉદ્ભવ માગતી પડી છે, આપણે બધા આ બાબતમાં વિચાર કરીએ, નિર્ણય કરીએ અને આપણા નિર્ણયને કાર્યસ્વરૂપમાં પરિણત કરીએ.”



કવિ નર્મદનો ગુર્જરીલાલને જવાબ

મારા ગુર્જરીલાલડો !

તમારા પૂર્વજને તમે આટલે દાડે પડેલી વાર યાદ કર્યો તેનો હરખ કરું કે શોક ? તમે તો હેતભાવે, હિમજાએ કહી નાખ્યું : “ વીર નર્મદ ! તારા જ્વકારને માથે તારા પંશળેએ કલગી ચઢાવી છે, તું સ્વર્ગમાં મુખે સૂજે. ”

દીકરાઓ ! નર્મદને નિરાંતે સૂવાના દાંડા તમે આજ્યા છે ખરો કે અમથા જ ફૂલજી યદ્ય શાલ્યાશલ્યા બગરો હાંકતા ફરે છે ? તું તમારે કારણે યદ્યને આજે ગુર્જરી માડીનાં નસીબ ઉઘડી ગયાં છે ? એનું રૂપ, એનો જવાબ એનાં તેજ, એનાં અંધાર સોજે કળાએ ખીલી બિડ્યાં છે ? મા-ગુર્જરીને તમે દેશભરમાં અદકેરે આસને બેસારી છે... એમ ને ?

ને આવી આવી ડકેશોમાં, દીકરાઓ, તમે મને ય યાદ કરી લાંબું “ જ્ય જ્ય ગરવી ગુજરાત ” નું ગાણું ગાઈ નાંખ્યું !

અને, ઘડીભર તો, મારા જેવા ખુશામદના દુશ્મનને ય, આવડે, તરસે આવી હુકાળી વાણી સાંભળી મદ થંડી આવે. પણ એ તો ઘડીભર જ, મેં કહ્યું ને ? ઘડીભર જ.

અહીં સ્વર્ગને સુખધામે એંશી વરસથી પછો છું, પણ મારા દિલનો ઉચાટ તમે જોયો જાણ્યો હોય તો તમને ખબર પડે કે કેવી આગે બગબડી રહી છે, મારા હૈડામાં !

★

અમારા એ જમાંનો હતો-ત્યારે વહેમનો કોઈ પાર ને હતો; ને કુરિવાળેમાં આખો સંસાર બળી રહ્યો હતો. ત્યારે બાળશ્રવણનાં જોડાં ને બાળવિધવાની દુર્દશા તો આંખે દેખી ને નર્મદ એવી હતી. ત્યારે ધર્મચુક્રે આંખા ઢોંગને કોઈ આડો હાંથ દેનાર ન હતો. ‘ સખવા વાંચવાતુ ’ ને ‘ સંસાર

છાપવા કરવાનું થોડા આદમીઓ કરતા, ને બીજા તો આંધળે આંધળું જીવે જતાં. નવા આચારવિચારનો, નવા સુધારાનો સવાલ પેદા કરનારા એર જેવા લાગતા, ને એમને માથે આળઆણેપો, મારપીટ, બહિષ્કાર ને કંઈ કંઈ વિપદા પડતી.

આ બધામાં, અધૂરામાં પૂરું, ધનના લોભે-તમારા જેવા કેંકે-બલબલા ભણેલા, સંસ્કારી ને સમજી લોકોએ ય સદો ખેલવા માંડ્યો ત્યારે તો અનાચારનો પાર ન રહ્યો. એ સદા.ખોરીમાંથી જે રામાયણ જાગી એણે તો ગુજરાતની કાયાને કાળી પાડી દીધી. ગાડી-વાડી-લાડીના ઉપભોગમાં હજારોનું સત્યાનાથ વાળ્યું.

ત્યારે-તમે ભૂલી ગયા કે અમારાથી ન રહેવાયું, ને અમે લખ્યું-

“સરસ્વતીએ કુંભકર્ણુની નિદ્રા લીધી, અખંડ પ્રીતજેત, ખેવચની-પણું તથા વિશ્વાસઘાત એના એરી વાયુથી ઘેરાઈ ગઈ. માયાવી રાક્ષસી લક્ષ્મીનું રાજ્ય જોઈ બિચારી ભકિત-નીતિ ખૂણેખોતરે ભરાઈ રહ્યાં...ઈશ્વર તો શુદ્ધાવતાર લઈને બેઠો ! ”

“આજ કાલ ધનવંતો પોતાના લોભ, મદ, મયન, અને સરસાઈના જોરમાં પોતાના ધનમાન વધારવા સારુ પ્રથમ ગરીબને નાખી દેવા ને પછી પોતાને કંપલાવવાને અને છેવટે દેશને પાડવાને ખરાબીનો ખાડો ખોદે છે-ધન કાઢવાને ખાડો ખોદે છે એમ દેખાય તે પણ આખરે તે ખાડામાંથી જીતી જવાળા નીકળવાની કે જેણે કરીને ખાડામાં પડેલા પડેલા ને ન પડેલા પછી, વહેલામોડા સર્વે દેશીજન જળા મરવાના ! અરેરેરેરે ! ”

પણ એ બધું છતાં ય કાળાં કામ કરનારા તો ક્યેં જ ગયા. ખાડો ખોદતાં ગયા ને જાતે પડતા, બીજાને પાડતા ય ગયા. ને અમારી સામે, દ્રવ્યની વાતમાં અમારી પદવી ઉતરતી એમ જોઈ, ક્ષામરકરી કરતા રહ્યા. પણ આખરે પાપી ચંડાળોને શિક્ષા થઈ ને શેરના કાગળના કનકવા ઉડ્યા. “બચ્ચાજીઓ સમાલો ! કાકા કહેતા તે ખરું, એમ કહેવું પડશે” એવું જે ડાંડિયો કહેતો તે સાચું ય પડ્યું.

ડાંડિયાએ તો જાતી ઠોકીને કહ્યું : “અમારી પાસે સ્વતંત્રતા મોટું વન અને મોટી પદવી છે; જેની આગળ ખુશામત-ધન અને ખુશામત-પદવી ઈર્ષ જ નથી.” અને અમે નવી દોલતમાં આંધળા બનેલાઓનાં અંદરનાં દૂડાં કામે હિંમતભરે ઘેણે દાડે ઢોલ પીટી બહાર પાડ્યાં ત્યારે દેટલાક ‘મિત્રો’ ને ‘દોસ્તો’ ય ચીસાચીસ કરી બિઠ્યા. કંઈએ તો

કહ્યું ય ખરું કે “જેની સાથે આગળ મિત્રાઈ અથવા જેના પાંચ પૈસા ખાધેલા તેની સામા ખોલો છો !” પણ એનો જવાબ ડાંડિયાએ એવો વાળ્યો કે, “ધણું નિભાવ્યું. હવેથી ડાંડિયો મતલબિયા મિત્રાનો મિત્ર રહેવાને ઇચ્છતો નથી. હવે ડાંડિયો મતલબિયા મિત્રાનાં કાવતરાં જાહેરમાં આણુશે.

તે ડાંડિયાએ જે કાંઈ કીધું એનાથી તવંગરો તો તતડી ઊઠ્યા, પણ જેમનાં મોઢાં આ તવંગરોએ બંધ કર્યાં હતાં ને જેઓ ગામડાંમાં અમલજી લોકો ઉપર સવાર થઈ બેઠા હતા, તેમની ય ખબર લઈ નાખી : “ઓ જીજ્ઞાસુ અમલદારો ! ખૂબ પાદ રાખજો કે હવે આગળના દાંડા ગંધા છે.”

ડાંડિયાએ મોટે અવાજે, બધા સાંભળે એમ, જાહેરમાં ડાંડી પીટી દીધી—

“ઓ ગરીબ લોકો, સાવધ થાજો. આ આંધળાઓ, દુશ્મ્યાઓ ને ખોટાઓ, પાછા દેખતા, પ્રમાણિક અને ખરા હિતોગ કરને ખરા થાજો.”

આ લોકો, એમ ન જાણુરો કે હું ડાંડિયો ડમ ડમ ડમ ડાંડી પીટી જ નહીં છું—રૈયતને જીલમીઓના જીલમમાંથી બચાવવાને, દુશ્મ્યાની ટોળા વિખેરી નાખવાને, તમારામાંથી અજ્ઞાન, વહેમ ને અનીતિ કાઢી નાખવાને, દેરાતું ભણું થાય તેમ કરવાને, હું થોડો ઘણો લાયક છઉં.

જગતા થાઓ, જગતા રહો લોકો—ડમ ડમ

ડમ, ડમ ડમ ડમ, ડમ ડમ ડમ, ડમ ડમ ડમ, વહાણું

વારો !”

*

ને ન જાણુતા હો તો જાણી લેજો, દીકરા ! કે તમારા આ વડવાને શું શું સહેલું પડ્યું હતું. પણ અમે એથી ડર્યા ન હતા; ડર્યા ન હતા. ઉલટું જોરસામાં આવીને ગાયું હતું—

“મયિ મયિ ભાઈ રાજ ફેરવવાં, મરતાં લગી પણ શિર ન નમાવ્યાં જીત થઈ તો સુખ દહાવો લેવો, ગર્વનો ખોલ કોને નવ કહેવો હાર થયે રણભૂમિએ પડતાં, અહીં મરા તહીં મુક્તિ સુખ મળતાં સિંહ ડરે વીજ મરજનથી પણ જ્ઞાની નર્મદસિંહ નિડર થઈ રમે રણ.”

*

“ડરી હરીથી ડરી ન જગથી, જુદિ કહે તે કરવું સંધા સંકટ સંરાય સમવી, નર્મદ સિવ યદ્યદરવું.”

*

“ધારવપણમાં રાયતો, પ્રસંગ ખોળું નીવડ્યું કે પડે જાણમાં, એવી દહ સુખ રીત.”

અને અમે ગાયું જ નહિ, આયરી જતાંયું. અમે ન્યાત જાતનો બહિષ્કાર વેઠ્યો, અમે ધનિક મિત્રોનો રોષ વેઠ્યો, અમે જાતે વિધવા વિવાહ કર્યો, પરદેશ જઈ આવેલાઓ સાથે ભોજન લીધાં, ગુરુમહારાજોના ઢોંગ ખુલ્લા પાડી એમના ગુંડાના ડંડાનો રવાદ ચાખ્યો, અને પાછ પૈસા માટે દાંડાના દાંડા કુખમાં વીતાવ્યા; અમે અમલદારોનો ખોદ વહેંચ્યો; ને અમે 'કલમને ખોળે' જીવન સમરપીને, એ ઓગણીસમી સદીમાં અમારાથી થાય એટલું કર્યું.

★

પૂછો છો—આ જીવું શું કામ કર્યું? અમારાથી મા ગુર્જરીની અવદશા દેખી ન ગઈ માટે કર્યું. અમારાથી હિંદ દેશની પડતી, ગુજરાતની કુદર, સૂરતની અવગતિ દેખી ન ગઈ માટે કર્યું.

અમે જોયું—હિંદ દેશમાં—

“શુદ્ધ થયા છે વૈશ્ય, કમાઈને વેપારે
પણ વિધાવણ મૂક, દુઃખી છે ગુરુને મારે.”

અને—

“વળગી રહેછ લોક, બૂના પાતોને ત્યારે
કેમ દુઃખી ના હોય, સમો બદલાયો ત્યારે?”

અને અમે જોયું—

“રૂઢિ ધરમ ને રાજતણા સહુ હેથે જ નીચા દાસ
વેઠવાં બંધનદુઃખ ત્યાં લગી, હયા મુખથી રહ્યું નિરાસ.”

તથા—

“આપણી શ્રીમં પરજાન ભોગી, સાંખી રહેલું એ શું દહાડો ?
આપણે દાસ ખીલ ધણિયાતા, ત્ર સ યદી છે આંક આડો.”

અરે, અમે જોઈ દેશી રાજાઓની રીયતની કુદર—

“રાજ રહે શલતાન, ધુશાલીમાં દરેકને
રતિ રાગના રંગ, કેડમાં લહેકે મોને.”

★

“લૂંટી છેતરી જન, વળી બહુ ધમકાવીને
ધરો ભરે ખૂબ નિજ રાજને સમજાવીને.”

ત્યારે પરદેશીઓ કેવા હતા?—

“પણ નહિ લાયક, નહિ કુળવંતા તેઓ

★

“પગા મોટો લેયે, કરે નહિ કામો દિલ
કમાઈ યઈ કે જટ, દેશમાં નય છે તે.”

“ પ્રથમ પોતીકું જોય, પછી તે ખીજીઓતું,
પક્ષ ઉઘાડા કરે, કરે નિજ જનતું સારું.”

જાત ધર્મનો ફેર ફેર ગોરા કાળનો

જોયે ન્યાયાધીશ ન્યાય સાચો તે શાનો ?

રહી બરીરો ઠાક બિલાડાં ખેંચે ગોરા

આફત આવી પડે, ત્યાહરે મરતા કાળો.

આ બધું અમારાંથી ન સહેવાયું—

“ મુજ જન યથા પરતંત્ર, હું પણ પરતંત્ર, પ્રેરણીતણી ખાધએ લાત
ઓ માત અમારો દેશ, તાહરું ધામ, તેહમાં અવર કરે છે વાસ !
નહિ વાસ માત પણ કરે, દેશીઓત જુઠાં, દનમનધન તણો બહુ નાસ.”

*

“ પરજન રંગમાં રમે, અમુને દમે, તુઝ બહુ ગણે, યાય નવ ખેદ ! ”

*

અને અમે દેખી—

“ તાપી દક્ષિણ તટ, સુરત મુજ ધાવલ શૂંમ
મને પણ અભિમાન લોંચ તારી મેં ચૂમી.”

ત્યારે અમે ગાયું—

“ આ તે શા તુજ હાલ સુરત સૂનાની મૂરત
યથા પૂરા બેઢાલ સૂરત તુજ રહી સુરત ! ”

અને અમે પણ લીધું—

“ નહિ નહિ ખમીએ રૂઢિતાપને કર્મશૂંમિમાં વસતાં
નહિ નહિ જોઈએ સંતતિજનને, દાલપણાથી સસતાં
મારતાં બાણ, આપણું પ્રાણ.”

અમે મુદ્રાલેખ કર્યો—

“ મા હોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે.”

*

અને આવી હૈયે અમે ગરવી ગુજરાતની પ્રીત ગાઈ—

“ જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત ! હીંચે અરણ્ય પરમાત !

જ્યા—

સચે સોહે સદુ નવ.....

અને અમે આશાખયાં હૈયે લલકાર્યું—

“ તે રંજયત્રી પણ અધિક-સરસ રંજ યસો સત્વરે માત !

ગુજ રાકુન ફિસે, મધ્યાહ્ન ચોસરો, વીતી ગઈ છે રાત.”

*

અને અમે ગુર્જરીલાલોને ઉદ્દ્યોધન કહ્યું—

“ જોડા રે ગુજરાતપુત્ર, સને જુદાં કાળે.”

તમે જ કહો હવે, મારા ગુર્જરપુત્રો! તમે તમારા આ વડવાની સ્તુતિ તો ગાધ, પણ એણે કહેલું કયું કામ કયું, એણે મના કરેલું કયું ન કયું, ને એણે ઉદ્દ્યોધેલું જુદાંમાં કેટલું અંપલાવ્યું?

કરો, તમારે મોટે જ ન્યાય કરો, ડાંડિયાએ જમને દિટકારેલા, આજથી એંશી વરસ પૂર્વે, એમનાથી તમે કયાં સારા નીવડ્યાં? ખોલો, છાની પર હાથ રાખી, તમારા વડવાની સંમુખે, ગુર્જરીમાની લીન-લીનતા દૂર કરવા તમે શી ફરજો ખમવી?

તમે સદાગ્રાજીને સોગણી ચલાવી, ને તમે એથીય જૂડાં કાળાં ખમરો કર્યાં; તમે એ જ વહેમોને નવે રૂપે ઉત્તેજ્યા; તમે ધર્મશુરુઓના દેગોને સુધરેલી રીતે પંખાવ્યા હાંક્યા; ને સુધારાને નામે દેખાવો કર્યાં; તમે પરદેશીઓને ને એમના અમલદારોને લાંચો આપી આપીને તમારા સ્વાર્થ સાધ્યા ને લાખોનાં ગળાં કાપ્યાં; તમે રાજરજવાડાની છાપામાં વેપારો ધીકાવ્યા ને અંગદા બંધાવ્યા. તમે અમારા જમાનાના બધાં, દૂડાં કામો કર્યાં; ને ઉપરથી નવી ફેશનનાં નવાં ઉમેર્યાં!

તમારી સામે કોઈ ડાંડિયાએ ડાંડી પીટી, તો તમે એને તમારા ધનને જોરે મરદન મારી. ને તમે દેશદાઝની દંભી પાતોમાં રૈયતને છેતરી. રૈયતને છેતરી ને મા ગુર્જરીને ય છેતરવા નીકળ્યા! એને બદલા થવા દોડ્યા “મા, અમે તારે કાળે આ કયું, ને તે કયું!” મા બધું ય સમજે છે પણ આખરે એનું માનું હેયું. એણે તો એના હૈયાની વાત તમને મોઢામોઢ ન સંભળાવી; અને તમને થયું લાવને કદિ નર્મદને નામે ગુર્જરી માડીની જ્ય ગાથા ગાઈ લઈ, ભેગા ભેગા જંશ ખોટી જઈએ. ધન છે તમારી હિંમતને ય. બલબલ્લાની હિંમત ન ચાલે. હાં તમે ધરતી આવ્યા! તમે જૂલો ગયા હશે. નર્મદના નમકીન, આખખા, પણ કાંઈ નર્મદ નથી જૂલ્યો એનો ડાંડિયો.

કયાં મારા “જ્ય જ્ય ગુજરાત”ની બાવના ને કયાં તમારી એ સ્વાર્થની છેતરામણી! તમારે તો “જ્ય જ્ય ગુજરાત” એટલે જ્ય શોષકોની જમાત, ઉજળા નામે કાળાં કામોની જ્ય! એટલે જ તો મેં પહેલેયા જ કહ્યું—આટલે દાંડે પૂર્વજને—મને યાદ કયો એનો હરખ કરું કે શોક? ખોલો, કઈ રીતે આ સ્વર્ગમાં ય સંમુખે સહી?



ઑક્ટોબર મહિનો

તા. ૨ ઓક્ટોબર ૧૯૬૮ : ગાંધીજીનો જન્મદિન.

તા. ૧૦ મી ઓક્ટોબર ૧૯૧૧ : ચીની ક્રાંતિનો આરંભ.

તા. ૧૭ મી ઓક્ટોબર ૧૯૩૭ : લખનૌ અધિવેશનમાં મુસ્લિમ લીગે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનું ધ્યેય સ્વીકારે છે.

તા. ૨૬ મી ઓક્ટોબર ૧૬૦૫ : અકબરની મરણોત્તથિ.

તા. ૨૭ મી ઓક્ટોબર ૧૯૨૩ : ટર્કીશ પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના.

તા. ૨૭ મી ઓક્ટોબર ૧૯૩૭ : એ. આર્. સી. સી ની કેલકુલા બેંક જનતાને ચીન પર આક્રમણ કરનાર જાપાનના માણસો બહિષ્કાર કરવાનો આદેશ આપે છે.

તા. ૩૧ મી ઓક્ટોબર ૧૯૨૦ : અ. હિ. ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસનું લાલા લજપતરાયને પ્રમુખપદે, મુંબઈ ખાતે મળેલ મેમ્બરો • નેતાજી સુભાષ ચંદ્રબોસે અધિવેશન.

જાણીતા હિન્દી કવિ હંસલોકી

અકબર

ન્યારે ધર્માંધ યુરોપમાં નેધરલેન્ડનો વિઝહ કાટી નીકળ્યો હતો, ન્યારે શેકસપીઅરે ઈંગ્લાંડના સ્થાપિત હિતો સામે યુદ્ધ અવાજ ઉઠાવ્યો હતો, સારે પં. જવાહર જેને હિંદી રાષ્ટ્રવાદના આદિપિતા કહી અપનાવે છે તે મુઘલ-સમ્રાટ અકબરના એકદંત્ર આપબુદ કારભાર તજે લગભગ અર્ધી શતાબ્દિ-સુધી (૧૫૫૬-૧૬૦૫) હિંદમાં ધાર્મિક ઉદારતાની આણુ બોલી રહી હતી.

તેર વર્ષનો અકબર દિલ્હીની ગાદીએ આવ્યો. સારે જૂનાં મુસ્લિમ આક્રમણ-કારીઓની જલ્દીમ ધાર છુટ્ટી થઈ ગઈ હતી. મુસ્લિમો હવે પરદેશી નહોતા રહ્યા પણ હિંદુઓની માફક હિંદના વતની-હિંદી બની ચૂક્યા હતા. મુસ્લિમ રાજાઓ હિંદની સમૃદ્ધ લૂંટવાને બદલે રાજવહિવટ સદર પાયા પર ચલાવવાની જરૂર જોતા થયા હતા.

અકબરના સમકાલીન કવિવર તુલસીદાસશ્રુત હિંદી રામાયણ પરથી દેખાઈ આવે છે તેમ જમીનભૂખ્યા નાના મોટા રાજવીઓના ગૃહયુદ્ધથી ત્રાસી ગએલ પ્રજા-વણિક તેમજ ખેડૂત-શાંતિ, શિસ્ત અને સલામતી માગતી હતી. તેમની નાડ પારખીને અકબરે તેમને આપી પોતાના આપબુદ સામાન્ય-ની લોકપ્રિય વ્યવસ્થા. તે માટે આમપ્રજમાં સંસ્કારિક એકતા લાવવી અત્યંત આવશ્યક હતી. સમયનો પોકાર સાંભળી હિંદી પ્રજાએ વંખતોવખત છુદ્ધ જેવા યુગપ્રવર્તક સુધારકોને જન્મ આપ્યો છે. હિંદુ-મુસ્લિમ પિરાદરી-નો પાયો નાખવા માટે ચૌદમી સદીમાં દક્ષિણ ભારતવાસી સુધારક રામાનંદ આગળ આવ્યા. તેમના મુસ્લિમ વણકર શિષ્ય કબીરે, હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાના આ શુરુમંત્રને ભારતના વિશાળ પટમાં વહેતો કર્યો. પંજાબમાં શીખ ધર્મ સંસ્થાપક શુરુ તાતક હિંદુ મુસ્લિમ સંસ્કારોનો સમન્વય સાધવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા. અકબરના તીક્ષ્ણ રાજદારી માનસે આ સુધારક વિચારધારા-ઓમાંથી પ્રેરણા ઝીલી અને હિંદુ-મુસ્લિમ ધર્મ તથા સંસ્કાર વચ્ચે સુમેળ સાધવાના નાનાવિધ પ્રયાસોને રાજ્યાશ્રય આપ્યો. એકબીજાથી રાજમહારાજા-ઓ ભારતના રાજદારી ટુકડા ટુકડા કરી નાખતા હતા તો ખીજા બીજાથી આમપ્રજ, રાજદારી સીમાઓને ઓળંગીને ભારતની સંસ્કારિક એકતા કાયમ રાખવા માટે અવિરત પ્રયાસો કરે જતી હતી. આ તાંદુરસ્ત પ્રજામતને મળજૂત બનાવવામાં જ પોતાનો સ્વાર્થ પારખનાર અકબર ભારતના ઇતિહાસમાં એક અબકરું પાતું મૂકી ગયો છે.

આ બાઈચારાનું મંગળાયરણ કરવા માટે તેણે ખીનમુસ્લીમો પરથી

‘ઝઝીઆ’ વેરો રદ કર્યો. હિંદુ ‘નિષ્ણુતોને પોતાના દરબારમાં મહત્વનાં સ્થાન આપ્યો. હિંદુ-મુસ્લીમ વિવાહની શરૂઆત કરી. હિંદુ ટોડરમલની મદદથી મહેસુલ વ્યવસ્થા થાળે પાડીને ખેડૂતોના વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો. હિંદુઓમાં વગ વધતાં તેમની સતી પ્રથા જેવી સામાજિક બીજાઓ દૂર કરવાનો પ્રયાસ પણ કરી જોયો.

તેના ‘ઈન્ડિઅન-ખાનામાં’ સર્વ ધર્મના વિદ્વાનો આવી ચર્ચા ચલાવતા અને સંકુચિત પૂર્વગ્રહોને દૂર કરી પોતપોતાના ધર્મમાં સુધારા લાવવા માટે અનાયાસે પ્રેરાતા. વિવિધ સંસ્કૃતિઓનો સમન્વય સરળ અને તે પહેલાની સ્વાભાવિક અચડામણો અત્યંત રસપૂર્વક સાંભળતો અકબર પોતે નિરક્ષર હતો, પરંતુ તેણે જોયું કે જ્ઞાન, ડહાપણ અને ‘સત્ય’ એ કોઈ એક ધર્મનો ઇન્કાર નથી. તેણે અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથોના પરશિષ્ટન અનુવાદો કરાવ્યા અને સાંભળ્યા. તે જ વખતે આમગ્રજમાં હિંદી અને ઉર્દુ જેવી બે શૈલીઓના સમાગમથી હિંદુસ્તાની ભાષા ઝડપથી આગળ વધી રહી હતી. રાજપૂત અને મોગલ શિલ્પ તથા ચિત્રકળાની પ્રણાલિકાઓ અરસપરસની આપલેથી વધારે સમૃદ્ધ બની રહી હતી. આગ્રા પાસે નિર્જન ભાસતી અકબરની નગરી-ફત્તેપૂરસીદ્દી બાઈબાઈનું લોહી પીને ગાંડાતૂર બનેલા આજના હિંદુપુત્રોને તેમના સંયુક્ત વારસાની સજીવ યાદ આપતી આજે પણ ખડી છે. આ સંયુક્ત શિલ્પ-પ્રણાલિકાની અસર છેક અમદાવાદ સુધી પહોંચી હતી. તેના દરબારના સંગીતરંજન જ્ઞાનસેને ભારતીય સંગીતને નવી રાગરાગિણીઓ આપી છે. તેની યાદ આજની અરાજકતામાં પણ સંગીતપ્રેમીઓ ભૂલી શક્યા નથી.

રશિઆના પીટર દેવેટની માફક અકબરે દેશદેશાવરથી ભારતને શણગારવા માટે અને ખીલવવા માટે નિષ્ણુતોને બોલાવ્યા. તે સમયના એક ખ્રીસ્તી મુસાફરે નેધી રાખ્યું છે કે ‘હિંદી શહેર લંડન કરતાં પણ વધારે મહાન અને સુંદર છે.’ છતાં અકબરકાલીન પશ્ચિમના પછાત દેશોએ ઝડપથી યંત્રયુગમાં પ્રવેશ કરીને આજે દુનિયાની નેતાગીરી કબજે કરી લીધી છે એ ઐતિહાસિક ઠાપડાનો ખુલાસો એ જ દેખાય છે કે અકબરના સમયની સમૃદ્ધિ પણ ગુલામોની મજૂરીવડે રચાઈ હતી; પશ્ચિમની માફક સ્વતંત્ર મજૂરોથી નહિ. એટલે પોતાનો સમય બચાવવા ખાંતર નવા નવા અખતરાઓ કરીને યંત્રો શોધવાની હિંદી કારીગરને એક તો ઠાઈ ખાસ પ્રેરણા નહોતી, અને તેમ છતાં જોટલા કીમિયાઓ શોધાયા તેમને રાજવીના અગમ્યઅધરમાં અનામત રાખવા માટે બિચારા સંશોધકને કુતરાને મોતે મારવાનો હિંદુ તેમજ મુસ્લિમ રાજવીઓમાં રિવાજ હતો. અકબરે ટેદીઓને ‘ગુલામ’ ન બનાવવાનો આદેશ આપ્યો હતો ખરો

પણ તે સમસ્ત ગુલામ પ્રયાને ઉખેડી શક્યો નહિ. તેના પાપા પર રચાયેલ અપરિપક્વ સમાજની મર્યાદા તે જ અકબરની ઉદાર દિલ્લુરીની મર્યાદાઓ હતી. પ્રજાના મનમાંથી ધાર્મિક હરીફાની અસર ટાળવા માટે તેણે દીન ઇલાહી નામનો નવો ધર્મ સ્થાપ્યો. તેનો વડો અકબર પોતે હતો ! મુસ્લિમ, તેમજ હિંદુ સ્થાપિત હિંદુઓ તેનો જખ્ખર વિરોધ કરવાથી આ નવો ધર્મ અસ-ફળ નીવડ્યો. આમગ્રજીએ તેને વધાવ્યો હોત તો પણ એ નવો વાડો હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા કાયમ કરવાને બદલે આજે શીખધર્મના વગદાર રાજવીઓ અને પુરોહિતો કરી રહ્યા છે તેમ આપસના વિખવાદનું નવું હથિયાર તો પૂરું ન પાડતને એવી શંકા આવે છે ખરી. તે ગમે તે હોય પરંતુ અકબરના આશ્રિત કળાકારોએ એક વાત તો સંપૂર્ણ સફળતા પૂર્વક પુરવાર કરી આપી છે કે હિંદી સંસ્કૃતિ હિંદમાં વસતી હિંદુ, મુસ્લિમ જેવી તમામ પ્રજાઓના સહકારથી ઘડાઈ છે. તેનું ઋણ આજના કળાકારો બૂલ્યા નથી એ મુખબના કળાકારોએ [તા. ૨૭ ઓક્ટોબર] ગાંધીજીની વખતે કાઢેલ શાંતિ અને એકતાના સરઘસ પરથી દેખાઈ આવે છે. આજે સન ૧૯૪૭નું ભારત અકબર અને તેના સંસ્કારી મિત્રોનું સ્વપ્ન પૂરું કરી શકે તેમ છે, પરંતુ મોંઘામાં આવેલ આઝાદીનો કાળિયો પરદેશી દુશ્મનના હાથમાં જઈ પડે તેવી સ્થિતિ ઊભી કરતાં દુલ્લહોનો મહત્તમ હાથે સામનો કરીને આપણે એ તરફ ધ્યાન દઈશું ખરા ?

—શાંતા ગાંધી.

*

અ. હિં. ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસ

“હવેનું બવિધ કામદારો અને મૂડીવાદીઓ વચ્ચે લાંબી લડતો નિહાળશે. ઓગણીસમી સદીમાં કામદાર માત્ર ગુલામ હતો. હવે એક નોખી જ માટીના કામદારનું ઘડતર થશે અને નિરાળી ચળવળનાં મંડાણ કરશે એમાં શંકા નથી. કામદાર વર્ગ પોતાની આઝાદીની ઘોષણા કરશે અને પોતાની મજદૂરીની માલિકી પોતાની જ હોવી જોઈએ તેવી માંગ ઉઠાવશે.” છેક ૧૯૧૮માં મિલમાલેક મંડળના પ્રમુખ તથા હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના ભૂત-પૂર્વ પ્રમુખ સર દિનશા વાઝાએ બાબેલ બવિધ આજના કામદારે સાચું પાડ્યું છે. તા. ૧૫ મી ઓગસ્ટને દિન સત્તાની ફેરબદલી થયા બાદ, જ્યારે અ. હિં. ટ્રેડ યુનિયન કાઉન્સિલની બેઠક મળી હતી તે વખતે બંદાર પાડેલ આંકડાઓ અનુસાર આ સંસ્થાની સભ્યસંખ્યા લગભગ ૮ લાખની છે, તાજેતરમાં ઊભી થયેલ હરીફ સંસ્થાઓ પછીની આ સંખ્યા છે.

એ સંસ્થાના જન્મ અને જીવનસંગ્રામની આ કથા છે. આ કથા પાંછળ હળરો કામદારોના અદ્ભુત સ્વર્પણ અને પાતનાઓની યશગાયા છે. જૂની અર્થરચના તૂટી અને મૂડીવાદી તંત્ર ગોડવાયું. એ તંત્રમાં બાર બાર કલાક સુધી પીસાતા અધિકારવિદોણા કામદારવર્ગ પર શાહીવાદના નમ-કીન ચામખાઓ પડ્યા. આ દમનનો મુકાબલો કરવા માટે, કોઈપણ સંસ્થાની દોરવણી વિના તેણે હડતાળનું અસ્ત્ર શોધી કાઢ્યું. ૧૯૦૮માં ન્યારે લોક-માન્ય દીળકને ૬ વરસની જંગલી સગ્ન યાદ ત્યારે મુંબઈના સ્વાતંત્ર્યગ્રેમી કાપડ કામદારો હડતાળ પર ઉતર્યા હતા. ત્રણ દિવસ ચાલેલી તેમની એ પહેલી હડતાળમાં હળરો માઈલ દૂર વસતા સેવીએત ક્રાંતિના નેતા લેનિનને બ્રિટીશ શાહીવાદના નિશ્ચિત વિનાશના દર્શન થયા હતા.

પહેલાં વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન દેશના ઔદ્યોગિક વિકાસ સાથે કામદારોની સંખ્યા વધી પરંતુ તેમની આર્થિક સંકડામણ પણ અસહ્ય બની ગઈ. હિંદી જનતાનો પ્રાણ જળ્યો અને સન ૧૯૧૮ થી ૧૯૨૨ દરમ્યાન કામદારોની એકતા અને લડાયક મિજાજને પ્રતાપે રેલ્વેના માલિકોને ૩૫ થી ૭૦ ટકા જેટલો પગારવધારો આપવો પડ્યો. મુંબઈના કાપડ કામદારોએ પણ એક મહિના સુધી વ્યવસ્થિત હડતાળ ચલાવીને ૫૦ ટકા પગારવધારો મેળવ્યો અને કામના ૧૨ કલાકમાં રોજના એ કલાકનો ઘટાડો મેળવ્યો. માત્ર તેમની દરવરસે એક મહિનાની રજાની માંગણીજ મુલતવી રાખવામાં આવી.

મહામહેનતે મેળવેલ આ છૂટછટોનું રક્ષણ કરવા માટે પોતાના કાયમી વર્ગ સંઘટનની જરૂરીયાત આ દેશમકત કામદારોને તેમના જાતજનુભવે શિખવી હતી. તા. ૩૧ મી ઓક્ટોબર ૧૯૨૦ ને દિન તેમણે. અ. હિં. ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રસ સંઘાપી ત્યારે તેમાં ૩૦ મજૂરમંડળો આવી મળ્યા અને બીજા ૪૨ મંડળોએ ટેકો આપ્યો. શ્રી એન. એમ. જોશી જેવા નેતા પણ આ સંસ્થામાં રસ લેવા માંડ્યા.

ફરી કામદાર કિસાન રાજ્યના સફળ અખતરાએ શ્રી. ડાંગે, શ્રી. મુઝ-કરે અહમદ જેવા બુદ્ધિજીવી યુવાનોનું સામ્યવાદ તરફ ધ્યાન ખેંચાયું. સરકારે તેમને કાનપુર કવિત્રા કેસમાં સડોવી જેલમાં પૂર્ણ પશુ દેશી અને પરદેશી શોષકોએ ખેડીને તૈયાર કરેલ હિંદી જમીનમાં આ વિચારોના ઠેર ઠેર અંકુર ફૂટ્યા વિના રજા નહિ. સન ૧૯૨૬થી સામ્યવાદીઓના સંગઠિત દબો આ સંસ્થામાં આવીને કામદાર વર્ગની ક્રાંતિકારી નીતિ હિંદના કામદાર સમક્ષ રજૂ કરી, આંધળા ખેતી કોષથી અકળાતા કામદારને તેનું સાચું ખેત મળતા તેણે પોતાની શક્તિ વ્યવસ્થિત અને ચોક્કસ માર્ગ તરફ વાળી. માર્ગમાં

મળતા જાતજાતના હુશ્મનોનો સામનો કરવા માટે પોતાના અગ્ર સમજ્યાં. તેમાં ત્રાસવાદીઓની વ્યક્તિગત ખૂતામગ્ગી નહોતી, અમદાવાદના મજૂર મહાજન જેવી રાજકારણથી દૂર ભાગવાની અને આર્થિક હડતામાં માલીકો સામે નમતું આપવાની શિખામણ પણ નહોતી. તેમને માલિક અને મજૂર તેમજ માલિક અને સરકાર વચ્ચેનો સંબંધ સમજાવો, એટલે હડતાળોનું એક જળ્ળાર મોઝું ફરી વળ્યું અને હજારો કામદારોના સંગઠિત યુનિયનો 'મૂકતું ગયું. માલિકોએ તેમના પર હુમલો કર્યો ત્યારે કામદારોએ મરણીઆ બનીને તેનું રક્ષણ કર્યું. આ તગણામાં સામ્યવાદી નેતાગીરી તળે મુંબઈના કાપડ કામદારોએ પાંચ મહિના સુધી હડતાળ ચલાવી. તેમની વહુબેટીઓએ પીકેટીંગ કર્યું. સમસ્ત એશિયામાં પ્રખ્યાત બનેલ મુંબઈના ગીરણી કામદાર યુનિયનની સ્થાપના આ દિવસોમાં જ થઈ

પોતાના હક માટે હડતા કામદારો એક પગલું આગળ ભરે ત્યાં તે ચાલુ સરકાર જોડે અચડાઈ પડ્યા. જ્યાં સુધી કાયદા ધડનાર રાજતંત્ર નહિ બદલાય ત્યાં સુધી તેમને પોતાની આઝાદી મળવાની નથી એ વાત ધીમે ધીમે વધારે સ્પષ્ટ બનતી ગઈ. સામ્યવાદીઓની નેતાગીરી તળે મોટા ભાગના ટ્રેડ યુનિયનોએ સાયમન કમીશનનો શાનદાર વિરોધ કર્યો. મુંબઈમાં પરેલના છ. આઈ. પી. રેલ્વે વકંશોપના કામદારો એક જગી સરઘસમાં પોલીસની પરવા કર્યા વિના બહાર પડ્યા અને કામદારોએ રાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય અને કિસાન કામદાર રાજ્યની ગગનભેદી ઘોષણા સાથે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે હજુ ઈંગ્લેસના આઝાદીના દરાવને બે વરસની વાર હતી.

આમ જનતાનો વધતો જતો રોષ જમાનાના ખાગ્રેલ અંગ્રેજ શાહીવાદીઓએ પારખી લીધો હતો. સન ૧૯૩૦ ની આગામી હડતાના ભણુકારો તેમણે સાંભળ્યા અને તેની સૌથી વધારે લડાયક દુકડીને પહેલેથી જ મરણ-તોલ કરી દેવાનો તેણે નિર્ણય કર્યો. હિંદી માલિકોની સ્વાર્થી ટૂંકણુદિને કારણે તેમની મેલી મુરાદ બર આવી રહી. ટ્રેડયુનિયનના કાર્યકરો નોકરી-માંથી બરતરફ થવા લાગ્યા. દેશબરમાંથી ઊર સામ્યવાદી નેતાઓને મિસ્તમાં આણી તેમના પર આજે વિશ્વવિખ્યાત બની ગયેલ મીરત કાવત્રા કેસ ચલાવ્યો. તેમાં તેમાં પી. સી. જોશી, ડાંગે, મીરજકર, મુઝફર અહમદ, ગંગાધર અધિકારી, એટલે [અંગ્રેજ] વગેરે પણ હતા. રાજદ્રોહ માટે દેશનિકાલની સજા આપીને અંગ્રેજોએ સુધારણાવાદી મજૂર નેતાઓનાં પેટમાં ધાક બેસાડી દીધો. નાગપૂર અધિવેશનમાં જહાલ મતવાદીઓની બહુમતિ હતી એટલે તેમણે સંઘમાંથી છુટકાં પડી હરીફ સંસ્થા સ્થાપી. અમદાવાદના મજૂર

મહાભેનની કિશકીઆ મંદારી કિશકીઆને કિશ સંમતીવતા જે તમે માત્ર તમીશ
આર્થિક હિત ખાતર જ હડો, રાજકારણથી દૂર રહેજો. આ કિશકીઆને
આ કિશકીઆને પરિણામ કામદાર વર્ગ માટે જ નહિ પણ સમસ્ત રાષ્ટ્ર માટે
કારમું, નીવડ્યું. ૧૯૨૦ની ૧૨૦૨ વ્યાપી હડત વખતે ટ્રેડ્યુનિયનના યુનિયન
નેતાઓને કિશકીઆ સંસ્કાર પહેલેથી જ કોલમમાં પૂરી શકી હતી એટલે કામ
દારાબને જીજી આમજનતા વચ્ચે એટલે એકતા સ્થાપવાની એક અણુ
મોલી ઘડી રાષ્ટ્રના હાથમાંથી સિરી અર્થિક હિત માટે જ નહિ પણ સમસ્ત
સન ૧૯૩૦-૩૨ ની અસહકાર હડત અસહજ નીવડ્યાથી દેશમાં જે
નિરાશા ફેલાઈ રહી હતી ત્યાં ૧૯૩૪માં સુમધના કાપડ કામદારો દિલ્હીમાં
હડતાળ પીડીને માંગ રજુ કરી કે પગારકાપ પાછો લેવો, રાજકીય જાદો
મુક્ત કરો !

હતાય રાષ્ટ્રને આ પડકારે નવચેતન આપ્યું. ટ્રેડ યુનિયન આદોલનના
યુનિયનને આ તખ્તો હતો. ૧૯૩૫ માં રાષ્ટ્રવાદી તથા કમ્યુ-
નિસ્ટ કાર્પકરો ટ્રેડ યુનિયનમાં ભેગાઈ ગયા હતા જ, તેમાં ૧૯૩૮ માં સુધા-
રાવાદીઓ પણ પાછા આવી મળ્યા.

આ એકતાએ કામદાર વર્ગને ખૂબ ખૂબ મદદ કરી. તેમની સંસ્થા
કહેને હુસકે મંજૂરને યેનો લાગી ને અને રાષ્ટ્રીય આદોલનમાં પણ કામ-
દારની પ્રતિષ્ઠા વધી. બીડી, અખરખ, સિગારેટ, દોરડા, ચોખા જેવા નાના
ઉદ્યોગોમાં પણ કામદાર મંડળો સ્થપાવા લાગ્યા. સન ૧૯૩૬માં રાષ્ટ્રપતિ
જવાહર ચૂંટણી માટે ઘડેલ ધોષણપત્રમાં મજૂર આદોલનનો ખંડો સંભ-
ળાયો. કોંગ્રેસને સંતોષ અપોવવામાં કામદારોની આ સંસ્થાનો ફાળો નોનો
સને નહોનો. રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસમાં એક સંસ્થા તરીકે ભેગા થઈ ટ્રેડ યુનિ-
અન કોંગ્રેસે અરજી કરી હતી તે આપણું દેશના કમનસોબે કોંગ્રેસ નેતા
ઓએ નામ બુરું કરી. કોંગ્રેસ પ્રધાનોએ કામદારોનો હિતના કાવદાઓ ઘડ-
વાને બદલે તેમના એકમાત્ર હિતો આર હડતાળને છૂટી બનાવવાનો અને તેમના
અસંતોષને સુમધના કાવદા પ્રધાને કેને પોલાલે યુનિયનને જોળીએ વરસાવી
દાખી દેવાનો પ્રયાસ કર્યો. અ. હિ. ટ્રેડ યુનિયને તેને નેમતું નો આપ્યું પણ
રાષ્ટ્રીય આદોલનના એક શિસ્તમદ અંગ તરીકે વખતોવખત રાષ્ટ્ર સામે
લાલચતો ધરતું રહ્યું. હા. હરીપુરા અધિવેશનમાં ન્યારે દેશી શાળાની
પ્રજાનો સંસ્કાર કોંગ્રેસમાં છૂટી પાડવામાં આવી સાર આ કામદાર સંસ્થાએ
તેનો જોરદાર વિરોધ કરતાં જણાવ્યું હતું કે બવિષમાં આ કસર આપણા
આદોલનના પ્રાણ ચૂસ્યા વિના રહેવાનો નથી આજે દેશી શાળાએ

આઝાદીના માર્ગમાં જે મુસીબતો ખડી કરી છે તે જોતાં આ સંસ્થાની દરદર્શિ પ્રત્યે માન યથા વિના રહેતું નથી.

છેલ્લાં વૈશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન જનતાને કાળાં બજારો તથા પરદેશી આક્રમણથી બચાવવા માટે ટ્રેડ યુનિયન ડાંગ્રેસ ખડે પગે ઉભી રહી હતી. જાપાની ગોળાઓ વરસતી હતી. સારેં પણ કલકત્તાના ટ્રામ કામદારે વાહનવહેવાર ચાલુ રાખીને, શહેરમાં ગભરાટ તથા અવ્યવસ્થા ફેલાતાં અટકાવ્યાં. બંગાળ તથા મલબારના અનાજબોરોને હાથે મરતા લાખો નિર્દોષ પ્રજાજનોને બચાવવા માટે તેણે રાશનિંગ માટે આંદોલન ચલાવ્યું, દુકાળ પીડીતો માટે કાળો ઉધરાંચેદ આવી કટોકટી વખતે રાજ્યનાં સૂત્ર પ્રજાના નેતાઓના હાથમાં સોંપવા માટે, નેતાઓની ભુક્તિ માટે અને રાષ્ટ્રની એકતા માટે દિનરાત મહેનત કરી.

આઝાદીનાં વાટાઘાટો ચાલતી હતી સારેં પણ દેશીરાજ્યોનાં સલાહ પર નમતું ન મકવા માટે તેણે નેતાઓને અપીલ કરી હતી. નાવિકોનાં બળવા વખતે મુંબઈ શાખાએ ૬ કલાકમાં પોતાની સહાયુભૂતિ બતાવવા માટે મિલેમિલમાં હડતાળ પકાવી હતી. આ વિદ્રોહના પડખાથી કામાડોલ બની મએલ બિટ્ટીય રેખીનેટે આઝાદી આપવાની લાંબી વાટાઘાટો ચલાવી સારેં પણ આ સંસ્થાએ તેની ચાલબાજીથી રાષ્ટ્રના નેતાઓને ચેતવ્યા હતા દેશી રાજ્યના સલાહપર નમતું ન આપવા માટે અપીલ પણ કરી હતી.

સંપૂર્ણ આઝાદી મળવી હજી બાકી છે અને તે મેળવવા માટે કામદારોએ હજી પ્રયાસો કરવા પડશે એ વાત તેણે જાહેર કરી છે છતાં જેટલી આઝાદી મળી છે તે પણ હુલ્લડમાં બરખાઈ ન જાય અને હિંદી રાષ્ટ્રકંધને બિટ્ટીય સામ્રાજ્યનું 'સંસ્થાન' બનાવવાની અંગ્રેજોની ચાલબાજી દોઢ જાય તેટલા માટે કોમી એકતાના પ્રચારને તે સૌથી મોખરે મૂકે છે. રાષ્ટ્રીય સરકારના દરેકે દરેક રચનાત્મક કાર્યને સહકાર આપવાનો તેણે કોલ આપ્યો છે.

કામદાર વર્ગની લઘુપક એકતાના આ પ્રતીક સમી સંસ્થા સામે કોઈ બહેનર, ખુસરો અને નેશનલ ટ્રેડયુનિયન જેવી હરીફ સંસ્થાઓ ઉભી કરે એ વાત બેદગજ તો છે. જ પણ ટ્રેડયુનિયન ડાંગ્રેસની દિવસે દિવસે વધતી જતી સૂચ્ય સંખ્યા કામદારવર્ગની એકતા જાળવવામાં સહજ નીવડશે એવી આશા રાખી શકાય ખરી.

મગધ સાહિત્ય

આઠ કિતાબો

માનવીની સ્વાર્થ : લે. પત્રાશાસ્ત્ર પટેલ; પ્રકાશક : આર. આર. શેઠી
કું, મુંબઈ-૨; પૃષ્ઠ : ૩૬૫; મૂલ્ય : રૂ. ૫.

દિનરાત : લે. બનુભાઈ બાસ (સ્વપ્રસ્થ), પ્રકાશક : ઉપર મુંબઈ, પૃષ્ઠ :
૨૭૬, મૂલ્ય : રૂ. ૪.

જ્વાલા : અનુ. મહેન્દ્ર મેઘાણી : પ્રાપ્તિસ્થાન : ભારતી સાહિત્ય સંઘ સિ :
કાશ્યાદેરી રસ્તા, મુંબઈ ૨ : પૃષ્ઠ ૩૩૪ મૂલ્ય રૂ. ૩૫

ત્રયસી : હરિદ્વર પુસ્તકાલય : ટાવર રોડ : સુરત : પૃષ્ઠ ૪૬૮ : કિંમત રૂ. ૩

પિતાશ્વનો વનપ્રવેશ : લે. પૂર્ણાનન્દ મ. બટ્ટ; મુખ્યવિદેતા : ગુર્જરમંથ
રત્ન કાશીદાસ, અમદાવાદ.

હું નિસર્ગપ્રિયાર તરફ કેમ વળ્યો ? : અનુ. રમણલાલ એન્જિનિયર;
પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ, મુંબઈ-૨; પૃષ્ઠ : ૧૬૦;
મૂલ્ય : રૂ. ૨.

વક્ત્રા કેમ થવાય ? : લે. સતીશચંદ્ર દેસાઈ; પ્રકાશક : ઉપર મુંબઈ;
પૃષ્ઠ : ૧૨૧; મૂલ્ય : રૂ. ૨૫.

પથિક : કવિ પ્રશાંત; પ્રાપ્તિસ્થાન : આદર્શ પુસ્તક બંગ્લો, રાયપુડ, અમ-
દાવાદ. પૃષ્ઠ : ૭૨; મૂલ્ય : રૂ. ૧૫.

માનવીની ભવાઇ

શ્રી. પન્નાલાલ પટેલ જીને—“ મારી માટીનો મોઢિરો મોર ” કહે છે તે, ‘ માનવીની ભવાઇ ’ અથવા માનવીનાં હૃદયને વળગતી માટીની સૃષ્ટિ-મિલકતની આ કથા, આપણાં આમજીવનનાં બળવાન ઘટકોની એક અપૂર્વ કૃતિ બની રહે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં અને શ્રી. પન્નાલાલનાં આજ્ઞાલગીનાં સર્જનોમાં અપૂર્વ કૃતિનું સ્થાન અપાવતું એવું એમાં શું છે ? એ પ્રશ્ન આપણાં સાહિત્યના સજ્જાન, સવિશેષ ઉત્કર્ષ માટે જરૂરી છે.

શ્રી. પન્નાલાલે ‘ મળેલાં જીવ ’ આપ્યું અને ગુજરાતે સર્વપ્રથમ, માટીનાં નરનારીનાં હૃદયમાં જીવનુભર દૃકતો, અદ્વિતીય (Platonic) પ્રેમ, એનાં સૂક્ષ્મ સંવેદનો અને અમર બળ સાથે મેળવ્યાં. પ્રેમનાં એ ઉદાત્ત સ્વરૂપનાં નિરૂપણમાં યે ઔચિત્ય હતું, માફત જીવન અને શારીરિક બળોમાં પણ નિર્બોળ પ્રેમ પ્રકટે છે, બૂઝે છે અને અમર બને છે તેનું એ સંપૂર્ણ પ્રતીતિકર આલેખન હતું. પ્રણયનાં એ ગૌરવકારી દર્શન અને તેનાં ઉચિત સ્વરથ નિરૂપણમાં એ કૃતિની અપૂર્વતા હતી.

તે પછી, ‘ ઘડાતો તલાટી ’ ‘ જીવો દાંડ ’ અને એવી અનેક સુંદર વાર્તાઓમાં શ્રી. પન્નાલાલની કલમે સામઝાંનાં પ્રથમજીવનનાં નૈતિકામૃદુલ અને રહિઓમાં નંદવાતી અને બંડ કરતી માનવતાને પ્રત્યક્ષ કરાવી. સમાજજીવનનાં મૂળમાં રહેલાં અર્થજીવનનાં કારણોની સમજદારીમાંથી જન્મેલી એ વાર્તાઓએ ગુજરાતી સાહિત્ય માટે ‘ મળેલાં જીવ ’ જેટલી જ મહત્વની હતી. શ્રી. પન્નાલાલનાં વિકાસની એ એક ઉચ્ચ શ્રેણી હતી.

પરંતુ ત્યારબાદ તેમણે ‘ કડોડો ’ ની વાર્તાની સંજ્ઞાતાથી પ્રેરાઈને અને શહેરી જીવનનાં તિકટનાં પરિચયે ભદ્ર સમાજનાં જીવન નિરૂપણમાં કલમ સજ્જાતી ‘ સુરમિ ’ અને ‘ સૌવન ’ આપ્યાં. પરંતુ તેમાં તેઓ છાબીલા પડ્યા. કારણ એ જ કે, શહેરીજીવન આમજીવન કરતાં વધુ સ્પષ્ટ રીતે આર્થિક બળોના સંઘર્ષથી ભરેલું છે. ત્યારે તેમનાં પાત્રો તો આમભાવો-મુખ્યત્વે “ નારીના મોઢિ ” થી પીડાતાં હતાં. અને તેથી એ એકાંગી નિરૂપણ બની રહ્યું. તેમની મનોવિશ્લેષણની શક્તિ પણ કૃત્રિમતામાં અટવાઈ.

લેખક કહે છે, એ અધૂરપથી અબજીવન હતા. ‘ જરૂરનાં પ્રયત્ન ’ ઝંઝાવાનોને આગની જળાને સ્પર્શવા અભિપ્રાયે પન્નાલાલ એ કર્તવ્યની પૂરી હિંસાજત કરી સકવાના અણુવિશ્વાસે જ કદાચ, એકાદ ‘ રેઠાં માયા ’ ની

વાતી આપી જાણી આપા હશે. કેમકે એ જીવનનો તો ભરપૂર રીતે આર્થિક અને રાજકીય જટિલતાઓનું હળું પાણી ખજવાનો પીરત્યા અને સાહસજનક નહીં, એથી એ વિશેષ જનનું, ૧૯૪૨નું, હુનિયાનાં રાજકારણની અંધીમાં આંધડાતો હિંદનું જીવન ચીતરવાનું હતું.

પરંતુ યજ્ઞરાતની માટીનો કલાકાર કાંઈ એકલા પ્રજુષની જ. અસરો અનુભવી બેસી નહોતી. હોતો રજકારી સમાજની આર્થિક પાયમાલીની કરણ-બીસની તપાસે, પ્રજુ ઉછેરો હતો. વતનનો એ પ્રજુ સાદ, સામંતવાદી સમાજની ઊન્નિભિન્નતામાં એ “જર, જોર અને જમીન” ની પુરાણી રાહ, પ્રીતથી ન હટી શકતો એ માનવ-નિરપેક્ષ હતો, જાણી હતો. જમીન જોટકી, જ અડીખમ, દારાતી એની જીવન વિપાસના, નવાસુગના પ્રગલ્ભ કંઠાવાતોના ભાર નીચે ભાંગી પડતી પડતી એકી દત્તી હતી. એ માનવતાની એ રૂધામણ અને માનવજીવનની એ અપરાજિતતાને રૂગરૂએ પિછાનતો કલાકાર સજી લાંબો: “માનવીની ભવાઈ.”

આ કથા વદ એક દાણુની પાછલાં જીવનની યાદરૂપે લખાઈ છે. અર્ધ સદા પ્રકેશાં એટલે કે, છપ્પનિવાના કાળમાં જીવાની આવતામાં તો અનેક મુસીબતો લેકી ચૂકેલ, એ દાણુની આસપાસ અધ્યયન, પાકટ, અર્ધ-ભાંગ્યાં અને સાવ ભાંગેલાં નરનારીઓની આખી પ્રાકૃત હુનિયા પડી છે.

રિયતિસંપન્ન પિત્રાર્થ-સાથેના કલક અને ગરીબીમાં જન્મતા દાણુને માથે, ઘરની પુરાણી સંપત્તિ અને પ્રતિક્ષા મેળવવાનો ભાર જાણપણથી આવી પડે છે. તાંબેક દાણુ એ રીતે મામજીવનનાં અગત્યના ગુણો જળ, માણસાઈ અને વટ તથા દિરાસકનો વાહક બને છે. અને એ તમામ ગુણોની કસોટીમાં ઘડાતો અને ઝગકતો દેખાય છે.

એને કસનાર છે ભાંગતાં ગામડાંનાં આર્થિક, કૌટુંબિક, સામાજિક અને છેવટે રાજકીય બળો. રૂઢિએમાં જલ્દ અને તેની આરપાર પ્રજુ કુદરતી ઉમળકા અને સ્વાર્થીથી એ આતી પડતાતી એવી અનેક મુખી છતાં એક એની પાત્રસૃષ્ટિ, પ્રસંગોમાં રંગ, તાલ્ય અને સામર્થ્ય પૂરતી થકી, એક અંધડાતી માનવતાનું દર્શન કરાવી રહે છે. માત્ર ‘જર’ના અતિલોભમાં રૂબેલાં ‘માલી’ અને ‘નાન્યા’નાં પાત્રો ‘કરણી તેરી ભરણી’નો ‘કવિ-ચાવ’ પામી અગર વિધિ-વકતાને વશ બની જતાં, અમાનુષતાની હદે જતાં ગતાં છે.

આ તમામ પાત્રો અને જીવનપટ પર ગોરખાતી ઘટનાઓમાં દાણુના એમની સીમાઓને વિચાળ બનાવ્યે જતી (કલ્પિત) સરદારાજીના ‘શ્રીકાંત’ની

પિવારીની માદ આપતી) રૂપા, કદિં સંત મલકાટ રૂપે તો કદિં આગ
બમૂકતી વીજળી માફક પ્રારંભથી અંત પર્થત ચમકી રહે છે.

અસ્ત યતાં કદરાતી સમાજની અંગમૂત એવી જમીન અને લોક અને
છવટ જરની કામનાઓના સંઘર્ષોમાં તવાતી માનવતા અહીં સુખ અને
પ્રેમની (કાળુના અનુભવોદારા) વ્યક્તિ, કુટુંબ અને સમાજ પર્થત વિસ્તરતી
અરૂઢ છતાં સનાતન મંગલ કામનાનું નવોચ્ચારણ કરે છે.

એ ઉચ્ચારણની સુરેખતા, ગુણતા, નિર્વંતતા અને ધણાંએક રથને
પ્રકટતી ઉચ્ચ કાવ્યભૂમિકા-પેલા સાચુકલા મોરના પીંછાની રૂવાટીમાં રળે
રળે અસંખ્ય ગાયો ભરતા રંગોની માર્મિક મિલાવટની હરીફાઈ કરે છે.
એની રંગોમાં ઉછળતું પ્રાકૃત રક્ત એની જન્મદાતા માટીની અદમ્ય સર્જ-
નશીલા વેગથી ધબકે છે.

આ નવલકથા પાશ્ચાત્ય Triology અથવા ત્રિખંડ-મહાનવલનાં રૂપમાં
લખાઈ છે, પરંતુ આ એક જ ખંડ સાથે લેખક આરમાની (Romantic)
અને પ્રૌઢ (Classical) સર્જનોના મિલનપ્રદેશમાં આવી પડેલો છે. તેમાં
તેમની ભાષા પણ અગાઉ કરતાં વિશેષ નીતરી, સંયમી અને ભાવ તથા
વિચારને વિશેષ અનુરૂપ બને છે. અને અનુભૂતિથી સજીવ કલાનું એક નવું
ધારણ રચાયે છે.

અનુભૂતિની કલામાં અથવા પ્રાણપૂર્ણ જીવનસૌંદર્યનાં પ્રકટીકરણમાં
આટલી ઉચ્ચ સિદ્ધિ વરેલા પલાલાલ, અમને એક નવા સીમાડા પર આવી
જિભેલા લાગે છે. પ્રાકૃત જીવન અને ભાવનાના સફળ આલેખનની સિદ્ધિ
તેમને એથી યે આગળના classમાં પ્રૌઢ સર્જનોના, જીવનદષ્ટિના પ્રદેશનાં
પ્રવેશદ્વાર પાસે લાવી મૂકે છે.

આ વસ્તુને સ્પષ્ટ કરવા અમે નવલકથાના અંતનાં છપ્પનિયા કાળમાં
તૂટતી અર્થરચના અને સમાજનાં તેમના નિરૂપણ તરફ લક્ષ્ય એચીએ. છીએ.
અમારા મતે, આ કુકાળ અને તેમાં ભાંગતી માનવતા જ એક નવલ નેવડો
આલેખન વિસ્તાર માગી લે છે, પરંતુ લેખકે એ માત્ર તેથી ચોથા ભાગમાં
સમાપ્ત્યા છે. તેમાં તેમણે આપેલું જીવનચિત્ર સાચું હોવા છતાં કશુંક પૂટતું
હોવાની યાદ આપ્યા કરે છે. એ અંતભાગમાં આવતાં બીજાજીવનની રૂઢ
કવિતા અને છેક અંતની પ્રણય કવિતા આપણાં સાહિત્યમાં યાદગાર બને
તેવી છે; અને સાંકુદારી શોષણમાં પરુસમ બનતાં જીવમાત્રનું એ આલેખન
પણ સાચું છે છતાં, લેખકની કલમ ત્યાં કવચિત ઉતાવળી ચંતી તો કવ-

ચિત્ પ્રણય કે કવિત્વભર્યાં વર્ણનો તરફ ઢળતી જણાય છે; અને તેમને કશું મૂળભૂત કહેવું છે પણ કહેવાનું નથી એમ લાગે છે.

એ અંતમાં જે ખૂટે છે એ છે - જનન 'હિરતોફ' કે 'હંચમેક'ની નવલોમાં મળતી સંજોગ 'જીવનદષ્ટિ' અને 'જૂનાં મૂલ્યોનું' વિશોધન કરી કરી નવાં મૂલ્યોને ઉજત અને ઉજાવ કરતી માનવતાની જયમાયા-દુકાળ પહેલાં, દુકાળ વચ્ચે અને દુકાળ પછીનાં જીવનને સાંધતી એક દૃષ્ટિ.

આ મર્યાદાવત્તા હળુ તો બે ખંડ બાજી છે. શ્રી: 'પલાશાલ પટેલ' આજે આ નવા ક્ષેત્રની સંપૂર્ણ એકના નવા સીમામાં પર આંતી ગયા છે. એમની આ સુખદ આગેદૂય કરતી કલમ, શુદ્ધરસને હાથે એ સમૃદ્ધ પાકની બોક્તા બનાવે એ આશા સાથે અમે આ નવલને સત્કારીએ છીએ.



દિનરાત

શ્રી સ્વપ્નસ્થની ૨૦ નવલિકાઓનો આ સંગ્રહ હાર્દિક આવકારને પાત્ર છે. 'રાવણહથો' તથા 'ધરતી'નો કવિ આ નવલિકાઓમાં પોતાનો નવો સંદેશ મૂકે છે.

વિશાળ જીવનની ભૂમિકા આ નવલિકાઓને પ્રાણુવાન બનાવે છે. સાગરમાં ભરતી ચડે ત્યારે મચ્છીની લણણીમાં લાગતાં માછીમારોનાં ગામ, માથેરાનની આસપાસનાં જંગલો, ધોધમાર વરસાદમાં ભીંજતી ઘાટની ઝાડીઓ, સુસમનનોના પીરના એળા અને શુદ્ધરાત-કાઠિયાવાડનાં ગામડાંઓ એવી એવી વિવિધ ભૂમિકા, આ લેખકે કેવો લોકસંપર્ક સાધ્યો છે અને જીવનની કવિતા તેમજ વેદના કેટલી ગંભીરતાથી અનુભવી છે તેની પ્રતીતિ કરાવે છે. નવલિકાઓમાં તેથી નંદી તાઝગી અને જેમ આજ્યાં છે. વાસ્તવિક જીવનનાં બળો જીડી સંવેદનશીલતા સાથે લેખકે પારખ્યાં છે અને તેમાંથી જીવનની કિસ્સુરી ધરી છે.

જે જીવંત અને પર્યટી પાત્રસૃષ્ટિ અહીં ખડી થઈ છે તે પણ તેના સર્જકે કલાકાર માટે આદર ઉપજાવે તેની છે. રાણુ પાસેથી પોતાનું મન માગ્યું મેળવનારી પૂરી, વહાવભરી મુગ્ધ કાન્તા, જીભીકંઠ્યા કામ્પે, મીઠાંબોલાં પૂતળાં પાસેથી માસી છૂટતી જન્મની, માછીવાસમાં રહેતી કાયા, જનતાના સુખ માટે વ્યક્તિગત પ્રેમને જતો કરતી ઉલ્કા, એ સર્વ જીવતીજગતી, યન અને દેહનાં પ્રણવ તોફાનો, અનુભવપૂર્ણ પોતાની જાતને પ્રદાશર રહેતી.

એવી જોડણી છે. ઉત્સર્ગમાં 'હિન્દુ-મુસ્લિમ' પ્રથમ ચંચળિયારીક, લગાઈના અનુભવોથી ઘડાતો હતો. જંગલમાં ધંધારી અનુભવોથી ચિસ્તી, ધાર્મિકતાથી અકબર, મુઝીદારની આખૂર આખો દેશ અને અહમદ, વ્યાજનો વારસ જગ્યાએ સર્વ પરિચિત દુનિયાનાં માત્રો અહીં તેમનામાં સુખ, રહેલી માનવતા, પ્રગટ કરી આપણને સાદે દે છે : 'આવો, અમને સમજ્યા, વગર તમારું આલે તેમ નથી.'"

નીતિનાં બંધનો સામાજિક જીવનની જવાબદારી, તે, છતાં માનવતા દેહ એ એક અરુણ પ્રગ છે એ વાતનું લેખકે અહીં બારો સ્પર્શતાથી સચોટ નિદર્શન કરાવ્યું છે. 'મધવાળી', 'દેવો વિકાસ', 'ત્રીશુ' નયન, 'જમની', 'વાટની બીતરમાં', 'કાયા' એ નવલિકાઓમાં સ્ત્રીપુરુષતા, શારીરિક આકર્ષણ, મોટા ભાગ બનવે છે અને પદ્ધતાનાં મૂલ્યોનાં આ સમયમાં સમાજ-શાસ્ત્રોએ વિચારસામગ્રી પૂરી પાડે છે. 'સંપ્રદાની ઉત્તમ વાર્તાઓમાં 'દુત્ત', 'કાન્તા', 'જમની', 'વ્યાજનો વારસ' પ્રિય અને દરજ તથા 'કાયા' એ ગણવી શકાય.

લેખકને નવું ઘણું કહેવાનું છે અને પોતાનાં એ 'વક્તવ્યને પ્રગટ કરવા' તેમને હાથે ભાષાના નવા મર્યાદા સર્જ્યા છે. કથિતવ્યને સચોટ બનાવવાને લેખકે સતત જાગૃતિ રાખી જણાવે છે. વાર્તાત્રિક જીવનની વિષમતા, વિસંવાદ, દુઃખો લેખકે આલેખ્યાં છે પણ તેમાંથી આશા, નવસર્જન અને ભાવિ સુખનો સંદેશ તેમણે તારવ્યો છે. "માણસ હજી આથી વધુ પ્રધારે મુખી થવા લાયક છે. એને માટે તો, એ પ્રધુ દલાવવા માટે તો, આ બધાં જીવે છે, આવી જીવતરને શ્રદ્ધાથી ફરી જરી દેવા, સંકેત અને સુખની આડે આવતાં વળો સામે લડનારો લેખક સંદેશ આપે છે. એ વાતનો પ્રચાર કરવો જતાં દાહ, વાતો માત્ર રેખાચિત્ર કે ચર્ચા જેવી જમીન પર છે, જેમ કે 'તત્ત્વજ્ઞાન', 'ત્રીશુ' નયન, 'સાંજની જમીન' : દૂકામાં ઘણું એક સમાવવાના પ્રયાસમાં ઠેકઠીક વખત વાક્યો કરાઈ જતાં લાગે છે, તથા ગ્રામ અને શિષ્ટ બંને ભાષાનો એક જ ફકરામાં થતો ઉપયોગ ઔચિત્યને મરડી નાખે છે. આવા દાખલા 'દેવો વિકાસ', 'અસાત ભાવિ', અને 'ધસારો' જેવી પ્રારંભિક વાર્તાઓમાં મુખી આવે છે.

પણ વાર્તાઓનાં સંમત અનિર્ણયો દરેક વાંચનારને માટે શ્રદ્ધાભર્યાં જોડાં આપે તેવા, નવો ઉત્સાહ અને આશાપ્રેરે તેવા, તાંત્રીબરો છે. 'સંવાદ'માં લેખકે એ જાણત કરી છે કે 'તત્ત્વજ્ઞાન' દ્વારા અને 'દરેક દેહ' છે.

વિચારુ હું: એક આશા જ આ બધું રચી શકે છે, તો એની જ વાત અંતરમાં ધરવી. કદાચ, ડોહા દિવસે, સમસ્ત સુખી માનવજાતિથી અલંકૃત આ પૃથ્વી તેના અગણિત પ્રાણીજીવન અને ન જોયેલાં સ્વર્ગો સાથે, એ સાંજથી અનંત ગણી સુંદર બની શકશે." એ શ્રદ્ધા અને આશા જગાડતી આ વાર્તાઓ માટે લેખકને અભિનંદન ધરે છે. —નાથાલાલ દવે



જવાબ

વિક્ટર હ્યુગોની નવલકથા 'દૃઢ નો આ અનુવાદ છે. અને જો હું બૂલતો ન હોઈ તો લેખકનું આ પ્રથમ પુસ્તક છે. વિક્ટર હ્યુગોએ બળવા સમયના ફ્રાન્સને એકથી વધારે નવલકથામાં મૂર્તિમંત કંથુ છે, જો કે તેનું સૌથી નિકટનું ચિત્ર નોત્ર ડામના ખૂંધામાં અને સૌથી દૂર-ચિત્ર ટોઈલ્સ ઓફ ધ સી-માં જોવા મળે છે. વિક્ટર હ્યુગોની સૌથી જાણીતી નવલકથા "લા મિસરાબ્લ" ના બેથી વધારે અનુકરણો ગુજરાતીમાં થયાં છે. આ લેખકની ખાસ ખૂબી એ છે કે ગમે તે વર્ગનો માણસ લઈને કેવળ સ્વાભાવિકતાથી તેની પાસે તે લોકોત્તર કામો કરાવે છે. અને જાણે કે માણસ ક્રમે ક્રમે તેની સ્વભાવગત દુષ્ટતાઓ શુદ્ધી વધારે ને વધારે ઉન્નત બનતો જાય એવો જ સૃષ્ટિકર્મ હોયો જોઈએ એમ તેને સોંચીત કરવું હોય તેટલા સાતત્યથી તે એ જ વાત આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યો જાય છે, ઓ રીતે અંગ્રેજી લેખકોમાં મિલ્ટનને તે સૌથી વધારે મળતો આવે છે.

ખેદની વાત એ છે કે 'જવાબ' એ નાઇન્ટી થ્રીનો સંપૂર્ણ અનુવાદ નથી; કદાચ જો આખા પુસ્તકનો અનુવાદ થયો હોત તો લાન્તેનાક અને ગોવેન બન્નેની લોકોત્તરતાનું ચિત્ર વધારે સારું બેસી શક્ય હોત. આ પુસ્તક વાંચતાં તેના નાપક કરતાં નોત્રદામના ખૂંધા કે લા મિસરાબ્લનો જીવ વાંચીને વધારે મોટા લાગે છે. પણ "દરિયો ખૂંદનારા" ટોઈલ્સ ઓફ ધ સી વાંચતાં દેખાય છે કે હ્યુગોનાં પાત્રો મારને તેણે અમુક કક્ષાથી નીચે જવા દીધાં જ નથી. અને માણસમાં અંતર્ગત રહેલી જન્યતાનાં દર્શનથી સ્વાભાવિક વિહ્વલ-વિહ્વલ મંટી જાય છે તે બધી સ્વાભાવિકતાથી તેણે નિરપેક્ષ છે.

આશા રાખીએ કે હવે પછીના અનુવાદોમાં અનુવાદક આખાં પુસ્તકને, સળંગ અવતારવાનો નિશાનો રાખશે.



પ્રેયસી

પ્રખ્યાત રશિયન લેખક લીઓ ટોલ્સ્ટોયની પ્રખ્યાત નવલકથા રીસરેક-શનનું આ રૂપાંતર છે. અને એ જ પુસ્તકના અવતરણનો આ ખીન્ને પ્રયત્ન છે. પ્રથમ પત્ર પુનરવતારને નામે થયો હતો. હિન્દુશાસ્ત્રોમાં પુનર્જન્મની માન્યતા છે. પણ એક જ જન્મમાં ઠાઠ મોટાં કારણેને લીધે માણસમાં એટલો બધો ફેરફાર થઈ જાય કે જણે તે ખીન્ને માણસ જ લાગે-અને મોટે ભાગે એ ફેરફાર દુષ્ટતામાંથી શુભ તરફ હોય છે ત્યારે તેને ક્રિશ્ચન માન્યતામાં પુનરવતારને નામે ઓળખવામાં આવે છે. પ્રત્યુત કથાના નાયકનો એવો પુનરવતાર કેમ થાય છે તે તેમાં નિરૂપવામાં આવ્યું છે, પણ રશિયન કથાઓમાં નામો અપરિચિત અને જીવનવ્યવહાર જૂદો તેને લીધે સ્વભાવસામ્ય હોવા છતાં અનુવાદ ઘણીવાર રચિકર થતા નથી. સ્વ. ભોગીન્દ્રરાવે રૂપાંતરનો પ્રયત્ન ટોલ્સ્ટોયનાં પુસ્તકો માટે જ કરેલો.

કાલાન્તરે પણ મૂળ પુસ્તકના અનુવાદની અપેક્ષા રહેશે. આ અનુવાદ મૂળ પુસ્તકના સારભાગને સમજવા ઉપયોગી થશે એવી આશા છે.

- મે.



પિતાજીનો વનપ્રવેશ

શ્રી. પૂર્ણાનંદ ભટ્ટના આ પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહમાં ગુજરાતી કૌટુંબિક, પ્રજુવાર્થી અને રાજકીય જીવનને ઝીલવા પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

લગભગ બધી વાર્તાઓ ભાયા અને સંકલનની દૃષ્ટિએ અનુક્રમે આડંબરી અને નમળી છે. પાત્રો ઉપસતાં નથી. પ્રસંગો આયાસ ખૂતાવે છે.

લગભગ બધી વાર્તાની પાછળ નિષેધવાદી દૃષ્ટિની પ્રખળ અસર પડી છે તેથી કૌટુંબિક, પ્રજુવાર્થી કે રાજકીય ત્રણેય જીવનનાં નિરૂપણમાં પ્રગતમાં રહેતાં સાચાં ઉમદા તરવોને બદલે નિર્જળ, વિકૃત અને સામાન્ય તરવોને પસંદગી મળી છે.

વિષયની આવી એકાંગી રજૂઆત દેહલેક દેહણે પ્રત્યાઘાતી સ્વરૂપ પણ લે છે. શેલીની નમળાઈ ઘણીવાર કંટાળો પણ ઉપજાવે છે. અત્રે અને કામર્સી નથી આપતા કેમકે આખું પુસ્તક એ ખતાવે છે.

શ્રી. પૂર્ણાનંદ ભટ્ટ તેમની કલમ વધુ સ્વરસ કરી 'ગૂંચરાતે ગ્રેરક' વાર્તાઓ આપે એ શ્રેયસ્ક, તેમની અને ગુજરાતી જનતા સમક્ષ પોતાનાં

વિશાળ-આવિને અને તેમાં થવા લેઈતા નવયુવાન સાહિત્યકારોના પ્રયાસોની અગત્યને વિચારી વ્યક્ત કરીએ છીએ.

— ઉત્સુક

★

હું નિસર્ગોપચાર તરફ કેમ વળ્યો ?

નિસર્ગોપચાર એ એલોપેથીની માફક પરદેશમાં જન્મેલ સાધ છે.

અવલોકનારે આવેલ પુસ્તકમાં શેનું અવલોકન કરવું તે જ પ્રશ્ન થાય છે. એનું નામ-પણ એક હેતરપોડી જ છે આખા પુસ્તકના વાંચન પછી પણ લેખક “નિસર્ગોપચાર તરફ કેમ વળ્યા ?” તેનો જવાબ ક્યાંય પણ મળતો જ નથી. એ દિશામાં પ્રયાસ ફક્ત પહેલાં અંકાર પાનામાં કરવામાં આવ્યો છે. “નિરોગી જીવનના નિયમોને કેટલી હદ સુધી તોડી શકાય છે તેના અખતરા લેખકે ક્યાં અને કુદરતની સહનશીલતાની મર્યાદાઓ સુધી પહોંચી ગયા”-અને કુખથી પીડાવા લાગ્યા. દાકતરોની દવાઓથી સારું ન થયું. તેવામાં એક સહૃદયી મિત્રે તેમને નિસર્ગોપચારનું પુસ્તક આપ્યું. તેના વાંચનથી અને અમલથી એ સાબ થયા. પછી તો તેઓ એલોપેથી, હોમીયોપેથી, ઇલેક્ટ્રીક વૈદક વગેરે શાસ્ત્રોના સ્નાતક થયા અને પછી યુરોપીઅન શિક્ષણ સંસ્થાઓ અને આરોગ્ય બવનોમાં ગ્લાનની શોધ માટે ગયા. પરંતુ તેમની દષ્ટિએ આ સંસ્થાઓ “ફક્ત સત્યનો અમુક ભાગ શીખવતી અને આચરતી હતી...એ સંસ્થાઓ જે કરતી હતી તેમાંની કેટલીક પૂરેપૂરી ખરી હતી તો ખીજી પૂરેપૂરી ખોટી હતી (પાન ૧૩). અને તેથી “નૈસર્ગિક જીવન અને ચિકિત્સામાં જે કંઈ સારું છે, તે તમામ શીખવતી અને આચરતી હોય” તેવી સંસ્થા ઊભી કરવાનો વિચાર કયો.

બધા જ ખેડાં અને હું જ એક સાચો એ ન્યાય સિવાય આમાં બીજું કંઈ જણાવું નથી. વયમાં વયમાં નિર્મળ ઉપચારના સિદ્ધાંતો અલગત દ્રાક્ષા છે પરંતુ ભાષાની રચના તથા શબ્દપ્રયોગો એવા ખરબચડા છે કે સાધારણ જનસમાજને સમજવું મુશ્કેલ પડે તેવું છે. પરંતુ નિસર્ગ ઉપચાર તરફ વળવાને માટેનું એક પણ સમજ અથવા છેવટે નિર્મળ-કારણનો ઉલ્લેખ સુધ્ધ કરવામાં આવ્યો નથી.

આખાં પુસ્તકને બાવીસ કારણમાં (વિભાગ શબ્દ વધુ યોગ્ય થશે) વહેંચવામાં આવ્યું છે. પરંતુ તે બધા સ્વનંત્ર વિભાગો છે અને આગળ પાછળ કશા પણ સંબંધ વગર મૂકવામાં આવ્યા છે દા. ત. સાતમું પ્રકરણ સામયિક.

તાનો નિયમ, એ સોળ લીટીમાં પૂરું થાય છે. તેમાં, રેલા વાક્યમાં જણાવે છે કે “આ રસિક વિષય... ‘રોગનિવારક કાન્તિઓ’ અને, ‘સામયિકા’ એ નામના પંક્તિમાં વધુ વિસ્તારથી ચર્ચામાં આવ્યો છે.” ‘વધુ વિસ્તારથી’ નો અર્થ “ટૂંકામાં” એમ થતો જણાય છે. એ ‘શબ્દપ્રયોગ ઉપરાંત પ્રકરણમાં કંઈ જ નથી. છટું, પ્રકરણ ‘રોગ નિવારક કાન્તિ’નું કંઈ વધારે વિસ્તારથી વર્ણન આપતું જ નથી અને ‘સામયિકા’ નામક પ્રકરણ પુસ્તકમાં છે જ નહિ આરી જ જાતનો એ પંક્તિ છે તે અનુક્રમે નં. ૧૩ તથા નં. ૧૪ તેમનાં મથાળાં વાંચી અને જે વસ્તુની આંધા રાખીએ તે અંદર છે જ નહિ પડેલાનું નામ “આખંતી કનીનકા” ઉપરથી નિદાન-તેમાં મા. આરી રીતે નિદાન થઈ શકે છે તેનો જ ઉદ્દેશ છે; કેમ કરવું તેનો નિર્દેશ નથી બીજાનું મથાળું ‘નિસર્ગોપચારનું નિદાનશાસ્ત્ર’ તે પણ એક પાનામાં, એટલે ૨૮ લીટીમાં ખગસ થાય છે. આગલા પ્રકરણમાં છેલ્લું વાક્ય “હું એક નવું પુસ્તક લખી રહ્યો છું” જેનું નામ છે ‘નિસર્ગોપચારનું નિદાનશાસ્ત્ર’ એ વાંચતાં આ ૨૮ લીટીમાં આખું પુસ્તક આવી ગયું હોય એમ સમજવું કે એ નામના પુસ્તકનું સીનેમાની માફક આ ટૂંકબર છે તેમ સમજવું ?

આખા પુસ્તકમાં ઘણી જગ્યાએ આ માટે વીગતવાર જણાવ્યા માટે મારું ફલાણું પુસ્તક વાંચી તેમ આવ્યા જ કરે છે. અને તેથી જણ્યે અંગણ્યે પણ એક જાહેરખબરનું પુસ્તક વાંચતા હોઈએ તેવી અસર થાય છે.

વાદકાપ સામે લેખકને સૂચ છે ડોક્ટરો આનંદપૂર્વક અંગોરહેન (પા. ૧૪ ક્યાં કરે છે તેમ તે લખે છે છતાં પણ બિનજરૂરી વાદકાપ પુસ્તકમાં એ જગ્યાઓ આવે છે. પા. ૧૪ તથા ૪૬).- તે પછી જરૂરી વાદકાપ વિષે તેમનો શું મન છે તે તેમણે જરૂર લખવો જોઈતો હતો.

આખા ઉનાવળે બાપાંતર થયું છે તેમ જતાવે છે. પુસ્તક ને અંતે પારિભાષિક શબ્દકોશ આવ્યો છે પરંતુ તેમાં અગ્રેષ્ઠ શબ્દો આખા હોવાથી ફક્ત ગુજરાતી જ જણવારાળા વાંચકા તેમાંથી વધારે પ્રકાશ કે જ્ઞાન મેળવી શકશે નહિ ટિપ્પણ મૂક્યું છે તે પુસ્તકમાં આવેલ પાનને પદાપૂર્વના સંબંધથી અર્થિત કરે છે. દાનિ વાક્ય પ્રયોગો સમજાવે છે અને પુસ્તકને સુવાચ્ય કરવામાં મદદ કરે છે.

-રમણિક અ. દેવ એમ. બી. બી. એસ.

વક્ત્રના કેમ થયાય ?

અમે ન જૂઠ્ઠા હોઈએ તો ગુજરાતી ભાષામાં વક્તૃત્વકળા પર આ પ્રથમ પુસ્તક છે. અને તેમાં વક્તૃત્વકળાનો કસન તરીકે સારો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.

વક્તૃત્વનાં સંમર્પનમાં આવતા વિદેશી દાખલાઓ ખતારી આવે છે કે, તેમાં મૌલિક તત્ત્વ બહુ ઓછું છે. લેખક પોતે જ તે સ્વીકારે છે, પરંતુ એવી વક્તૃત્વ કળા, જે એક પરિપૂર્ણ સામાજિક કળા છે તેના લોકસાહી ગુણો, વિશાળ જનતા પ્રત્યેની ફરજભર્યાણી વગેરે મૂલ્યો સ્પષ્ટ ઉત્પાદનમાં નથી. અને રેડ્ડેકે સ્પષ્ટે પ્રભાવ પાડ્યો, લોકને ખેંચી જતાં, વગેરે શક્તિની વધુ તારીફ થતી જણાય છે.

આ પ્રયાસને આવકારતાં ભાવિ લેખકો આ વિષય વિશેષ કાળજીથી ઉપાડે એ વસ્તુ આગળ કરીએ છીએ.

-દિત્સુક



પથિક

૩૦-૩૨ થી ઉઘડું '૪૨ ની ઘડતે આપણને જૂજ સાહિત્ય પરિપાક આવેલો છે. એ અભાવમાં-શબ્દીકૃતિ ઉદાત્ત ભાવનાને પ્રકટ કરતું શ્રી. પ્રશાંતનું "પથિક તારે વિસામાના દૂર દૂર આરાં"નું ગીત, ગુજરાતનાં જવણ અને પ્રાણે અત્યંત તૃપિત બની વારંવાર પીધું છે.

એ ગીતની ભાવનાને અનુરૂપ બનતી ગેવતા અને તેનું ભાવનારૂપ પદનિરૂપણ, શ્રી પ્રશાંતનાં ગીતોની લાક્ષણિકતા છે. એટલી સળંગ 'તો' નહિ પણ, ભાવોદકથી સખર છે, સમાજ અને દેશનાં કુ:ખો અને બંધનમાંથી મુક્તિની તેમની કંખનાં.

"નવા ચીજા", "મુરજને સદેશ", "માતાની મમતા", "ફૂડતી પાંખો", "મીઠા", "કુખીઆનાં ગાન" અને "યુદ્ધ ગીતો" વિભાગનાં મોટા ભાગનાં ગીતો એની સાફેરી આપી રહે છે. સાથે-સાથે જ એ ગીતોમાં આવતી અદ્વનક નિરાશાનને કે એ ઘડત વરસે પ્રેરે છે-અમને કવિનું ભવ-સ્થાન જણાય છે.

કંઈક અંશે સ્વ. મેઘાણીની કરુણમાંથી જન્મતી વીરતાનાં ગીતોની યાદ આપતી આ વક્તૃત્વ, તેની પોતીફી મર્યાદાઓ, પણ રમે છે એ, તેમનાં

“એતાણ રાસડો” નાં કુદરતમાં એતાણ દેખતાં, વિસંવાદ અનુભવતાં, ગીતમાં જણાય છે.

કાંતિ એટલે આંધી નહિ; તેમજ શહીદી એટલે કેવળ ફનાકાતિયા થવું નહીં બલકે કાંતિ એટલે સામાજિક નવજીવન અને શહીદી એટલે એ જાગૃતિની લડતની જીવન પૂરતી પરાકાષ્ટા-એ. ૨૫૪ હોત તો તેમનાં કાવ્યો વિશેષ આશાવાદી બનત, એ કરુણ વીરના ચોક્કસ, મંગલરૂપ ધરી શકત એમ અમને જણાય છે. આ ફનાગીરીની બારના કેટલાંક ગીતોમાં બાપાનો આક-બર પણ લાવે છે.

કુદરતનાં તેમનાં ગીતોમાં કેટલાંક સારાં છે અને કેટલાંક નેડકણાં જેવાં છે જે આ સંગ્રહમાં ન લીધાં હોત તો સારું હતું. અમે આ ગીતોને ગુજરાતમાં ફેરફેર ગુંજતાં સાંભળવાની આશા શકેટ કરીએ છીએ.

-ઉત્સુક



નવાં સામયિકાં

દક્ષિણ : (ત્રિમાસિક) તંત્રી : સુન્દરમ; પ્રકાશક : અરવિંદ કાર્યાલય, આણંદ, વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫. છટક : રૂ. ૧૧.

શ્રી.અરવિંદ ધોષના સંદેશના પ્રચાર-અર્થે ઓગસ્ટ માસથી પ્રકટ થયેલું ૩૫૨મું સુંદર એવું આ ત્રિમાસિક કવિ શ્રી. સુન્દરમનાં સંપાદન હેતુ પ્રકટ થાય છે. તેમનાં તંત્રીપદે એક વર્ષ પર્વત નીકળેલાં ગુજરાત વિદ્યા-પીઠનાં “સાગરમતી” દ્વિમાસિકની યાદ એથી તાજી થાય છે, પરંતુ સાહિત્ય, જીવન અને દેશનાં પુનરુત્થાનમાં કાજો આપતાં એ સામયિકનાં ઉમદા જીવન-લક્ષી તત્ત્વોની ખેડ અને વસમી લાગે છે.

નિત્યેના મહામાનવ (ગાંધીજી) અને ઉપનિષદોએ કહેલી ચેતનાનો સમન્વય કરવા મથતી અરવિંદની યોગપ્રજ્ઞાલક્ષ દેશ અને કાળે જીર્ણ ગાંધી ભાગ કરેલી છે. ઔતિક જીવનથી અસંગત એવી કેટલીક દિલ્લુશી આજના જન-તંત્રયુગમાં વિકાસ કરતાં બાધરૂપ નીવડવા વિશેષ શક્યતાઓ છે.

દક્ષિણ અને વિશેષ શ્રી સુન્દરમનાં સંપાદન ગુજરાત એટલે તેની જન-તાનાં જીવનની ફરીથી નજીક આવે એ આશા અમે આ તકે વ્યક્ત કરીએ છીએ.

કેડી : (અઠવાડિક) : સંપાદક : ઘણીકાંત નાણાવટી; કેડી કાર્યાલય, ૩૦૬૩/૪, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૮

‘જર ના લોકજીવાળના અનુભવો સર્વ બદલ આવેલા હુવાનોએ ૧૫ મી ઓગસ્ટથી શરૂ કરેલું’ આ અડવાડિક આપણાં સિને-સામયિકો કરતાં ઉચ્ચ ધોરણે હોય તે સ્વાભાવિક છે.

ધીનકોમી રાષ્ટ્રવાદ, સામાજિક વિકાસ અને એવા ઉમદા ગીતોને આગળ લઈ આવતાં આ અડવાડિકને બહુ જહેમત અને અભ્યાસ સાથે ભળે તો પૂરી સફળતાનો અવકાશ છે એ નિર્દેશી, અમે “કેડી” ને અવકાશીએ છીએ.

ભગિની : (માસિક) તંત્રી : પુષ્પાબેન મહેતા; પ્રકાશક : ભારતી સા. સંઘ લિ. અમદાવાદ.

પુન : સંચાલિત થતું ભગિની (પ્રથમ અંક ઓગસ્ટ) આપણાં સ્ત્રી-સામયિકોમાં વિશિષ્ટ ભાત પાડે છે જ. પરંતુ આપણાં અન્ય શિષ્ટ માસિકો કરતાં એમાં હળવા વિષય અને કિન્નજ લખાણો લેવાની જરૂર ઘટાપતિ નથી. માસિકનાં ઉમદા ધ્યેય અનુસાર, નારી જીવનની ઉન્નતિ, સંગઠન અને સામાજિક ન્યાયનાં ગંભીર પરંતુ સરળ લખાણોની જરૂર જણાઈ આવે છે. આશા છે ભગિની એ માર્ગે તરિન પ્રયાણ કરશે.

પલટતી દુનિયા

રાષ્ટ્રીય પ્રવાણો

કોમી રમખાણો કે નવી આઝાદી પર આક્રમણ?

સાઠ સાઠ વર્ષની અતેક યાતના, સ્વાર્પણ અને શૌર્યભરી ઐતિહાસિક
લડતને અતે ૧૫મી આગસ્ટે હિંદે સ્વાતંત્ર્યદિન હિજર્યો. ૪૦ કરોડના
હિત-દીન જીવનમાં કાપાખટ્ટ કરવાની અને સર્વદેશીય વિકાસની અમોઝ
તક આપણને સાંપડી.

વડાઓની જન્મભૂમિ ત્યજી પડેયે કપડે નાસી છૂટે છે ! અને આ નિઃસહાય દિગ્ગરતીઓ માર્ગમાં પણ સલામત નથી. માર્ગમાં જ, ભૂખ, તરસ અને હથિવારનું ગુંડાઓનાં અને કેટલીક વાર રખેવાળ લોકોની બંદુકોના ચિકાર બન્યા છે !

વારંવાર થતા દુમલાઓ અને યોજના વિનાના ભાગલાને લીધે ઉત્તર હિંદનો રેલ્વે વ્યવહાર સુદાં તદ્દન ખોરવાઈ ગયો છે. બજાર, સ્કૂલો, કોલેજો સમસામ પડ્યા છે. અનેક સ્થળે સરકારી વહીવટી તંત્ર પણ ભાંગી પડ્યું છે.

પંજાબનું રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક જીવન સમૂળગું ખોરવાઈ ગયું છે.

ફક્ત પંજાબમાં જ નહિ; દિલ્હી (તા. ૬ ફી સપ્ટે), હિંદી સરકારના વહીવટીતંત્રનું મધ્યસ્થ કેન્દ્ર પણ કોમી આગમાં સપડાયું. અને, કલકત્તામાં ફરી શરૂ થયેલી ખૂનરેજી બંધ પાડવા પોતાની નિઃદગી હોડમાં મૂકેલ ગાંધીજીએ દિલ્હીમાં અફી જમાવ્યો.

એ પછી તો, સંયુક્ત પ્રાંત આજે ભરેલા દારૂગોળા જેવો છે. અને સારાય હિંદમાં કોમી ઉરકેરાટે દેશ માટે બપજનક સ્વરૂપ પકડ્યું છે.

પંડિતજીએ કહ્યું છે તેમ આ માત્ર મોટા પાપા પરનાં રમખાણો નથી; આ સુદ છે. ‘આ પરિસ્થિતિને સુદની પરિસ્થિતિ ગણી આપણે તેનો સામનો કરવાનો છે.’ (પં. નહેરુ તા. ૧૦મી સપ્ટે). હિંદી સંઘ અને પાકિસ્તાનના વહીવટીતંત્ર, તેમની સરકારોને નજાળી પાડી, તેમને પરસ્પર કંદર દુશ્મન બનાવવા માટેનો આ વ્યૂહ છે-ના, આ કાવતરું છે.

કાવતરું : કોણ જવાબદાર ?

કોણ કહે છે : મુસ્લીમો હિંદ પર ઇસ્લામી રાજ્ય જમાવવા માગે છે. નહેરુનું મગજ રાષ્ટ્રવાદના ઝેરથી ભરેલું હોવાથી તે મુસ્લીમોને સીધા કરી શકતા નથી અને પરિણામે મુસ્લીમો બમણા ઝેરથી હિંદુઓ પર આક્રમણ કરે છે (સાવરકર : તા. ૨૮ મી સપ્ટે).

આજ દલીલને ઉઘાટાવો એટલે મી. ગઝનફરઅલીનું રમખાણ-સુદનું અન્વેષણ મળશે. આ રમખાણો તો હિંદુઓનું પાકિસ્તાન પરનું આક્રમણ છે, એમ કહી તેમણે હિંદ-પાકિસ્તાનની સરહદ પર કિલ્લેબંધીની અને સુદની તૈયારીઓની આગણી કરી છે.

‘અંમિ’, ‘પરંપર’ આદિમણીની જામિદારી રાજ્ય ‘ચંપ’ રાજી છે ને વિશાળ લોકસમૃદ્ધ એ તરફ ધસડાઈ રહ્યો છે. ત્યારે બીજી દેલીક નોંધવા જેવી વાતો, ખાંચો ને હાંકોતો સૂચક પ્રકાશ પાડી નાંચે છે.

પડેલી અને છટ્ટી સપ્ટેમ્બર ખુદ ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ ના ખાંચ-પંત્રીએ ‘પંજાબના રમખાણોમાં લશ્કર’ અને પોલીસનો હાથ હોવાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો હતો. ‘પંડિત નહેરુએ પશુ પોતાનાં નિવેદનોમાં લશ્કરી સંતાવાળાઓ સામે ફરિયાદ કરેલી. ‘પંડિત કુન્દ’એ ‘તો બાઉન્ડરી ફાસ’ની કામગીરીની જાહેર તપાસની માગણી કરી છે.

બીજી તરફથી બ્રિટિશ અમલદારો પાસેથી ગંજવર પ્રમોશનમાં હથિયારો અને દારૂગોળો હાથ લાગ્યાં છે; અને તેમની ધરપકડ કરાઈ છે. ન્યાં એક ફોર્મલ પશુ ‘ગેરકાયદે મળવા’ કુસ્તક હોતો ત્યાં છે એક વેચાતાં જોમ, ગ્રેનેડ, રેટનગન, ‘બેન’ ગંજ વગેરે આધુનિક હથિયારો કર્યાંથી આખ્યાં? લશ્કરી શસ્ત્રાગાર સિવાય બીજાં ક્યાંથી આવે?

અને અહીં આપણને બીજા ધાગો વ મળે છે. ‘બ્રિટિશના ખાંધિયાં પંતિયાળા, ફરીદહાટ, બોવલપુર’ વગેરે દેશી ‘રાજ્યો’એ તેમને ‘બ્રિટિશોએ આપેલો ગંજવર’ લશ્કરી સંરક્ષા, રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘ, અકાલીઓ, મુસ્લીમ નેશનલ ગાર્ડને પડેલાં આડવાની વાતો પંજાબમાં સદુને મોટે સંભળાય છે.

ઉશ્કેરાયેલા લોકોનાં અભાચારો જેવાં લાંગતાં ‘આ રમખાણો’ પાછળ, વિસ્ફોટ અને વિચારપૂર્વકની યોજનાનો એક દરતાવેશ ‘પુરાવો-એક ખાંચી કામગીરી નેકલ-પાકિસ્તાન ટાઇમ્સે’ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે (તા. ‘પંચા’ સંપ્રે.) તેમાં ‘પંજાબના રાજી. આઈ. ડી. ડેમુડી ‘ઇન્સપેક્ટર’ જેન્કી-સે રમખાણો ઉશ્કેરવા માટે જાસુસી જાળ પાથરવાની વિગતવાર સૂચના આપી હતી.

‘આમાં બ્રિટિશોનો હાથ’ એકબે જાણી આવે છે.

પશુ આમાં માત્ર ‘બ્રિટિશો’ જ નથી. આ રમખાણો પાછળ લઘુમતિ પ્રામના વેપારીઓને હાંકી કાઢી તેમનો વેપાર કુખંજ કરવા માંગતા નીચ વૃત્તિ નફેખાજો પણ છે. કિસાનોની લડતોમાં બંગાળ પાડવા કે તેમની જમીન પચાવી પાડવા માંગતા લોલુપ જમીનદારો છે; પ્રજાની લોકશાહીની લડતમાં કુસંપિતો બીજા વાવી તેને છિન્નભન્ન કરવા માંગતા રાજ-નવાનો છે; અને અંતે લોકોના કુખંખથી નફોખેરા કરનારા કામો અજાણ્યા પણ આ કારણોનામાં બામ જગવે છે. હરેક જગતના કામીવોદીઓનો દેખો ઉપયોગ કરે છે.

નવા જન્મેલા આઝાદ હિંદ અને પાકિસ્તાન પરનો એ દુમનો, આપણા અસ્તિત્વ પરનો દુમનો છે.

શાંતિના અડીખમ મોરચા

પરંતુ, સહભાષ્યે, દેશના ભાવિને બચાવે રીતે જોખમમાં મૂકતા કામીવાદ અને કામી-હત્યાકાંડ સામે ઠેર ઠેર પ્રજા અને સરકારે સામા મોરચા માંડ્યા છે. ગાંધીજી અને પંડિત જ્વાહરલાલ અપૂર્વ વીરતાથી અને મોતની પરવાર કર્યા વિના ઝૂમો છે તે ખરેખર પ્રેરણાદાયી છે. વધતી જતી કામીવાદના આક્રમણ સામે સાચા લોકચાહીવાદીની નીંદર અદાથી લુપ્ત થઈ જવાનું તેઓ ઝૂમી રહ્યા છે.

“ હિંદુ કામી વિચારસરણી યુ. પી. ના કોમિશનરીઓમાં વધતી જાય છે, તે કોમિશન માટે બચાવ છે... હિંદુ રાજ સ્થાપવાની વાતો કરતી એ તફાત મૂખ્ય છે. ... મારી ફરિયાદ હિંદુ મહાસભા સામે નથી. તે તો હાથમાં કોમિશન અને દેશની આઝાદી સામે લડતી આતી છે. પણ મારી ફરિયાદ તે માણ મિત્રો અને સાચા સામે છે કે જેઓ હિંદુ મહાસભાની જેમ બોલવા લાગ્યા છે... બહારના દુરમનો કરતાં અંદરના દુરમનો વધુ બચાવ છે. ” (૧૨ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૭)

ગાંધીજીએ તો કલકત્તાની આગને દારવા પોતાનો જીવ પાલ્યો હતો. આજે જ્યારે કામી ઉશ્કેરાટમાં મોટા ભાગના નેતાઓ તથાત્ર ગંધા છે અથવા ડખાઈ ગયા છે ત્યારે, આ ધીર પુરુષે પોતાની અખૂટ માનવતા તપાવી છે. તેઓ સતત રીતે, અડગ અને નિર્ભય સૂરે, શાંતિ અને કામી ગિરાદરીનો સંદેશ આપી રહ્યા છે. અધા આગેવાન રાષ્ટ્રનેતાઓમાં એજ એક છે જેમને, કામી એકતા અને તેની શક્યતામાં પૂરી શ્રદ્ધા છે. તેથી જ તેઓ વસતીની ફેરબદલીને સાચા ઉદ્દેશ તરીકે હરગીઝ સ્વીકારતા નથી.

અને આ પુરુષોને પગલે શુક્ત પ્રાંતના વડા પ્રધાન પં. ગોવિંદ વલ્લભ પંત વગેરે હિંદને કામીવાદની આગની ભરમમાંથી બચાવવા તનતોડ અને એકનિષ્ઠ પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે.

સૌથી વધુ આચારપદ વસ્તુ તો એ છે કે જનતા પણ જાગી બેઠી છે, અને પહેલી મૂંઝામાંથી જાગી ઉશ્કેરણીખોરો અને શૂંઝાઓ સામે વળતા દુમલા કરી રહી છે.

કલકત્તાની સર્વપક્ષીય મધ્યમ શાંતિ સમિતિ ‘શાંતિ સેના’એ સચોટ રીતે દુહાખોરોનો સામનો કરી, સારા ૫ હિંદને અનુકરણીય અને પ્રેરક લખતો આપ્યો છે.

મુસ્લિમોમાં શાંતિની જોડાઈને અપનાવે છે

એક તરફથી આ સવૈભુખી શાંતિ-અદોષને અને બીજી તરફથી કિનાબોર કેમીવાદનાં ગાંધી પરિણામોએ હિંદીસંઘના મુસ્લિમોની શાંતિ માટેની લાગણીને નક્કર સ્વરૂપ આપ્યું છે.

જંગાળના માછ વડા પ્રધાન અને આગેવાન લીગ નેતા મી. સુદરા-વર્દી તો ગાંધીજીના સતત સહકારકર્તા બની ગયા છે અને મુસ્લીમોમાં કેમીવાદ દૂર કરી તેમને તંદુરસ્ત રાષ્ટ્રવાદની બાવના આપવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવી રહ્યા છે.

હિંદી બંધારણ સભાના મુસ્લીમ લીગ પક્ષના નેતા ચૌધરી અલીક-ઉલ-ઝમાન ચૌધરી પણ ધણું જ સુંદર વક્તવ્ય અપાવ્યાર કરી રહ્યા છે. બ્યારે મી. ગઝનવર અલીખાને પંજાબની મુસ્લીમ લીગ સમક્ષ ઉરડેરણીબોર ભાષણમાં પાકિસ્તાન અને હિંદ વચ્ચેના યુદ્ધ વગેરેની વાતો કરી ત્યારે તરત જ ચૌધરી સાહેબે તેને સજીવજીવે જવાબ આપી ગાંધીજીને માર્ગે આગ્રવાની અપીલ કરી. બ્યારે સંયુક્ત રાષ્ટ્રોખાતેના પાકિસ્તાનના પ્રતિનિધિ મંડળના નેતા સર ઝરફલાખાને સંયુક્ત રાષ્ટ્રોમાં હિંદ સામે દરિયાદ કરવાની જાહેરાત કરી ત્યારે પણ, ચૌધરી સાહેબે તેને એકલી જ રખણાથી વખોડી કાઢી અને પડિત જવાકરલાલ નહેરૂની સરકાર અને કેમિસ મુસ્લીમ લઘુ-મતિ માટે જે કરે છે તેની પ્રશંસા કરી.

ચૌધરી સાહેબ વગેરે હિંદબરના આગેવાન મુસ્લીમ લીગી નેતાઓએ પૂર્વ પંજાબમાં હિંદુ લઘુમતિઓ પર થયેલા અત્યાચારો વખોડી કાઢ્યા છે. આથી આગળ વધી એરિસાના લીગી નેતાએ જાહેર કયું છે કે અમે જે દેશો-હિંદુઓ અને મુસ્લીમોની વિચાર સરણી સ્વીકારી તે ભૂલ કરી. અને તેમણે જણાવ્યું છે હિંદ અને પાકિસ્તાનને જોડી દેઈ સંયુક્ત સરકાર રચાવવી જોઈએ.

આમ, કેમિસ અને લીગના આગેવાનો દૂરી પાછા શાંતિ મારગે એકત્ર બને, તો ક્યા કેમવાદીની હિંમત છે, ક્યા હથિયારમધ રાજ નવાજના લરકેરની અને ક્યા જમીનદારના મુંડાની હિંમત છે કે અનેક યાતનાઓ બાદ સ્થપાયેલ હિંદીસંઘ વા પાકિસ્તાનની આઝાદીને આંચ પણ અડાડી શકે ?

૨૦-૬-૪૭

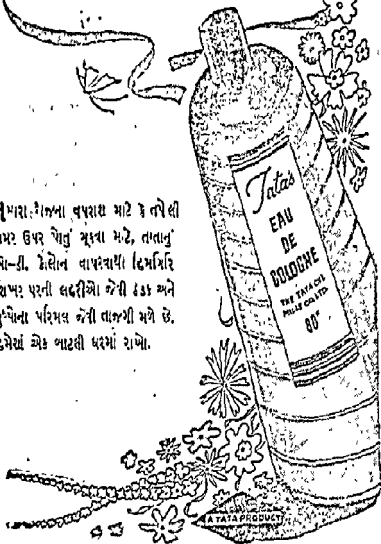
નરેશભ



[અનિવાર્ય કારણોને લઈને આ વખતે આંતરરાષ્ટ્રીય નોંધ ન મૂકી શકવા બદલ અમે દિલગીર છીએ. તંત્રી]

તમારા રોજના વપરાશ માટે

તમારા રોજના વપરાશ માટે કે તમે સ્ત્રી
સમગ્ર ઉપર પોતું ચૂકવા માટે, તમારું
ઓ-ડી. ડેસોન વાપરવારો દિવસરિ
શિખર પરની લદ્દીઓ જેવી લડક અને
પુષ્પોના પરિમલ જેવી તાજગી મળે છે.
હમેશાં એક બાટલી ધરમાં રાખો.



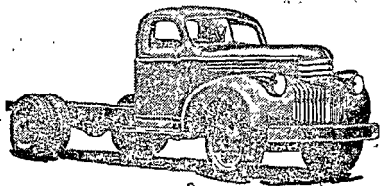
રામો સેલ્સ ડિપાર્ટમેન્ટ, મર્ચન્ટ રજીસ્ટર્ડ, કોર્ટ, મુંબઈ

Whatever YOUR BUSINESS

THERE'S A CHEVROLET TRUCK

TO DO THE JOB

Every Chevrolet truck is built in accordance with Chevrolet's principle of balanced engineering, each with frame, springs, axles and drive units fitted to the rated capacity of the truck. It's just as if each truck were made to order to meet the user's needs — built of matched units engineered to work together as a balanced team.



THE BOMBAY GARAGE (Ahmedabad) LTD.
SHAHIBAG ROAD AHMEDABAD

રૂંડ રૂંડ

તંત્રી : ભલુભાઈ ઢીસ (૨)



"દેશમાં હિંદુ રાજ્ય સ્થાપવાનો યોગ
પ્રત્યાધાતી છે. એથી દેશની ભાવી પ્રગતિ
તમામ દરવાજા બંધ થઈ જશે. કેમકે
તે દેશમાં બીજાની ધારણે સંપા
લોકશાહી રાજ્ય સ્થાપવા માગે છે. સમાજ
વાદી લોકશાસન એ આપણો આદર્શ છે

-પં. નેહરુ

-[આકાશવાણી-૪]



અભિનવ ડિઝાઈનો અને

મુલાયમ કાપડ વડે



૦૦ રૂસ્તમ સાડી ૦૦

સૌંદર્યના સુમેળ સર્જે છે

૦ એના સુરેખ સળમાં
જળ-લહરીનાં જાદુ છે



૦ વસ્ત્ર-પરિધાનના નવયુગમાં
રૂસ્તમ મિલનું કાપડ
નૂતન પ્રથાઓ પાડે છે—



સ્વાધીન ભારતની નવજીવનની આકાંક્ષાઓનું પ્રતીક

સં રકા ર

★

અનુક્રમ

નિવેદન	તંત્રી	૩
અભિનંદન	૫
પદિક પદ્ય	સ્વમંથ	૬
નાટક					
દિવાળી	ચોંટા ગાંધી	
વાર્તા					
રામાની દિવાળી	અનુ: સુમતિ દલાલ	૧૨	
તરસ	અનુ: અનિલ કોડારી	૩૩	
તાતનો ત્યામ	પરાજિત	૫૫	
કાવ્ય					
કરોટી	બ. ક. કાકોર	૯
જીવન નર્મ નર્મો જીવન માગે	સ્વમંથ	૧૦
મે ગીત	ઉશનસુ	૪૧
બાકી તો રહી છું છંદ	સાંતિકુમાર કડિયા	૫૦
એક જ અંકમાં	ધનંજય	૬૮
લેખ					
યુનિટી વિચેટર	અરુણ ચંદ્રાણી	૫૧	
ગુજરાતની ખેતી-સેમર્યાનાં મૂળમાં ડોકિયું	જયંતિ પારેખ	૪૨	
જવાહરને જન્મદિને	૬૩
મદ્રાસ પ્રમુખી કાંતિની ધડતર કથા	નરોત્તમ	૭૨
દિવાળીનાં કાંડો	વિનાયક પંડ્યા	૨૦

મુખડા દુખો દરખાસ્ત

ગુજરાતના લોકને આદિઅખબાર 'મુખડા સમાચાર' નો જવાબ ૭૬

પરિચય

લાલા લગ્નપતરાય ... અનિલ દેસાઈ ૮૫
મોલાના શિખરી તથા સર જગદીશચંદ્ર બોઝ ; અરવિંદ કાછ ૮૭-૮૯
રેન્ડેશચંદ્ર દત્ત ... કેતન મુનશી ૯૨

સર્ગતું સાહિત્ય

અમારા સરદાર; આપણા સરદાર; ...
આચાર્ય દુપલાણી; રસદર્શન ... ૭ ૬૬-૬૮-૬૯

પલટાતી દુનિયા

રબ્રીય પ્રવાહો ... નરોત્તમ ૧૦૦
આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાહો ... રવિશંકર મહેતા ૧૦૫

સોવિયેત અર્થતંત્ર

... ચંદ્રકાન્ત પરીખ ૧૧૨

સંસ્કાર

તંત્રી

ભતુભાઈ વ્યાસ (સ્વચ્છન્દ્ય)
૬, પાકરોડ, વિલેપાલો-પૂર્વ, મુંબઈ-૨૪

વ્યવસ્થાપક:

ચંદુલાલ વ. ભટ્ટ, કલામદિર, પ્લોટ, ભાવનગર.

સૂચના

★

લવાજમ ભરવાનાં સ્થળો:

● લખાણો અંગેનો પત્રવ્યવહાર તંત્રી સાથે કરો.

(૧) લોકપ્રકાશન શુદ્ધ, સેન્ડલ્વર્થ રોડ, મુંબઈ-૪.

ફટક વેચાણ, ગ્રાંથક તથા એજંસી અંગે વ્યવસ્થાપકને લખો.

(૨) એન. એમ ત્રિપાઠી લિ, મુંબઈ-૨.

લવાજમ

અમદાવાદ: (૧) પિપ્પલસ બુક ડાઉસ પ્રાર્થનાસમાજ. (૨) ગુર્જર મયારત્ન કાર્યાલય, ગાંધીનગર.

દેશ

પરદેશ

વાર્ષિક રૂ. ૮ ... ૩ ૧૨

છંદાસિક રૂ. ૪૫... ૩ ૭

ફટક પ્રત રૂ. ૧

કલકત્તા: રમણીક મેઘાણી, ૧૪, અમર-તલા સ્ટ્રીટ.

માહિતર ખુબર એક વખત એક પાનાંના રૂ. ૬૦.

ચાહુ જાજી માટે ખાસ લાવો અંગે પૂછવો:-

તંત્રીને સરનામે.



નિવેદન

દિવાળીના આ લોકોત્સવમાં સહુ સાથે અમે યે અમારી આ દીપાવલિ પ્રકટાવીએ છીએ. અંજાવાતી તવારિજો વચ્ચે પણ ઉત્સવ ઉજવાયે જાય છે. એનાં નોતરા હોતાં નથી. જીવનનાં સનાતનતત્વનો એ બલિહારી છે. દેશ અને કાળ બંધનરૂપ નથી બનતાં; ઉત્સવ એને અનુરૂપ રીતે ઉજવાય છે. અમારો આ પ્રયાસ પાછળ એ જ પ્રેરણા છે.

અમે આગળ ધરેલા આ સંસ્કાર દીવડાનાં જાતનનાં કાર્ય અને જશ, તેના માહકો-વાચકો અને સહાયકોને આભારી છે.

ગુજરાતમાં મોઢપણુ મુદ્રણાદ્ય કે પ્રકાશન સંસ્થાના ટેકા વગરનાં માસિક સામેની મુશ્કેલીઓ, અનેકગણી બને છે. એ મર્યાદામંથી બેંચાઈને પણ અમે તમારી આગળ આ ધરીએ છીએ.

આ અંકમાં અમે દિવાળીપૂર્તિનાં ૩૨ પાનાં વધારે આપ્યાં છે. ૧૯૪૭ નાં વર્ષનો આ છેલ્લો સંયુક્ત નવેમ્બર-ડિસેમ્બર અંક બનશે. ડિસેમ્બર અંક જુદો નહિ હોય જ્યારે આવતા વર્ષનો જન્યુઆરીનો પ્રથમ અંક વિશેષ અંક તરીકે (મોટી સાર્વજનિક કાઉન્ટ ૮નાં ૧૦૦ થી વધુ પાનાંનો) નીકળશે. જે માહકોનાં લવાજમ ૧૯૪૭ આખરે પૂરાં થતાં હશે તેમને એ ખાસ અંક ૧૯૪૮ નાં લવાજમ અંગે જા. ૮-૩-૦ ના વી. પી. થી રવાના કરીશું.

અમને આશા છે કે, અમારો દિવસે દિવસે વિસ્તરતો જતો સંસ્કાર-પ્રેમી વાંચકવર્ગ અમારા આ પ્રયાસને આવકારી વી. પી. હોડાતી લેશે અને એ રીતે આવતાં વર્ષમાં અમને વિશેષ વિકાસ કરવાની તક આપશે.

‘સંસ્કાર’ ના આગામી ખસ અંક (જન્યુઆરી) દ્વારા અમે આપ સહુની સન્મુખ એક વિશિષ્ટ સંદેશ રજૂ કરીશું. અમે જે વિશાળ દૃષ્ટિકોણથી સાહિત્ય અને સંસ્કારક્ષેત્રનાં પ્રગતિશીલ બળોને એકત્ર કરી એનું સુકળ ગુજરાત આગળ ધરવાં મંચીએ છીએ તેનો તથા સ્વાધીનતા અને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા વચ્ચેનો માળો દ્વંદ્વો બનાવવા સાહિત્ય, કલા અને સંસ્કાર ક્ષેત્રે દેશ જે નર્વવિધાન માગી રહ્યો છે તેની ઉદામ વિચારસરણી અને ભાવનાનો એ પ્રતિનિધિ બનશે.

ઉર્દુના મુખ્યસિદ્ધ સાહિત્યકાર, અગ્રેજી પત્રકારત્વના સુંદર શૈલી સ્વામી, અ. હિં. લોકનાટ્ય સંઘના સ્થાપકોમાંના એક અને “ધરતી કે લાંબ” જેવાં

ક્રાંતિકારી ચિત્રપટના દિગ્દર્શક શ્રી ખ્વાન અહમદ અબ્બાસની સર્વશ્રેષ્ઠ વાતી-“અજંતા”, આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્કાર છવનના એક અગ્રણી, અગ્રેષ્ઠ સાહિત્યમાં હિંદી છવનના- ખ્યાતનામ લેખક શ્રી મુદકરાજ આનંદની એક લઘુ કહાણી, શ્રી કરસનદાસ માણેક(વેશપાપન)નો સંસ્કૃત સાહિત્યને અભિનવ દૃષ્ટિથી મૂલ્યવતો અભ્યાસી લેખ, લોકપ્રિય ઉદ્દામ વાતીકાર શ્રી બકુ-લેશની નાટિકા ‘પોપટ’, તાજેતરમાં યુરોપનો પ્રવાસ કરી આવેલા શ્રી રમેશ સંઘવીનો આંતરરાષ્ટ્રીય સાહિત્યના નૂતન વિધાયકોનો પરિચય, હિંદી લોકનાટ્ય સંઘનાં જૂનાં કલાકાર શાંતા ગાંધીનો, હૃદયમાં એક વર્ષના દેશના સાંસ્કારિક જુવાળનો મહ્યદર્શી પરિચય આપતો લેખ, ગુજરાતી પ્રગતિશીલ લેખક અદોલનના પ્રાણરૂપ શ્રી બોગીલાલ ગાંધીનો સાહિત્યના મૂલ્યમૂલ અગો અને પ્રગતિશીલતાના સિદ્ધાંતો છણતો અભ્યાસપૂર્ણ લેખ, ઐતિહાસિક તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી તેજસ્વી ઉદ્દામ શૈલીના અનનુકરણીય શ્રી ચંદ્રભાઈ ભટ્ટની કલમનું ૧૯૪૭ના રાષ્ટ્રીય તત્ત્વારિણી ખતાવેલું બ્યાન;-ઉપરાંત શ્રી પ્રહલાદ પારેખ, શ્રી મગનલાલ ચાંદલિયા, શ્રી ઉશનસ, શ્રી શાંતિકુમાર કુડિયા, શ્રી નાયાલાલ દવે, શ્રી મુકુન્દ પારાશર્ય, શ્રી પરાગ જાની વગેરે નવી કવિષેદીનાં કાવ્યો-ગીતો-ભાષ્યશ્રી વિનાયક પંજાનું કલાનિયોજન, ભાષ્યશ્રી હર્ષદ પંજાનું ‘નર્મદાતટ’નું તૈલચિત્ર એ અને બીજી નાનાવિધ બાનીઓ અમે સાંનંદ રજૂ કરીશું.

✽

પૂરા થતા આ વર્ષમાં જેમની અમૂલ્ય મદદથી સંસ્કાર સમૃદ્ધ બન્યું છે એવા મુરબ્બી-મિત્રોનું ઋણ અમારી પર છે. સાંજવર્તમાનના ‘તંત્રી-પદની બારે જવાબદારીમાંથી ખેંચાઈને પણ વર્ષભર ‘આંતરરાષ્ટ્રીય’-નોંધેના જોજ ઉઠાવનાર શ્રી રવિશંકર મહેતા, જ્યારે આગીએ ત્યારે હૃદયગમ શૈલી લઈ સાચ આપનાર શ્રી જિતુભાઈ મહેતા, સંસ્કાર અંગેના પ્રકાશનથી માંડી અવલોકન લખી આપવા મુધી સહાયક થયેલા શ્રી મુનિકુમાર ભટ્ટ, ઉપરાંત પોતાની કૃતિઓ સહિત અમારાં સંપાદન કાર્યમાં પણ સાચ આપનાર ભાષ્યશ્રી પ્રહલાદ પારેખની આત્મીય ભાવભરી મદદ અવિસ્મરણીય છે. તથા અંતે, જેમના વિના ‘સંસ્કાર’ આટલું બેચેનિયત પ્રસિદ્ધિ જ ન પામી શક્યું હોત તે, અમરા મિત્ર શ્રી ચંદુલાલ ભટ્ટનો પણ આભાર માનીએ તેટલો જોડો છે.

*

*

*

‘સંસ્કાર’ ગુજરાતની જનતાનું છે. એ જનતામાંથી ગ્રેરણુ લેતું, એને ઋણ આપવા વધુ વધુ યોગ્ય બનતું રહે અને જનતાના અધિક અધિકતર સ્તોહરભર્યા સહકારના સુભગ માર્ગે ચિરાયુ વરે એજ અભ્યર્થના !

-તંત્રી



સાહુ 'સંસ્કાર' ગ્રંથીઆને
દિવાળીનાં અભિનંદનો !



દીપોત્સવી ભારતની શુભાવતી
આ ધેર કામી કલકોની અંજા !
પ્રતિ ઉરે મનવતા તણી શિખા
માગી રહી : જલન જાગ્રત સોહજીનાં
અંધારાં ડારતા સાથી, મશાકી માનુષમિના !





દિવાળી આવી છે. અને તેની દીપમાસા પ્રકટાવીએ છીએ. આપણાં વર્તમાન જ્ઞાન, સંસ્કારિતા અને સમૃદ્ધિનાં પ્રતીક જેવા દીવાઓની આસપાસ કોમીવેરના ઝંઝાવાતો ફૂંકાઈ રહ્યા છે. સ્વાધીનતાનાં આગમનથી સ્વચ્છ થતી જોઈતી આપણી મુસીબતોની રાત ઉઝટી વધુ ઘેરી બની છે છતાંયે આપણે દીપોત્સવ અટકશે નહિ. અધિકારનો ક્ષણિક ઘેરાવો જોઈ આપણે પરાજય સ્વીકારીશું નહિ.

આજે અનેક વીરો દીપક લઈ હિન્દની રાત્રિ ઉજળા રહ્યા છે એ વીરો છે ગાંધીજી જેવા અધ્યાત્મ પુરુષથી માંડી પંડિત જવાહર, મીથાના આચાર્ય અને તેના ઉમદા રાષ્ટ્રપ્રેમના ઉજ્જવલ માર્ગના અનુયાયીઓ, અનહદ શ્રમ અને શોષણ નીચે કચાતી મજૂર અને ખેડૂતોની બનેલી વિરાટ જનતાના નાપકો-સામ્યવાદી, સમાજવાદી, વિદ્યાર્થી અને મહિલાસંઘો તથા લેખક-કલાકારોની જાગતી ઉદામ હરોળના અગ્રણીઓ.

માનવતાની એ ઉજ્જવલ પરંપરાને ભારતવર્ષમાં જ્વલંત કરતી એ સંવેદનશીલ, આજની રાષ્ટ્રીય આંધીમાં હાથના અકિકા બીઘાવી કાર્ય કરતી એ સદેક રી જગતિ વિજય વરો !

મુંબઈની શાંતિસમિતિ

વિજયની એ શુભેચ્છા સાથે જ આપણે આપણી પોતાની કર્તવ્યસાધના સંભાળીએ. એને રૂકાવટ આપતાં વિદ્યો તેને મદદ કરતાં બળો પ્રીછીએ અને ધ્યેયને વધુ નજીક આણવાના પ્રયાસો વિચારીએ. નવાં વરસની એ પહેલી દરજ્જા હાથ ધરીએ.

મુંબઈમાં સત્તર જેટલાં લેખકો-કલાકારોનાં મંડળો, વિદ્યાર્થી તથા મહિલા સંઘો અને સાંસ્કારિક મંડળોએ ગાંધી જ્યોતિ પ્રસંગે જે પ્રેરક કામ-

ગીરી બગવી હતી તે આપણે ગયા માસમાં જોઈ છે. એ તમામ સંસ્થાઓએ એક સ્થાયી શાંતિ સમિતિની રચના કરી છે. અને મુંબઈની સાંસ્કારિક જાગૃતિની જાવના પ્રદીપ્ત કરી શાંતિનું વાતાવરણ સર્જવામાં અપૂર્વ ફાળો આપ્યો છે.

મુંબઈના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ સહકાર્ય

એ અપૂર્વ ફાળાની બીજર બિજબિજ વિચારણાઓ અને વાજંકીય પક્ષોના અપૂર્વ સહકારની શક્તિ મુંબાયેલી છે એ આપણે ન વીસરીએ. સહકારની એ ધગધગ સિવાય આવી જવલત કામગીરી શક્ય નથી.

મુંબઈના ઇતિહાસમાં કલાકારોનો આવો સહકાર એ એક અભૂતપૂર્વ ખતાવ છે. આ સ્થાયી સમિતિમાં મુંબઈનાં છ જેટલાં સ્વયંસેવક દળો કામગીરી આપી રહ્યાં છે. તેમાં વિદ્યાર્થી મહામંડળ, વિદ્યાર્થી કૃષિસ અને મુસ્લિમ વિદ્યાર્થી મંડળ પણ છે. આ ત્રણ વિદ્યાર્થી મંડળો તથા પિપ્પલ્સ થિયેટર, નેશનલ થિયેટર અને પુરી થિયેટર્સ જેવી સંસ્થાઓ એક જ મંચ ઉપરથી એક જ સભ્યરચનામાંથી શાંતિનું ઉદ્દેશોધન કરે છે એ હકીકત જ કેટલી પ્રેરણાદાયી છે ?

ચોતાનો શાંતિનો સંદેશ જનતાની ભીતર લઈ જવા માટે સમિતિ અથાગ પ્રયત્નો કરી રહી છે. એ પ્રયત્નમાં તેઓ લાખો પરિપત્રો-ભીંતપત્રો અને હિલ્મદ્વારા આધુનિક સાધનો અપનાવે જ છે પરંતુ તે સાથે જ નવરાત્રિ, કાદ, દિવાળી વગેરે ઉત્સવો, જેમાં પ્રત્યાઘાતી તત્વો જનતાને અવળા માર્ગે લઈ જવા પ્રયત્નો કરે છે તેમાં પણ સરથસ ગીતો અને નાટિકાના કાર્યક્રમો થોડા નહીં વાતાવરણ પ્રકટાવે છે. ગાંધી જયંતિનું સરથસ એનું પ્રેરક ઉદાહરણ છે

સરકારની શિથિલતા

પરંતુ જૂની નોકરશાહી પ્રથાના અનેક દુર્ગુણો-આપણી સરકારમાંથી હજી વિદાય થયા નથી જણાતા. આ વિજ્ઞાપકશક્તિના ઉત્સવ વખતે પુષ્કળ શ્રમ અને દ્રવ્યના ભોગે કરાયેલી એક શાંતિ સરથસની યોજના વેળાસરની સહકારી અનુમતિના અભાવે પડતી મૂંઝવી પડી હતી. આવી કટોકટીની કામગીરીમાં આડે આવતો આ "ઢીલ" નો દુર્ગુણ વિદાય નહિ લે તો એ લોકશાહી સરકારનાં લાંછનનું રૂપ બનશે. આવા નોકરશાહી ચીકા સત્વર ખૂંસી નાખવા જોઈએ.

મુંબઈ કલાકારોની આ જાગૃતિ અને આ સહકાર્ય પ્રજાનાં અભિનંદન અને મદદને સંપૂર્ણ પાત્ર છે, પરંતુ સારે ખીજ બાજુ શહેરશાંતિને માથે બપરૂપે ઝૂંમી રહેલી નવી સમસ્યા છે નિરાશ્રિતો અંગે.

આવેલાં નિરાશ્રિતો જોટલાં સહાનુભૂતિને પાત્ર છે, મદદને લાયક છે જોટલી જ શાંતિ માટેની જવાબદારી પણ તેમની છે. દુઃખ-ભયનાં માર્યાં નાસી આવેલ અનેકાનાં મનમાં ભડભડતી ડોંગી-આગ આશુઆશુમાં ફેલાય છે, શહેરના માર્ગો પર નૈતિક જીવનને ખતરનાક દશ્યો દેખાય છે, અને ઘણી વખત આ નિરાશ્રિતો ગુંડા કે પ્રત્યાઘાતી તત્ત્વોની દોરવણીમાં ફસાય છે.

આ બધા બતાવેા શહેરનાં સાંસ્કારિક જીવનને બપ ૩૫ છે. એકલી શાંતિ સમિતિ એને કદાચ પહોંચી વળી ન શકે. સરકારની ત્વરિત અને સાચી મદદ સિવાય પરિચિત વલ્લસવાનો પૂરો ભય છે. એ પ્રત્યે અમે ખત ખેચાએ છીએ.

* પ્રેરણારૂપ મુંબઈ

મુંબઈના કલાકારોએ જગાડેલી આ પ્રેરણાની જ્યોતિ ગુજરાતજરના કલાકારોને પણ પ્રેરક નીવડેા. અમદાવાદે પણ આ દિશામાં પગરણ મોજાં છે. તે વધુ શક્તિશાળી અને સંગઠિત બનેા. ગુજરાત અને દેશનાં જીવનને સાંસ્કારિક નવજાગૃતિનો ખપ આપે છે તેવો અગાઉ કદિયે ન હતો. જનતા અને કલાકાર વચ્ચે તેમજ કલાકાર અને કલાકાર વચ્ચે આજે નવા સંબંધો અને સહકારનો યુગ ઉઘડે છે. એમાં આપણે સફળ, આપણી તમામ ઉદારતા, ધીરજ, પ્રેમ અને શ્રમ લઈ આગળ આવીએ અને જનતાને સમૃદ્ધિ માટે મથવા અવકાશ આપીએ. જ્ઞાન, સંસ્કારિતા અને સમૃદ્ધિની સાચી દીપમંડાળી દેશને શયુગારીએ એ સક્રિય જાગૃતિની ભાવના આપણે આજે ફેલા કરીએ.

ગમે તેવી ને ગમે તેટલી અંધારી લાઈ હો. ગમે તેટલાં દુઃખ ને જોખમો નીચે જિંદગી ધવાઈ રહી હો. પરંતુ માનવીની માનવતા મરી નથી ત્યાં લગી તેના ઉત્સવો મરવાના નથી. હજારો વર્ષથી, હજારો સંતાપોની વચ્ચે થઈ જિંદગીનો સ્રોત આનંદ અને ઉત્સવોને લઈ વહેતો રહ્યો છે, ને વલ્લા કરશે જ. પરંતુ સમૃદ્ધજીવનના ઉત્સવો, સમૃદ્ધગત રીતે માણવાની તાજગી માગે છે સમૃદ્ધ તરિક્કે જીવવાની અને જૂઠવાની જાગૃતિ-સમૃદ્ધજીવનને ઊત્તમિત્ત કરનારાં અનિષ્ટો સામેની જોહાદની તમજા.

દશેગ દિવાળી ને ઇદથી બરેલા આ મહિનાના સમૃદ્ધ ઉત્સવો આપણે ડોહ કશા ભેદ વિના, કોઈ કશા અંતરાય વિના ઉજવી લઈએ તો ય આપણે એક મહાન કદમ બધું લેખારો



કસોટી

શ્રી. બાળવંતરાય ક. ઠાકોર

કસોટિનિ પરંપરા મુજન આયુ આખૂં વહે ;
 મળે જય પરાજયો, ગરથ જાય કિંવા વધે,
 મળે લગન નંદવાય ઘર, યાય જાયે પ્રભ,
 અચિંતિત પડે રવ કે રવજનમરતકે કો કમ :
 ન બાલ્ય જાન જાય કે, લધુ મદાન, વા લાભ કે
 ગણાય નુકસાન જે, નર કસોટિ લેખાય તે.
 વળી કંઈક સૌવિશે મન મનાવિ લેવાનું જે
 વસે વલણ, સાંધતૂં અનુભવ દિ ચડિતર શા,
 ગણે પ્રથમ મૂલ, તેહ કલ અન્ય, કદુ કે મિઠાં.
 તથા સકલ બાલ્ય દષ્ટિ, વલણો વિવિધ વિવિધ જે.
 કસોટિ-નુભવી રહ્યો છું દિનરાત, જાતિ કોથી પુગી ?
 જિતાય નરનાર જે થકિ અસંખ્ય, -રે બુજગી !
 બલે બનું અશક્ત, યાય ન બલે છ કરણીય જે,
 નહીં અકરણીય લેશ ય કરીશ, -રે બુજગી !



અકરોબર ૧૯૪૭, મુંબઈ

ટિપ્પણ:—(૧૧) 'નુભવી' = અનુભવી; એવી કે તેને ઠાઠ પસંદ શું પુગી ચકે ? નહીં.
 (૧૩) જે કરણીય (કર્તવ્ય) છે તે બધે વધતી જતી અશક્તિને લીધે ન
 કરી શકાય.

જવન જ્યાં જ્યાં જવવા માગે—

—સ્વખરથ

(દામોદરનાં “જન્મભૂમિ” ગીતને મળતા ચુકે)

જલાવો દીવા, જલાવો દીવા,
ઠોટિ સિખા, ઠોટિ કરે !
નાહી મંદિરે નાહી સિખરે; નાહી જલે, અંગરે;
મૃત્યુ તણી ખીચ જવન જગાવો,
ભારત ભૂતલ પર.

—જલાવો...

અમજવનને ધેર તિમિરે
ભાંગેલ-તૂટેલ ધરે,
રિદ્ધિસિંધના ગણપતિ જગા
ખારસાખેની બેઠે ખાગુએ
વુગ વુગોથી વાટ ભેદ રહ્યા,
મુનાં રોડે !
અધાર ગલીનાં દૈન્યને બેદતા
સુરજ-દીપ પેટાવો !

—જલાવો...

કાગાં જળરોના અધાર કુદરે,
મા-ભૂમિ માટીમાં સુપ્ત જે જુરે,
જાદી પડેલા અમના સ્ફુટિલગ ફેર પેટાવો !
ઠોટિ ઠોટિ કામદાર કિસાનોની
આખ ભમે બે-નૂરે,
દાણ દાણે કણકણ ખરી રહ્યાં પેગલુદીન શરીરે,
જવનાનલની ભોત જલાવો,
ચાલીસ ઠોટિ અખિલે !

—જલાવો...

અમુલ્યતા રોજાય છે આવો,
ખાળક-જવન-કધારે
જૂજ ને રોજ અકાલ વિનાશ રે—
છોડ્યાં ધાવણ પાઓ !
ગમલ એ કલિઓની સિખા પર,

આકળ શાંત કરાવે

પાંદડીઓની. જોત હજારે,

હાસ્ય તણી દીપમાલ પેટાવે !

—જલાવે...

જલાવે દીવા, જલાવે દીવા,

પૃથ્વી તણા પગધારે !

મૃદ વ્યથાઓમાં, મૂકકથાઓમાં

શૂન્ય મનોમાં ને ભગ્ન તનોમાં

જીવન જ્યાં જ્યાં જીવવા માગે, દીપ-પ્રદીપ પેટાવે.

એટલું ના બસ....

આજ સંક્રાંતિની વિકટ વાટે

ઊઠતી આંધી ભીષણ

દાનવતાના પ્રલય પવન

ફૂંકતી ભારત માથે

જોતે કેવી ન્યારે દીપ ના રહે

જૂઝાય માનવીનાં મન ?

માનવતાનાં કરવા જતન

મામોમનાં ઈર્જન

તેજની તેગ લેા, ઊઠો, મધાલચી !

અધાર છો હો ધન,

ભાવી ધડી રહી દાણ !

માતૃભૂમિનાં રામે રામે આ

જોત જલાવે-પ્રાણ પેટાવે

સાથીઓ, ઠાટિ કરે !

—જલાવે...



ડોમાની દિવાળી

લે. દિવા. ફાલ્ગુનીસ

અનુ. મુમતિ દસાલ

પહેલી બાંધ પૂરી થતાંવેંત આગમન મરડીને ડોમો ઝટપટ ગોઠડી પર બેઠો થઈ ગયો. એણે જલ્દી જલ્દી ગોઠડી વાળી લીધી, મોઢે પાણીનો હાથ ફેરવી દીધો અને બાંડી ચઢાવીને ઘરની બહાર નીકળી પડ્યો.

ડોમાની કારભારિણી ઉદે પત્ની એની પહેલાં જ બિડીને રસોડામાં ચૂસા સાથે ખટપટ કરતી હતી. ડોમાને બિડીને ચાકી જતો જોઈ તે બોલી, “અરે આ શું ! જરા નાહીધોઈને તો જવ ? આ પાણી કિનું થવાને ક્યાં વાર છે ? આજ સપરમા પરમે આમ મેલા...”

પણ તેનું વ્યાખ્યાન સંજાવવા ડોમો હાજર હોય તો ને ? જરાય ચું કે ચાં ક્યાં વગર એણે ઝટ લાંબે રસ્તો પકડ્યો હતો !

હજુ ડોમાની અ ખોમ . બાંધ ભરી હતી. ચાકત , ચાકતાં એને ઝાડું આવી જતું હતું. ગઈકાલે એની શેઠાણીએ એને મોડી રાત સુધી રોડી રાખ્યો હતો. હજુ બેએક કલાક વધારે બાંધવા મળે તો ફીક થાય, એવી જાનનો વિચાર ફાલ્ગુભર એના મગજમાં આવી તો ગયો, પરંતુ એક ફાલ્ગુભર જ

આજ છે દિવાળીનો પહેલો દિવસ. શેઠનાં ઘરનાં બધાં માણસો અસાર-સુધીમાં તો બિડી ગયાં હશે. શેઠાણી બાળપણમાં નવરાવવાની તૈયારીમાં પડ્યાં હશે અને પાણી દેવા માટે કરીને એના નામની ખૂમાખૂમ યજ્ઞ રહી હશે.

આ વિચાર મગજમાં આવતાં જ શરીરને જોરથી એક ઝટકો મારીને બાંધ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરતો ડોમો ઝડપથી પગ ઉપાડવા લાગ્યો. શેઠનું ઘર જોમજોમ નજદિક આવતું ગયું તેમતેમ ડોમાની ગતિ વધતી ગઈ અને છેલ્લે છેલ્લે તો એણે લગભગ દોડવા જ માંડ્યું.

ફાળ ભરતો ભરતો એ શેઠને ઘેર પહોંચ્યો. ત્યારે શેઠ હજુ બિછાનામાં પડ્યા પડ્યા ધોરતા હતા. શેઠાણી પધારીમાંથી બિડીને આંખો ચોળતાં હતાં

અને આજુમાજુમાં સૂતેલાં ચિંગી, યમી અને ગદિયાને બિડાડવાનો પ્રયત્ન કરતાં હતાં.

ડોમાને બારણામાં બેતાં જ શેઠાણીએ સ્વસ્તિ ઉચ્ચારી, “પધાર્યા કે રાવસાહેબ ? કહેલી’તી કે, આવશે કે નહિ શ્રીમાન, કોણ જાણે ! આજ દિવાળીની ચરઆત છે, અને ભાષ્ટને શું આ જ દિવસ મળ્યો મોહું કરવા માટે ? આજ જરા વહેલા ટળ્યા હોત તો ? પણ, તો શેઠાણીની જીભને સહેજ વિસામો મળેને...”

ડોમો એક ઘન્ટ પણ બોલ્યા વગર ચૂપચાપ બિમો હતો તેથી તો શેઠાણીના મગજનો પારો ઉઘટો વધારે ચડી ગયો.

“બિમો શું રહ્યો છે થોરિયા જેવો ? ચૂસોખૂસો સળગાવવો છે કે નહિ ? છોકરાંઓને નહાવાનો વખત થઈ ગયો તો ય હજુ તો ચૂસામાં લાકડાં સુધાં ભપીં નથી ! અને આ બાઈ હજુ કેમ નથી આવી ? આજ ચા-આ નથી કરવાની કે શું ? મરે...કાંઈ માંજુંસ મળ્યાં છે, બાપુ !...”

ડોમો મૂગોમૂગો સ્નાનઘર તરફ વળ્યો. ચૂસામાં કાકડી મૂકતાં મૂકતાં શેઠાણીનું એકધારું સંગીત એને કાને પડતું હતું.

“એ ચિંગી, એ ‘લી યમલી,’લા ગણિયા-ગધેડાં જેવાં પશ્યાં છો તે હવે તો બિડો ! કાંઈ નહાવું ધોવું એ છે કે નહિ ? અરે, આજ દિવાળી છે ! આજનો દિવસ તો જરા વહેલાં બિડો...શું અર્પવખણિયાં છોકરાં છે ! ઢોને ખખર ! અરે, મોડાં બિડાને નરકમાં પડવું છે તમારે ?...”

પછી પતિદેવ પાસે જઈને-

“અરે, કહું છું કે હવે પૂરું થશે તમરું ધોરણ ? આજ કાળી ચૌદસ છે. મરે મૂર્છ, આટલી બિંધ તે શે આવતી હશે, ભગવાન જાણે !”

“એ ય, મારે નથી જોઈતી આ તારી કટકટ ! મપાં પછી જ જો નરકમાં જવાનું હશે તો મને તેની ફિકર નથી ! પણ એટલા ખાતર અત્યારે મારું માથું ના ફેડીશ ! તું છો ને તારાં છોકરાં છે. તમે તમારે તમને હાવે એમ કરો !...” શેઠ સાહેબ ફરીવાર માથે ઝાઢીને ધોરવા લાગ્યા.

ડોમો અહીં ચોંટને ઘેર પાણી ગરમ કરતો હતો ત્યારે એને ઘેર એની સ્ત્રી પણ પાણી ગરમ કરતી હતી. સહેજે ડોમાને એના વિચાર આવવા માંડ્યાં. એ ઘેરથી નીકળ્યો ત્યારે એનો છોકરો બિંધતો હતો પરંતુ હવે એ બિંધ્યો હતો અને એની સ્ત્રી એને નવરાવતી હતી. ગણકાવે બગરમાંથી તે શું લાવી

કેશે વારું ? ચાર છત્રુ જોપરેલ, સાચુંની ગોટી, અંગરખતી, આનાના ફટાકડા, અને વિઠલા માટે મિઠાઈ...

નહાતાં નહાતાં વિઠલાએ પૂછ્યું હશે, “બા, બાપુ દેખાતા નથી કપાઈ ?”
...ડોમાની વિચારમાળા ચાલુ હતી ત્યાં જ શેઠાણીની ખૂમ એનાં કાન પર અથડાઈ, “એ ડોમલાં, પાણી થયું કે નહિ ? એક હાંડાબર પાણીને તપતાં ફેટલી વાર લાગશે, હેં ?...”

ડોમાએ ધડાધડ ડોલો ભરીભરીને પાણી કાઢવા માંડ્યું. છોકરાંએને નંવરાવીને એણે આળસ મરડી, ત્યાં તો બાંધ સાંકેળ વાળ બાળ એાળીને ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. ડોમાએ તેમને માટે ગરમ પાણી કાઢવાની શરૂઆત કરી. પાણી કાઢતા ડોમા તરફ લક્ષ જતાં બાંધ સાહેબે ત્રાડ પાડી, “હાથ રામ, આ નાહ્યા ધોયા વગર એવો ને એવો આવ્યો લાગે છે ! મરેરે ! આજ સપરમાં દિવસે તો જરા ચોખ્ખા પવિતર થઈને આવીએ કે ? શરમ ના આવી તને આજ અહીં આવું મોં લઈને આવતાં ?”

એની સ્ત્રીએ એને નાહીને જવાનો આમહ કયો હતો એ ડોમાને યાદ આવ્યું. તેનું કહેવું પોતે ના સાંભળ્યું તેની જ શિક્ષા અત્યારે મળે છે એમ એને લાગ્યું પરંતુ નાવા રહ્યો હોત તો અર્ધો કલાક વધારે મોડું થાત અને પછી...

ડોમલાં પાણી કાઢીને ડોમો મૂંગો મૂંગો બીજા કામે વળગ્યો.

છોકરાંએને નવરાવવાનું પત્યું. નવાં કોરાં કડકડતાં કપડાં પહેરીને એ ફૂફવા લાગ્યાં. ફટાકડાના ટેટા, ફૂલજર, ભોંપ ચકરડી અને ચિત્ર વિચિત્ર રંગની ફૂવારો ઊડાવતી ફેલીઓ. એ ફટાકડાની રમતમાં છોકરાંએ બધું જ ભૂલી ગયાં હતાં. એમની રમત, એમાં ફૂદાફૂદ, એમનો આનંદ-સહણ ખૂબ જ સુખદાયી હતું.

સવારથી અત્યાર સુધી પડેલા ઘાંટા ડોમો ભૂલી ગયો, અને એ કરાઓના આનંદમાં લીન થઈ ગયો. પોતાનો વિઠલો પણ અત્યારે આ જ રીતે આનંદ કરતો હશે, આવી જ રીતે ફટાકડાની મોજ અનુભવતો હશે. માત્ર કદપનાથી જ ડોમાના ચહેરાપર આનંદની ઝલક ચમકી ગઈ. આ આનંદમાં એક જ વાત એને ખટકતી હતી, અને તે એ કે વિઠલાનો એ આનંદ, એ રમત અને ફૂદાફૂદ પ્રત્યક્ષ નજરે જોવાનું એને માટે સક્ય નહોતું.

ડોમાના શેઠેને ત્યાં આજ એક જ ગરબડ મચી હતી. દિવાળી હોવાથી

શેઠની સઘળાં સગાં સંબંધી અને મિત્રો વ્યાજ જમવાં માટે આવવાના હતાં. શેઠની મોટી દિકરી અને જમાઇ, શેઠના નાનામાઇ અને એમનું કુટુંબ, શેઠાણીના પિયરનું કંઈક આઉસન જાઉસન, ઉપરાંત શેઠના રૂ અગરના ઘોડાકે સટોડિયા હોસ્તદારો.

ઘરમાં શેઠાણી એકસરખાં ધમાલમાં હતાં. ચૂસા માથે બેસીને રસોયણ બાઈપર હુંકમનો પ્રવાહ તેમના શ્રીમુખમાંથી અવિરતપણે વહે જતો હતો.

અને આ બધી ધમાલમાં ડોમાને માથે તો કુંઠર ખડકાયા હતા. સવારે પંચારી જીપાડતાં એણે આખું ઘર જેમતેમ વાગીઝાડી નાંખ્યું, નાં નાંખ્યું ત્યાં તો ખભે બે મોટા ડોંગા નાંખીને શેઠે એને અગરમાં ધકેલ્યો ત્યાંથી આંઘ્યા પછી શેઠાણીના તાલે નાયતાં નાયતાં એનો દમ સૂકાઈ ગયો.

“અરે આટલી આ સેંપારી કાતરી દે ... પેલા પાનના બૂઝાને પાણીમાં નાં નાંખ્યો ? ... પેલો નયો અને હાડો ક્યારે બરવાનો છે ? આજ ચાર માણસ ઘરે આવશે ત્યારે પાણીનાં બે વાસણ બપોં હશે તો સર નહિ પડે કે ? ... જા, પેલી અમરાઇપરની મોટી કંઠઇ જીતારીને માંછને બાંધને દઈ દે, અરે ડોમા—” ત્યાં ગાઠી નથી પાથરી હજી..... ?”

હાથમાં લીધેલું કામ પૂરું કરવાનો સમય પણ શેઠાણી નડોતાં આપતાં. એના હાથપગ સતત દિલ્લયાત્ર કર્યા કરતા હતા. શેઠાણીનું સેપિલું કામ પૂરું કરે ન કરે ત્યાં શેઠની ખૂમ પડતો, “અલ્યા ડોમા, જરા સિગરેટનું પાકીટ લઈ આવ તો, જોઈ...” અને હાથમાંનું કામ પડતું મૂકીને ત્યાં દોડતું પડતું. પાકીટ ખરીદીને ડોમો ઘેર આવતો ત્યાં શેઠાણી આગળ સેપિલું કામ હતું કેમ નથી થયું એનો જવાબ માંગવા તૈયાર જ !

બધા મહેમાનો આવીને જમવા બેસા ત્યાં સુધી ડોમાના જીવને ડોંસડોડા ચાલુજ ન હતી. એમાં કામ થોડું અને ઘોડાં ઝાઝાં ! એ દોડાદોડમાં જ એનો જીવ ગમરાવા લાગ્યો.

મહેમાનોએ ‘હર હર મહાદેવ...’ કરીને જમવાની સૂર્યાત કરી ત્યારે જ એના જીવને જરા નિરાંત મળી.

મહેમાનોની મંદળી ઘરમાં પંચપક્ષવાજ જમતી હતી ત્યારે બહાર ખડકાણીના એક લીમડા તીએ જઈને ડોમો ‘હાઆ...સ’ કરીને બેઠો. બંડીના ખિસ્સામાંથી એક બીડી કાઢીને સગળાવી અને આરામથી દમ લેવાની શરૂઆત કરી. સવારે શેઠના ઘરમાં પગ મૂક્યા પછી, બીડીનો એકાદ દમ ખેંચ-

ઉપરાંત એને એની સ્ત્રી તથા પુત્ર ચાદ આખ્યા વગર કેમ રહે ? એ પણ મનુષ્ય જ હતો ને ? દિવઃજાનું પર્વ ખીજાં બધાંની જેમ એને મન પણ મહત્વનું અને મંગલ હતું, ખીજાંની જેમ એને પણ એનાં સ્ત્રીપુત્રપર પ્રેમ હતો.

જેમ તેમ ચાર કાળિયા પેટમાં ધકેલીને ડામો ઊભો થઈ ગયો. સૂર્યાસ્ત થઈને અંધારું થવાને થોડીવાર જ બાકી હતી. ડામો જલ્દી જલ્દી બતી પેટાવવાના કામે લાગી ગયો.

શેઠનું ઘર ઘણું જ સુંદર હતું. નાનું છતાં દમામદાર નવી હોય બાંધેલું હતું. દેખાવ પણ ઈજનેરનું કૌશલ્ય પૂરવાર કરતો અતિ સુંદર હતો. ડામાએ બારણે, ખડકીમાં, વરંડાની પાળપર અને ગેલેરીના કંઠેડાપર કાઢિયાં સળગાવીને હારખંધ ગોઠવ્યાં. કાઢિયાંનો મંદમંદ પ્રકાશ બહારથી જોનારને આલ્લાહ પ્રેરતો હતો. જાણે કે ઘરનો કમાનો અને કંઠેડા તેજબર્યાં રત્નોથી મઢી લીધાં હોય ને !

પણ ડામાના અંતઃકરણમાં એ સૌંદર્યોનો પડયો ઊઠતો નહોતો. એ તો જડ મને ઘરમાં કામ કરતો હતો, છાકરાઓને ફટાકડા કાઢી દેતો હતો, ફરનીયર સરખું ગોઠવતો હતો, ઘરમાં પયારીઓ પાવરવાની ધમાલ હતી, દિવાબતી સાફસફ કરવાની હતી.

બધો રસ્તો કાઢિયાંની રંગિયી શણગારેલો હતો. ઘેરઘેરથી છાકરાઓ રસ્તાપર આવીને ફટાકડા ફેડવામાં મશગૂલ હતાં, ફટાકડાથી કે અવરજવરથી એ કાઢિયું બૂઝાઈ જાય તો ફૂલઝરીથી પાણું સળગાવતાં.

ડામાનું કામ અતૂટપણે ચાલુ હતું. એણે વાસણ મંજીવીછળીને ઘરમાં ગોઠવી દીધાં. પાણીનો નળો બંધો, ફૂલઝાડને પાણી પાડું, આખું ઘર ફરીવાર ઝાડી નાંખ્યું.

ડામાનું કામ પૂરું થયું ત્યારે રાતના દસ વાગ્યા હતા. શેઠની પયારી પાસે એણે તાંબાનો લોટો ભરીને મૂક્યો અને માથે ટોપી ચડાવીને એ ઘેર જવા નીકળ્યો. પણ એની શેઠાણી એમ કાંઈ એને ખાલી હાથે જવા દે ? ડામાનાં સ્ત્રી બાળકની કાળજી એ ન રાખે તો કાણ રાખે ? વધેલા થોડખંધ ખાવાનામાંથી તેમણે એક પોટલી ડામાને બાંધી આપી.

ડામો પોતાને ઘેર જવા નીકળ્યો હતો, પરંતુ સવારે શેઠને ઘેર આવતી વખતે જ ઉતાવળે એ ચાલતો હતો તે અત્યારે નહોતી. પંજે પથરા બાંખા હોય એમ એ એક એક પમણું ભરતો હતો.

એની સી ઘેર એની વાટ જોતી હતી. છોકરો ક્યારનો યાત્રીને જોધી ગયો હતો. ડોમાએ ટોપી બારણાને આગળે લટકાવી, બંડી કાઢીને ખૂણામાં ફેંકી અને ખાવાનાની પોટલી સી આગળ મૂકી. એમાંનાં પકવાન જોઈને તે બોલી બીડી, “ઓય મા! કેવી તરેહ તરેહની ચીજો છે!”

વિહલો પાસે જ સતો હતો. એને ઢંઢોળીને જણાડતી એ બોલી, “બરે વિકુ, જરા હિંસા તો ખરો-આ જો તારા બાપુ શું લાવ્યા છે તારે માટે! દિવાળીની મીઠાઈ લાવ્યા છે, મીઠાઈ...”

ડોમાએ ગોઠડીપર શરીર ટેકવું અને ખિરસામાંથી અર્ધી બીડી કાઢીને સળગાવી.



અભિનંદન પત્રિકાઓ

ગુજરાતની એક લોકપ્રિય ચિત્રપ્રવૃત્તિ

—વિનાયક પંથ્યા.

નવા વર્ષની અભિનંદન પત્રિકાની પ્રથા આપણે ત્યાં ક્યારે અને કાણે શરૂ કરી એ તો કાંઈ જણાવે ત્યારે ખરું. એકંદરે હિન્દના ઘણા ભાગમાં આ પ્રથા પ્રચલિત છે પણ ગુજરાતની જનતાએ એ પ્રથાને ખૂબ વધારી છે અને એ એક મહત્વની કલા અને છાપકામની પ્રવૃત્તિ થઈ પડી છે.

કલાનાં કેટલાંક સ્વરૂપે. જબરો લોકાદર પામે છે અને સમાજના બધા વર્ગોમાં તેને સ્થાન મળી જાય છે. લક્ષ્મીપૂજન, દીપ ઉત્સવ, અને નવા વર્ષની ભાવના આ ત્રણ બાબતો અભિનંદન પત્રિકામાં આવી જાય છે એટલે શ્રીમંતો, ઉત્સવ ઉજવી શકે તેવો મધ્યમ વર્ગ અને જેને શુભેચ્છાઓની અપેક્ષા હોય છે અને શુભેચ્છાઓ બતાવવામાં માત્ર ત્રણ પૈસાનો જ ખર્ચ કરવો પડે છે તેવો ગરીબ વર્ગ પણ આ પત્રિકાની પ્રથાને વધાવો લે છે.

પણ આ પ્રચલિત કલા પ્રવૃત્તિએ એક મહત્વનો મુદ્દો આપણી સમક્ષ સરસ રીતે રજૂ કર્યો છે, તે એ કે કલા પ્રવૃત્તિ સમાજની જરૂરિયાત સાથે કેવી રીતે મેળ મેળવે છે, અને કલાકારોને પ્રભાવી ભાવનાઓને દોરવાની સરસ તક આપે છે. સમાજ, પત્રિકાના પ્રકાશકો, અને કલાકારોના ત્રણનાં દિલો આમાં સંકળાયેલાં છે.

આપણે ત્યાં બહાર પડતી પત્રિકાઓ ઉપર એક ત્રીલુપટમરી નજર નાખીશું તો જણાશે કે લક્ષ્મી, સરસ્વતીથી માંડીને ધણો દેવ દેવીઓ, ગાંધી-જીથી માંડીને લોકનેતાઓ, અને સામાજિક તેમજ રાજકીય ઉત્ક્રાંતિની ધણી ભાવનાઓને આ પત્રિકાઓમાં સ્થાન મળ્યું છે. છતાં એકંદરે વધુ મોટાભાગ કલ્પનિક ભાવનાઓ અને “મંગળ” કાને કહેવું તેની રચણ કલ્પના આપતાં કરતી, કે પ્રભાવી દિલમાં દુરતમાં જ જે મંગળની કલ્પના છે તેના તરફ

ફક્ત કરતી હોવો, સ્થ' તથા કમળની રૂપકડી દુનિયામાં જ અટવાઈ રહેલો દેખાય છે.

ખીજ બાલુથી ગમે તેવા ચિત્રને " એ ચિત્રનો ખોલક આપણી પાસે છે અને લોકોને ગમે તે ચિત્ર આપે છે એ વિચારે " પ્રકાશકો ગમે તે છાપે રાખે છે એટલે જાત જાતના ચિત્રોનો યંત્રમેળો, પણ આ પત્રિકાઓમાં દેખાય છે. છતાં એટલું તો કહેવાય જ કે અવિનંદનને નામે લોકોના હાથમાં અકકડું ચિત્ર તો આવી જાય છે.

આ પત્રિકાનાં ચિત્રોમાં નવાઈ પામે તેવી એક ખીજ વાત દેખાય છે અને તે એ કે નજીવા અપવાદ બાદ કરતાં કલાકારોએ લક્ષ્મીપૂજન, દીપ ઉત્સવ અને નવા વર્ષની ભાવનાઓનાં બધાં સ્વરૂપોનો વિચાર ક્યો નથી. માત્ર દીવા સ્થ' અને લક્ષ્મીની આકૃતિ સિવાય બહુ જોઈ ચકુ છે. હાખલા તરીકે આ ઉત્સવમાં બાળકો જે ભાગ ભજવે છે તેની છાપ પત્રિકામાં દેખાતી નથી. સમાજના વ્યવહાર પ્રત્યેની ઉભી સચેલ નજીકના 'મંગલ'ની હવા આ પત્રિકાઓમાં આવતી નથી.

ખીજ બાલુ પત્રિકામાં એક બીજો સુમેળ છે તે તેના લખાણો. ચિત્ર અને લખાણ એ બેનો આવો સાથે અને સરસ ઉપયોગ આ પત્રિકાઓ પૂરી પાડે છે. કેટલીક સુંદર કાવ્ય પંક્તિઓ અને સાદાં વાક્યો આપણી જાણી જાતની ભાવનાઓનો પાથો પાડે છે. આમ ચિત્રકારો લેખકો કરતાં પાછળ પડી ગયેલા દેખાઈ આવે છે.

પત્રિકાના સુશોભનો માટે અનેક પ્રકારની ચિત્રચીત્રીના વ્યવહાર કરવાની તક કલાકારોને છે. પણ સુશોભન પત્રિકા એ સાદું ચિત્ર નથી-કે નથી પુરતકોનાં પૂંકો કે ઘસરેલન. અને પોતાનું એક પ્રકારનું ખાસ સ્વરૂપ છે અને એ રીતે સફળ કલાકૃતિ કહેવાય તેવા નમૂનાઓ આપણે ત્યાં યોગ્ય છે.

પ્રકાશકોનો કાળો પણ આ પત્રિકાના વ્યાપારમાં અને સર્જનમાં કાંઈ જોડો નથી. પત્રિકાઓને આકર્ષક અને વ્યાજબી કિંમતે પુરતો જથ્થામાં રજુ કરવાનું કામ એમનું જ છે, પણ તેના ઉઠાવ માટે કાગળ ચાલી અને છાપ કામની ટેકનીક કે કલાત્મક વિચાર તેમણે જ કરવાનો હોય છે. આપણે ત્યાં પત્રિકાની પ્રથમે વેગ આપવાનું કામ તેના પ્રકાશકોએ પણ ક્યું છે જ એનું સ્મરણ કરવું ઘટે જ.

સમાજે વ્યવહાર અને વધારી લીધેલી, આ ચિત્રપ્રવૃત્તિ તરફ વિચાર-શીલ ચિત્રકારો, લેખકો, અને પ્રકાશકોનું વધુને વધુ ધ્યાન જાય અને પ્રજાની ભાવનાઓને તેમાં સમાન મૂળે ને તેના વિકાસને વેગ મળે તેમ ઇચ્છીએ.

દિવાળી

—શાંતા માંધી

(નિપથ્યમાંધી)

આવી દિવાળી હું આવી. નેહરના દેશની મુંબઈનગરીમાં ઉત્સવના વસો સજીને હું આવી આઠ આઠ વર્ગોથી, વિશ્વયુદ્ધની અધારપછેડીમાં ધ્રુવવાતી, મનની અબળખા પૂરી કરવા હું આવી.

કાળીઅભરના ધનકાદવ ખુંદી, વિરાટ દુઃકાળની બીવણતા જીરવી, મારા જુગજૂના વણિક યજમાનનો અટારીએ, હું રમઝુમતી ઉતરી. પણ ન જોયો ત્યાં અવનવો ઉમળકો, ન મળ્યો મને અતેરો આવકાર. અંખવાઈને મેં અંદર ડોકિયું કર્યું—ધનતેરશનો રૂપીઓ દ્વેષે ધોવાતો હતો.

✱

શેઠાણી:—(રૂપીઆનું ચણામૃત આગળ ધરીને) હે આપી દે, હવે સૌને ચમચી ચમચી—પહેલા તારા બાપાને આપજે, પછી છાત્રાવને આપી જો વધે તો જ બીજાને આપજે. જો-જો-જરા સાચવીને તો ચાલ-એક છટાને ઢોળ્યું છે તો તારું આવી બન્યું જણજે.

હિરા:—(બાર વર્ષની હોવા છતાં ૬ વર્ષના બાળકની જેમ કંટાળીને) ના-અમ-પહેલાં તો હું જ પીશ, પછી બીજા—

શેઠાણી:—(તેની તરફ હાથ ઉગામી દાંત બોંસીને) જેમ જેમ બોલતા નથી-તેમ તેમ કાટતી જ જાય છે...કહું છું તો ખરી કે સપરમે હિં અપ-શુકન ન કરાવતી. જા, આપી આવ તારા બાપાને—(જમણી બાજુથી, એક હાથમાં લબો લચક કાગળ લઈને બીજા હાથે ત્રીજા મલમલના ધોતીઆની ચાઉતાર પાટલી ખોંસતા ખોંસતા શેઠ પ્રવેશ કરે છે.)

શેઠા:—સાંભળો છો-આ મુનીમજીને આવડો મોટો ખરડો આપી દીધો છે તે-

શેઠાણી:—લે, શુકન તો સારા થયા. તારા બાપાનું મ્હોં અબ્બું કરાવ નેમ્—(ચરખીથી લદામદતાં શેઠાણીના મ્હોઠા પર, તેમના કજ્યાળા સ્વભાવે આકેશ રેખાઓમાંથી નીતરતા સતોષના રેલા ઝીલી શેઠ થંડા પડે છે.)

શેઠ:—(જમણી હથેળીમાંથી ચણામૃત મ્હોંમાં મૂકતા મૂકતા) જય લક્ષ્મીવર જય ગિરિધારી (બચેલું દીપુ માથે ચડાવી) કેમ હિંચ તારા દટા-કડાનું કહી દીધું છે હોં! આજે સાંજે પેટી આવી જશે. હજારોના ખર્ચ થતાં હોય ત્યાં સો બસો આમ કે આમ—

શેઠાણી:—જ તારા મોટાભાઈને ચરણામૃત આપી આવ-દોડ નેમ્—(હિરા જય છે.) મેં કહ્યું તમે મુનીમજનું શું કહેતાંતા ?

શેઠ:—(લોચા વાળતા) ઇ તો એમ કે આ નોતરાના ખરડામાં ઓત-મયદ શેઠનું નામ લખવું મુનીમજ બૂલી ગયા લાગે છે.

શેઠાણી:—(હાથનો લહેકો કરીને) ના રે બાઈ, ઇ તો મેજ કઢાવી નાખ્યું. મેં કહ્યું કે સૌને ઘેર દિવાળી હોય એટલે તેમને સપરમે દિ' શું બોલાવવા? આ બે દિકરી, જમાઈ, કાકુની વહુ ને માશી ફમના બે ચાર બોલાવ્યા ત્યાં રપનો આંકડો પૂરો થઈ ગયો. મારા પીએરવાળાએને તો બધાને બાઈખીજને દિ બોલાવવાનું કરાવ્યું છે.

શેઠ:—હવે રપ-પંના આંકડાની માથાફૂટ કરવાનું તમને કાણે કહ્યું છે ? બે ગુણી ખાંડ તો ગોદામમાં પડી છે ને ઓતમયદભાઈ પાસેથી દસ ગુણુ ઘઉં આજકાલ આવી જશે.

શેઠાણી:—પણ આ રાશન ફાયનની ઝાણ વાત કરે છે! હું તો પેલા જમણુવારના કાયદાની મોકાણુ કેતીંતી. બજારમાં મ્હોટાભા થઈને, આદ્યા ધોળા ટોપીમળાઈના ફાળા નોંધાવા નીકળતાંતા તે લેતા જઓ. આ નવતર સરકારમાં તો છતે પૈસે વાપરવા સાસાં છે.

શેઠ:—(ખડખડાટ હસીને) ઈ કાયદા કાયદા તો ધૂળ ફાકતા મજૂર કારકુનો માટે છે, આપણે માટે નહિ, સમજ.

શેઠાણી:—તમારા મ્હોંમાં સાકર પણ મારું મન કોળતું નથી. આ પેલા રમાખેન પણ કોંગ્રેસના મોવડી થઈને ફરતાંતા જ ને ?

પણુ આખ્યુંતું કાંઈ તેની હાથકડી કાઢવા ? બિચારીએ લઈ લઈને તો દશ હજારની જ પાઘડી લીધીંતી ને ! ઈ આંખની શરમ રાખવાના વખતું ગયા.

શેઠ:—(હસીને) ઇ વાતમાં તું નહીં સમજે ! કહું છું એમ કયો કરને તું તારે.

શેઠાણી:—પણ એતમચંદ શેઠની સાથે આપણે શું સંબંધ તે આપણે-

શેઠ:—(સહેજ સંજ્ઞાધી) નહિ હોય તો બધાશે. ગમે તેમ કરીને આપણી હીરણીને એને ત્યાં નાખવી છે.

શેઠાણી:—(ડધાઈને,) પણ આપણી નાતનો ધોળ જુદો ને એનો-

શેઠ:—નાત જાતનું તો બધું ઠીક મારાબધ, આપણે અંધી મૂઠી જમીનમાં રોકી છે તે આ તિસમારખાં જીવાનીઆઓ ભાડૂતોનું તૂત લઈ બેઠા છે તે, એતમચંદબાઈની ઓય વિના દિવાળું કાઢવું પડશે દિવાળું !

શેઠાણી:—એતમચંદબાઈની વગ છે તો જગરી.

શેઠ:—હાઉં ત્યારે. આપણાં રાજ રજવાડાંઓ તકવારથી ન પતે તેટલું લમ વહેવારથી પતાવતાં એ તો જેવો વખત તેવી નાત.

શેઠાણી:—તમારી નજર બહુ લાંબી પહોંચે. અમે બાઈમાણસ-

શેઠ:—લે રાખ રાખ હવે. મારી ધરવાળાંની અકલ જોઈને બધા છક થઈ ગયા છે છક ! ઠીક લે ત્યારે, હું જરા બેચાર ટેલીફોન કરી લઉં.

(મોટાઈનો સતોય અનુભવતો ને પોરસતા હાસ્ય વેરતો શેઠનો સ્થૂળ દેહ દરવાજામાં બહારથી દોડતી આવતી હિરા જોડે અથડાઈ પડે છે.)

શેઠ:—અરે અરે, આટલો બધો ઉમંગ-ધેલી. (હિતથી ટાપલી મારીને શેઠ જાય છે.)

હિરા:—બા બા, કાંક નવો દુધવાળો આવ્યો છે. મા'રાજ કપારતા તેની જોડે લમણા ઝીંકે છે પણ એ તો આપણી વાત સમજતો જ નથી.

શેઠાણી:—તે આપણો ભાથો ક્યાં ગુડાણો છે ? મા'રાજ આ મા'રાજ-જોઈએ મા'રાજને કહીએ કે નવા દુધવાળાને અહીં મોકલે-

હિરા:—(ખાસજી પાસે જઈને ધાંડો પાડે છે) મા'રાજ અરે એ મારાડડડડ- બા કે' છે કે નવા બેંચાને લઈને અહીં આવો-મારા'ડડડડડડડડ-

શેઠાણી:—આ મુઆઓને ધરણુ ટાણે સાપ દાઢવાની ટેવ જ પડી ગઈ છે. નવા નવા હાથ્યા જ આવે છે. મન તો ધણું થાય છે કે સપરમે પરમે અપશબ્દ ન કાઢીએ પણ આ નોકડેની જાત જ હલકી-ચાળી ભરીને ખાવ જોઈએ પણ-(બહારથી ઉત્તર દિ'નો ભૈયો દાખલ થાય છે.)

શેઠાણી:—આજ, તુમ કાચકુ છડે આપા ? ખાલીપેલી નવા આઢમી હમકુ નહિ મંગતા.

લૈયો:—(વિવેકથી) બડેનજી, હમ તો રામચરનજી મહેમાન હે. આજ આપમે બહુત કામ થા ઈસ લીએ-

શેઠાણી:—(અજાણતા) મુવાની ખુમારી તો માર્છ રાજા મહાંગેશની લેછલો. મેટા મેમાન થયા નીકળ્યો છે તે ! આ વખતમાં કોઈતો બરેસો ન કરવો બાઈ. બહાનું કાઢીને દિવસે ઘર લેઈ જાય ને રાત્રે માથે કાળિયું બાંધીને ખાતર પડે. ધોળે દિવસે ચોરીયું થાય છે-

લૈયો:—(કડક બની. બડેનજી, હમ ચોર કાકુ નહિ હે. આપને પંદર શેર દૂધ મંગવાયા થા લેછીન-

શેઠાણી:—અરે બાપુ, ખાલીપેલી જૂમ કાચકુ મારતા ? અમારે તારું દૂધ નથી લેછતું.

હિરા:—પણ બા આ વખતે શ્રીખંડ કરવો તો ને ? દૂધ વિના-

લૈયો:—(હસીને) હાં હાં, બિટ્ટીઆ, કયું ધનરાતી હો ? તુમહારા દૂધ તુમકો મિલેચાલી.

શેઠાણી:—(જરા ચાંત પડીને) સારું થયું કે દરવાજાને લોખંડી જાગી ધગાતી દીધી છે. તે લૈયાજીકો બોલના કે આજે બપોરકો આ જના.

કરતારસિંગ:—કયા બતાવે બાઈ સાંજ, હમ રપ લોગ લાગે બાગે પંજાબી રિયાસત કનવરસે આ પકુએ હે. બિચારે રામચરણજી હૈરાન હે, લેકિન વે કર કયા સકતે હે બિચારે ?

હિરા:—તો તુમ લોક ઘર છોડ કર કાચકુ બાગા ?

કરતારસિંગ:—કહાની બી લખી હે બેટી. યે દેશકે બટવારને તો હંમારા સત્યાનાથ કરે દિયા. રિયાસતમે હમારે બેત થે. ગાય બેસ થી. મગર ગાંવમે મુસલમાન બી થે. મગર પહેલે તે બેસ કબી નહીં. કુખાયાનક કતાક, પક અત્યાચાર-અબ ઇન્સાન ઇન્સાન નહીં રહા બેટા.

શેઠાણી:—એ મુસલમાનો બરેસો કરવોજ બેટા. શેઠ બોલતા થા કે સિંહુ સમાજે તો ગાંધીજી પહેલેસે વારા થા લેકિન જવહરને કુખા દિયા.

हरतारसिंगः—अच्छ बदन, छोड़ीये ये जाते. हमे ठाछ सुसलमानेनि नहि भगवा-हमारे हिंदू राजने ही हमे परयाद कर दिया है. कहेने हमे ही हिंदी के तप्त पर नष्ट राज ही भेडगां! अच्छ भगवरेमे हथीआर पाटे जते थे. और कहेते थे कि सुसलमानोंकी कत्ल करे.

हिराः—तो फिर तुम क्या भगा ?

हरतारसिंगः—भेटी, नाम सुसलमानोंका होता है और हम-लूटका मेरे परोश के शेष साडेगझी लड़की छे। मेने उन भवालीयोंका यमकाया तो कहेने लगे-की हम राजसादगझी शीम-हं-लाडोरमे यं हो रहा है, करंजीमे हमारी आरते नंगी नाय रही हं और न जाने क्या क्या. मेने उन्हे बहुत समझया कि शेष सादग्य बहुत शरीर आदमी है, उनके धरकी धिन्नत लूटना नयादनी है. लेकिन वहां तो सज्जो पागलपनका नशा आया था. ओके दिन भी और इकते तो हमारा सारा का सारा परिवार उगड जाता. शेष सादग्यका साथ लेकर हम लोग भागे.

हिराः—वो भी यहां आये हैं ?

हरतारसिंगः—कहांसे, (आपना जगजगीआ लूटने) वह धमानेदार आदमी हर सुसीमतमे भद्व करता था लेकिन...हम उन्हे ज्यों न सके : (थप थप जय छे)

हिराः—क्या ? कहां है वह ?

हरतारसिंगः—भरके पास. जहां छ-सानकी देवानीअत पड़्य नहि सकती, भेटा.

हिराः—भर गये ? कैसे ? कहोने.

हरतारसिंगः—शेष सादग्यकी लुअर्ग दादीने घोभा दिया. स्टेशन पर भगवा ऊडे के वास्तविकर गुड पांट रहे थे. शेष सादग्य को देणकर वे संडम गये. मेने कहा कि वह मेरे यया हैं. मेरा भ्यालः है उन्हे विश्वास न था. लेकिन गाडी छुट गछ और सीवारामगझी दुआसे वहा तो हमारी जल जय गछ. लेकिन-

हिराः—लेकिन क्या ?

हरतारसिंगः—वह हमारी कदानी दुहरानेका छ नहि यकता, भेटी.

હિરા:-કહે ના બૈયાજી.

હરતારસિંગ:-(નિસાએ નાખી) દો રોશન ઓર ગુઝરે ઓર અચાનક ગાડી રાતેમે રૂક ગઈ. વહી રિઓસતી ટોલીએને રૂક લી થી. હરેક ડબ્બેમે વે લોખ હથીઆર લેકર ઘુસ ગયે. ઓર રોખ સાહજકો પકડ લીયા. મેને કહા કી વે તો હિંદુ હે-લેકિન ઉન્હોને વહ ભુઝગા ભુઝકા સમકે સામને નંગા ક્રિયા ઓર-ઓર-૧૦ મિનિટમે ઉન્હકે દુકડે દુકડે કર કર બહાર ફેંક દિયા. હરેક ડબ્બેમે લઢકી નહી બહેતી થી-ઓરત જગ્યા કોઇ નહિ છુટા-કોઇ નહિ. ઓર હમ ભુઝદિય બેક રહે-ધરમ કે નામપર તાંડવ ચલ રહા યા-ઓર હમ-

(બે ધડી ચૂપકીદી છવાઇ જાય છે. શેઠાણી ક્યારના ઉર્ચાનીચા થતાં હતાં, તો ય વાતના પ્રવાહમાં થોડી વાર તે પણ ડહાણ ગયાં હતાં. હવે તેમણે શાંતિ તોડી. જાણે પોતાનો જ સૂર પારખવા માગતાં હોય તેમ જરૂર કરતા વધારે મોટેથી ઘાંટો પાડ્યો તેમાં કક્કશતા ઉભરાતી હતી.)

શેઠાણી:-એવી બધી ગંદી વાતો ફેલાવવા અમે તમને અહીં નથી સંધ્યા. ખગરદાર જો અહીં પાછો પગ મૂક્યો છે તો.

હરતારસિંગ:- (ચમકીને કશું ન સમજતાં) બહેનજી હમ ગરીબ લિખારી બન કર ફિરતે હે-મેરે દો બેટે બગીચેકા કામ જનતે હે-એક શહે-રમે જાકર મોટર ચલાના બી સીખ આપ દે; અગર કુછ નોકરી બિકરી દિવા દો તો મહેરબાની.

હિરા:-બા, બાપુ માગી રાખવાની વાત કરતાંતા ને ? ગુરબો પણ રાખવોતો, અહીં જ.

શેઠાણી:-છાની મર હવે. શીંગ જેવડી થઈ લાં તો મંડી ચોવટ ડાળવા ! ઇ બામટાએને ધરમાં ઘાલીને ધર લૂંટાવવું છે ? એાલા સિંધીની લપ છોડતા છોડતા લોહીનાં પાણી થયાં તે એાછાં છે. મુએ કહે કે વીસ હમ્મરની પાઘડી આપુ પણ બે ઓરડી કાઢી આપે તારા બાપુ શંકર જેવું માણસ તે બોળવાઇ ગયા. ઇ તો હીક કે એને ધરમાં ઘાલા પડેલાં જ પંદર હમ્મર લઇ લીધાંતા. માંજો પાછળથી કે હવે એક પાત્ર નદિ વધારે આપું ને માંગશે તો પોલીસને બોલાવીશ. માંક કાઢ્યો છે એને ધરમાંયા.

હિરા:-પણ બા, આ ક્યાં તેવો માણસ છે ?

ਰੋਸਾਈ:—ਭੁੱਟੇ ਭੁੱਟੇ ਨੇ ਕੇ ਘੁੱਟੇ ਮਰ ! ਆਵੜੀ ਧੋਡੀ ਨੇਵੜੀ ਧੜੀ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਾਂ
ਬਸਾਵੜੀ ਨਹੀਂ। ਤੁਮ ਖੜ੍ਹਾਸੇ ਘੜ੍ਹਾ ਨੇਵੇਂ ਘੜ੍ਹਾ, ਖੜ੍ਹਾ ਫਾਸ ਨਹਿ ਮਿਲੇਗਾ।



(ਨੇਪਥਯਮਾਂਥੀ)

ਉਸਵਧੀ ਫਰਜ਼ਾਤਾ ਮਾਰਾ ਬਾਯਾਮਾ ਟਾਟੇ ਸੋਰਡੇ ਪਯੋ. ਪਰੇਧੀਨੀ ਵਾਤਾਏ
ਮਾਰਾ ਮਨਮਾ ਫੁਲਦਲ ਨਯੁੰ ਫੁਲੁੰ. ਮਿਧਾਰੇ ਪਰੇਧੀ ਲੈਧੋ ਨੀਧੁੰ ਮਾਧੁੰ ਕਰੀਨੇ
ਧਰ ਘੜ੍ਹਾ ਨੀਕੁਧੀ ਗਧੋ ਨੇ ਫੁੰ ਪਧੁ ਤੇਨੀ ਪਾਯਾ ਘੜ੍ਹਾ ਨੀਕੁਧੀ. ਮੇਂ ਨੇਧੁੰ
ਪਧੁਧੇ ਨੇਧੁੰ. ਨ ਨੇਮਾਨੁਧੇ ਨੇਧੁੰ ਨੇ ਨੇਵਾਨੁਧੇ ਨੇਧੁੰ. ਧਾਧੋ ਪਾਧੋ ਲੈਧੋ
ਧਰਧੀ ਨੇਧੋ ਫੁਨੋ ਤ੍ਧਾ ਪੋਤਾਨਾ ਪੁਤ ਪੁਤੀ ਨੇਧੋ ਅਧਾਨਕ ਮੇਧਾਪ ਧਤਾਂ
ਨੇ ਧੰਧੀ ਗਧੋ.

ਫਰਜ਼ਾਤਾ:—ਓ ਫੇ ਅਧਾਨਕ ਫੇਧਾ-ਧਾਮ ਫੇ ਰਹੀ ਫੇ ਓਰ ਫੁਲ-
ਰੀਧੀ ਲੇਧੋ ਫੇਧਾ ਨ ਰਹੇ ਫੇ ?

ਘੜ੍ਹਾਨ:—(ਨਰਾ ਧੋਧਾਧਨੇ) ਓ, ਧਰਮੇ ਓ ਧਰਾ ਰਫਾ ਧਾ, ਤੋ
ਮੇਨੇ ਸੋਧਾ ਨਰਾ ਧੁਮਾਕਰ ਫਾਫੇ.

ਫਰਜ਼ਾਤਾ:—ਓ ਪਾਧਾ, ਰਾਮਸਰਨਕੀ ਫੁਲਦਿਨ ਮਿਧਾਰੀ ਮਰ ਕਰ ਫਾਮ
ਕਰ ਰਹੀ ਫੇ ਓਰ ਫੁਮ ਲੋਗ ਧੁਮਤੇ ਪੀਰਤੇ ਫੇ, ਰਾਮ ਨਹਿ ਆਤੀ—ਫੁਲਾਰੀ
ਫੁਮਧੀ ਨਰਾ ਰਾਧੀਧਾਂ ਮੇਧਤੀ ਤੋ ਧਾ ਫੇ ਜਾਤਾ ? ਅਧੋ ਧਾਪਿਸ—ਧਨਧਨਕੁਧਾਰ
ਨੀਕੁਧੀ ਫੇ ਨੇਧੋ ਫਾਧ ਫਾਧ ਫੇ—

ਘੜ੍ਹਾਨ:—ਘਾਧੁਧ, ਫਾਧ ਫੀ ਤੋ ਫੇ—ਮੇਰੇ ਐਕ ਮਿਨਕੇ ਧਰ ਪਰ—
(ਫੁਲਾਰੀ ਫੁਲਕੁੰ ਫੇਰੇ ਫੇ ਤੇਨੀ ਤਰਫ਼ ਫੇਧਾ ਫਾਧੀਨੇ)

ਅਧ ਉਸਧੀ ਧੀਧੀਨੇ ਫੁਲਾਰੀਧਾ ਪਾਸ ਫਾਧ ਫਿ ਫੇ—

ਫੁਲਾਰੀ:—(ਫਿੰਮਤ ਕਰੀਨੇ) ਘਾਧੁਧ, ਫੇਧੇ ਮਿਧੀ ਤੋ ਫੇ ਨਹਿ. ਲੈਧਾ
ਮੁਧੇ ਫੇ ਨ ਰਹੇ ਫੇ—

ਘੜ੍ਹਾਨ:—ਧੁਧ ਮੇਂ ਜਾਤ ਕਰਤਾ ਫੁੰ.

ਫੁਲਾਰੀ:—ਮੇਂ ਧੀ ਪਿਧਾਧੇ ਸਧ ਅਧਾਧੀ ਰਫੁੰਧੀ ਲੈਧਾ ਮੁਧੇ ਫਾਧ
ਸੋਧ ਕੇ ਧਧਾਂ ਮੇਧਨੇ ਲੇ ਨ ਰਹੇ ਫੇ. ਐਕ ਮਿਨਕੇ ਫੇਧੀਧੇ ਮਿਧੇਧੇ—

ਫਰਜ਼ਾਤਾ:—(ਰਾਧ ਪਾਧੀਨੇ) ਧਾਨਕ ਫੇ ਫੁਮੇ—(ਫੁਲਾਰੀਧਾ ਫਾਧ ਪੈਧੀਨੇ)
ਅਧੋ ਧਰ—

બચ્ચન—(તેનો માર્ગ રોકી) ધર જાકર પેટ કેસે બરાગે? પંદર દિનસે મારે મારે ફિર રહા હું.. કામ નહી મિલતા. આખિર, રામશરણુ કે વહાં મુક્તમે કિતને દિન ખા. સકતે હો—

કરતારસિંગા—મા બહેન બેચનેકી નોખત લગને સે તો બૂકે મરના અચ્છા હૈ.

બચ્ચન—અમૃતસર લાહોરમે સેંકડો ઓરતોની લાજ છુટાને વાલોઝી પદ ખાત ખતાઈએ. હમે જુના હૈ—ઓર જીએ ગે. બહે કેસેકી હો—આપ છુટકા કયા? .

(બૂકો કાનમાં આંગળા નાખીને નીચે બેસી જાય છે.)

x

x

x

પગ થીજી ગયા. રહ્યો સહ્યો હિસાબ મટી ગયો. હવે લોકાનું રોજી બેજી થંવા લાગ્યું હતું. દુધારીએ બૂકા કરતારસિંગનો હાથ પકડીને ઉભો કર્યો અને ધરનો રસ્તો પકડ્યો. અડી મૌઝાપર વધારે બદનામી કરી પોતાની કિંમત પ્રકાશ કરતા બચ્ચને પણ તેમની પાછળ ચાલવું પસંદ કર્યું. પંજની કળ દાખી હોય તેમ સાથે સાથે મારા ચે પગલાં ઉપજાં પ્લેટફોર્મ પર સતેલાં દંપતિઓની કતારો વટાવી, પૂરપાટ દોડી જતી લોકલ ટ્રેનોમાં ઘેરાં બકરાની માફક ખડકાએલ માણસોના મગ્ગાપાટુ ખાવાનું, આલેશાન બંગલાની બહાર ફેંકતા એકવાક પર તીડનાં ટોળાંની જેમ ટૂટી પડતાં આગલજૂદ સ્ત્રી-પુરુષો બેળાંને કરતારસિંગને ઉતારે પહોંચતાં રાતના દસ વાગી ગયા હશે.

x

x

x

દૌરાધ્યા—(સુઘા પાસેથી જ ગાયે સાડલો સમો કરતી કરતી) આઈએ સરદારજી, આજ તો આપકો બહુત દેર હો ગઈ.

કરતાર—જગા ઈધર ઉપર શીરતા રહા. જાઓ પિઆરી; તુમ બાબીકા મદદ કરો. (જરા અચ્છાઈને, મેં બચ્ચો કે લીએ મિલાઈ લેને જા રહા યા લેકીન—

દૌરાધ્યા—જી, આપબી કયા ખાતેં કરતેં હૈ? એસે વખતમે મિલાઈ કાહેકી—

કરતાર—પદ તો આપકી ચરાઈત હૈ. ખાકી ન જાને કિતને દિનસે હમ લોગ વહાં. આ પડે હૈ—ન શિરતા ન નાતા. રામશરણુ કે ચચાસ. જ હમારે માંમે દો સાત હદરે થે. ખાકી કહાં પંજાબ ઓર કહાં મેરઠ.

બચ્ચન—વહાં કે મઝુરોમે છસી લીએ તો હમ બદનામ હો રહે હૈ.

કૌશલ્યા:—૪ ઊંડીએ છન બાતોઠો. જમસે મેરી નોકરી છુટી હૈ તમસે બચ્ચોં મિહાઈ માંગતા હી જલ ગયે હૈ—

દુલારી:—ભાબી હમે બી દિલવા દો ના નોકરી મિલમે—

કૌશલ્યા:—પગલી મુજે નિહાલી તો તુમહે કૌન રખેગા. નયે મશીન આને કે બાદ કમ મજુર સે કામ ચલતા હૈ ઓર થોડીઆ ધન્કા કાપદા હમારી મજુરી બી તો સડતી નહિ રહને દેતે. સેક લોગ ઓરનોં કો અજ નોકરી બિકરી કુછ નહિ દેંગે.

અમ્મન—રામચરણજી કહેતે થે કિ યહાં તો સજુ બેકાર હી બેકાર હૈ—હિંદુ મુસલમાન સજ-કામ હોતા તો દંગે કરનેકી કિસકો કુરસદ મિલતી ?

કરતાર:—(ચમકીને પુત્ર સામે નજર નાખી. તેમાં હરખ પણ હતો) ઓર કયા ? લેકિન બહુ, અમી તકે રામચરનજી નહિ આયે ?

કૌશલ્યા:—આયે તો થે લેકિન કોઇ જલસેમે ગયે હૈ—ઉન્કે કાફી દોરત મિલમે કામ કરતે હૈ—ઉન્હોને કોઇ મંડલસા બના રખા હૈ—દંગે બંધ કરવાને કે હીએ વહ લોકે આજકલ બહોત કામ કર રહે હૈ—લેકીન અજ તો આના હી આહીએ.

(બહારથી ૧૦-૧૫ જથ્થા મોટ મોટથી દલીલો કરતા હોય તેવો અવાજ આવે છે. “ અમ્મા તો બાપ રામ રામ.” થોડીવારમાં રામચરન એક જીવાનની સાથે આવી પહોંચે છે.)

રામચરન:—આપ આ ગયે અચ્ચા સાહજ !

યહ હમારે દોરત હૈં બચુભાઇ. અજ તો ગુજરાતીમેં બાત કરની હોગી.

કરતાર:—સત્ શ્રી અકાલ ! સત્ શ્રી અકાલ ! અજ બેઠક બાત હીથેગા, અજ તો થોડા જોત મૈં બી સમજ લેતા હું. કહાં ગયે થે બાપ ?

અચુલ્લાકાં:—રામ રામ બાબા ! કેમ છે કૌશલ્યા બહેન ? મલની મરામર તૈયારી કરી રાખી છે ને ? આજે અમારા મજુર મડો પછી ધામધુમથી આવતી કાલે શાંતિ સરધસ કાઢવાનું નક્કી કયું છે.

કૌશલ્યા:—અહીંથી તો ૫૦ સ્ત્રીઓ આપણી નવી રીતે અંગથ કાઢવા તૈયાર થઇ છે. બીજી તો કહે કે જતી પાસે દેવતાને સત્ સાચાં વડાં ધરવાની થે તેવડાં ન હોય તે જાવ એવા વાતોના વડા મૂકવા.

રામશંકરજી:—એજં મુરદેલી છે બંચુભાઈ, મામલો એટલો કથળી ગયો છે કે હવિયાર ઉપાડવા સિવાયની વાતો સાંભળવા જ કોઈ તૈયાર થતું નથી.

બંચુભાઈ:—પણ એ દરીઆર ઉપાડનારાઓના મગજમાંથી કયરો સાફ કરવો એજં તો આપણું કામ છે. નહેરૂ ખિયારા એકલે હાથે શું શું કરે ?

કરતાર:—ઠીક કહેતે હો બાઈ.

(નેપથ્યમાંથી)

મારી મરી ગયેલ આશા જીવતી થઈ. ઉત્સવના નવા જોમ ચમ્પા, રાત વિતીને દિવસ આવ્યો, બીજો લાપશી રંધાણી હશે પણ અહીં તો એકતાના અમૃત ઘોળાતા હતા. સાંજ પડી ને રાત આવી. લક્ષ્મીપૂજનોં થઈ ગયા હશે. હળશે ચોપડાઓ. મારી આશિષની રાહ જોતા બેઠા હશે. લંડે જોતાં, સેકડો વર્ષોં સુધી એ છીછરા ખાખોચિયામાં સહવાણી હતી, આજે મને મહેરામણે જોળે લીધી છે. જનતાના મહેરામણે-જુઓ જુઓ, શું તેમનો ઉત્સાહ-અમૃત આવકાર—

(એક એકોતું રાંછું અડધું મોઢું હાંકી મૂગે મોઢાંએ હાથમાં ફૂટેલો હાંડલો લઇને આવે છે અને બરાબર વચોવચ આરી જોરથી પહોંડે છે. સૌ એક એક ઠીકરી લઇને તેને હાતજી વતી વગાડતી વગાડતી ચારે દિશામાં ફરે છે. સાથે બોલતી ગમે છે:—

અળશ ગઈ ને શાંતિ આવી,

અળશ ગઈ ને એકતા આવી,

અળશ ગઈ ને આઝાદી આવી.

હા, તમારી અળશ તમે ફાડી છે. તમારી આશા માથે ચડાવીને તમારી દિવાળી તેને બાળીને બરમ કરશે. ઠેર ઠેર ઉત્સવના હીપક જતાવશે. લો આ તમારા શાંતિના સૈનિકો પણ આરી પહોંચ્યા.

(ચારે બાજુથી હિંદુ અને મુસ્લિમ જુવાનોનું જૂથ, તાલબદ્ધ કૂચનૃત્ય કરતું આશુ આવે છે અને જાતજાતના વ્યૂહમાં નાચે છે. સાથે સાથે ગાય છે.

મૂમ મૂમ કે નાચો આજ, નાચો આજ

ગાઓ મનકે ગીત.

જૂકી આખિર દાર હુધ, દાર હુધ,

સચ્ચી આખિર જીવ-

દોકરા મૂકીને સ્ત્રીઓં નવી ચુંદડીઓ પહેરી બહાર આવે છે. પુરુષોને મંગલ તિલક કરે છે અને નૃત્યમાં જોડાઈ જાય છે. નૃત્ય વધારે ને વધારે ચમે જાય છે—સાથે ગીત પણ—)

હા, સત્યની જ છંત યશે. તમારાં મંગલતિલકમાં આજથી મારું યાનક છે. ગાઓ ગાઓ શાંતિનાં ગીત ગાઓ. તમારાં લેહી પીને મસ્ત બનેલ અન્યાયની અગણ ફૂટી છે. તે બળીને બરમ યશે. તમારાં મંગલતિલકમાંથી હું શાંતિનાં અજવાળાં પાથરીશ. જાઓ તમારો વિજય છે. શાંતિને સંપત્તો દિગ્વિજય કરે ! પ્રગતિનો નેળો ફુંકાવો—આ મહેલ્લામાંથી આખા શહેર પર આ શહેરમાંથી, સમગ્ર ભારત પર ને ત્યાંથી સમસ્ત માનવજાતિ પર.

આવતે વર્ષે હું આવીશ, તમે સમારેશ નવી હંમારતને આંગણે, મારા નવા ધજમાનને આંગણે હું ઉતરીશ. જાઓ, શાંતિના મસ્ત પરવાનાંઓ જાઓ, મારો તમને આદેશ છે—

ભારતનું ચિરાતું કાળજી, તમે ફરી સંધી—

નવા વર્ષમાં, નવું જીવન, સરજો. તમારું જીવન, આમજનતાનું તમારું મંગલતિલક મારું યાનક છે. તમારાં હૃદયમાં મારો વાસ છે.

(નૃત્ય ને ગીત પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે.)

(પડદો)

[માતાનું દૂધ-માનવીની પહેલી ભૂખ એ ભૂખમાંથી તરછોડાયેલું બાળચિત્ત-વર્ષો પછી, જીવનના અનેક ભોગોપભોગોની પાર પણ-જીવનની અનેક વિકૃતિને ભેટીને પણ-એ સનાતન માનવતાની અનૃપિનો ચેકપુટ-કડાવે છે. શક્તિના વેશીલા વળાંકો અને પ્રખર કરુણતા વડે લેખક એ વાર્તામાં ધંકડી તમારી પાસે પહોંચતો કરે છે, અને બદમાસી અને મુંડાશક્તિનાં મારણો પર પણ એજવાણું ફેંકી નય છે.]

“...કેમ શું છે?...તમને શું જોઈએ છે?...મને લઈ જવા માટે તેઓ આવી પૂઆ! હજી વાર છે? ત્યારે પેલું કોણ આવે છે?...ઓહ, મારા વડીલ! સલામ, મેરિઅસ સા’બ! મુક્તિ...નહિ મળે? કંઈ વાંધો નહિ!.... મારી કંઈ ઇચ્છા હોય તો, તમે જાણવા આપ્યા છો?...હું સમજ્યો-એ લોહી હંમેશાં છેલ્લી ઇચ્છા પૂરી કરવાની છૂટ આપે છે...”

“ભગવાનની ખાતર મને એકલો ર’વા દો, મેરિઅસ. મને કોઈ જાતની ઇચ્છા નથી...અરે, હા..., એક ઇચ્છા છે. મને કંઈક પીવા આપો. આ નહિ-આવું કંટાળાજનક પીણું નહિ. આવાં પીણું તો બ્રહ્માયે વાર પી નાખ્યાં છે. મને બીજું કંઈક આપો-દાર ...અથવા ચા. ના, ચા નહિ મને કંઈક ઠંડું પીણું આપો, એકદમ ઠંડું...એવું કે જે એસીડ અને મીઠું બન્ને એક સાથે હોય...પારદર્શક, ઠંડું, ગુલાબી-ના, ગુલાબી નહિ-વાદળી રંગનું. એને શું કહેવામાં આવે છે એ હું જાણતો નથી. મને યાદ આવતું નથી. મને એનો સ્વાદ માત્ર યાદ આવે છે-અહીં, મારા ગળામાં-અને એ મને ગુંગળાવી દે છે -મિલકુલ ગુંગળાવી નાંખે છે.

કેવો નકામો છું હું! એતું નામ પણ મને યાદ નથી આવતું. મારી પાસે હજી થોડોક સમય છે, મારે એતું નામ શોધી કાઢવું જ જોઈએ. પણ બહુ ઓછો સમય રહ્યો છે. મેરિઅસ, કદાચ તમે જાણતા હશો...તમે ચાલ્યા જવ

નહિ. તમે ગભરાવ નહિ. નિરાશ પંથુ ન થતા. મરવા દો એ મૂકિતને । મને જરૂર નથી, આ વાત વધારે જરૂરની છે. એ લોકો મારામાંથી મારા પ્રાણુ જેવી કાંટે એ પહેલાં મારી આ તરફને ન છીપાવી શકાય તોય કંઈ વધિ નાહ...

તમે ના જતા. મારે તમારી પાસે થોડી વાતો કરવી છે—સમજાવવું છે—દયા એ હજી એટલું મધું મોઢું ન કહેવાય...જે તમે એ લોકોને—આપા-ધીશાને અને બીજાઓને—કહો કે આખરે હું સમજ્યો છું—સમજવાનું શરૂ કર્યું છે...માત્ર હું એ કહી શકું એમ નથી—મારું ગળું ખડુ સુકાય છે...પેલો ખાસો મને આપો. બહુ ! મને જોઈએ છે એ આ નંધી—એ નહિ...

...એ નહિ. તમે સમજી શકતા નથી ? મારી સારીયે જિંદગી—જિંદગીના ત્રીસે વરસો—હું તરસથી મર્યો છું. હું હવે વધારે વાર સહી શકું એમ નથી. એ ખરેખર દુઃખ ઉપજાવનારી વાત છે કે, હું એવો તો ગમાર જેવો છું કે હું યાદ કરી શક્યો જ નથી....હજી પણ યાદ આવતું નથી....

જિલકુલ નાનો હતો ત્યારે ૯-૧૦ વરસની મારી વય હશે—એ લોકો મારા પ્રત્યે હસતા હતા, મારી મજાક બિડાવતા હતા.....જ્યારે હું તરસ્યો થતો ત્યારે પેલા પીણાની જ માગણી કરતો હતો ત્યારે. પણ એ પીણું કયું હશે એ કોઈ કહી શક્યું નહિ, અને હું તો એનું નામ ભૂલી જ ગયો હતો. ' એ મૂરખ ગધેડા, તું શું કહેવા માગે છે ? ' એ લોકો મને પૂછતા, પાણી ?—ના, પાણી નહિ...દાર ? મોસંખીનો રસ ? ના—ના । ફળોનો ? હા રસ ? ના, એ નહિ. એ કંકુ હોવું જોઈએ, માત્ર કંકુ. કંકુ અને પારદર્શક, અને ધીમેથી વહી શકું—વાદળી રંગનું વહી શકે એવું.....એ સફેદ કુંગર-માંથી વહે છે, ધીમેથી વહે છે.....' દયા બોરોગથી બોરેલા કૂવાનું પાણી હશે, ' એ લોકો મને કહેતા, ' તેં એકાદ વાર પીધું હશે એટલે યાદ નથી આવતું '.....ના, એમ નથી, મેં કહ્યું. બોરોગથી બોરેલા કૂવાનાં પાણીની મને ખબર છે, એ નહિ જ. એ તો હલકું છે, વધારે કોમળ; જલદીથી બિડી જાય એવું...એ એવું કંઈક છે જે પીણું છે છતાં માત્ર પીણું જેવું જ નથી, પણ પ્રવાહી અને બિડી જાય એ બન્ને તરફે હોઈ શકે એવું છે—એને પ્રવાહી અતર કહો, ' યાં પ્રવાહી વરાળ...એ તો માત્ર તમારા હોઠને અડકે છે અને આખા શરીરમાં પ્રસરી વળે છે—પાણીના ખાલામાં સાહીનું ટીપું જેમ ફેલાઈ જાય તેમ એ શરીરમાં ફેલાઈ વળે છે...એ તમને, શરીરને અને આત્માને શીતળતા સુગંધ અને સ્વાસ્થ્યથી ભરી મૂકે છે...હું જો એક જ વાર પી શક્યો હોત—માત્ર એક જ ટીપું—તો હું ફરી વાર કહી તરસ્યો થયો ન હોત. પણ, જમવાન બજો. એને શું કહેવાય તે ।

એને શું કહેવાતું હતો ? કલાકો સુધી મેં મારા મગજને કચ્ચું, દિગ્બૂદ અવસ્થામાં હું ઉઘાનોમાં રખાયો, આંખો મીચી દબને મારા કોચ પર પડ્યો રહ્યો. ધણીયે વાર, ધડીમર, શ્વાસ લેતો થંભી ગયો હોઈશ્વ-મળે મારાં નસ-કારને એની મુવાસ અડકી અને ઊડી ગઈ-અને હું ત્યારબાદ અકળાતો જ રહેતો. કંઈ કામ વિના, ત્યાં હું ઊભો રહેતો, કરપનાઓ કરતો, મૂકાયેલાં ગળાં સાથે. થતું પાણી પીઉં ? પણ એથી શો ફાયદો થવાનો હતો ? હું જેનો તરસ્યા હતો એ ચીજની પાસે પાણી કેટલું ઘાટું અને ફિસ્સું અને મંદું લાગતું ? ચીકણા પદાર્થ જેવું-અથવા તેજ જેવું. પાણી તો, તરત જ સ્વાદ આપ્યા વિના ગળા નીચે ઊતરી જતું અને મને એવું થતું, મને એવું લાગતું કે આથી તો મારી તરસ વધારે ઉગ્ર બનતી હતી.

તરસ વધારે ને વધારે ઉગ્ર સ્વરૂપ પકડતી જતી હતી....તમે માનો યા ન માનો, એવું કંઈક પીવાનું જોઈતું હતું જેની મને ખબર હતી કે એનું ક્યાંક અસ્તિત્વ છે, જો હું એને જોળી કાઢી શકું તો. શરૂઆતમાં તો હું આ વાતને બહુ મહત્ત્વ આપતો નહિ-હું મારી જાતને કહેતો કે ક્યારેક મને એનું નામ જરૂર યાદ આવી જશે-યા ઓચિંતાનું એ મને ક્યાંકથી સાંપડી જશે. કોઈક, ક્યાંક, શાંતિથી મારી સમક્ષ એ મૂકી જશે, એક સરસ મગજના કાચના પ્યાલામાં, કદાચ કોઈક દવારાગાની દુકાનની બારીમાં પણ મને દેખાશે-અથવા કોઈ ખાણની મેળાવડામાં મારા મેજ પર દેખાશે...મને ક્યારેક એકાએક એ સાંપડી જશે એ માન્યતામાં મને ધડીમર શંકા આવી ન હતી-ખીજ કોઈ ચીજ માટે હું આવી બૂલ ન જ કરત-મારા આત્માનાં ઊંડાણમાં હું એ સમજતો ન હતો, મારા દિલમાં ને મારા દિમાગમાં, ભલેને હું એનું નામ બૂલી ગયો હતો ? મારી જીમ અને મારું ગળું અને મારા હોઠ એ ચીજને અગાધર જાણતા હતા-ક્યારેક મેં એનો સ્વાદ અગાધર રીતે ચાખ્યો હતો-એનું વર્ણન કરતાં મને અત્યારે એનો સ્વાદ અગાધર યાદ આવે છે કે મેં એ પીધું હતું અને એ પીરા માટે હું આકુળબાકૂળ બનતો હતો...એ ત્યાં હતું, એ આરડામાં મને લાગતું કે એ લોહાએ મારાથી છુપાવીને રાખ્યું છે, -અને એના વિચાર માત્રથી હું અકળાઈ જતો...

રેંછોરામાં, મેળાવડાઓમાં, ઇંગ્લીશ ઢગનાં ને અમેરિકન ઢગનાં પીણાઓમાં મને શું જોઈતું હતું એ, લંગાણપૂરક ને સંજોગ પ્રમાણે. નોકરોને સમજાવવાની હું ખૂબ કારીશો કરતો, ખૂબ શ્રમ લઈને એનું વર્ણન કરતો...અને જ્યારે હું એનું વર્ણન કરતો, આંખોનાં પોપચાં ઢાળી દબને, આંખોને અંદર ખેંચી જઈને હું, કહેવા માગતો હતો એનો સ્વાદ, તથા યાદ કરવા કારીશ કરતો,

ત્યારે મારા મગજમાં હંમેશાં એક ચિત્ર ઊપસી આવતું... વિચિત્ર, ખડખડી જમીન એના ઉપર ઊભેલાં અગવડાં લાંબા લાંબા ઝાડ, અને એક રાક્ષસ-ના, રાક્ષસી નમ્ર અને ભયંકર... અને ભયાનક જંગલ... ઝાડોના ભયાનક ખડખડ, મેં ઘણી વાર તોંધ કરી છે કે જ્યારે હું એ ગ્રાપિત પીણાનો વિચાર કરું છું ત્યારે મને હંમેશાં આ ચિત્ર દેખાય છે... સૂસવટા મારતું, મર્જના કરતું જંગલ અને માયાળુ અને ભયંકર દેખાતી રાક્ષસી મારા પ્રત્યે નમ્રતાથી જોતી હોય ... પછી તુફાન આવે છે, ઝાડો હાલે છે અને જમીન તરફ ઢળે છે, આકાશ ધેડું અને છે અને ચિત્ર વિલીન થઈ જાય છે... અને હું શરીર નર્મ્યાતના ભોજવતો અને જળામાં નર્મ્યાતની પેઠે શોષાતો પડ્યો રહું છું...

તોફાન અદ્ય સાથે મને સાંભળતા. કેટલાક સમત્પા ન હોય એમ માથું ધૂલાવતા અને ધીમે પગલે ચાલ્યા જતા ને સાથે એ લોકો શું લાવશે એની રાહ જોતા યડકતે હેથે હું એસી રહેતો અને એ લોકો કોઈ સરસ ગાટલીમાં પીણું લાવીને અદ્યપૂર્વક મારા ટેબલ પર મૂકી જતા... કખાટનાં દૂર ખૂણામાં મૂકેલાં કિંમતી ને લાગ્યે જ મગતાં પીણાં માગ માટે લાવવામાં આવતાં, પણ હું જોતી શોધમાં હતો એ આમાં નોંટું દેખાયું.

મારા વિદ્યાર્થી અવસ્થાના દિવસો મને યાદ છે... તોફાન મચાવતા મિત્રો ... મૂલ્યવાન પીણાંઓ, દિવસે ગરજીતની રેસ્ટોરામાં... સવારે ઘેર, પીતો અને ત્યારે તરસ્યો જનતો...

ત્યારબાદ દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં પહોંચ્યો-આફ્રિકા અને હિંદુસ્તાન... જપાન તરફ ઝડપી વિમાની મુસાફરી... હિમાલયનાં ઢોળાણો પરતો અર્ધનમ્ર વિશાળ પટ ... અરેબિયા... અરે, પેલી એક હજાર ને એક રાત્રીઓ, પેલા મોંઘાં મસાલા અને કિંમતી અત્રેશ. આમડાંની પખાલોમાં રાખેલું ઘોડીના દૂધમાંથી બનાવેલું સ્વાદિષ્ટ પીણું મેં પીધું, ખાલાઓ લરી લરીને પીધું, પેલા સ્વાદ ચાખવાની આશામાં. અને સફા રણની સરહદ પર, તરસ છીપાવવાની મારી તલપ મારા પર ચડી બેઠી... હું બેબિબોનનાં પાણી પાસે બેસીને તરસથી ખૂંચો મારવા લાગ્યો. અને મારો હાથ મેં અંદર નાખ્યો કે મરી ગયેલા સમુદ્રનું (Dead Sea) સહેદ નીમક મારી હથેળામાં ચોંટી ગયું. અરબોએ મીઠું કેફિર મારી સાગે ધર્યું ને તુકું લોકોએ એનાથી ચે વધારે મીઠાં સરખતો ધર્યાં. મેં રાત્રી પીધું અને સીબોનમાં લોહી અને પુષ્પોમાંથી બનેલું ખાસ પીણું ચે પીધું. સ્પીનમાં કસ્ટુરો પાંચો અને મંચુરિયામાં માંસનું સુપ પીધું. છતાંયે મારા મનમાં તો એ ધરતીનું ચિત્ર ઊણું થતું અને એ સ્વાદ યાદ આવતો. અને હું તરસ્યો જ

રહી, તરસ્યો જ, મેરિઅસ. સદરાના રણની રેતીના ઊંચા ઢગલાઓ અને અચરત પર્વતની ઢુંગરોની હાર જ્યાં પાણી કદી પહોંચી શકતું જ નથી, એમના જેવો હું તરસ્યો જ રહ્યો.

ના, મેરિઅસ, હું ગડિા નથી ચર્મ્મ ગયો. હું તમને એ વિષે હમણાં જ કહેવા માગું છું. કારણ કે એ સત્ય છે. ધર્મગ્રસ્તે ત્યાં જ મરવા દે—મારે એની જરૂર નથી. મને જે કંઈ જોઈએ છે એ, મારે તમને એના વિષે કહેવું છે, મારી તરસ વિષે કહેવું છે. એ મારી છેલ્લી પ્રાર્થના છે. હું મારાં વસિષ્ઠનામા વિષે વાત કરવા નથી માંગતો—મારી પાસે જે કંઈ છે એ બધું તમારી મરજી પર એને આપી દેજો; ચિત્રો, ચિદ્રૂપ કૃતિઓ, કવિતાઓ, બધું જે કંઈ મેં લખ્યું છે તે.....

કલા—મારી કલા ? એ બધું તૂટ છે, મેરિઅસ. પેલા પીણા માટે મારી તરસ અતિ ઉમ્મર હતી, બસ એટલું જ. તમને ખબર છે શા માટે મેં ચિત્રો દોરવાનું શરૂ કર્યું ? મને યાદ છે ત્યાં સુધી મેં મુનિયમાં બોલકડીને દોરેલાં ચિત્રો જોયાં હતાં—કે પછી એ ખર્ચિન હતું ? તમને એની દોરેલી, દરિયામાંથી પાણી પીતી માનવ-પશુઓ જેવી આકૃતિઓ યાદ છે ? મને એ આકૃતિઓનાં ચહેરાઓમાં મારી તરસ જેવું કંઈક લાગ્યું. એ લોકો શું પીતા હતા ? બોલિમ્પીઅન પીણું ? દેવો પીતા એ મદ્ય ? કદાચ, પેલા ઓકો લોકો સમજતા હોવા જોઈએ કે હું કંઈ વસ્તુ પાછળ બટકું છું—એમણે એને ખાસ નામ નહિ આપ્યું હોય—એવું નામ હોય કે જે બીજી કોઈ ચીજને લાગુ ન પડે અને એ લોકો એમ માનતા ન હતાં કે એ મદ્ય માત્ર દેવોને જ પીવા માટે પીરસી પ્રકાપ ? હું એમની કલામાં માનવા લાગ્યો, પણ હું પથ્થરમાં કે રંગોમાં, એ ઇચ્છાને, અદશ્ય, શ્રાપિત ઇચ્છાને, જેનું અસ્તિત્વ નથી એવા પીણાનું એક ટીપું મેળવવાની એ ઇચ્છાને આકૃતિ આપી શક્યો નહિ જ....શ્વેતિક નિર્દગીને સુખમય બનાવવા માટે જરૂરી એવી અંધી ચીજે હું ભોગવી શક્યો છું મેરિઅસ, પણ-પેણું એક ટીપું હું મેળવી શક્યો નહિ...

કેટલાક સમય પછી મને લાગ્યું કે મને જે જોઈએ છે એ કદાચ પીણું જ નહિ હોય—કદાચ એ બીજે ક્યાંક હોવું જોઈએ અને મારે એનાં સ્વાદ અને સુગંધ શોધી કાઢવાં જોઈએ જેના માટે હું આટલો અતિ વ્યાકુળ છું. કદાચ એનું અસ્તિત્વ બહારની દુનિયામાં નહિ પણ મારામાં હોવું જોઈએ—સરીર અને આત્મા વચ્ચેની મર્યાદા પર રહેલું હશે, મગજનાં ચતતંત્રુઓમાં ક્યાંક હશે; કાનના આલુઆણુતા પ્રદેશમાં હશે, શક્ય છે કે, અહીં કોઈક વિચિત્ર અને વિશિષ્ટ પ્રક્રિયાથી લાગણી ઉન્માદમાં ફેરવાઈ જતી હશે. કદાચ

હું જેની પાછળ ગાડાતૂર બન્યો છું એ સ્વાદ જ નહિ હોય પણ, એક વાર સાંભળેલો અવાજ હશે-એવો અવાજ કે જે કાનના આડાઅવળા રસ્તે ભટકતો હશે અને કોઈક હિસાબે મારા મુખદ્વાર સુધી આવી ગયો હશે... એટલે-હું અવાજ મારે લક્ષ કેન્દ્રિત કરવા લાગ્યો કે કદાચ અદ્વિતીય મને જોઈતી વસ્તુ મળી જાય.

સંગીત...ઓરોસ્ત્રાનું 'દર્દભર્યું' સંગીત, આત્માના દરવાજે ખીલામણા ટોકારા...આ બન્નેમાં સ્વાદ છે અને સુગંધ પણ. ઊંચે અને નીચે દોડતી ધ્રુજતી સુરાવટ, શોષતી, કેંઈક જેતું નામ નથી એ ચીજને શોષતી, પાલ્તે, પડપાલે, ખીજી જિંદગીમાંથી સંભળાયેલા સૂરને...આત્માની તરસ છીપાવવા માટે કોઈક ચીજને શોષતી.

આ સુરાવટને મેં સાંભળી અને નોંધી લીધી,-પણ એ નિરર્થક નિવડ્યું; મેરિઅસ. એ નિરાસાજનક વરસો હતો. જીવન અને આનંદ વિનાનાં, અને મૃતઃપાય આત્માનાં. દારૂડિયા બનવાના અને અધઃપતનને માર્ગે જઈ ચડવાના સાર્યા કારણો શોધવાને ધરૂં વાતો મારી આજુબાજુ વહેતી કરવામાં આવી હતી. એમ કહેવામાં આવતું કે હું મરિા હતો.

અને પછી ધીરે અધઃપતનના ખાડામાં ધોસી દેતી ઠોકર લાગી. અને બ્યક્તિચારના વમળ ને જાળમાં હું ગોવાઈ ગયો-પીડાંઓ-પેરિસ-વેસ્થાઓ... અને પછી આવી ડોના લેટિટીઆ...

હા, હું એને ચાહતો હતો. અને એ-મને બચાવવા માટે એ વચ્ચે પડી હું એ જાણતો હતો, અને જાણીપૂજીને, જિજ્ઞાસા સાથે, એનું પરિણામ જોવાની આતુરતા સાથે મેં એને એના રસ્તે જવા દીધી...પહેલાં હું એના પગ પાસે કેવી રીતે પડી રહ્યો હતો ? સુગંધી સોરમ દેશાવતી એની પીળી ચામડી-ને મેં કેવી રીતે ચૂમી હતી ! કોઈક ઉત્તેજક, કોઈક અખણ પીણું જેવો સ્વાદ મેં ચાખ્યો. આમ મેં એના હોઠ ચૂમ્યા, એનું આખું શરીર ચૂમી લીધું અને એ સમયે કોઈક ત્રિચિત્ર કંપારીથી હું ધ્રુજી ઝડપ્યો...કદાચ એ ચીજ હશે, જે ચીજને હું હુંડી વળ્યો હતો એ આ ચીજ હોવી જોઈએ...અને જ્યારે હું એના ગોઠણ ચૂમતો ત્યારે મને એના માટે પ્રાણ પાથરી દેવાનું દિવ્ય યત્ન...

પણ એક દિવસે મેં ગદ્ગદ શબ્દો ઉચ્ચાર્યાં, અને એની આંખોમાં શ્રાવણ વરસવા લાગ્યો.

ખરેખર, એની સાથે હું કર્તાપૂર્વક વર્ત્યો હતો. એની નજરમાં, ખીજી સ્ત્રીઓ સાથેનો મારો અનીતિમય વ્યવહાર એ મહત્વનું ન હતું-એ તો એક

મારી આલુઆલુ ગળ હતી-અને મારા માટે તરસ છીપાવવાનાં ફાંફાં હતી. પણ એને એ ખચ ન હતી, અને એ એની કલ્પના સરખીયે નહિ કરી શકી હોય કે, એના મૃત્યુ પહેલાંના બે દિવસો પહેલાં, જ્યારે મારાં સ્થિર અને મુગા દરવાજા બહાર એ સારી રાત પડી રહી હતી ત્યારે હું પડદા પાછળ છુપાઈને એને જોતો હતો-અને જ્યારે આખરે એણે જ્ઞાન ગુમાવી દીધી ત્યારે હું એની પાસે આવ્યો અને સાવચેતીપૂર્વક, સ્વાર્થી બનીને, એની ગરીબ મીઠાચેલી આંખોમાંથી બહાર ધસી આવતા આંસુઓને મેં પીધાં, ખૂબ પીધાં. એ આંસુઓનો સ્વાદ-કદાચ એજ વસ્તુ નહિ હોય ?

મને તમે એકલો નહિ છોડો ? મને મુક્તિની જરૂર નથી, હું કહું છું. આનાથી વધારે કબૂલાત બીજી શું આવું...મને તરસ લાગી છે-મારું ગળું સૂકાય છે...વધારે વાતો કરવા હું નથી માગતો. મેં એને મારી નાખી છે, એટલું જ ! જાણીપૂછીને, બદ ઇરાદા સાથે-અરાખર એ રીતે જ ! મહિનાઓ પહેલાં, મેં તૈયારીઓ કરી રાખી હતી, -અને પાદ રાખજો, હું જરાયે એ કાર્ય કરતાં ખંચકાયો ન હતો. જ્યારે એ બરબંધમાં હતી ત્યારે મેં મારી ચમકતી આંખોથી એની નસોમાં વહેતુ યુવાન લોહી નિરખ્યું હતું...મેરિઅસ, મને કહેવા દો કે, મને સૂળાએ ચડાવતો અટકાવવા માટે તમે જે બચાવ બોલો કર્યો છે એ જૂઠાણું છે, નયું જૂઠાણું...એ જગ્યાએ પેલા ગરીબ છોકરાને પૂરનાર હું હતો, મેં જ ખારીખારણું બધ કર્યાં હતાં અને અસ્ત્રો ઉપાડો હતો-આ બધી તૈયારીઓ કરનાર હું જ હતો, અને એ લોકોએ મને એની પધારી પાસે લોહીવાળા મોંથી જોયો. એવું કારણ અમારા વચ્ચે થયેલી અપાઝપી ન હતી. એ મારું લોહી હતું જ નહિ... બે, એ લોહીનો કેવો ધૂણ જનક સ્વાદ હતો ! હું જે બોળતો હતો એ આ પીણું ન હતું.

...મેરિઅસ...આ ગરબડ શું છે અને એ લોકો છે કોણ ? એ લોકોમાં આપાંધીશ છે...મેરિઅસ, ભગવાનની ખાતર ! મુક્તિ-મને ન મળી ! મદદ કરો ! એ લોકો મને મારી નાખવા માગે છે !

હું આવું છું...હા, એક મિનિટમાં આવું છું...પહેલાં મને પાણીથી ભરેલો પ્યાલો આપો...અથવા લોહીથી ભરેલો પ્યાલો...પાંચ જ મિનિટ વધુ. મારી માતાને બોલાવો-હા, મારી માતાને. એ મારી છેલ્લી ઇચ્છા છે. સમય છે ને ? મને મારી માનુ મોં જોવું છે. ના, એ કર્યા રહે છે એ હું કદી છઠ્ઠું એમ નથી-હું એને જાણ્યો જ નથી. એણે મારા પિતા સાથે છટાછેડા લીધા હતા-અને પછી એ મૃત્યુ પામી હતી. મેં કદી એને જોયું નથી, પણ એ કેવી

લાગતી હતી એનું હું પણ ન કરી શકીશ...એ જાતી હતી ને એના વાળ કાળા હતા....હવે એક જ મિનિટ થોભો, હ્યા કરો ! હું વાદ કરી શક્યો છું : પેસા ઉદ્ધાનમાં—ઉંચા રાક્ષસી ઝાડો ઊભેલાં હતાં—ખડખરો જમીન—જાણે બીજું આકાશી ગ્રહ, હું નાનો જાળક હતો, માતાના હાથમાં હતો....મારી મા મને ધવડાવવા તૈયારી કરતી હતી, પણ પછી એક તોફાન આવ્યું.....મારી માના હાથમાંથી મને મારા બાપાએ ખૂંચવી લીધો, એને એક કાગળ મળ્યો હતો,—અને એણે મારી માતાને ધરમાંથી હાંકી કાઢી. અને હું—હું, ખૂબ ખૂબ રજો; કારણ કે મને મારી માની છાતીએથી ખૂંચવી લેવામાં આવ્યો હતો. ઓહ, હું કેટલો બધો સુખી છું, કેટલો બધો સુખી ! આખરે હું એ વાદ કરી શક્યો ખરો.....

એ ગીત

-ઉશનસ્

[જગતનો મૂળ કંઠ ને ગાન માગે છે, જીવન અને વિકાસનું પેઢીઓની પાર વિરતરતાં કથવાણું, એની અંખનાનું, એ ગાન હવે મારે ગાવું પડશે-એમ કવિ કહે છે એમનું ચિત્ર ને સુંદર રૂપે ગાવું એ જાન જ સુખિયો !]

એ ગીત ગાવું પડશે આજે

હે મુજ અંતરતરની રાજ !

અંતર ભરપૂર રાગે.

આ મૂક બ્યાકુલ જગતો કંઠ

ને તુજ કંઠે માગે-એ ગીત...

ને ગીત મંદાકિની શીકરોમાં

તરલિત તરંગ અંગે,

ને નિત બિધે મધુવનકુંજે

કુસુમદલોતે રંગે

મધુકર સંગીત સાગે-એ ગીત...

ને તારે પાપલિયે અણકે

ગિરિવર શિખરે શિખરે

સાશ્વતને નીરવ બીન-શયને

ને ચિર સ્વપ્ને વિહરે

અંતર નિગૂઢ ગાગે-એ ગીત...

ને ઉત્સુક, બિભુ હરિયાળા ધરતીના તુલ્યદેશે,

નિઃસ્વીમં શ્રુતિ સુન્દર ને વિકસે મારે જીવન અગે.

જનનાંતર સદૃશ રાગે-એ ગીત...



ગુજરાતની ખેતી-સમસ્યાનાં

મૂળમાં ડોકિયું

*

● ગુજરાત રાયતવારી પ્રદેશ હોવા છતાં કેવાં અનિષ્ટો પેદાં છે, ગુજરાતના 'ખેડૂતો'માં કેાની ગણતરી થાય છે, કેમ કેસાના ખેડૂતોનું હિત કોની સામે કેવી રીતે અથડામણમાં આવે છે, લગાઇ દરમિયાન કયો ખેડૂત કેટલું કમાયો છે, તથા ખેડૂતથી ય જૂરી દશમાં જીવતા ખેતમજૂરનું પ્રમાણ શું છે, અને છેવટે ઉકેલનો સાચો માર્ગ કયો છે...વગેરે આ ટૂંકા લેખમાં નક્કર હકીકતો સાથે રજૂ થાય છે.

~~~~~ લેખક:-જયંતી પારેખ ~~~~~

આજે દેશમાં ખેડૂત અને ખેતીની નવરચનાનો સવાલ જોરજોરથી ચર્ચાઈ રહ્યો છે. સૌ કોઈ ગામડાનાં ઉદ્ધારની વાતો કરે છે ને એ અંગે અનેક યોજનાઓ પણ બહાર પાડે છે. ગુજરાત ખીજ પ્રાંતોની સરખામણીમાં ઉઘોગોમાં આગળ વધેલું છે, છતાંય આપણી વસ્તીનો મોટો ભાગ હજી ખેતી પર નભે છે. એટલે ખેડૂત અને ખેતી વિષેનો જાગેલો રસ આવકારદાયક છે. પરંતુ કોઈપણ દર્દીની દવા કરવી હોય તો પહેલાં એના રોગનું સાચું નિદાન કરવું જરૂરી છે. જો એ નિદાન સાચું ન હોય તો થયેલા રોગ બદલે લગતા રોગની સારવાર થાય. પરિણામે દરદીને ફાયદો થવાની વાત તો બાજુએ રહી પણ ઉદ્ધૃત નુકશાન થઈ ખેસે. આજની મોટા ભાગની યોજનાઓમાં આ ઉણપ આજે દેખાય છે.

\*

\*

\*

આપણે અહીં ગુજરાતના ખેડૂ-જીવનની સમસ્યાનો ટૂંકો ખ્યાલ લઈએ. ગુજરાત મુખ્યત્વે રાયતવારી પ્રદેશ હોઈ ત્યાં જમીનદારી 'જેવું' બિલકુલ નથી એવો સામાન્ય ખ્યાલ છે. આ ખ્યાલ સર્વાંશે સાચો નથી. ગુજરાતમાં પણ એક યા ખીજ પ્રકારની જમીનદારી ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં છે.

ગુજરાતની કુલ ખેડાણ જમીનના લગભગ ૨૫ ટકા જમીન તાલુકદારોના હાથમાં છે, તો લગભગ એટલી જ જમીન ઇનામદારના હાથમાં છે. આમ ગુજરાતની કુલ ખેડાણ જમીનનો અરધો અરધ હિસ્સો એ તદ્દન ખેડાખાઉ જમીનદારીના હાથમાં છે.

રેયતવારી જમીનમાંથી પણ અધી જમીન ખાતેદારો જાતે નથી ખેડતા. ખેડા જિલ્લાના ૧૯૪૦-૪૨ ના સર્વે સેટલમેન્ટ રિપોર્ટ પ્રમાણે નડિયાદ ને આશુબંધ, તાલુકામાં ખેતવસ્તીમાં અનુક્રમે લગભગ ૫૩ ને ૫૧ ટકા ગણોત્તિયા હતા. દાસગ્રામાં લગભગ ૪૮ ટકા, જોરસદમાં ૪૫ ટકા ને કપડવંજમાં ૪૦ ટકા ગણોત્તિયા હતા. મહેમદાવાદ માતરના ૧૯૨૧ ના આંકડા મુજબ જાને જગાએ ૭૦ ટકા કરતા વધુ ગણોત્તિયા ખેડૂતો હતા. આ હાલત એકલા ખેડા જિલ્લાની નથી. છેલ્લા આંકડા આપણી પાસે ન હોવાથી જૂના આંકડા જોઈએ તો ૧૯૨૧ ના સેટલમેન્ટ રિપોર્ટ મુજબ જોરપાડમાં ૬૫ ટકા, ચોર્પાસીમાં ૪૮ ટકા, બારડોલીમાં ૪૭ ટકા અને વાસોડમાં ૪૬ ટકા વસ્તી ગણોત્તિયા ખેડૂતોની હતી. બીજા જિલ્લાઓમાં પણ ખાતેદારો પાસે યદ્ય માત્ર ૫૬ ટકા જમીન હતી. એટલે કે અર્ધી કરતાં સહેજ વધુ જમીન ઉપર એક બાજુ ૯૦ ટકાની માલિકી હતી ત્યારે બાકીની અર્ધી કરતાં સહેજ ઓછી જમીન પર ફક્ત ૧૦ ટકાની માલિકી હતી. આ આંકડા તાલુકદારો ને ઇનામદારો પદ્ધતિ હેઠળની જમીન બાદ કરતાં બાકીની રેયતવારી જમીનના છે.

ખેતીમાં ખેતમજૂરોનું સ્થાન પણ મહત્વનું છે. જોરપાડ તાલુકામાં ખેતીમાં ખરેખર કામ કરતા માણસોમાં ૭૫ ટકા ખેતમજૂરો ૧૯૩૧ માં હતા. બારડોલી તાલુકામાં ૧૯૨૧ માં ખેતી પર નબળી કુલ વસ્તીનાં ૫૦ ટકા, ચોર્પાસીમાં ૪૮ ટકા અને માંડવીમાં ૪૭ ટકા ખેતમજૂરો હતા. ધધુકા અને વીરમગામમાં ૧૯૦૧ માં અનુક્રમે લગભગ ૫૯ ટકા ને ૪૬ ટકા ખેતમજૂરો હતા. પંચમહાલમાં ૧૯૦૫ માં કલોલમાં ૪૭ ટકા અને ૧૯૦૮ માં હાંસોલમાં ૪૨ ટકા ખેતમજૂરો હતા. ભરૂચ જિલ્લામાં ૧૯૧૨ ના આંકડા મુજબ અંકલેશ્વરમાં ૪૧ ટકા ખેતમજૂરો હતા. ખેતમજૂરો અંગે છેલ્લા આંકડા ન હોઈ જે છેલ્લામાં છેલ્લા આંકડો મળ્યા છે એ ઉપર આપ્યા છે.

### કિસાન કોણ ?

ઉપર આપેલી વિગતો ઉપરથી જણાશે કે ખેતી પર નબળા તમામને એક કિસાન નામે ઓળખી સૌને એક હરોળમાં મૂકીએ છીએ એ ખરાબર નથી. ગુજરાતની ખેતીમાં પણ પોણા ભાગ કરતાં વધુ લોકો કેવળ ખેડાખાઉ લોકો છે. ગણોત્તિયા ને ખેતમજૂરો જોયો ખરેખરો પરસેવો પાડનારો છે, એમની સંખ્યા ઠીક ઠીક મોટી છે. ખાતેદારોમાંથી પણ ૯૦ ટકા ખાતેદારો પાસે માત્ર ૫૫ ટકા જમીન છે ને ૬૭ ટકા ખાતેદારો પાસે તો પૂરા પાંચ એકર જમીન પણ નથી.

આ હાલત કાંઈ પરાપૂર્વથી નથી ચાલી આવી, પણ જે મૂડીવાદી ને શાહીવાદી શોષણ ચાલતું હતું એનું એ પરિણામ છે. આ પદ્ધતિ નીચે નાનાં ખેડૂત ઘસાતાં ઘસાતાં પોતાની જમીન શાહુકાર કે મોટા ખાતેદારને ત્યાં મૂકી એ જમીન ખેડતો ગણોતિયો મટીને ખેતમજૂર બને છે.

૧૯૧૬-૧૭ માં ૫ એકર કે તેથી નાનાં નાનાં ખાતાં ૬૩. ૫ ટકા હતાં. ૫૨ીસ વર્ષમાં એ વધીને ૬૭. ૫ ટકા થયાં. નડિયાદ, આણંદ, કપડવંજ ને બોરસદમાં ૧૮૯૫-૯૬ માં ખેતી પર નબતી કુલ વસ્તીના ગણોતિયા ૨૭ ટકા, ૩૯ ટકા, ૩૩ ટકા અને ૪૦ ટકા હતા. ૧૯૪૦-૪૧ માં એ વધીને અનુક્રમે ૫૩ ટકા, ૫૧ ટકા, ૪૦ ટકા ને ૪૫ ટકા થયા હતા.

એ જ રીતે ૧૮૯૭ માં બારડોલી ને ચોર્યાસી તાલુકામાં ખેતમજૂરોની સંખ્યા અનુક્રમે ૪૨ ને ૩૬ ટકા હતી તે વધીને ૧૯૨૧ માં અનુક્રમે ૫૧ ટકા ને ૪૮ ટકા થઈ હતી. જ્યારે ૧૯૩૧-૩૨ માં ૫૦૦ ઉપરનાં ૧૫ ખાતેદારો પાસે ૧૦,૯૬૫ એકર જમીન હતી તો ૧૯૪૨-૪૩ માં ૨૦ ખાતેદારો પાસે ૧૭,૭૮૯ એકર જમીન થઈ ગઈ હતી. ૧૯૨૬-૨૭ થી ૧૯૩૬-૩૭ સુધીના દાયકામાં મુંબઈ ઇલાકામાં ખેડૂતો પાસેથી ૫૦ લાખ એકર જમીન ખીન-ખેડૂતોના હાથમાં ચાલી ગઈ. ૧૯૩૬-૩૭ માં ખેડૂત ખાતેદાર પાસે ૧૫૭ એકર જમીન હતી. વડોદરા રાજમાં ૧૯૩૩-૩૪ થી ૧૯૪૨-૪૩ ના દાયકા દરમિયાન ૧ લાખ ૧૨ હજાર વીધાં જમીન ખેડૂતો પાસેથી ખીન-ખેડૂતોના હાથમાં ગઈ હતી. જ્યારે રાજમાં ૧૮૯૧ માં ૧,૯૦,૮૯૬, ખેતમજૂરો હતા તેની સંખ્યા ૨૦ વરસમાં વધીને ૧૯૧૧ માં ૩,૧૩,૪૭૯ થઈ હતી.

સ્વાભાવિક રીતે એક ઈનામદાર, તાલુકદાર કે મોટા ખાતેદારનું હિત અને ગણોતિયાનું હિત તેમજ મોટા ખાતેદાર અને ખેતમજૂરનું હિત એક નથી. ઈનામદાર કે મોટા ખાતેદાર વર્ગને ખેતીના ઉત્પાદનમાં કે વિકાસમાં કશો ફળો આપ્યા વગર બેઠા બેઠા ખાવું છે. પોતાની આવક વધાર્યે જવી છે. ગણોતિયાને કે ખેતમજૂરને પોતાની મહેનતનું ફળ પોતાને મળે અને ઉપલેા બેઠાખાઉ વર્ગ એની મહેનતના ફળમાંથી વધારે ને વધારે હિસ્સો પડાવી ન જાય એની સતત ચિંતા રાખવી પડે છે.

પોતાને ખેડૂત કે ખાતેદાર જણાવતો જમીનદારવર્ગ કઈ રીતે ગણોતિયાના હિત ઉપર તરફ મારે છે, તે જોઈએ. બારડોલીની ૧૯૨૮ ની જમીન મહેસુલની લાકત તો આખાયે હિંદમાં મશહૂર થતી છે. એ બારડોલી તાલુકાની ૧૯૨૮ ની જ વાત લઈએ. સરકારે અયોગ્ય રીતે મહેસુલ વધારે.

કર્યો અને એ સામેની ખાતેદારોની લગત એ વ્યાજખી અને ન્યાયી હતી. પણ પોતા માટે ન્યાયની માગણી કરનાર એ ખાતેદારો પોતાના ગણતિવા પ્રત્યે ન્યાયી નહોતા થઈ શક્યા. એક ખાતેદાર પોતાની ૯ એકર ૩૮ શુંદા ની જમીનનું ગણત ૩. ૨૪૮-૦ ૦ લેતા તે મહેસુલ ફક્ત ૩. ૪૩-૧૪-૦ ભરતા. મહેસુલમાં ફક્ત ૨૨ ટકા વધારો થયો હોઈ આ બંને ખાતાના મહેસુલમાં દસ રૂપિયાની આસપાસ વધારો થાત. લડતને અંતે મહેસુલમાં ધરખમ ઘટાડો થયો, પણ બંને ખાતાની સાંઘમાં અનુક્રમે ૩.૪૯ ને ૩.૫૪ નો વધારો એ ખાતેદારોએ કરી નાખ્યો !

કયો ખેડુ સમૃદ્ધ થયો છે ?

તાજેતરની વાત લઈએ. લડાઈમાં ખેડૂતો બહુ સમૃદ્ધ થયા છે, એવી સામાન્ય માન્યતા છે. નીચેની ખેડા જિલ્લાની હકીકત કયો ખેડૂત કઈ રીતે સમૃદ્ધ થયો છે એ બતાવશે. નીચે જુદા જુદા પાંચ ગામના ગણતિયાની સાંઘમાં ૧૯૪૨ થી ૪૬ માં ફરલો વધારો થયો છે એ બતાવ્યો છે. અહીં એ માદ રાખવાનું છે કે ખુદ ૧૯૪૨ ની સાંઘમાં પણ યુદ્ધના પહેલા ત્રણ વર્ષમાં સારો એવો વધારો થયો હતો. આ આંકડા કિસાન કાર્યકરોએ મેળવેલા છે.

| ગણતિયાનું નામ    | ગામ    | ઈ. સ. ૧૯૪૨ | ૧૯૪૬ |
|------------------|--------|------------|------|
| શિવાભાઈ લલ્લુભાઈ | વડોદ   | ૫૦         | ૧૬૫  |
| સોમાભાઈ નાગજીભાઈ | વધાસી  | ૮૦         | ૩૫૦  |
| ધુળાભાઈ દેગમભાઈ  | દેદરડા | ૧૫         | — ૭૫ |
| લલ્લુભાઈ ખોડાભાઈ | નેપાડ  | ૧૦૦        | ૬૦૦  |
| શનાભાઈ વેરીલાઈ   | ગાના   | ૭૨         | ૪૭૫  |

આ માદી જેટલી લાંબી બનાવવી હોય તેટલી બની શકે એમ છે. આ દાખલા અપવાદ નથી. એ પણ બજણીતી વાત છે કે છેલ્લા યુદ્ધ પહેલાં ખાતેદારો ભાગ કરનાં રોકડ સાંઘ વધુ પસંદ કરતા પરંતુ અનાજના કાળાબજાર કરવાની જે તક જામી થઈ તેથી તથા સાંઘ વધારામાં કંઈકે મર્યાદા રાખવી પડે એ કારણે મોટા ભાગના જમીન માલિકોએ રોકડ સાંઘને બદલે આ યુદ્ધ દરમિયાન ભાગ લેવાનું શરૂ કર્યું અને એક પાછની પણ મહેનત વગર ફક્ત પેદાશના ૨/૩ ભાગ જેટલો પાક આપીયા કરવા માંડ્યો.

ખેતમજૂરોની વાત લઈએ. માણસને શુભામ રાખતી હાળીપ્રથા આજેય સરકા જીલ્લામાં ચાલે છે. એનો ‘શાંત અને અદિંસક’ રીતે વિરોધ કરનાર

કેમ્પેસ કાર્યકર શ્રી. છોટુભાઈ દેસાઈ જેવાનું માથું ફેડતાં પણ એ ખાતેદારો નથી અચક્ષતા. અરે, રાત્રિયાળા જેવી નિર્દોષ વસ્તુ પણ એમનાથી સહન નથી થતી. આવી મોંઘવારોના જમાનામાં પણ સુરત જિલ્લામાં દાળી સિવાયના ખેતમજૂરોને છ થી આઠ આના કે એથી ઓછી મજૂરી હતી. કિસાન-સમાજી દિલવાલને પરિણામે આઠ આના મુધી મજૂરી પહોંચી, પણ આશુ સાહેબે અનાજની જે ગંભીર અછત પેદા થઈ અને લોકોને પંદર પંદર રૂપિયે પણ જીવાર ન મળવા માંડી ત્યારે ખેતમજૂરોની લાચારીનો લાભ લઈ જમીનદારોએ બાંધેલા બાવ કરતાં ડબલ કે અડી ગણે બાવે જીવાર ધીરી. બદલામાં જેથી ચાર આને મજૂરી કરવાના કોલકરાર કરાવી લીધા છે. અને જ્યારે ખેતમજૂર કે ગણોતિયા આ જમીનદારી હલ્લા સામે કિસાનસમાજી લાલ જંઝ હેઠળ સંગઠન કરી પોતાનો ખ્યાવ કરવા બહાર પડે છે ત્યારે કેમ્પેસના ઉચ્ચ કક્ષાના નેતાઓ આ લાલ-વાવટાવાળા ખેડૂત મજૂરને લગતી ગામમાં બરબાદ કરવા માગે છે, એવું ધરાણપૂર્વકનું જુદાજુદું ફેલાવતા થ શરમાતા નથી.

યુદ્ધની અસર ખેડૂતોના જીદા જીદા થર પર કેવી રીતે ચર્મ છે, તેના આંકડા તાજેતરનાં છાપાંમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે, તે જોઈએ.

| ૧૯૩૮ માં                       |      |      | ૧૯૪૫ માં |      |          |
|--------------------------------|------|------|----------|------|----------|
| જીદા જીદા થર આવક અર્થ નફા-તોટા | આવક  | અર્થ | આવક      | અર્થ | નફા-તોટા |
| ૩.                             |      |      |          |      |          |
| જમીનદાર ૧૯૨૫ ૧૨૭૨ + ૬૫૩        | ૪૦૬૬ | ૨૯૪૮ | + ૧૧૧૮   |      |          |
| નાનો ખાતેદાર ૩૩૯ ૩૯૧ + ૮       | ૭૫૦  | ૭૫૧  | - ૧      |      |          |
| ગણોતિયા ૩૪૩ ૩૪૫ - ૨            | ૬૭૬  | ૭૨૦  | - ૪૪     |      |          |
| ખેતમજૂર ૧૮૨ ૧૭૭ + ૫            | ૩૫૯  | ૩૭૦  | - ૧૧     |      |          |

આ બધી વિગતો જોયા પછી જે બીનહિતપાદક ખાતેદારો અને પોતાનો પરસેવો પાડી રોટી રળતા નાના ખાતેદાર, ગણોતિયા અને ખેતમજૂરોના હિત એક હોવાની દલીલ કોઈ રીતે ચલાવી શકાય તેમ નથી.

હવે ખેડૂતોની હાલત સુધારવા માટેના સૂચવતા જીદા જીદા ઉપાયો-મંથિ એક બે તપાસીએ.

### સહકારી પ્રવૃત્તિ

ઘણા લોકો સહકારી હિલચાલમાં કિસાનોના તમામ સવાલોનો ઉકેલ જુએ છે. ખેડૂત સહકારી મંડળી કરે, તો તેને, સહકારી વ્યાજના ભોગ બનવું

ન પડે, એના માલની ધણી સારી કિંમત એને મળે અને એ રીતે ખેડૂત તરીકે જાય એવી એમની હલીલ છે. વાંત તો ઠીક લાગે છે, પણ ખેડૂતની આજની આર્થિક હાલત તરફ નજર કરતાં તરત સમગ્ર જશે કે સહકારી હિલચાલ કિસાનોના માત્ર અમુક ટકાને જ થોડાધણે ફાયદો કરી આપી શકે તેમ છે.

સર મણિલાલ નાણાવટીના અહેવાલ મુજબ ખેતીની, દારની તથા ખીજ પરચુરણ એ તમામ આવક ગણતાં વડોદરા રાજ્યના ખેડૂતોની માથાંઘીઠ કાચી આવક રૂ. ૪૫) અને મહેસુલ, દાર-ખેતી પાછળનો ખર્ચ વગેરે બાદ કરતાં ચોખ્ખી આવક વર્ષે રૂ. ૨૦) આવે છે. પ્રો. જી. એમ. મહેતાની ગણતરી મુજબ ૧૯૨૬-૨૭ માં ગુજરાતની ખેતી ને દારની કુલ પેદાશ રૂ. ૨૦ કરોડની હતી. આ આવક ખેડૂત કુટુંબ દીઠ રૂ. ૨૫૭) ની અને પાંચ માણસનું સરેરાશ કુટુંબ ગણતાં માથાંઘીઠ રૂ. ૫૧) થાય એટલે કે સર નાણાવટીની ગણતરી જેટલી લગભગ એ રકમ આવી રહે છે. સર નાણાવટીના રાખ્દેમાં કહીએ તો “આવે ખેડૂત પોતાની તાકાત વધારવાની વાત તો બાજુએ રહી પણ પોતાની શક્તિ જળવી શકે એમ પણ નથી હોતું.” ( વડોદરા રાજ્ય ખેડૂત દેવાં-તપાસ અહેવાલ )

આ રૂ. ૨૦ ની આવક તમામ ખેડૂતની સરેરાશ આવક છે, એ ખ્યાલમાં રાખીશું તો ગરીબ ખેડૂતની દુર્દશાનો પૂરો ખ્યાલ આવશે.

આ. રૂ. ૨૦ માં માણસ ખાય શું, પીએ શું ? સહકારી મંડળીમાં શેર લેવાના પૈસા ક્યાંથી લાવે અને સહકારી મંડળીમાં વેચે શું ? કોડી સાજસમી ન હોય ત્યાં તમે મુશ્કેલીમાં મારા હલવો તો ન એમાં શું રહે ? ગરીબ ખેડૂતની હાલત આજે એવી છે. એની આવકમાં કંઈક વધારો થાય છે કે એનો મોટો ભાગ તો દેવાં ને એના બ્યાજમાં જ શાહુકારો તાણી જાય છે.

ખીજ રીતે સહકારી મંડળીની વાત જોઈએ. ૬૫% ખેડૂતો પાસે પાંચ એકર કે એથી ઓછી જમીન હોઈ એમને કોઈ ચીજ વેચવાની તો વાત ક્યાં રહી, હિંદી, ખરીદવાની રહે છે. બાકીના ૧૫ ટકા જેમ તેમ પોતાનું પૂરું કરે કે થોડું ઘણું વેચવા માટે બચાવી શકે. એટલે સહકારી મંડળી-થી જો ખરેખર કોઈપણ લાભ થવાનો હોય તો માત્ર આવા ઉપલા વર્ગના ૧૦ ટકાને થવાનો. આ હકીકત બહુ જુદા સંજોગોમાં વર્ગવિમુક્તના કટ્ટર વિરોધી આપણા મહેસુલી પ્રધાન શ્રી. મોરારજી દેસાઈએ સ્વીકારી છે. ખેડૂતોના અનાજના આજના સરકારે બાંધેલા ભાવ ઓછા હોઈ એ વધારવા માટે જે અદાલત ચાલે છે, તેના વિરોધમાં વલસાડમાં ( સપ્ટેમ્બર ૪. ૪૭ )



એમણે જાહેર સભામાં કહ્યું કે માત્ર ૨૦ ટકા ખેડૂતોને જ બજારમાં માલ વેચવાનો હોય છે, ને બાવ વધારવાની વાત માત્ર આ વર્ગની છે. પોતાને કાવે ત્યારે વર્ગભેદનો કાલ લેવો અને નહિ તો એનો છ-કાર કરવો એ મોરારજી ભાઈની નીતિ આપણે જવા દઈએ. આપણે તો જે કાંઈ થોડોધણો ય કાલ મળતો હોય તે લેવાની તરફેણમાં છીએ. એટલે સહકારી દિલ્લયાલની તરફદારી આપણે પણ કરીએ છીએ. પણ સહકારી-દિલ્લયાલને જ રામજીણુ ગણનારનો આપણે જરૂર સખત વિરોધ કરીએ છીએ; કારણ કે તેઓ સાચી વાત છુપાવી આપણને ઊધા દેર છે.

આપણાં ખેતરો ખોળાં જેટલાં થઈ ગયાં છે. ને એને લઈને આ બધી દુર્દશા થઈ છે, માટે નાનાં નાનાં ખેતરોને એક કરી સંયુક્ત ખેતી કરવાથી ખેતીનો ઉદ્ધાર થઈ જશે એમ માનનારો પણ એક વર્ગ છે. ધારાસભામાં આજે આ અંગે એક ખરડો પણ રજૂ થયો છે. નાનાં નાનાં ખેતરોથી ખેતીને નુકસાન થાય છે, એ વિષે કાંઈ શક નથી, પરંતુ તો એની પર નબત્તા માણસો ઓછા ન કરીએ તો બખ્ખે એકરના પાંચ ખેતરને એકઠાં કરી ૧૦ એકરનું ખેતર બનાવવા માત્રથી ખેતીની આબાદી કંઈ રીતે ને કેટલી વધી જશે ? એ એકરને બદલે દસ એકરનું સામંતું ખેતર હોય તો થોડોક ફેર પડે પણ ગુજરાતમાં આર્થિક ખેતર ૨૦ એકરનું ગણાય છે. દરેક ખાતેદારે જે આજે જમીન આપવા જઈએ તો રૈયતવારી પદ્ધતિ હેઠળની લગભગ બારીશ લાખ એકર જમીનમાંથી માત્ર ૧,૦૬૪૨૬ ખાતેદારને જમીન આપી શકાય. નાનાં નાનાં ખેતરોનાં એકીકરણ માત્રથી કંઈ ૭૧ ટકા ખાતેદારો ને તમામ ગણોત્તરી તથા ખેતમજૂરોનો ખોળો ઊઠાવવા જેટલી પેદાશ નહિ વધારી શકાય. હવે જે કાંઈપણ ધંધો આપ્યા વગર આ નાના નાના ખાતેદારોને જમીન પરથી ઉંચકી લઈ ફેંકી દેવામાં આવે તો સવાલ ઉઠેલો વધારે મુશ્કેલ થાય. એવી રીતે ફેંકી દીધેલા લોકો ક્યાં જાય ? ખેતરોનું એકીકરણ નાના ખેડૂતોને ઉખેડી નાખીને નહિ પણ ખેડાખાઉ ખેડૂતોની જમીનમાંથી નાના ખેડૂતોને જરૂરી જમીન આપીને કરવો જોઈએ. પણ એને બદલે આજે તો ઉલટો જ માર્ગ લેવાય છે.

### સાચા ઉકેલનો માર્ગ

ત્યારે કરવું શું ? ખેતીના સચાલનો કાંઈ ઉકેલ નથી શું ? ઉકેલ જરૂર છે. જેઓ આજે ખેતીમાં એકરતિમાર પણ મહેનત નથી કરતા, એવા તાલુકદાર, ઇનામદારને તથા મોટામોટા ખેડાખાઉ ખાતેદારોને દૂર કરી ખેતી પરનો એમનો નફામો ખોળો દૂર કરવામાં એ ઉપાય રહેલો છે. આ લોકો તો આજે બીજેથી પણ પોતાની

રાટી રળા લે એવી તાકાતવાળા છે, પણ તેઓ શ્રીમંત છે, ને શ્રીમંતના દરેક હક્ક-પછી બલે એ માણસોનો લોહી ચૂસવાનો કાયદેસર હક્ક હોય-એ પવિત્ર છે; એના ઉપર તરાપ ન મરાય એ મૂડીવાદી સુધારકોનું આ નીતિચાત્ર છે. એટલે તો તેઓ રાગતું મૂળ મૂડીવાદી પ્રકૃતિને દૂર કરવાને બદલે એ રાગના પરિણામ રૂપ દાર તાડી, અછાન, ખોટા ખર્ચ વગેરે તરફ જ આંગળા ચાંધી ખેડૂતને બદનામ કરવા ઉપરોત્ક્રોષ પાયાની વાર્તા તેઓ કરતા નથી.

x

x

x

ગુજરાત કે હિંદની ખેતીનો ઉદ્ધાર કરવો હોય તો એક બાબત જીમીન સાથે જોને સાંધ-ભાગ ખાવા સિવાય કોઈ રસ્તો નથી એ તમામને દૂર કરી જીમીનની નવેસરથી વહેંચણી કરવી જોઈએ-બીજી બાબત જીમીન નવા ઉલોગો ખીલવી ખેતમજૂરોની બંધાણા સંખ્યામાંથી ફટકાકને ત્યાં રાજી આપી તેનો જીમીન ઉપરનો ખેંચો હાથો કરવો અને ત્રીજી બાબત નહેર, પંપ કે ગંમે તે રસ્તે ખેતીને પાણી પૂરું પાડી મશીનદારા ખેતી કરી ખેતીનું એકર દોઢ ઉત્પાદન બીજા દેશોની હરોળમાં લાવી મૂકવું.

ખેતીના સવાસના આ ઉકેલમાં આપણા સાથીદાર કોણ હશે અને આપણા વિરોધીઓ કોણ હશે એ સમજવું ન જાણવું ખૂબ જરૂરી છે. ઉપર જે હકીકત રજૂ કરી છે, તે પરથી સ્પષ્ટ થશે કે મૂળભૂત રીતે ગુજરાતમાં ખેતમજૂર, ગણોતિયા, ને નાના ખેડૂતોના હિત એક બીજાથી વિરોધી નથી. ઉપર ઉપરથી બલે થોડો વિરોધ દેખાય પણ એ ત્રણનાં હિત એક હોઈ એ ત્રણે સાથે મળી પોતાના હિત માટે લડવું પડશે એ ત્રણ વચ્ચે જેટલું ભંગાણુ તેટલે ઓછું એ ત્રણનાં હિત જોખમાં કરશે. આ વર્ગોના દુર્મન બેંકાખાઉ વર્ગ સામે લડવા મટે નીચેનો કાર્યક્રમ આવશ્યક છે.

- તમામ બેંકાખાઉ હિતોની નાખૂદી.
- અનાર્થિક ખેતરનું મહેસુલ માફ, આવકવેરાને ધોરણે ચોખ્ખા નફા પર કર.
- ગણોતિયાને કમગી ખેડહક્ક અને વધુમાં વધુ ખેં પટ ગણોત.
- ખેતમજૂરોને પેટપૂર રાજી.
- ખેતીને કોઈપણ ઉપાયે પાણી પૂરું પાડવાની વ્યવસ્થા.

# બાકી તો રહી છું હુંટઈ

—શાંતિકુમાર કલિયા

[ મેઘદૂતનાં કાવ્યથી કોણ અજાણ્યું હશે ? સમૃદ્ધ જીવનના પ્રણયનું-વિરહનું એ કાવ્ય, બાઈ શાંતિ કલિયાનાં આ ગીતને સંકળતાં જ યાદ આવે છે. આજનાં ગરીબ જીવન અને દુનિયામાં મ પ્રણય અને વિરહનાં વીતક હોય છે. એનું એ ગીત છે-બાપા છે અને બાવ છે. ]

હજવે તે સાહે પૂછજે ક્યા વાપરા,  
સોં સર વો બારી એ થી જઈ,  
બંધ તે બારણે તું દેજે ટકોરા,  
મધરાતી ગીતડાંને લઈ.

અંધારે ઓછું આવે ઓળખતાં,  
તારાના કાઝિયાં તું લઈ,  
આછે અવાજે એને કે'જે ઢંઢોળી,  
“ તારી પૂનમની રાત ક્યાં ગઈ ”

કે'જે, 'ક્યા “ઝાકળિયે દિવાને ટમકે,  
એક દિ' તું આવજો જઈ,”  
“ જુગ જુગથી વાટી જોનારી તારીને,  
આવજો તું સાબરો મઈ.”

નિંદર ધેરાણાં, હજે આંખોનાં પોપચાં,  
સોણલે હું ફાળ મઈ મઈ,  
જીવતર તો તારી આશાને તંતણે,  
બાકી તો રહી છું હુંટઈ.

ધોળાંડમાં જનતાની રંગભૂમિનો પાયો નાંખનાર

# યુનિટી થીએટર

~~~~~લે: અરુણ ચંદ્રારાણા~~~~~

આજથી દસ વર્ષ પહેલાંની વાત છે. એ વખતે લંડનના ઇસ્ટ એન્ડમાં ફેટલાક હિસાહી જુવાનો બેગા મગી, રસ્તાઓના નાકે અને બજારોમાં મંચ ઊભા કરી રંજન કાર્યક્રમો બજાવતા. તેમના કાર્યક્રમોમાં સળંગ નાટકો નહિ પણ નાના સંવાદો, સોચો, ગીતો, વગેરે રજૂ થતાં. લોડોના રાજીંદા સવાલોને આ કાર્યક્રમમાં સ્પર્શવામાં આવતા.

રસ્તાઓના નાકે અને બજારોમાં રજૂ થતી અને લોડોના રાજીંદા સવાલોને સ્પર્શતી આ સંસ્કાર પ્રવૃત્તિઓમાંથી આજના યુનિટી થીએટરનો જન્મ થયો. કુખી જીવન માટેની માનવીની લગ્નમાં તેને મદદરૂપ થવા રંગભૂમિનો ઉપયોગ કરવાના હેતુથી યુનિટી થીએટરે આજથી દસ વર્ષ પહેલાં આકાર ધર્યો. લંડનમાં એનો વિકાસ ઝડપે થયો. ગોલ્ડિંગટન રફીટમાં આવેલા એક મકાનમાં તેનું ખાતમુહૂર્ત થયું. આજે દસ વર્ષને અંતે એ જ મકાન એક નાનકડા થીએટરમાં ફેરવાઈ ગયું છે.

. ધણીને સવાલો થશે કે, આજના યુનિટી થીએટરના પાયામાં કોની મહેનત મજૂરી ઉપયોગમાં આવી હતી? હાલકા પહેલાં જે જુવાનોએ રસ્તાઓના નાકે અને બજારોમાં મંચ ઊભા કરી કાર્યક્રમો આપ્યા હતા એ જ જુવાનોએ આજના યુનિટી થીએટરનું ચણતર આરંભ્યું હતું. પછી તો આ થીએટરના ચણતર માટે અનેક કામદારોએ પોતાની સેવાઓ બક્ષી. કાજલ સંમયનો ઉપયોગ પોતાના થીએટરને ચણવા માટે કર્યો. અનેક કડિયાઓ, સુધારો, નેન્ડલેક્ટ્રિસિયનોએ યુનિટી ઊંચું કરવા પાછળ પોતાનો ખોલો સમાવ્યો; અને એ બધા કામદારોની જહેમતને પરિણામે આજનું

આશિશાન યુનિટી ઊભું થયું. યુનિટીના ચલુતરમાં પહેલી ઈટ મુકનાર કે પહેલો ખીસો ઠોકનાર અનેક દા.દારો આજે ૫ તમને યુનિટીના તખ્તા પર બેવા મળશે. આજે તેઓ કાર્યકરો બન્યા છે.

x

x

x

આ થઈ ૧૯૩૭ ની વાત. એ પછી તો છેલ્લા દસ વરસમાં યુનિટીએ ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરી છે. સિડ્ઝ, ગ્લાસગો, માંચેસ્ટર અને એવાં ખીજાં અનેક શહેરોમાં એની શાખાઓ કામ કરતી બની છે. લોકોના રોજંદા સવાલોથી માંડીને કામદાર વર્ગના જીવનને સ્પર્શતાં નાટકો એના તખ્તા પર આજે રજૂ થવા લાગ્યાં છે. આજે યુનિટી થીએટરે ઇંગ્લાંડમાં રંગભૂમિની દિલચાલમાં એક નવા જ પ્રકરણનો ઉમેરો કર્યો છે.

આજે યુનિટી થીએટરના ૧૦,૦૦૦ વ્યક્તિગત સભ્યો છે. એમાં ૨૦૦૦ સક્રિય સભ્યો છે. ઇંગ્લેન્ડમાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં એની કુલ ૫૦ શાખાઓ કામ કરે છે. ૩૦ લાખ સંગ્રહિત કામદારોનો યુનિટીને ટેકા છે. ઇંગ્લાન્ડની રંગભૂમિના આગેવાન કલાકારો-ઓલ્ડ વીક કંપનીના ડાયરેક્ટર માર્કિસ ડેનિસ, સિબીલ થોર્નહાઇક, લેવિસ ટેસન, બેન એબાન, હર્બર્ટ માર્શલ, ફ્રેડ-જેક્સન, મિશલ રેડગ્રેવ તથા કામદાર વર્ગના આગેવાનો-વિલ લોધર, આર્થર હોર્નર, જેક ટેનર, જુલિયસ જેકોબ્સનો યુનિટીને સાથ છે.

યુનિટી થીએટરે પોતાના કાર્યદ્વારા આવી જ પ્રગતિશીલ થીએટર દિલચાલ ખીજા દેશોમાં ચે પેદા કરી છે. યુરોપ, અમેરિકા, હિંદ, મેક્સિકો, ઓસ્ટ્રેલિયા વગેરે દેશોની પ્રગતિશીલ રંગભૂમિ સાથે તેણે સંપર્ક સાધ્યો છે.

x

x

x

યુનિટીના પાયામાં ચલુતર બનનારા અને તેના આદર્શોનો પ્રચાર કરનારા આ તમામ લોકોએ, પોને જે દુનિયા કહી છે એ દુનિયાના સર્જન માટેની લડતમાં યુનિટીને એક અમોઘ હથિયાર ગણ્યું છે. સામાજિક જીવનના એક ભાગ રૂપે રંગભૂમિની પ્રગતિ સાધવામાં યુનિટીએ મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. નવા નવા અખતરારૂપ નાટકો રજૂ કરવામાં ચે યુનિટીએ આગેવાની લીધી છે.

x

x

x

યુનિટી ઝુપની વિશિષ્ટતા એ છે કે, ત્યાં ડાઈ, 'સ્ટાર' નથી; સૌ એક 'ટીમ' રૂપે જ કામ કરે છે. નાટકમાં ભૂમિકા બજાવનારા કલાકારો, સ્ટેજ પાછળ કામ કરનારાઓ અને પ્રેક્ષકગણની વ્યવસ્થા કરનારા સ્વયંસેવકો

એક ' ટીમ ' ના જુદા જુદા ભાગ તરીકે જતો છે, અને આખા યે કાર્યક્રમને પાર પાડવા તમામ સામુદાયિક રીતે પોતપોતાની શક્તિઓનો ઉપયોગ કરે છે. જુદા જુદા કલાકારોની સર્જનાત્મક શક્તિઓને એક તાંત્રણે પ્રાધવાનો યુનિટી હંમેશાં પ્રયાસ કરે છે. કવિઓ, લેખકો, કલાકારો તેમ જ અભિનેતાઓ યુનિટીની કોઈપણ શાખામાં રહીને પોતાની શક્તિને ખીલવી શકે છે.

યુનિટી માત્ર રોજાંદાં જીવનને સ્પર્શતાં નાટકો જ બજાવે છે એવું નથી. યુનિટી એવાં નાટકો ય બજાવે છે કે જે જૂના જમાનાનાં હોય છતાં આપણા જમાનાને માટે બોધરૂપ હોય.

અભિનેતાઓ, નાટક અને પ્રેક્ષકગણ-આ ત્રણેનો સમન્વય થતાં રંગ-ભૂમિનો જન્મ થાય છે. આ ત્રણે વચ્ચે મેળ ન જામે તો કોઈ પણ નાટક મહાન બની શકે નહિ. આજે આપણને આ ત્રણે વચ્ચે કયાંય સાંધો મળતો દેખાતો નથી. યુનિટી આ ત્રણે વચ્ચે સાંધો બેસાડવાની ખવાદિશ ધરાવે છે.

યુનિટીનાં નાટકો જનતાના જીવનને સ્પર્શનારાં હોય છે; તેમના નટો ય જનતાનો એક ભાગ હોય છે; તેઓ કદિ યે જનતાથી વિખુટા પડતા નથી.

અને યુનિટીનો પ્રેક્ષકગણ ?

મહેનતકરો, જેમને માટે રંગભૂમિ એક અગ્નિજ્વાળા ડુનિયા છે તેમની પાસે વધુ ને વધુ પ્રહોંચવા આ રંગભૂમિ પ્રયાસ કરે છે. યુનિટીની શેદિલ્ટ, મેન્જેસ્ટર અને મર્સીસાઈડ શાખાઓ આનું નમૂનેદાર ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

યુનિટીએ, જ્યાં ખુદ પોતાનાં ધીએટરો છે ત્યાં, પોતાનો કાયમી પ્રેક્ષક વર્ગ બિભો કરવા ' ખેલોક યુર્ગોંગ ' પદ્ધતિ અજમાવી છે. આ પદ્ધતિ પ્રમાણે યુનિટી સાથે જોડાયેલાં મંડળો ને સંસ્થાઓ પોતાના સભ્યો માટે ઓછા દરે ટિકિટો મેળવી શકે છે.

આ રીતે પોતાનો વિશિષ્ટ પ્રેક્ષકસમુદાય બિભો કરવા-પોતાનાં નાટકો અને પોતાના અભિનેતાઓ સાથે એક બની તાલ મિલાવી શકે એવો પ્રેક્ષક ગણ બિભો કરવા-યુનિટી નવી નવી પદ્ધતિઓ અજમાવે છે.

યુનિટીને આવી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓને પોષવા નાણાંની પાંરાવાર જરૂર હોવા છતાં મોટા પૂંજીપતિઓ કે માલદારોનું એને પીઠગળ નથી. પોતાના સભ્યો અને પોતાના પ્રેક્ષકો-મુખ્યત્વે કામદાર વર્ગની સંસ્થાઓ ઉપર જ તે આધાર રાખે છે.

આજે યુનિટી સાથે લગભગ ૩૦૦ સંસ્થાઓ જોડાયેલી છે. આ સંસ્થાઓના ૩૦ લાખ સભ્યો યુનિટીની પ્રવૃત્તિઓને પોષે છે.

રંગભૂમિની હિલચાલમાં યુનિટીનું એક અતિ મહત્વનું કાર્ય, આજે રંગભૂમિ અને જનતા વચ્ચે જે અંતર છે એને દૂર કરવાનું રહ્યું છે. ઇંગ્લાંડમાં આ દિશામાં કામ કરતી કોઈપણ સંસ્થા તરફ યુનિટીએ હંમેશાં મદદનો હાથ લખાવ્યો છે. આ ઉપરાંત, રંગભૂમિનું કલાત્મક ધોરણ ઊંચું લાવનાર માટે ય તે સતત પ્રયાસ કરે છે. પોતાના સભ્યોને રંગભૂમિ અંગેની જરૂરી તાલીમ પૂરી પાડીને અને એ માટેનો શિક્ષણક્રમ તૈયાર કરીને તેણે આ કાર્ય બખબુતું છે.

આ ઉપરાંત, યુનિટીની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં, ' રહે સર્વિસ ' પ્રસિદ્ધ કરવાનું કાર્ય મહત્વનું રહ્યું છે. દેશ પરદેશના તેમ જ પોતાના આગેવાન સભ્યોનાં નાટકો તે આ રીતે પ્રસિદ્ધ કરે છે.

આ ઉપરાંત, યુનિટી તરફથી રંગભૂમિને લગતું માસિક ' ન્યુ થીએટર ' પણ પ્રસિદ્ધ થાય છે. બ્રિટિશ રંગભૂમિના પ્રથમ પંક્તિના તમામ કલાકારો આ માસિકમાં લેખો લખે છે—અને આજની બ્રિટિશ રંગભૂમિ ઉપરનાં તમામ પ્રગતિશીલ તત્વોના સાથ સહકારમાં એક નવી રંગભૂમિ ઊભી કરવામાં પોતાનો ફાળો આપે છે.

x

x

x

દુનિયાના એકેએક દેશમાં જ્યાં જનતાએ આગે કૃત્ય જારી રાખી છે, ત્યાં તમામ જગ્યાએ જનતાની આગેવાની હેઠળ સાંસ્કૃતિક જીવનનું પ્રભાત સોજે કળાએ ખીલી ઊઠ્યું છે. એ દેશ પછી બલે ચીન, યુગોસ્લાવિયા, હિન્દ, સોવિયેત યુનિયન કે પછી ફ્રાન્સ હોય.

બ્રિટનમાં પણ આજની જ હિલચાલ વેગવાન બની રહી છે. બ્રિટનની આ હિલચાલમાં યુનિટી એક અતિ મહત્વનું અંગ બની ગયેલ છે. યુનિટીએ હેલા એક દાયકામાં જે વિકાસ સાધ્યો છે અને બ્રિટનની રંગભૂમિની હિલચાલમાં જે પરિવર્તન આણ્યું છે એમાંથી હવે ઇંગ્લાંડમાં 'જનતાની રંગભૂમિ' ઊભી થવામાં ઝાઝો વિશળ નથી.

નાતનો ન્યાય

- 'પરાજિત'

[એક કાળમાં ધંધા-ધંધાના ગોળ રચી શ્રમજીવી કારીગરમાંથી મૂડીદાર થતા સમાજની ક્ષાતિબ્યવસ્થા આંજો ને લગાર હાલતમાં પહોંચી છે એની ભૂમિકા પર વિચરતી આ વાર્તા એક કોળી બાપ દીકરીનાં સાદાં નિરૂપદવી જીવનનું સૈદ્ધર્ષ્ય પણ બતાવે છે, એ સુંદરતાની ચોપાસના આ પુરાણ સડાને દહીયું જે ભળવી વાખતી જૂજ લોકોના સ્વાર્થની સમાજ બળવાન પ્રકારની રાહ ભેઠ રહી હોય એમ નથી લાગતું !]

શાંતિથી વહી જતી એ ખારી નદીનો પટ બહુ પહોળો છે. ચોપાસના ગાંઠપૂર સિવાય તેમાં પાણી છીછરાં જ રહે છે. ને તે પણ આકાશપટમાં આકાશગંગાનો જેમ એક પટો ચમકે રહે, તેમ આ રેતીના પીળા વિશાળ પટમાં વચ્ચે જ માત્ર આકાશનું પ્રતિબિંબ ઝીલતો પાણીનો પટો ધીર ગતિએ આક્યો ભાય છે. ને એ છીછરા પાણી ને વિશાળ રેતાળ પટને લીધે તો ત્યાં ચીમકાંના પાકે જિતે છે. ને એ પાક લેનારના વસવાટથી ને તેમની નાની નાની ઝૂંપડીઓથી તો તેના ભેંકાર લાગતા કાંડો કદમકે ઓછા ભયંકર લાગે છે.

દક્ષિણોત્તર વહેતી એ નદીને આયમણે કાંઠે એક મોટો ભયંકર ખડક છે. ને તેની ગોઠમાં આવેલી એક નાનીશી ઝૂંપડી તો જળે હાદનાં ખોળામાં પ્રાણક બેઠું ન હોય એવી લાગે છે. કનારાથી આવેલ ચનિયો ને તેની એકની-એક દીકરી લખુડી તેમાં રહે છે. ઝૂંપડીની આસપાસના રેતાળ પટમાં તેમણે જાતમહેનતથી ચીમકાંનો વાડો ઊભો કર્યો છે. હજી તો ઊગમણાં અજવાળાં પેસે ખડક ઝીલે તે પહેલાં બાપ દીકરીના જાગવાથી ઝૂંપડી જીવતી બની ગઈ હોય છે. બહુ વહેતું ન ઊડવા ને જરા આરામ કરવા બાપદીકરી દરરોજ એકબીજાને કલાં કરે છે, છતાં જાને દરરોજ સાથે જ ઊઠે છે. બસ એમને બીજા કોઈની પડી નથી; બે જણ, એક ઝૂંપડી, ને કલાંકલ નિનાદ કરતી તો નહિ પણ એકસરખી ધીર અંતિએ વહી જતી-વહી જતાં જીવનનો ઉપદેશ.

કરતી નહીં ! તેનું વહન એકધારું છે-આ બાપદીકરીના જીવનમાં પણ ક્યાં જન્મ્યાવતને સ્થાન છે ? એમનું જીવન પણ એકધારું વહી જાય છે. તે ઝૂંપડી પાછળ જાયે પોતાનો હૃદયનો એવો પાથરી પેલો ખડક તો બેઠો જ છે.

કુદરતને બોલે ઉછરેલી તંદુરસ્ત લખુડી બારે આનંદી છે. સવારે જીડી, ખારા પાણીથી મોં ઘોષ, મીઠું પાણી ભરવા નાનો માટીનો મોરીયો (વાસણ) લઈ તે વીરડીએ જાય ત્યારે કંઈ ને કંઈ ગાતી જ હોય. આજે પણ એ ગાતી ગાતી જતી હતી :

સરજ જીગીયો ને પંખી જીગીયાં,

ના આવ્યો આ હૈયનો ચોર

સમંદર ન આવે નદિયા તીર ને !

પાણી લેંછને પાછી વળા ત્યાં સુધીમાં શનિયાએ ઘૂંટીઘૂંટીને ચુંગીના બે-ચાર દમ લઈ પોતાના ખૂદા શરીરમાં તાજગી ભરી લીધી હતી.

‘બાપુ, આજે શેરમાં તો જઈ તો ?’ લખુડીએ મોરીયો ઝૂંપડીમાં મૂકતાં કહ્યું.

‘કેમ ?’ શનિયાએ પાછળ મોઢું ફેરવ્યા વિના પૂછ્યું ને ચુંગીના દમ સારી રીતે લેવા હાથનો સાંકડો ગાળાયો બતાવ્યો.

લખુડીએ જવાબ ન આપ્યો.

‘હ’ શનિયા પામી ગયો, ‘દાચાં ચીમડાં ઉતારી લેવાનો ખટક થતો લાગે છે દીકરીને હવે. હું તો રોજ કલા કરું છું કે બહારના રૂપમાં ના ફસાઈશ એની અંદરની ખાત્રી પહેલી કરવી જોઈ.’

‘પણ બાપુજી, ઉપરથી તો કેવા નદીની રેત જેવા પીળા ચટક ને રાત્રી શીરીવાળા લાગે છે ને ! તે મને શું ખબર કે અંદરથી....’

‘હ’, તેથી તો કહું સુને, બહારના રૂપમાં ન ફસાવું.’ ને ઝીણી આંખ કરી લાંબે જોતાં શનિયાએ કહ્યું, ‘એ કદરત એવી સે બઈ, પોતાથી કરીને ખીજાને જીવનના પાઠ આપી જાય સે. આમ જ જો, તારી મામાં જો મેં આલી ઉપરનું રૂપ ન જોતાં અંદર જરા તપાસ કરી હોત તો ?-તો જરૂર ને આમ મને ને તને બંનેને છોડી ન ચાલી જત !’

‘વળી એજ ને બાપુ ! તમને તો કુણુ જાણે શું છે તી વારે ને ઘડીએ એ જ ગઈ ગુજરી માદ કરો ! એ તો જેવા આપણા લાલમ. પણ આજ શેરમાં તો નય જાયું.’

‘તારી મરજી લોકવરણને રૂપાળાં પણ કાચાં ચીઠડાં આલી એક વારનું કામ ન કરવું જોઈ છે તારી સાચી વાત સે. પણ સારે આખો દન કરશું શું? અહીં તો કંઈ કામ નથી.’

‘તી ધ્યાન તમે બેઠા બેઠા આરામજી કરજો ને. હું કાલે તૈયાર કરી રાખેલ ગારથી આ ઓટલે જરા સમારી લઈશ.’

‘વાહ, તી હું શું એટલો ખૂદો થી ગીયો કે આરામ કરે? નહિ, હું જરા પેલા નથિયાના વાડે જઈ આવું. બે સાર વાતો પણ થાય.’

‘ના બાપુ. તારી તમને નહિ જવાનું, હાં વળી! તમારું ત્યાં કોઈ માન તો જળવતું સે નહિ; તો શીદ જવું? ખીજા ગામથી આવ્યા એટલે જાણે તેમનો ગરાસ લૂંટી લીધો છે.’ રાષથી લખુડી બોલી.

‘પણ નીચાતમાં એમ કરવું નો પાલવે, લખુડી! આખરે તો એ ન્યાતીલા સે!’ શનિયાએ કહ્યું.

આ શનિયો મૂલે તો કનારાનો વતની, પણ ત્યાંની નદીના પાણીમાં કે રેતમાં કંઈ ખામી હશે કે શું, પણ ચીઠડાં એવી મીઠાશ ન પકડતાં ને કમાણી ઓછી થતી. ને વળી ઘણીવાર નદી પોતાનું વહેણ બદલાવી તકલીફ ઊભી કરતી. પણ તો ય શનિયાએ ત્યાં ને ત્યાં ઘણાં વર્ષ એ ચી કાઢ્યાં; પણ આખરે જ્યારે પોતાની આત્મીયે રૂપડીએ જ-લખુડીની માએ-પોતાનાં વહેણ બદલાવ્યાં ને ખીજા સાથે લાગી ગઈ ત્યારે કનારા જાણે તેને ખાવા ધાતું લાગ્યું. ને નદીનાં પલટ વહેણથી ઝૂંપડી બદલાવતા શનિયાએ, જીવનનાં વહેણ બદલતાં, પોતાનું સ્થાન-ગામ જ સમૂજ્યું બદલી નાખ્યું!

આ ગામમાં આવી તેણે પોતાનો ચીઠડાંનોજ ધંધો શરૂ કર્યો. ને ખારી નદીના પહોળા પટમાં પોતાના ખારા જીવનને મેળવી દીધો. ખારી નદીને કંઠે અજાયબી જેવી એક મીઠા પાણીની વીરડી હતી. ને લખુડીનું સ્થાન પણ શનિયાના જીવનમાં એ સિવાય બીજું કયું હતું?

કુદરત પોતાના બેળામાં જે આવે તેને સમાવી લે છે. માનવોનાં મન જેવી તે સંકુચિત નથી. નદીના પટમાં વિદ્યાર્નિતથી તે રહી શક્યો. પણ તેમાં તેના જ લાખુડીએ જાણે પોતાનો ગરાસ ઝૂંટવાઈ ગયો હોય એમ બળાપો કાઢ્યો ને શનિયા તરફ કરડી નજરે જોતા થયા! ને તેથી તો શનિયાએ જ્યારે આજે પોતાના એક જાતભાઈને ત્યાં જવા વાત ઉચારી ત્યારે લખુડીએ ના પાડી.

પણ શનિયાએ કહ્યું, 'પણ નીચાતમાં આમ કરવું નો પાલવે, લખુ ! આખરે એ પોતાની ન્યાત સે. સમંદરે રહેવું ત્યારે મગરમચ્છથી કંઈ વેર બંધાય ?'

'પણ ના બાપુ, આજ તો તમારે નથી જ જવાનું.' ને રખે પોતાની વાત પર હોઠમાં હસતા બાપુ આંધ્યા બય, તેથી તે લગભગ દોડતી પાસે આવી, ને બોલી, 'અજો તમારે પેલી વાત પૂરી કરવાની છે, બાપુ...'

'કંઈ ?' હરાદો પારખી તેના બાપુએ પૂછ્યું.

'પેલી ઘૂમવતાં પૂરતી, આપણાં ચીઠાડાં તણાયાંની ને...ને...પેલા...પેલા...'

બેબે બેબે વાતમાં ખેંચવા તે પ્રયત્ન કરતી હતી.

તેનો દોંગી પ્રયત્ન જોઈ શનિયાએ 'હ' કરી લખુ સામે જોયું ને બાપડીકરી બન્ને હસી પડ્યાં. ને પછી બિભા ચર્તા શનિયાએ કહ્યું, 'ના, હું જમ્મશ તો બરો આજો.'

'તે પછી કેટલો પાછા ફરશે ? સવારે શિરામણ પણ આજે નથી થયું. મુંઝેલા કંઈ વધુ જ નહિ ને,' લખુ બોલી, 'પણ હું થોડીવાર પછી રોડનો દીપી નાખું છું બાપુ. વેળાસર આવજો.'

ને 'હો' કરતો શનિયો એ ગાદી જેવી રેતી પર ઉઘાડાં પગલાં ચાંપતો નચિયાના વાડા તરફ રવાના થયો.

લખુડીનું મન પાછું કામમાં ન ચોંટ્યું. જેમ તેમ ઝોટલાને ગાર ચોપડી હાય ધોઈ તે ચૂલો સળગાવવામાં પડી. પણ તે હજી આ બધું કરતી હતી ત્યાં શનિયો પાછો આવતો જણાયો. બપોરનું કહીને સાંજે આવનારને આમ વહેલો આવતો ભાળી લખુડીને પણ નવાઈ લાગી. તે હજી 'કેમ બાપુ ?' કરી પૂછે તે પહેલાં તો શનિયાના ધૂંધવાતા શબ્દો તેણે સાંભળ્યા :

'તે મારા માટીડા સમજતા શું હશે ઈમના મનમાં ? મારી દીકરીનું હું ગમે તે કરું તીમાં ઈમના બાપનું શું બય ? મારા હારા કે છે દેશદેશના રતરવાજ નોખા !'

'કેમ બાપુ, શું થયું ?' બરોબર ન સમજતાં લખુએ સામે આવી પૂછ્યું.

'ઈમને નીચા કરવો છે.' કંઈક સાંભળ્યું તેના જવાબમાં ને જાણે કંઈક પોતાના તોરમાં શનિયો બોલ્યો. 'અરે રાં...ના એટલું એ નથી સમજ...'

'પણ બાપુ, કેણું ? શું વાત છે ?' હાય પકડી હલાવી જાણે હોશમાં લાવતી લખુડીએ પૂછ્યું.

શનિયાએ જરા થોભી તેની સામે જોયું. જાણે ઈમણું કંઈક કહેશે એમ

લખુડીને લાગ્યું. પણ ત્યાં તો, ‘તું તારે જાને. તને શી પંચાત ?’ વગેરે કહી શનિયાએ વાત ટાળી ને પછી વળી પૂછ્યું, ‘રેટલો કયો ? નહિ તો જલદી કર. આપણને આજે શેરમાં જવાનું છે.’

લખુડીને લાગ્યું કે એ આમ કંઈ નહિ કહે એટલે મૂંગી રહી. પણ જમતી વેળા એણે શનિયા પાસેથી અધી વાત કઢાવી લીધી. લખુડીને હાથ ખીજ ગામના હાકરાના હાથમાં આપવા બદલ ન્યાત તેને શિક્ષા કરવા માગતી હતી- ન્યાય કરવા માગતી હતી. શનિયાને નવાઈ લાગી કારણ કે તેના ગામની ન્યાતમાં આવો રિવાજ ન હતો. તેણે બ્રહ્મ કહ્યું પણ ખીજ તેને માનવાને તૈયાર ન હતા. ને ન્યાતના મોવડી સમક્ષ વાંકી ડેલીમાં સંખ્યા ટાણે આવવા કહી દીધું. નવાઈ પામતો ને ધૂધવાતો શનિયો ઘેર આવ્યો. ન્યાતે વળી ગાપ-દીકરી બંનેને મોલાવ્યાં હતાં. ને તે પણ વાંકી ડેલીમાં-જ્યાં દારૂનું પીકું હતું.

‘આપણે તો જઈએ તો ગાપ ?’ લખુએ રસ્તો સ્પષ્ટકર્યો.

‘મને પણ પહેલાં એમ થયું હતું, લખુ ! પણ એમ ન આવે. આખી ન્યાત જોડે એમ ન થાય.’ શનિયો કંઈક વિચારતો મોલતો હતો. ‘તેણે ઉમેયું’ ને ‘તું ત્યાર રે’જે શેરમાં જવાનું છે. ને હમણાં મને મોલાવતી નહિ’ કહી શનિયો ભાંગ્યાતૂટ્યા ચુગીના જીંડા ધૂંટડા લેતો જીંડા વિચારમાં પડ્યો.

લખુ વધુ મોલવાની હિંમત ન કરી શકી.

*

*

*

સંખ્યા વખતે જ્યારે શનિયો ને લખુડી વાંકી ડેલીમાં પહોંચ્યાં, ત્યારે હજી કાંઈ ત્યાં નહોતું આવ્યું. શનિયાના ચહેરા પર આજ લાચારી ને ભય હતાં. લખુડીના ચહેરા પર પણ તેજ ભાવ હતા. બહુ બહુ તો ન્યાત દંડ કરશે એમ વિચારી તે રૂપીઆ ધીરનાર શેડ પાસે ઉછીના લેવા ગયો હતો. પણ તે આ ગામમાં નવો જ હોવાથી આમાં ન ફાવ્યો. પોતાનું નાક કપાશે એવી તેને બીક લાગી હતી. લખુડીને ત્યાંથી પાછી પોતાની ઝૂંપડીએ જવા શનિયાએ કહી જોયું, ને પોતે ન્યાતને જવાબ દઈ જલદી પાછો આવશે એમ જણાવ્યું. પણ લખુએ સાથે આવવાની હઠ લીધી. તેને બીજી એક બીક હતી-કઠાય ગધાના આગ્રહથી શનિયો દારૂ પીએ તો ? પહેલાં યુવાનીમાં એ દારૂ પીવાની લતે ચડેલો પણ પાછળથી રૂખડીએ પ્રયત્નથી એને એ લતથી દૂર કર્યો હતો. તે આ લખુડી જાણતી હતી. પછી વળી એણે એક વાર પીધેલો-જ્યારે રૂખડી એને જોઈ દઈ ભાગી ગઈ. પણ ત્યારનાં લખુડીએ તેને તે ટેવમાં પાછો પડતો બચાવ્યો હતો. હવે જો એ પાછો પડે તો ? એ બીકથી તે એની સાથે

જવા તૈયાર થઈ. શનિયો કંટાળ્યો હોવાથી તેના પર ચીડાયો પણ ખરો છતાં લખુડી પાછી ન ગઈ તે ન જ ગઈ !

ઝોસરી જેવા ભાગમાં ભાંગેલા એક બાંકડા પર એચાર જથ્થુ બેઠેલા હતા. બાકી આંગણમાં એક બાંગીઆ સિવાય બીજું કંઈ જ ન હતું. તે બાંગી બેઠો બેઠો પોતાનો સાવચળો બંધો કરી તેમાં રેતી ભરી તેના પાંખા પહોળા કરવાના કાર્યમાં પડ્યો હતો.

શનિયો ને લખુ વિચારમાં બેઠાં હતાં. તેમની પાસે માત્ર ચારેક રૂપીઆ હતા. ખાસ તો નાક કપાશે એ માટે શનિયો વિભાસી રહ્યો હતો. તેની ગણતરી હતી કે જો બે વીસ રૂપીઆ શેઠ ઉછીના આપે તો જખ મારે છે બધા. ને એ જરા જોસમાં આવી ગયેલો. પણ રૂપીઆ ન મળતાં તે લાચાર બન્યો-તેની જાણે કે કેક ભાંગી ગઈ.

ધીરે ધીરે એક પછી એક બધા બેગા થતા ગયા. કલાકેક પછી બધાના મોવડી સમા નથીઆ સિવાય બધા આવી ગયા. પણ બીજા અર્ધા કલાક પછી નથીઓ આવ્યો ત્યારપછી જ ન્યાયનું કામકાજ શરૂ થયું.

નથીઓ શનિયાની સામે બેઠા હતા. બાજુમાં બીજા ધરમ મોવડી બેઠેલા હતા. તેની પાછળ જીવાનડા ઘેરાઈને બેઠા હતા. શનિયાની બાજુમાં લખુડી બેઠી હતી. પીઠાવાળાને જાણ્યે આગળથી ઝોડર આપ્યો હોય તેમ તે બધાને ખાલીઓ આપતો ગયો. એક એક ચઢાવી બધા જાણે કંઈ કરવા સાબદા થયા. થોડો આમલ છતાં શનિયાએ ખાલીને હાથ ન જ લગાડ્યો.

નથીઆએ એકને બદલે બે એકી સાથે ચઢાવી, ગુદા વાળી, 'કેડે ને ગુદા ફરતો પોતાનો ફેંટો વીંટ્યો. બાજુમાં બેઠેલ બીજા ધણીઓએ તેનું અનુકરણ કર્યું.

નથીઆએ શરૂ કર્યું, 'જો શનિયા, તેં ગતો તો ક્યો જ છે' ને તેણે જમણા હાથની એક આંગળી ખુલ્લી રાખી બાકીની મૂકી વાળી-પેલી આંગળીથી વસ્તુની ચોક્કસતા બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો. આગળ પાછળ બેઠેલાઓએ 'હ' કરી હોંકારતો ટેકો આપ્યો.

'બહા માણસ, તી શું આપણા ગામમાં જવાનડાના દહાળ પડ્યાં કે તું છેક પરગામ જઈ દીચરીને બાંધી આવ્યો ?' નથીઆની બાજુમાં બેઠેલ વૃદ્ધી ન રહેવાયું.

'તમે વચ્ચે ન બોલો,' પેલા વૃદ્ધને એમ કહી અટકાવી, મોવડીપદું શેઠાવતો નયિયો મૂકી વાળેલ હાથ જમીન પર ઠોકતો બોલ્યો, 'અહીં અમારે એવો રિવાજ છે, કે જ્યાં સુધી, નથીઆએ પોતાની આંખો શનિયા પર નોંધી, ગામમાં સોકરા હોય,' બોલી અનુમતિ મેળવવા બીજા વૃદ્ધો તરફ ફરતાં તેમણે

ડોકું ધુણાવું' ને નયિયાએ વળી મૂઠી ઠોકી આગળ ચલાવ્યું, 'ત્યાં લગી, ગામની કોઇપણ સોકરી પરગામ નો બધાય.' પાલોમેન્ટમાં કોઈ કાયદાનો જાણે પૂર્વાપર સંબંધ આપનો હોય એવી અદાથી નયિયાએ બોલ્યો.

'...ને અહીં તો કેટલા યે બેઠા છે,' વળી ખીજ વૃદ્ધી ન રહેવાયું. 'આ કનીઆનો વેલીઓ, આ નયુડનો માલો...' ને એણે હારમાળા લંબાવી.

ધુસપુસ કરતા ખીજ વૃદ્ધનો અવાજ સંભળાયો, 'માળા જવાનડામાં પાણી જ નથી. આવી વાતો થાય છે, છતાં એક પણ...'

ને અહં અહં કરતા જોખારા આજુબાજુથી સંભળાયા.

શનિયો મૂંગો રહ્યો.

'હવે' દરેકનું ધ્યાન પોતા તરફ કેન્દ્રિત કરતા નયિયાએ પાછું શરૂ કર્યું, 'આ તો જાણે નીયાનો મામલો છે.' અહીં વળી બધાએ પોતાનો સ્થર મેળવ્યો. વળી નયિયાએ શરૂ કર્યું, 'પહેલાં તો શનિયાએ પોતાનો ગનો કપૂલ કરવો જોઈ,' કહીને વળી કોણ જાણે કેટલામી પ્યાલી હાથમાં લીધી. ખીજઓ પણ કેટલીક ખલાસ કરી ચૂક્યા હતા ને કેટલાકના તો હવારા પરથી તેની અસર પણ ચોખ્ખી જણાઈ આવતી હતી.

'જુઓ, નીયાત ઈ માઆપ સે,' હાથ જોડી શનિયો બોલ્યો, 'ને તમે બધા તેના મોવડી સો. તમે કો ઈ ખરૂં સે, પણ ગામગામના રતરવાજ જુદા એટલે મને આ વાતનો આટલો યે અણસારો ન હતો, નહિ તો...' એ આંગળીની અપટ્ટીવાળી શનિયાએ પોતાની અજબજતા બતાવી.

'ઇ જી હોય તી, પણ નીયાતે તો પોતાનું ધોરણ સાચવવું જ જોઈ.' રખે ને જાણે શનિયો છટકી જાય એ બીકે બીલું કોઈકે બોલ્યું.

'જુઓ, નીયાત કે...' એમ કહી શનિયો કંઈક વધારે કહેવા જતો હતો, ત્યાં લયડનો અવાજ ક્યાંકથી સંભળાયો, 'તારા ગગાને...ખરી કંકુડી....'

'તી પેલાં કંઈ સેતરની વાત કરને. તારી કંકુડી તો જોઇ હવે.' જેને ઉદ્દેશીને પેલાએ કહ્યું હતું તેણે કહ્યું.

થોડાક, જે હજી અર્ધાધર્મા લાનમાં હતા, તેમણે તે તરફ જોયું. કેટલાક તો પોતાના જોળામાં જ માથું ઢાળી દઈ લખાડ જેવા પડ્યા હતા. પાંધડી જાણે હમણાં સ્થાનબ્રષ્ટ થશે, હમણાં થશે, થતાં તેના બે ગાળિયા ગરદન પર તો દોઢેક આંટો તો હજી માથા પર, તેનું મૂળ સ્થાન બતાવતો, મીંચાની લાચી ટંગડી પેડે લટકી રહ્યો હતો !

'ને જુઓ,' શનિયાએ થોડા લાનમાં રહેલ નયિયા સામે જોઈ કહ્યું. 'નીયાતની પાસે તો આપણી હાયજોજ છે.' ને એણે હાથ જોડ્યા, ને 'ઉમેયું', 'ને ઈ કરે ઈ ખરૂં !'

કાઠકિના મોઢામાંથી પાંચ વીસું ને સાડી ત્રણ વીસુની ગણુની જેવો કંઈક લવારો નીકળતો હતો. શનિયો ગભરાતો હતો.

શનિયો ને લખુડી વારંવાર એકબીજાં સામે જોતાં; કંઈક ગભરાતાં, કંઈક આશ્ચર્ય પામતાં હતાં.

થોડીવાર થઈ ત્યાં તો કેટલાક ઊભા થઈ લથડીઆ ખાતા બહાર નીકળી ગયા. કેટલાક ત્યાં ને ત્યાંજ પડીને લેટી રહ્યા.

નથીઓ હજી કંઈક જાનમાં હતો, તેણે બાળુમાં બેઠેલ ગમે તેના હાથ પકડી કહ્યું, 'તી જો લખમણ, આપણે....આ શનિયાને....'ને બાકીનો અવાજ હવામાં કે તેના ગળામાં જ લય પામી ગયો એ બરાબર ન જણાયું.

શનિયો ને લખુડી તો કંઈ ન સમજતાં બહાવરાં જેવાં ખેડાં હતાં. ત્યાં નથીઆના ઇસારાથી બેએક ખાલી પામેલો પેલો બંગીઓ બોલ્યો, 'જાઓ બાઈ શનિયા, નીચા થી ગીયો. ચૂકવી દો ખાલીઊના પૈસા કાઢા બહારામને.' પારસી પીઠાવાળાનું નામ તેણે કહ્યું. બંગીઓ જાણે આવા તો કેટલાયે થયેલા ન્યાયોનો સાક્ષી હશે એમ તેની જાન પરથી લાગતું હતું.

'હે' કહેતોકને શનિયો તો સડક થઈ ગયો. સાંભળ્યા છતાં ન સમજતાં, બેટ છોડતાં તે બોલ્યો, 'શું કહ્યું બધ્યા ?'

ને પેલો હજી જવાબ આપે તે પહેલાં તો બહેરામ કાકાના નોકરે આતી રૂપીઆ સાઝતણ ને આના બેની ઉધરાણી કરી. ધડીમાં લેટેલા ને લવારો કરતા પોતાના જાતબાઈઓ તરફ ને ધડીમાં બંગી તરફ જોતો શનિયો તો શું થાય છે એ પણ ન સમજ્યો.

'ચાલો, આપી દો ને બાપુ પેલા ચાર રૂપીઆમાંથી' લખુ બોલી ને તેણે પોતે જ શનિયાની બેટને છેડેથી પૈસા છોડ્યા ને નોકરને આપ્યા.

રાત્રે જ્યારે તે પાછા ફર્યા ત્યારે નદીનો ત્રિઘાજ પટ શાંતિ ને રાત્રિથી ભેંકાર બન્યો હતો. આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થયેલ બને એ રસ્તામાં હરયા ઉપરાંત થોડીજ વાતો કરી. રાત્રે બાગેલા પેલા ખાટલા પર સૂતાં ને આકાશ તરફ જોતાં શનિયાને લાગ્યું કે તારાઓ પણ તેની જેમ આશ્ચર્યમાં મરકાવ થઈ કુતૂહલથી આંખ પટપટાવતા હતા. તમરાંનો વિચિત્ર અવાજ પણ જાણે વાતાવરણને આશ્ચર્યની ઝણઝણાટી આપતો હતો.

...અને વહેતી નદી, જાણે પોતાના બધાથી જુદા પડી આવતા, ધીમ, શાંત, મીઠા ને એકધારા અવાજથી પોતાની ગોદમાં સૂતેલાંને હાલરામાં ગાઈ પોહાડતી હતી !

અણનમ લોકશાહી સેનાના સેનાપતિ

જવાહરને

જન્મ દિને-

★

૧૪ મી ઓગસ્ટની મહિમાવંતી મધરાત આવી તે આશાબરી જનતાના લાડકવાયા જવાહરના હાથમાં રાષ્ટ્રની લગામ સોંપતી ગઇ. બરાબર ત્રણ મહિના બાદ તા. ૧૪ મી નવેમ્બરને દિન પંડિતજીની ૫૮ મી વર્ષગાંઠ 'આઝાદ' હિંદની ભૂમિપર ઉજવાય છે સારે એ 'આઝાદી'ની અસંલિપ્ત વિશે સૌના મનમાં શંકા ઊભી કરનાર અંગ્રેજોએ લાંડારેલ ટાઇમમોઝ્ય ઠેર ઠેર ફૂટવા માંડ્યા છે. ઘરડે ઘડપણ માંદા સાગ્ન ગાંધીજી દિનરાત એકતાનો એકલવાયો પોકાર કરી રહ્યા છે. ત્યારે ફૂંકડા મારતી કોમી આગમાં દેશને ભુંગતો જોઇને જવાહર વ્યાકુળ બનીને રાજીનામું આપવાના વિચાર કરવા માંડે છે ! ગળ-ગળા થઇતે તેમણે યુક્ત પ્રાંતમાં પોતાના જૂના કેએસ-સાથીઓને કહ્યું કે, આપણે લડતના મોરચાપર સાથે બેસીને સ્વતંત્ર ભારત ધડવાનાં સ્વપ્નાં જોવાં હતાં. શું તે સ્વપ્નાં જ રહેશે ? મારા કેએસ મિત્રો પણ ત્યારે કોમવાદની ભાષા બોલો છો ત્યારે સામે અંધારું જ દેખાય છે.

★

હિંદી રાષ્ટ્રીય અદિશન મટે જગતના હૈયે ગાંધીજીએ માન ઉપજવ્યું. પણ આપણા એ અદિશનને દુનિયાને સમજાવનાર પંડિત નહેરુ જ છે. કારણ મહાત્માજીની પેઠે આધ્યાત્મિક બાપામાં પંડિતજી કદી બોલતા નથી. તેમની જગ્યાન તે આધુનિક યુગના લોકશાસનવાદીની જગ્યાન છે.

આપણા વતનમાં ગાંધીજી પછી બીજા નંબરના લોકપ્રિય કેએસનેતા જવાહરલાલજી છે. યુરોપની આઝાદીપસંદ પ્રજાઓના દરબારમાં

સૌથી વધારે સફળ એલચી તરીકે કાર્ય કરવા માટે જ માત્ર પં. નેહેરુને જનતાએ આ માન દીધું નથી, પણ યુરોપની સમાજવાદી ચળવળ તથા એશિયા આફ્રિકાની સાંસ્થાનિક પ્રગતિઓનાં ક્રાંતિકારી આંદોલન સાથે આપણા રાષ્ટ્રીય આંદોલનની ગાંઠ બાંધનાર પ્રથમ રાષ્ટ્રીય નેતા તરીકે પણ તેમને આ સ્થાન પ્રગતિ દીધું છે.

પંડિતજી વિદેશ ગયા તેમણે આપણા સંગ્રામ માટે દોરતો મેળવ્યા; એટલું જ નહિ પણ સમાજવાદ માટે ખૂબતા કામદાર વર્ગ અને આઝાદી માટે ખૂબતી બીજી સાંસ્થાનિક પ્રગતિઓના સંગ્રામના અનુભવથી તેમણે દર્શિર્નિદુષ્ય સમર બન્યું. અને યુરોપના પ્રથમ પ્રવાસ પછી જ્યારે પંડિતજી હિંદ આવ્યા ત્યારે આપણી રાષ્ટ્રીય ચળવળને નવા ઐતિહાસિક તબક્કામાં લઈ જવામાં તેમણે સૌથી મોટો ભાગ ભજવ્યો.

પં. મોતીલાલ સંગાથે જવાહર રશિયન ક્રાંતિની ૧૦ મી જન્મતિથિ પ્રસંગે (૧૯૨૭) હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિ તરીકે સોવિએટ સંઘમાં હાજર હતા. સોવિએટ સંઘથી હિંદ પાછા ફર્યા પછી કોંગ્રેસના મદ્રાસ અધિવેશનમાં સપૂર્ણ આઝાદીનો પ્રસ્તાવ તેમણે જ રજૂ કર્યો ત્યાં સુધી સ્વરાજની કોઈ સાફ વ્યાખ્યા થઈ નહોતી.

સન ૧૯૩૦ નું આંદોલન નિષ્ફળ ગયું ત્યારપછી કમળા નેહરુની માવજત કરવા માટે તેઓ ફરી યુરોપ ગયા. ફાસીવાદની હેવાનીઓ તેમના દિલમાં જે પ્રકાષ જગાડ્યો તેમાં અસફળ આંદોલનની નિરાશા ક્યાંયે ઓગળી ગઈ. યુરોપમાં કામદાર વર્ગને બીજાં લોકશાહી બળો સાથે આઝાદી અને શાંતિ માટે સંયુક્ત મોરચો ખડો કરવા ખૂબતો તેમણે નજર નિહાળ્યો. ફાસીવાદમાં તેમણે માત્ર યુરોપની જ નહિ પણ સમસ્ત માનવજાતની તબાહી પારખી. અને જ્યારે જવાહર હિંદ પાછા આવ્યા ત્યારે કોંગ્રેસમાં નોખા નોખા ચોકા પડી ગયા હતા. સન '૩૦ ની લડત નિષ્ફળ જતાં આપણી પ્રગતિ હતા- શાના પંજમાં સપડાઈ હતી. ત્યારે કોંગ્રેસની મુખ્ય ગાંધીવાદી નેતાગીરીને લાગ્યું કે આમાંથી નીકળવાનો રસ્તો એજ છે કે કોંગ્રેસમાં એક જ જૂથના અનુયાયીઓને રહેવા દેવા. પં. નેહરુએ જોયું કે સરદાર વલ્લભભાઈ સમાજવાદ સામે પૂરજોસથી ઢીકળી રહ્યા છે. આજના જેવું જ કંઈક એ વાતાવરણ હતું.

જવાહરલાલજીએ ત્યારે લોકશાહીનો ઝડો ખડો કર્યો કોંગ્રેસની કારો- આરીમાં વલ્લભભાઈની વિચારસરણી સામે સફળ લડત ચલાવી અને દેશમાં નવો પ્રાણ પુર્યો. લખનૌ અધિવેશનમાં પ્રમુખપદેથી તેમજ '૩૭ ની ચૂંટણી

મટિના જહેરનામામાં પંડિતજીએ તમામ શાહીવાદિવિરોધી, જોતો સંયુક્ત મારચો જોતો કરવાની ભૂમિકા દેશ સામે રજૂ કરી. કામદારો અને કિસાનોની લોકશાહી માંગેને કોંગ્રેસ તરફથી પીઠબળ અપાવ્યું. પુખ્તવયના ધોરણે ચૂંટા. એલ. લોકપ્રતિનિધિસભા આઝાદ હિંદનું વધારણ કાર્ય એ વાતની તેમણે જહેરાત કરી. આ રીતે પંડિતજીને હાથે આપણી રાષ્ટ્રીય ચળવળ આડે ચીલે જતાં અટકી અને પ્રગતિના ધોરી રસ્તા પર તેણે નવી મંજૂર આદરી. કોંગ્રેસના સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના ખેતને તેમણે લોકશાહી ભૂમિકા આપી અને હિંદી મહેમતકરોનાં દિલ જીતી લીધાં. તેમના લોકશાહી કાર્યક્રમના સંરચાગત પૂરક તરીકે તેમણે જહેર કર્યું કે કોંગ્રેસે તો એક સંયુક્ત રાષ્ટ્રીય મારચ તરીકે વિકસવાનું છે. દેશનાં બધાં લોકશાહી બળોને પોતામાં સમાવી, કામદાર કિસાન તેમજ યુવક સંસ્થાઓના વિકાસને ઉત્તેજન આપી, એ સંસ્થાઓ જોડે દોસ્તીમાં હદમ મિલાવીને કોંગ્રેસે આગે ધપવાનું છે.

આ નીતિને પરિણામે ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસનો જગજગત વિજય થયો. કદી નહોતી વધી તેટલી તેની સમ્યક્ષણ વધી.

★

જવાહરલાલજી એક જ એવા પ્રથમ પંડિતના રાષ્ટ્રીય નેતા હતા કે, જેમણે દેશમાં સંગીન બની રહેલી સમૂહ ચળવળ તથા નૂતન જઠાર નેતાઓની સાથે ખાદ્ય મિત્રાચારી બધિવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. સન ૩૭ પછી કોંગ્રેસ મંત્રીમંડળે સ્થપાયાં. દેશનાં સમૂહ આંદોલનમાં બરતી આવી ત્યારે કારોબારીમાં તેનો પડો પાડનાર જવાહરલાલ જ હતા. તે દિવસોમાં પોતાથી બનતો પ્રયાસ કર્યા બાદ કારોબારીના નિર્ણયોને જઠાર નેતાઓ અને કોંગ્રેસના આમસમ્યો સમક્ષ રજૂ કરવાનું કામ પણ તેઓ જ કરતા. આ રીતે પંડિતજી આમજનતા ને કારોબારી વચ્ચેની મુખ્ય કડી જેવા બની ગયાં.

★

પંડિતજીનાં ૫૮ મો જન્મદિન તેથી પણ વધારે નિર્ણયાત્મક તબક્કામાં ઉજવાય છે. આજે તેમને ઓલિવનંદન પાઠવતી વખતે લોકશાહી હિંદ તેમની આ લગ્ય કારકીર્દી પાછળ આશાબરી મીટ માંડી રહ્યું છે પણ સાથે સાથે એકે આઠો ચક્રાદ એ દિલમાંથી પસાર થઈ ગય છે.

પં. નેદરની જે મહાન કિંમત છે તે જ તેમની રાષ્ટ્રીય નેતા તરીકેની સીમા છે. તેઓ મહાન નિસ્વાર્થ બુદ્ધિથી છે.

પરંતુ તેઓ રાજકારણમાં પ્રવેશ્યા ત્યારથી જ બનાવોનું સાચું મૂલ્યાંકન

ખનાવો ખનાવે પછી જ કરી શક્યા છે. એટલે ખનાવો ખની રહ્યા હોય ત્યારે ડાપથી નિર્ણય લઈને વખતોવખત દોરવણી આપવાના કાર્યમાં તેઓ ધણીવાર ધ્યુપધ્યુ રહ્યા છે. તેનું મુખ્ય કારણ તો એ છે કે વાસ્તવિક રીતે જનતાની સર્જનાત્મક શક્તિમાં તેઓ એતપ્રેત ધર્મ ગયા નથી. ખોતાના બાવિનું ધાતર કરનાર સાચી નિર્મોતા આમજનતા છે-તેમના દોષ ખાસ મુનંદ નેતાઓ જ નહિ એમ તેઓ ભુદ્ધિપૂર્વક માનતા હોવા છતાં વ્યવહારમાં તે માત્ર એક બાવના જ રહી છે. ગઈ લગાઈ દરમ્યાન પકડાયા તે પહેલાં તેઓ ધણી વખત કહેતા કે તેમનાં દિલ અને દિમાગ વચ્ચે સતત મર્ચીશ ચાલી રહ્યું છે. ખાસ કરીને ત્યારે જાપાન આપણા સીમામાં પર આવેલું રહ્યું હતું, ને ખીજ બાજુ હિટલરે જગતને આઢિયાં કરી જવાનો છેલ્લો દાવ ખેલી લીધો હતો. એ કાળ સમગ્ર દેશ માટે કસોટીનો હતો, ને તેમણે પં. નેહરુ માટે તો ખાસ કેમિસને ફાસીવાદ વિરોધી રૂપનાવવા માટે અને રાષ્ટ્રને આંતરરાષ્ટ્રીય માનસ આપવા માટે તેમણે જ તો આટઆટલા પ્રયાસો કર્યા હતા !

તેમનો લોકશાહી આત્મા સંયુક્ત રાષ્ટ્રને ટેકા આપવા ખેંચતો હતો ત્યારે અંગ્રેજની શાહીવાદી ઉદ્દતાઈ તેમને ખીજ દિશામાં ધસડતી હતી. આમ ડુમમુ મનસિક હાલતને કારણે તેઓ કોઈ અસરકારક ઉપાય બતાવી ન શક્યા.

જેલમાંથી બહાર આવ્યા ત્યારે પણ આ માનસિક અસર તો અમુક પ્રમાણમાં હતી જ. તેમણે લગાઈના જૂખમરાથી પાવમાલ યએલ દેરા જોયો, અને ગમે તે શરતે અંગ્રેજોને જોડે સેદા પતાવી લેવાના સરકારશ્રીના મંજૂર આગ્રહ આગળ નમતું મૂકવા માંડ્યું.



ચૂંટણીનાં હથિમાર તરીકે પણ કાંમીવાદનો સહારો લેવાનું તેમને પસંદ નહોતું; અંગ્રેજ સાથેના કરારો વખતે, રાજ-મંદોરાઓને છવતદાન દેતાં પણ તેમનું મન મોનનું નહોતું; કાળાખનરીઓને તેઓ શણાએ આપવા માગતા હતા છતાં રાષ્ટ્રીય કેમિસની કારોબારીનો મર્તને માંથે ચંદાવી પાછળ ધસડાયા. જે કે અદરખાનેથી લોકશાહી માટેની તેમની હાર્દ વ્યક્તિગત રીતે ચાલુ રહી.



પરંતુ, આજે, તેમના પટ મા જન્મદિને આ લોકશાહી દેશને જોઈ પડતીનો લોકશાહી આત્મા કઠળી ઊઠ્યો છે. એટલું જ નહિ પણ તેનો ગમે

એક જ અંકમાં

- ધનંજય.

[પંખળની માનવતાનાં ખૂનથી કોનાં હૃદય હચમચી નથી જાય? બુદ્ધિને કુંઠિત કરતા હાહાકારો આજે ઠેર ઠેર સંભળાઈ રહ્યા છે તેમાં, તેમણે એ પંખળની ઇતિહાસને ઉજાવ કરી ગયેલી માનવતાને યાદ કરી, આજની માનવતાને હણવા સાદ દેવી બંધુપ્રીતિ મૂર્છિત સ્મૃતિઓને સતેજ કરવાનો એક શુભ પ્રયાસ છે.]

મસીદું સળગી ને મંદિર સળગ્યા,
સળગ્યો હિંદનો કિનારો રે;
સળગી મૈયાની એટીની ચુંદડી,
મેઘ બની કોઈ ઠારો રે.

એક જ અંકમાં સાથે સતેલાં,
એક યાનેલે ધાવણુ ધાવ્યાં રે;
બેનીનાં દેહ આજે બંધુએ ચૂંધ્યાં,
માડીનાં દૂધ લગવ્યાં રે.

એક ભૂમિના રામ-રહીમ છોડલે,
હેયે હેયું ઢાળા જગ્યાં રે;
સેતાને ક્યારીમાં વખડાં સીધ્યાં,
ઝેરીલાં ફૂલ સૌએ સૂધ્યાં રે.

હિમાલયશીરે જલા બેઠે બંધુની,
હાકલે સૂતી દુનિયા ડોલી રે;
આજ બેઠે બંધુ એક બીજના,
ખૂનથી બેસે હોળા રે.

વાણું વાતાની વાતડી વીર મારા,
 નદીયું દૂધકરી વેતી રે;
 ઘેરઘેર ઘીનાં આંધણ સકતાં,
 (ત્યાં) જાલીમની જામગરી ચેતી રે.

પાંચે નદીયોનાં નીરે ગીત ત્યાં ગાયાં,
 રણજીતનાં રણુશીંગા પુકાયાં રે;
 ગુરુજંદાની તેણું ચ મ કી યું,
 ગાયકાં હોડમાં મૂકાયાં રે.

છટા રે કેથ મૂકી જોગીય હાલ્યા,
 કારમાં જુદાં એણે કીધાં રે;
 ગોરા મવંડરે * ચંદા કુંવરને,
 જોડુંના જીવન દીધાં રે.

મા ને દિકરાને વચ્ચે દિવાલું આંધીયું,
 ખોળેથી દલીપ જેંચી લીધો રે;
 ધરમ બૂલાવી, સાગર પાર કરાવી,
 વિલાતે કિમ્બન કીધો રે.

રાવીના ગીત, અંધ સાહેબની ચીખમાં,
 માતાની વેદના સુણાણી રે;
 દેશના દર્યાન કાળે ખોટમાં ખેડો,
 પણ દરિયે બોગળું દેવાણી રે.

ઇતિહાસનાં પાનાં ગિયાં તે - આયમ્યાં,
 જૈરવ સત્તાવન આવ્યો રે;
 “અલ્લા હુ અકબર” “હર હર મહાદેવ” નારે,
 ત્રાટકી દેશ મારો માન્યો રે.

તલવાર-લાલા-ખંડુ-પરછી નહિજા,
 ઉછળ્યા બધું જોઉં ચરા રે;
 લોહીની છાણું-ટેક આકાશે આંખીયું,
 પણ દુશ્મન છે દાવના પૂરા રે.

ખીખીયું રંગાણી, ને રાંડી રાજપુતણી,
અખાનાં અંગ ગોરે વ્યૂંધ્યા રે;
અથોધ્યા બાબુ, ને બાબ્યાં ઝાંસી ને કાનપુર,
કંપની ચે લાલ લોહી વ્યૂંધ્યા રે.

હિંદુ મુસલમા, શીખ, વીરનાં,
લોહીથી ધરતી બીંજાણી રે;
શેરે મૂલાય ખાગ જલીયાંવાલા,
જ્યાં નારોની લાજ લૂંટાણી રે ?

નવમી ઓગળે આલ રાત્રી લીંપાણું,
સુતેલી જનતા જાગી રે;
બતીસ લખણના ભોગ ચડાવ્યા,
આઝાદી શીર સાટ માગી રે.

શાંત સુનેલા પર્વત આરાધતને,
લોહીનાં રનાન કરાવ્યાં રે;
ત્રાટકી થરી ફાગ આઝાદ હિંદની,
તારી એ શરૂ સંજવ્યાં રે.

જંગોના કંખ વાવ્યાં ઘડીમાં રાખ્યાં,
રંગોના કંખ ન રૂઝાયાં રે;
મોતને ગણીયું સોંધુ માતને ગણીયું મોંધુ,
શેરે સમંદર ઉઘાં રે.

ઘડીયું ચોટલી કિરપાણું એક છે,
ગોરા નાં માં ન મૂકાવ્યાં રે;
તોપુ ધણકીયું સાગર પારથી,
તોપનાં શીર જૂકાવ્યાં રે.

જનતાના ગેષ ના જવાળા મુખીની
ખાળતી સો સો જાળું છોડી રે;
આલીસ કરોડે કહમોકમ મીલાવ્યાં ને,
ગોરાની સાંગદેવી રેડી રે.

નીચી મુંધું કરી, વાળા વાણીયે પોતડી,
પુરાણી શેતરંજ માંડી રે;

લીગી કાગિરી સૌને પ્યાદ બનાવીયા,
“સ્તાનો”ની મૂકી ધોર ખાડી રે.

દૂધમસ બાળની જાતી વીધાણી,
માયાનાં તોરણ બધાયાં રે;
મજ્જબને નામે દલડાં છૂટાં પડ્યાં ધ
સૌંદર્યદાયાથી નોં સંધોયાં રે.

માડીને વેરવા, અંગોને હેદવા,
છારએ તીણી કરવત મૂકી રે;
મંગા જમનોનો સર્ગમ વિખૂટો પડીયાં,
(ને) શેતોની આગ બમૂકી રે.

ઉઠો, બધુઓ મારા, જેનાં હેડાનાં,
હજીયે અમી નથી ખૂટ્યાં રે;
માવડોનાં, દૂધનો ઉમળનોર ખેટડા,
જેના બરસા હજી ન વટયા રે.

સાખેણી દિલના દળ રે દુલકાવો,
ધેરો લો બગળીની આજો રે;
સજગી બેનીની સૌમાવ્ય સુંદરી,
મેલ બની વીરા ! કારો રે ।



માહાન શ્રમજીવી ક્રાંતિની ઘંટતર કથા

—નરોત્તમ

૧૯૨૭ના નવેમ્બરમાં જનનકરને અપૂર્વ ક્રાંતિદ્વારા ૭૩ કરી નાખનાર રશિયન ક્રાંતિનો ઘડવૈયો તો ૧૯૭૦ના અરસામાં જ ઊભો થઈ રહ્યો હતો.

૧૯૬૧ માં ખેતચુલામોની મુક્તિ પછી એક તરફથી નવો જન્મેલ કામદાર વર્ગ પોતાના જીવનની ભીષણ જરૂરીયાતોનો પ્રેર્યો, હડતાલ તથા વર્ગ-સંગઠનને માગે વળ્યો; અને બીજી તરફથી પ્લેખોનોવની સરદારી તળે, કેળવાએલા વર્ગના કેટલાક યુવાનો યુરોપીયન ક્રાંતિકારી આંદોલનો અને માર્ક્સવાદનો અભ્યાસ કરી સમાજવાદને પંથે પડ્યા. ૧૯૮૩ માં, મમૂરોમાં સમાજવાદી પ્રચાર માટે તેમણે 'ફેઢેર' કામદાર-મુક્તિ-સંઘ' સ્થાપ્યા. શ્રમજીવીઓ અને બુદ્ધિજીવીઓના આ જોડાણમાંથી સમાજવાદી ચળવળ જન્મી.

૧૯૯૫ ના અરસાથી એ ચળવળને લેનીન સમો ક્રાંતદષ્ટા ને નેતાં મળ્યો. તેણે 'જિંદગીપર્વત-ક્રાંતિપૂર્વે' ને ક્રાંતિ ગાદ પસ, એંગોરચે નિર્માંક બની લડતો ઝોંટી હતી. સિદ્ધાન્તનો અને તેના અમલની એ લડત હતી. પોતાના પક્ષમાંના જ અર્ધદબ્ધ તરફો સામેની અને ક્રાંતિવિરોધી પક્ષે સામેની એ લડત હતી.

સૌથી પહેલાં વર્ષો સુધી પોતાના પક્ષમાં અને તેની બહાર નારોદનીકોની ખોરી વિચારસરણી સામે-રશિયામાં મૂડીવાદનો વિકાસ થવો શક્ય છે કે કેમ, મૂડીવાદી વિકસિત સમાજમાં વર્ગ-સંઘર્ષદ્વારા સમાજવાદનો જન્મ શક્ય છે કે કેમ વગેરે સિદ્ધાન્તો પરત્વે લેનીને અચ્છા લડત (૧૯૯૭થી) શરૂ કરી.

એથી થ વધુ કપરી લડત તો તેને મેન્શેવિકો તરીકે જાણીતા સમાજવાદીઓ સામે લડતી પડેલી. તેઓ પોતાના માર્ક્સવાદને કોરાણે મૂડી જાર વિરોધી લડનની નેતાગીરી મૂડીવાદીઓને સોંપવા માગતા હતા. અને ક્રાંતિકારી પક્ષને જરૂરી એવાં શિસ્ત, સંગઠન અને પ્રવૃત્તિઓનો વિરોધ કરતા હતા. લેનીન હંમેશાં માન્યો કે આવા 'દૂધ-અને-દહીં'માં પણ રાખનારા ક્રાંતિકારીઓ

લાગતને બપરૂપ છે એટલે ૧૯૦૩ માં ' રશિયન સોશિયલ ડેમોક્રેટીક પાર્ટી ' માં જંગાણુ પાડવાને બોગે પણ તેણે સારી વિચારસરણી અને પ્રવૃત્તિ માટેની લાગત જારી રાખી.

૧૯૦૫ ની પહેલી રશિયન ક્રાંતિ આવી. બોલ્શેવિક પક્ષ તે દરમિયાન મેન્શેવિકોની મવાળ નીતિ સામે ક્રાંતિ લડત લખો અને બતાવ્યું કે મૂડીવાદીઓના હાથમાં ક્રાંતિની નેતાગીરી સોંપી, મેન્શેવિકોએ ક્રાંતિનો પરાજય વહોર્યો હતો.

૧૯૦૫ ની ક્રાંતિની નિષ્ફળતા પછી પ્રત્યાધાતી સરકારે બોલ્શેવિકો અને કામદારો પર દમનનો કારડો વીંછ્યો. ક્રાંતિની ઓટના આ ક્વિસોમાં મૂડીબર બોલ્શેવિકો સ્થિરાવના બીજા ક્રાંતિકારીઓ-મેન્શેવિકો, સોશિયલ રેવોલ્યુશનરીઓ, લીગલ માક્સરિસ્ટો વગેરેની છાતી જ બેસી ગઈ. અને તેઓ આર અને મૂડીવાદના પક્ષમાં જઈ બેઠા. એ સૌથી કપરા સંજોગોમાંથી એક માત્ર બોલ્શેવિક પક્ષ તળાઈને બહાર આવ્યો. ત્યાં તો ૧૯૧૪નું ' પહેલું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું '.

આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજવાદનો બોટો પાઠ બહુનારા મેન્શેવિકો, સોશિયલ રીવોલ્યુશનરીઓ વગેરે તરત જ જાલીમ આરણાહીના રક્ષણે દોડ્યા અને આરના શાહીવાદના હથિયાર બન્યા. ત્યારે એક માત્ર બોલ્શેવિક પક્ષ પોતાના ક્રાંતિકારી સિદ્ધાંતોને વળગી રહ્યો અને આંતરરાષ્ટ્રીય કામદાર લાગતને છેદ આપનુરાં તમામ બજો સામે ઝૂક્યો. તેણે યુદ્ધ પડકાર કર્યો:

“ શાહીવાદી યુદ્ધને ક્રાંતિકારી ગૃહયુદ્ધમાં ફેરવી નાખી મૂડીવાદને હિયલાવી પડે. ” અને ત્યારે વિશ્વયુદ્ધમાં સડોવાયેલ રશિયાની સ્થિતિ ક્રાંતિ માટે પૂરી પાડી ચૂકી હતી.

અને એ પાડેલી પરિસ્થિતિએ ૧૯૧૭ના ફેબ્રુઆરીમાં આરને ફેંકી તો દોષી; પણ રાજ્યની લગામ મૂડીવાદીઓની કામચલાઉ સરકારના હાથમાં આવી !

એ સરકારે શાહીવાદી યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું, મૂડીવાદ તથા જમીનદારો અખંડ રાખી અને જનતા માટે કશું મ ન કયું.

મેન્શેવિકો અને સોશિયલ રેવોલ્યુશનરીઓ આ નીતિને ટેકા આપતા હતા અને બધારણસરમાં તેમની બહુમતિ હતી.

ફ્રેન્ચઆરીથી નવેમ્બર ! લગભગ નવ માસ સુધી સતત બોલ્શેવિકોએ લોકોને સમગ્રજનું કે ઝરની નીતિ જ ચાલુ રાખનારી આ મૂડીવાદી સરકાર કદિયે રશિયાને બૂખરોગ અને પછત દશમાંથી, યુદ્ધ અને તોફાનોમાંથી બચાવી શકશે નહિ. અને ઉપરાઉપરી અનુભવે જ જનતાની આંખો ખુલી ગઈ. દરમિયાન ક્રાંતિકારી બળોની આગેવાન બોલ્શેવિક પાર્ટીએ તમામ જનતાને પોતાને પક્ષે ખેંચી લીધી હતી.

અને ૭ મી નવેમ્બરનો દિન, તવારીખમાં 'મહાન અમલ્લી ક્રાંતિ' માટે અમર થા ગયો !

★

ક્રાંતિ લાવવી એ તો મુશ્કેલ છે જ પણ તેને જાળવવી અને જે ધ્યેય માટે ક્રાંતિ સાધન માત્ર છે તેને હાંસલ કરવું એ એથી ય અનેકગણું મુશ્કેલ છે

રશિયામાં ૧૯૧૭ ની નવેમ્બર ક્રાંતિ બાદ એનો પૂરો અનુભવ થયો. ક્રાંતિના દુશ્મનોના પાર નહોતો. ઇંગ્લાંડ, અમેરિકા, જર્મની અને જાપાન, વગેરે મૂડીવાદી દેશો ઊભીને ઊઠતા આ કામદારોના દેશ પર ત્રાટક્યા. અંદરથી ઝરશાહી વહીવટી તંત્ર, જમીનદારો અને મેન્શેવિકો, ટ્રોટસ્કીવાદીઓ વગેરે સમાજવાદીઓ અને અનેક દુશ્મનો સામે ક્રાંતિને રક્ષવાની જવાબદારી ઊભી થઈ. લેનીને અને તેના પક્ષે જરાય ડર્યા વિના હઠ નિશ્ચય અને વિશદ દૃષ્ટિથી નવા સંઘર્ષોના રાજ્યની રક્ષાનું મુકાન સંભાળ્યું. ક્રાંતિને હગો દેનારા પક્ષની અદરના આગેવાનોને ખરતરફ કરતાં ય તે અચકાયો નહિ. જનતાનું હિત જેને હૈયે ન હોય એવા વહીવટી અને લશ્કરી વડા અકસરોને એક પછી એક દૂર કર્યા. મક્કમ પગે સમાજવાદી કાર્યક્રમ મૂકવા માંડ્યો.

રફે બેંકા... વગેરે મુખ્ય ઉલોગની માલિકી કામદાર રાજ્યે લીધી.

ક્રાંતિકારી રાજ્યને ટકાવવા ઝરશાહીના અમલદારો પર આધાર ન રાખતાં જનતાને સીધી અપીલ કરી, ઉત્સાહિત કરી અને તેમના જુરસા, તમબા અને કુરબાની પર, મદદર ખાંધી સમાજવાદી ક્યારાનું રક્ષણ અને પોષણ કર્યું. એમાંથી જ જન્મેલું લાલ લશ્કર આજ દિન સુધી અજેય છે.

★

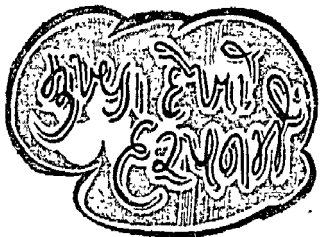
લેનીનના મરણ બાદ સ્તાલીને ક્રાંતિના રખેવાળનું સ્થાન સંભાળ્યું. કામદાર અને કિસાનની દોસ્તીના પાયાપર એણે સોવિયેત રાજતત્રને મજબૂત

કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. એને ૫ હર તબક્કે ધરના તથા બહારના દુશ્મનો સામે બારે ટક્કરો લેવી પડી. પરંતુ એ બધા પ્રસંગે રશિયાની ક્રાંતિક્રાંતિ જનતા લેનીત અને સ્તાલિનની પડખે ઊભી.

આ પ્રાથમિક લડતો બાદ, ૧૯૨૮ માં સમૂહખેતીના ફેલાવા માટે પ્રથમ પંચ-વર્ષીય આર્થિક યોજના અમલમાં મૂકાઈ.

ખીજી દશકાની આવી ૧૯૩૫ માં કે જ્યારે મધ્યમવર્ગી ક્રાંતિ વિરોધીઓએ પરદેશી શાહીવાદીઓ અને કાસીવાદીઓની મદદ લઈ સોવિયેત સરકાર સામે પ્રચંડ કાવતરું રચ્યું. રાજ્યના અમલદારો ફેડેરા, પાર્ટીની અંદર ખીજી ખાનગી પાર્ટી રચાપી મહાન રશિયન લેખક ગોર્કી અને કિરોવના ખૂન પણ કર્યાં.

૧૯૩૫-૩૬ ના મોરકોના મુકદ્દમામાં એમનાં બધાં કાવતરાં બહાર આવ્યાં. સોવિયેત રાજ્યને કારતો રહોસથો સડો પણ દૂર થયો. આ સાફસફી અને પંચવર્ષીય યોજનાઓને અંતે ૧૯૩૬ માં પ્રથમ પ્રચંડ લોકશાહી બંધારણની શરૂઆત થઈ, જેણે કારના પછાત રશિયાને નૂતન માનવતાના અગ્રણી તરીકે જગત સમક્ષ આપ્યું. બાદ, ૧૯૪૧-૪૪ ના નાઝી આક્રમણ સામેની રશિયાની વીરતા-એ મહાભારત વીર કથા તો જગતનું મહામોહું કાવ્ય બની ગઈ છે.



ગુર્જરીના લાલને આદિઅખબાર 'મુંબઈ સમાચાર'નો જવાબ.

મારા તાલેવંત દેશી બાપ! તેં તારી હોશિયારીને જોરે આ લગાઈમાં બહુ
બધ લીધું છે તેનો ગર્વ કરી ગુર્જરી માતાને સારું લગાડવાની બલી નિપાળી
તો કરી. તેં કીધું: 'મા! તારા આ દીકરાની લાપટી તો એક વાર તું જો.
તાનો બંભાળ બંભાર બન્યો ને ફુનિયા બધી લગાઈમાં એકાનમેકાન થઈ
...પણ તારા આ દીકરાની બલિહારી એર છે. એણે તો તને રૂપે મઠી.
ગુલાલે ચમકાવી. ગાનતાનથી ગુંગવી. તારા રૂપનો દેદાર બદલી નાખ્યો.
અમે સુંતું સું ન કીધું...'

પણ તારી આ વાતનો માએ શો જવાબ દીધો? બિચારી માનું દેયું!
અનાથી દીકરાને કહી કહીને શું કહેવાય? એણે તો ય દબાતે હૈયે ધણું બધું
કીધું. દોલતની દિલાવરી પર એણે પુખ્તો ના વેર્ષા. એણે તો દાઝતે દિલે
કહ્યું: 'તને હું કેમ કરી ઉમળકામેર છાતીએ વળગાડું?' ને એણે આવેશમાં
આવી તને તરડોળો!

હું ક્યાં નથી સમજતો કે એનાથી તને કેવું દુઃખ થયું હશે. પણ અધૂરા-
માં પૂરું, એનાથી ય વધારે આકરા કામ તો વીર નર્મદે લગાવ્યા. ને તું

બાળ્યોઝાળ્યો તારા વડવાઓના આ જૂના સાથીને સંભારી કાનમાં ફૂંકે મારવા બાળ્યો. પણ બાઈ! હું તને શી રીતે મદદ કરું? તું તો છપાવવા બાળ્યો છે. “નર્મદને ગુર્જરશાહનો જવાબ!” તારે તો મારી પાસે લખાવરાવવું છે કે-“નર્મદ જીનની પોલ ઉઘાડી પાડતાં પડેલાં તારી પંક સંભાળે. જરા છાતી પર હાથ રાખી વાદ કરી જો તારો ધડપથુની વાતો. તારી જુવાનીની મસ્તીનો પસ્તાવો. તારા ઉર્જાજીવિકાનો બૂલભયો સુધારો. જુવાનીના જોસ્સામાં ને સુધારાના ધખારામાં તું નારિતક બન્યો હતો ને નિઃશ્વરો ધધો તે પદ્મો-નને પોતાને જ પાછલે પહેર એનો પસ્તાવો થયો હતો-કાં બૂલી ગય છે?”

ના-ના-આવું બધું તો આ ક્ષમે નહિ લખાય. આ સવાસો વરસની ઉંમરે મારાથી એવાં જૂઠાં વેણુ નહિ બોલાય. મારા વડવા ફરદુનજી મર્જબાનની આજરુ મને જેટલી વહાલી છે એટલી જ વીર નર્મદની છે. હું નર્મદની રજ રજ વાતનો જણુકાર છું. એના મુંબઈના આગમન(૧૮૧૬)ના દાંડથી તે પછીની બધી વાતની મને માહેતી છે. એના બધા વિચારો બલે મને ગમ્યા ને ગળે ઊતર્યા નથી. એના સુધારામાં ક્યાંક ક્યાંક કૃષ્ણી ને અતિશયતા ય દેખાઈ હોય; ને એની અમલદારો, અંગ્રેજો તથા તાલેવંતો સામેની ઝુંબેશો ને યાહોમ કરીને ઝંપલાવવાની ઉતાવળી ચાલ અમને ધણીને અમી ન હોય.

કવીશ્વર દલપતરામની વાત તો સૌ કોઈ જાણે છે. એમણે ‘ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર’ ગાયો. ને અમદાવાદના આસિસ્ટન્ટ જડજ ફાજાસ સાહેબથી મંડી અમદાવાદના નગરશેઠ હીમાબાઈની મૈત્રીમાં, અરે રાજ્યોની સખાવતો લઈને ય, એ જમાનામાં બલભલાંને માન પેદા કરાવે એવું કામ કર્યું હતું. એમ તો, અમે ‘બંને સરખી ઉંમરના. દલપતરામનો જન્મ મારાથી બે વરસ પહેલાં -૧૮૨૦ માં. સ્વભાવેય અમે કંઈક વધુ મળતા.

એ જમાનો જુદો હતો. ત્યારે અંગ્રેજો, ધનિકો ને રાજમહારાજોની મદદની જરૂર હતી. કવીશ્વરે બહુ સમજ ને ઠાવકાઈથી કામ કાઢી લીધું.

સ્વર્ગસ્થ હીરાલાલબાઈએ કરેલું વર્ણન જ જુઓને—

• તે વખતે જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ઝાંઝી સુગમતા નહિ. જ્ઞાનનાં સાધનો પણ દુર્લાભતાનાં પ્રવાસ પણ યાત્રા નિમિત્તે અને તે પ્રમણમાં અરુપ; બદારની અસર થોડી, માત્ર પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો આજોપાતળો પ્રવાહ મંદ વહા કરતો, તેને ચુસ્ત રીતે વળગી રહી જનતા તેની સ્થિત સ્થિતિમાં રાખતી. પરિણામે દૃષ્ટિ બહુ એક-માર્ગી થઈ રહી. વિચારો પણ સંકુચિત. અને આસપાસનાં ભય અને જાનમાલની સલામતી અને સુરક્ષાના અશ્વાસ, સ્વાર્થવૃત્તિ વધારે ટીપ બનતી. એટલું જ નહિ

પણ પ્રથમતિત અજ્ઞાનતા જનતાના વહેમોને વધારતી અને અનિષ્ટ-શક્તિનાં બંધનો વધારે સજ્જડ કરતી હતી.'

૧૮૨૦ માં, મને યાદ છે ત્યાં લગી, પહેલવહેલી મુબાઈમાં બોમ્બે એન્જીનેયરિંગ સોસાયટી ગવર્નર સાહેબે રચાવી એ પછી બે વરસે મારા જન્મ થયો. તે જ વરસે એક પારસી ગૃહસ્થે જ સુરત મધે ૧૮૨૨ માં એક લિયો છાપખાનું શરૂ કર્યું. ત્યારે ટાઇપ ને ફાઈપ ક્યાં હતી ? અરે, રેલવેને હીવાસળીય ન હતી ! એ પછી બહુ વરસે-હોસે ૧૮૩૨ની સાલ થઈ કરીને-અમારા જ એક ત્રીજા પારસી ગૃહસ્થે નવું છાપું કાઢ્યું-જામે જન્મશેદ !

પારસીઓ એ જમાનામાં આગળ આવ્યા. અમારી કામ નાની પણ અમને ખાતરી થઈ ગયેલી કે અંગ્રેજોની રીતભાતમાંથી આપણા લોકોએ બહુ મધું શીખવાનું છે. ને અમને નવી ટેકનલોજીની બી ઘણી જ જરૂરત જણાયેલી. પણ અમે કાંઈ, અંગ્રેજોના અધીના એલા નહિ બન્યા. તમે યાદ કરો, અરે તમારી છાતી બી ગજગજ ફૂલશે કે દાદાભાઈ નવરોજીએ એ જમાનામાં દેશભક્ત તરીકે આખા દેસમાં નામ મેળવી લીધું તે અમસ્તું નહોતું. અરે, મને તો હજી કેવુંકે સોજીતું યાદ છે-જારે દાદાભાઈએ સુધારાનું બ્યુગલ ફૂંક્યું 'રાસ્ત ગોસ્તાર' નું અઠવાડિક ચોપાનિયું કાઢીને. એ સાલ છેક ૧૮૫૦ની હોસે. એ પછી એ છાપાને એક વરસ લગી સંભાળ્યું અમારા બીજા બાલેશ આગેવાન સોરાબજી બંગાળીએ. એમના પાછળ, આજે ય બલજલા જર્નાલિસ્ટો યાદ કરે છે એ-ચાલીસ ચાલીસ વરસ લગી એક રાહે 'રાસ્ત ગોસ્તાર' એડીટ કરનાર અમારા કેબુશરો કાબરાજીની વાત. એ બધી ઉમંગ ને જશની વાતો તો આ ધરોલપણ પણ જાણે એવી ને એરી તાજ છે !....

હું તને પૂછું છું, ગુર્જરલાલ ! કોઈ દા'ડા ય તે તારા બાપદાદાની આવી બધી ઉમંગ ને જશની વાત યાદ સરખી ય કરી છે ? -તને તો એ મરેલાંની થી પડી છે એમ જ ને ? સીધાવનારા સીધાવી ગયા ને એમનું ક્યુંં કારણું જુલાઈ મધું ! એમાં જ તો આજે આપણા દેશની આ અવદશા થઈ.

★

મને યોતાને જ આજે યાદ છે કે કેવો એ જમાનો હતો ! ત્યારે ગુજરાત-મુબાઈ મધે લાગ્યે જ કોઈ મંડળી હતી, કોઈ નિશાળો હતી, કોઈ સંસ્થાઓ હતી. યાદ આવે છે કે અમદાવાદમાં પહેલવહેલી 'પુસ્તક વધારનારી મંડળી' સ્થપાઈ હતી; ને તેણે ૧૮૪૭ માં 'સંસ્કાર વહેવાર' નામની લીથોમાં-પથ્થરના છાપખાનામાં ચોપડી છપી હતી.

‘ભર્ય જીવનાનો કેળવણી ખાતાનો ઇતિહાસ’, પણ એ અરસામાં જ કવિ ગણપતરામ રાજરામે લખેલો પ્રસિદ્ધ થયો હતો. એમાં શું શું બચાવતા ને પંડ્યાણઓ પોતે કેવી રીતે ગુજરાત કરતા, ને એમ કરી “સાધારણ કેળવણી” નો કેવી રીતે ફેલાવો કરતા એનું સરસ વર્ણન કરેલ છે. આ પંડ્યાણઓ ઉપરાંત ભાટ ચારણ, બજનિકો, પુરાણીઓ ને કથાકારો, લોકવાર્તા ને લોકગીતોના કહેનારાઓ જ એ દિવસોમાં કેળવણીકાર હતા.

બીજા હતા પંડિતો. એમની પાસે સારી એવી વિદ્યા હતી. ને કાશીએ જઈને પંડિત થઈને આવેલ હતા. પણ એ તો લોકોથી છેટા પડ્યા હતા. ગુજરાતી ભાષાની ઠેકડી કરતા હતા. સર્વવ્યવહાર સંસ્કૃતમાં કરતા અને બીજે હાથે લોકો એમને ‘વેદિયા’ કહી હસતા હતા.

લો, વાંચો આ ‘બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન’ નો ૧૮૪૪ નો રિપોર્ટ—

“આજ સગી બહુ કરીને એમ હતું કે જેમણે એ પાઠશાળામાં વિદ્યાભ્યાસ રૂઠો ક્યો હોય તેને પોતાની સ્વભાષામાં શુદ્ધ એવું સાધાણુ પણ લખતાં અથવા વાંચતાં કદાચ પડતું.”

અને કાંઈ આપણા ત્યાં જ આવી દશા હતી એમ નહિ. બધે—પ્રાંતે પ્રાંતે એવું હતું.

એથી જ તો એ ખામતનો અસંતોષ જાગવા લાગ્યો હતો.

‘દીક્ષીમાં તથા આચારમાં તથા દક્ષણમાં કેટલાએક દિવસ થયાં પાતપોતાના દેશની ભાષાનો વખારો કરવા સાર એક એક મંડળી થયેલી હતી. તે ઉપરથી કેટલા-એક સાહેબ લોકોની મરજી થઈ કે ગુજરાત પ્રાંતમાં પણ લોકોના હિત વાસ્તે એજ પ્રકારની મંડળી સ્થાપન કરવી’

★

સાહેબ લોકોની મરજી થઈ કે દેશીઓનો ઉપધાર કરવો! ખરું, એમને થ કારકુનોની જરૂર. ને એમને અંગ્રેજી મથો—ખાસ કરીને ઇતિહાસના મથો વગેરે ‘વર્નાક્યુલર’ ભાષાઓમાં જિતરાવી તેમના વિચારોનો બહોળો પ્રચાર કરવાની જરૂર. પણ એમાં સાથોસાથ દેશીઓનું પણ લક્ષ્ય હતું. આજ પહેલાં એક જ પંથ હતો ભકિતનો ને ધર્મમથનો. બહુમહુ તો દંતકથાઓ અને ઉપદેશકવિતાઓ હતી. આટલા દૂંઠા વાઙમાં નિંદગી રૂંધાઈ રહેલી હતી. એને એ વાકામાંથી છોડાવવી જરૂરી હતી. અને એ જમાનાના ન્યાય તથા કેળવણીખાતાના, પરદેશીઓએ તથા દેશી ખંડખોરો અને સુધારાવાદીઓએ ભેગા થઈને એ કામ કયું. નમંદે ખંડખોરોને રાહે, તો બીજા બાલુ કવીશ્વર

દલપતરામ, સાક્ષર નવલરામભાઈ, દિ. બ. બાંજાલાલભાઈ ને મુરબી મહીપતરામભાઈ જેવાઓએ કુદીબંધ સાથીઓની મદદ લઈ બાંજે ય-માન ઉપજે એવું ધણું બધું કાઢ્યું.

વર્નાક્યુલર સોસાયટીની જ વાત હો. આજે તો એ નવી યનારી ગુજરાત યુનિવર્સિટીના મુખ્ય રથભરૂષ બની છે. પણ એનો એ પાયો નાખતાં ને એની વૃદ્ધિ કરતાં ઓછા ભોગ આપવા નથી પડ્યા. આજે તરેહ તરેહનાં પુસ્તકો, માસિકો ને છાપાંઓ જીવે છે; ને આજે લાયબ્રેરીઓ ગામડે ગામડે બની થઈ રહી છે—એ બધા પાછળ સો સો વરસની આપણા વડવાઓની તપસ્યા છે એ કાં ભૂલો ! આજે છોકરીઓ ઠાકતર માપ કે શિક્ષક, એંજની-પર કે પ્રોફેસર તો ય ધણું બધું તાજુબ થવાનું નથી. પણ ત્યારે તો છોકરીઓને ભણાવવાનો વિચારે ય મુશ્કેલ હતો.

★

સંસ્કારસુધારાની ઘણી બધી વાતો તો સુધારકો પોતે તને કરશે પણ આ શિક્ષક અને ભાષાની ઉત્તતિ અને પ્રચારની વાત તો મારી પોતાની જિંદગીની વાત જેવી છે !

મારી જીવાનીના દિવસથી તો મને એ બધી વાત રજરજ યાદ છે. કેમ ના હોય યાદ—મારી કાયા પર તો રોજ રોજ એ લખાયેલી નોંધાયેલી પડેલી છે !

૧૮૪૬ ના અરસામાં અલેક્ઝાંડર કિન્લોક ફોર્મસ સાહેબ અમદાવાદમાં આસિસ્ટન્ટ જડજ નિમાઈ આવ્યા ને એમણે ડેનવણી પર સૌથી મોટું લક્ષ આપ્યું. ૧૮૪૮માં (ડિસેમ્બર ૨૬મી) ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના કરી. અને એના ઉદ્દેશમાં લખ્યું “ ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યનો ઉત્કર્ષ કરવો, ઉપયોગી પ્રચાર કરવો અને સામાન્ય રીતે ડેનવણીની વૃદ્ધિ કરવી.”

તે અનુસાર અમદાવાદમાં તો કામ ધમધોકાર ચાલ્યું. પહેલાં તો, ‘ નેટિવ લાયબ્રેરી ’ કાઢી (૧૮૭૬ જાન્યુઆરી ૫) એ પછી, એ વખતના ઇતિહાસકાર મગનલાલ વખતયદે ‘ અમદાવાદનો ઇતિહાસ ’ એ નામક તેમના ગ્રંથમાં લખ્યું (૧૮૫૧) છે તેમ—

“ બીજી ઉપાય એ રોધી કાઢાડો (કહાઓ) કે વારીખળાઈ મેંએ સને ૧૮૬૬ નેં રોધી “ વરતમાંત ” નામનું દર સુધવારે ન્યુસપેપર કાઢાડવા માંડું (માંડ્યું) કે જેની મારફતે નીતીની વસ્તો સર્વ લોકોને જાણી શકાય. હવે કામ અમદાવાદમાં આ પહેલું થયું છે.”

ત્યાર બાદ બીજે જ વરસે(૧૮૫૦ મે ૧૫) 'લુદ્ધિ પ્રકાશ' માસિક શરૂ કર્યું. અને આ અરસામાં જ ધૂળિયા નિશાળ ને ઢેકાણે પદ્ધતિસર પ્રાથમિક શાળાઓની શરૂઆત થઈ. કરુણાશંકર દ્વારા શંકર ભાસ્તરે પોતાની ધૂળીઆ નિશાળ ચલાવવાનું સોસાયટીને સોંપી ઉત્તેજન આપ્યું. પછી તો ૧૮૫૮ માં સોસાયટીએ જ છોડીઓની નિશાળ કાઢવાની રિયલિટ આવી પહોંચી.

'છોડીયોને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો એવી જ હત્તમ ચાલ છે તે ઉપર આખરે લોકોનું ચિત્ત દોડ્યું. અને આ મુલકના વિદવાંન દેશીયોને' સાચી વાત માલમ થતી ગઈ ને જો તમે નીલિની કેળવણી માગતા હો તો પુત્રની માને' વિદ્યાની કેળવણી આપજો, કે જેહમાંથી બાળકના મનમાં પહેલવહેલી જ વાત ભિતરે છે' (ડૉ. કાલિયર-લુદ્ધિપ્રકાશ, ૫ ૪૫ વર્ષ ૪)

આને આગલે વરસે જ અમદાવાદમાં શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદની મદદથી ટ્રેનિંગ સ્કુલની સ્થાપના થઈ ચૂકી હતી. તેમાં ત્યારથી તે આજસુધીમાં હજારો મહેતાજીઓ તૈયાર થયા.

★

અમદાવાદથી ત્યારે બીજે નંબરે સુરત હતું. ગુજરાત આખામાં પહેલી લાયબ્રેરી સુરત સ્ટેશન પુસ્તકાલય નામે ૧૮૨૪ માં ચાલુ થઈ હતી, પાછળથી (૧૮૫૬ થી) તે એન્ડ્રુઝ પુસ્તકાલય તરીકે જાણીતી છે. જે અમદાવાદથી 'વર્તમાન પત્ર' શરૂ કર્યા બાદ બીજે જ વરસે હાર્જસ સાહેબની બદલી સુરત થતાં ત્યાંથી 'સુરત સમાચાર' પણ શરૂ કરાવ્યું-સન ૧૮૫૦ માં જ રતો.

તેમાં વળી 'સત્યપ્રકાશ' એ ગળ્ગળ કર્યો. વૈષ્ણવ આચાર્ય મહારાજ જહુનાથ સાથેનો વીર નર્મદનો વાદવિવાદ આ પત્રના બહાદુર તંત્રી કરસનદાસ મૂળજીએ છાપ્યો ને મહારાજે બદનક્ષીની દરિયાદ માંડી. એ મશહૂર 'મહારાજ-લાયબ્રેરી-કેસ'માં આખરે કરસનદાસની જીત થઈ ને ત્યારથી મહારાજોનાં મોઢાં બંધ થયાં.

નર્મદની વાત તો ચોર જ હતી. એણે તો માથું મેલીને કામ આરંભ્યું હતું; ને એથી જ તો એની સાથે ઊભે એવા વીરો પેદા કર્યા હતા. પણ બીજી બાજુ શ્રીમંતોના ૩૭૦૦૦ રૂપિયા અને રજવાડાંના ૨૮૦૦૦ રૂપિયાની સખાવતો મેળવી હાર્જસે તેમના મિત્ર દલપતરામ કવીશ્વરની મદદથી મુંબઈમાં જ 'ગુજરાત સમા' (પાછળથી 'હાર્જસ સમા') ની સ્થાપના કરી. વિદ્યા અને પુસ્તકોના પ્રચારનું કામ આગળ ધપાવ્યું.

અમદાવાદમાં ત્યારબાદ દલપતરામની આગેવાનીમાં વનોકમુલર સોસાયટી તરફથી જ્ઞાનપ્રચારનો જળરો ધસારો શરૂ થઈ ગયો હતો. ૩૦ વરસમાં જ

(૧૯૭૮ સુધીમાં) ૮૧ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં. તે નાનીસુની વાત ન હતી. અને ઉદ્દેશ ? આજે બલભલા 'ત્રિમેસીવો' નેય આંગળાં મોઢામાં નખાવે તેટલો જખરો હતો—

"અહીંના લોકોને પુસ્તકના પૈસા ખરચવાની રૂબ નહોતી, માટે તેઓને રૂઠાણવા સારું સસ્તા ભાવની નઢાની નઢાની ચોપડીઓ રચાવીને ફેંટાવી તે ૧ પામની કિંમતથી તે ૩૧ રૂની અંદર સુધીની. કવિતામાં તથા ગદ્યમાં વાંચવા લાયક તરેહ તરેહ બાતતની ચોપડીઓ રચાવી, જેથી છેક ગરીબ લોક હોય તેને પણ ચોપડી વેચાતી હેતાં કહ્યું પડે નહિ."

અંધો-પુસ્તકોના વિષયો પણ ખારસા હતા-ખેતી, ઝાડુ, વીજળી, કોલેજ, નોટોનું ચલણ, રેશમ, બાલવિવાહ, ગુજરાતનો નકસો, લાંચ, કરજ, ધરણ્યાં, વગેરે ચોપાનિયાં ઉપરાંત 'અમદાવાદનો ઇતિહાસ', 'ભૂતનિર્બંધ', ગુજરાતી પોંગળ, લક્ષ્મી નાટક (એરીસ્ટોટલના નાટકનું રૂપાંતર), મદદનું ચોપાનું (મેટર્સકના નાટકનું રૂપાંતર); તથા જાદુવારથી, સંપલક્ષ્મી સંવાદ, હુજરખાનની ચઢાઇ વગેરે કવિતાઓ કવીશ્વરે જનસમાજ આગળ રજૂ કરવા લખીને છપાવી.

એ જ અરસામાં 'ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ', 'ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ સાધવાનાં સાધન', 'હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ', વગેરે છંનામી નિબંધો પણ છપાયા. ને દરેકને માટે લખનારને રૂ. ૩૦૦થી ૧૦૦૦ સુધીની બક્ષિસ મળી!

આ ઉપરાંત સસ્તાં શાળાપયોગી પુસ્તકોનો તો ઢાઢ શુમાર નથી. પણ 'કાવ્યહોહનો' જેવા મોટા અંધોનીય ત્રણ ત્રણ હજાર નકલો નીકળ્યાં!

સોસાયટીએ ૨૦ વર્ષમાંજ રૂ. ૧૧૧ લાખ (૨,૭૫,૬૮૮) પુસ્તકો જાતે પ્રસિદ્ધ કર્યાં; ને બીજાં રૂ. ૧૧૧ લાખ (૨,૫૬,૩૮૮) પુસ્તકોની નકલો વેચી ૨૦ વર્ષમાં કેલ ૬૧૧ લાખ નકલોનો પ્રચાર કર્યો!

સેંકડો લેખો અને કુદીબંધ બાવણોની પાઠ તો આજે ક્યાં તાજ કરું ?

★

અને એમ ન માનીશ મારા ગુર્જર-બાપુ ! કે આ બધો ધીમે સુધારો ય એમ ને એમ સહેલાઇથી થઇ ગયો હતો.

ના રે ના. નર્મદને માથે ગાળો, જૂતાં ને દંડા વીંજાયા તો આ સુધારકોને ય થોડુંક તો સહન કરવું જ પડ્યું. ખુદ કવીશ્વર દલપતરામની જ વાત હું કહું. એમના જેવા વખત આવ્યે વળી જનારા માણસને ય નગરશેઠ હેમાબાઈએ સંભળાવેલાં વેણુ મને હજીય યાદ છે. દલપતરામ વર્નાકુલર સંસ્કૃતિમાં જોડાયા બાદ પહેલી વાર નગરશેઠને મળવા ગયા ત્યારે શેઠે એમને સંભળાવેલું "અરે ! સરકારી નોકરી છોડીને તમે એવા પાપમાં ક્યાં પડ્યા ?"

અને “વર્તમાનપત્ર”માં લખવાના ધંધાને “લક્ષકો ધંધો” કહી શેઠે સોસાયટીમાં જોડાવા વિષેની દલપતરામજીની વાતને ધુત્કારી કાઢતાં કહ્યું: “અમારા જેવા સાહુકાર માણસનું એમાં કામ નહિ.” ઉપરથી નગર-શેઠે ઉમેર્યું: “વર્તમાન પત્ર”નું પાપ સોસાયટીએ જ ઊભું કર્યું છે; જેમાંથી ઉલટો કુસંપ ને કલેશ ઉત્પન્ન થયો છે.”

ગુર્જરીના લાલ! સો વરસ પહેલાંની આ વાત છે. પણ આજે ય જાણે એવી ને એવી સાચી છે! તારી પાસે દોલત છે, ને તને ય નગરશેઠ હીમાભાઈની ખુમારી છે. છાપાંવાળા તારે મન પૈસાના ગુલામ છે. સાહુકારોના આશરે જીવનારા વસવાયાં છે. ને એથી જ તો તું હોંસે હોંસે એક હાથમાં નોટનો થોડકો ને બીજા હાથમાં ‘નર્મદને સજીસજીતો જ્વામ’ લખીને-અરે કાઈ નાણાંશૂખ્યાં પાસે લખાવંરાવીને મારી પાસે આગ્યો છે. તને એમ હતું કે ‘મુંબઈ સમાચાર’ મવાળ પક્ષી પેપર છે. નર્મદ જેવા ઉદ્ધતની સામે લખવામાં એને કશો વાંધો નહિ આવે.

તું ભીંત ભૂલ્યો છે, ભલા આદમી! તું યુગ ભૂલ્યો જ નાદાન માનવી! તું મને-મારા પૂર્વજોને, મારી સવાસો વરસતી કારકીર્દીને લગવવા આવ્યો છે? તને મેં મારી જિંદગીના એ રૂઝના જમાનાની વાતો કહી તે એટલા માટે કે તું તારા પોતાના પૂર્વજોની કહાણી એક વાર તો જાણે. એ બધાએ સુધારાનું કામ કરતાં સારી પેઠે સહન. પણ કયું હતું.

★

આજે આ ૭૦ જેટલી મિલોનાં શૂંગળાં અમદાવાદની જડોજલાલીના મીનારા બની ઊભા છે. એના જોરે તો તમે લાખોની દોલત બે પાંચ વરસમાં ભેગી કરી લીધી છે; પણ એનાં માન જાય છે રજીસ્ટ્રારબાઈ શેઠને. અમદાવાદમાં પહેલી સૂતરમિલના એ સ્થાપક હતા, અને અમદાવાદમાં નજી અને ગટર યોજના આણવાનું માન પણ એ સ્વર્ગરેયને છે. અને એને માટે ય એમને વિરોધ સહન ન હતો કરવો પડ્યો એમ નથી. ખેર...

✱

તારે ન્યાય કરાવવો છે? આ ઊભા ન્યાયમૂર્તિ સમા નવલરામબાઈ (નવલરામ લક્ષ્મીરામ : ૧૮૩૬ થી ૧૮૮૮), દિ. બ. અંબાલાલબાઈ (અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ : ૧૮૪૪ થી ૧૯૧૪) અને એ બંનેનાં વડીલ સમા મહીપતરામબાઈ (મહીપતરામ ૨. નીલકંઠ ૧૮૨૯ થી ૧૮૯૧). ગુર્જરી માએ તને કહ્યું ને માહું લાગ્યું; વીર નર્મદે તો તને મર્યાં લગાડ્યાં; ને મારી બધી વાતમાં તને ચરમાવા જેવું ન લાગ્યું હોય તો પૂછ આપણા આ મુરખીઓને. એ બધા તારી સામે તો ઊભા છે !

વિરચા

નવેમ્બર મહિનો

- તા. ૭ મી નવેમ્બર ૧૯૧૭ : રશિયામાં સમાજવાદી ક્રાંતિનો વિજય.
- તા. ૭ મી નવેમ્બર ૧૯૩૮ : મુંબઈમાં સરકારના ' કાળા કાયદા ' સામે મુંબઈ કામદારોની સામાન્ય હડતી.
- તા. ૧૪ મી નવેમ્બર ૧૮૮૯ : જવાહરલાલ નેહરુનો જન્મદિન.
- તા. ૧૫ મી નવેમ્બર ૧૯૧૭ : સોવિયેટ રશિયાએ વસતિ જુદી જુદી પ્રજાઓને આત્મનિર્ણયના હકો આપ્યા.
- તા. ૧૭ મી નવેમ્બર ૧૯૨૮ : લાલા લજપતરામની મરણતિથિ.
- તા. ૧૮ મી નવેમ્બર ૧૯૧૪ : હર્ષ શાપર શિખ્લીની મરણતિથિ.
- તા. ૨૦ મી નવેમ્બર ૧૯૧૦ : સીઓ ટોલ્સટોયની મરણતિથિ.
- તા. ૨૩ મી નવેમ્બર ૧૯૩૭ : જગદીશચંદ્ર બોઝની મરણતિથિ.
- તા. ૩૦ મી નવેમ્બર ૧૯૦૯ : પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર રમેશચંદ્રની મરણતિથિ.



લાલા લજપતરાય

પાંચ પાણીના પવિત્ર પ્રદેશ પંજાબ ! આજે તો તારું નામ લેતયે કમકમાં છટે છે ! એવું તો તે-કયું પાપ કયું છે કે, પાંચ નદીઓનાં પવિત્ર વારિયાં હંમેશાં ભીંજતી તારી ધરતી પર લોહીની નીકા વહી રહી છે ! આજે તારી નદીઓનાં પાણી પવિત્ર નથી રહ્યાં. આજે તો એ નદીઓનાં વહેણમાં લાલ લોહી જોભરાઈ રહ્યાં છે !

પંજાબનું એ અમૃતસર ! એ જલિયાંવાલા ખામ ! પંજાબનું લાહોર ! સાયમન કમીશનને મળેલો જાકારો ! ઓહ ! હવે યાદ આગ્યું ! મારી સ્મૃતિ પટે સુષ્પ જની ગયેલી એ યાદ તાજી થઈ ખરી ! એ નામ યાદ આગ્યું ! લાલા લજપતરાય ! હા, લાહોરમાં ! ત્યાં આજે માનવો માનવ મટી ગયાં છે એ લાહોરમાં ! લાહોરમાંથી સાયમન કમીશનને જાકારો મળ્યો હતો. એ જાકારો આપનાર હતા લાલા લજપતરાય. લજપતરાયે એ વેળા મોખરે સંભાળ્યો હતો. સાયમન કમીશનનો વિરોધ કરવા આગળ આવેલી હિંદુ-મુસ્લિમ જનતાના સરખસનો એમણે મોખરે સંભાળ્યો હતો. સામી છાતીએ ગોરા અમલદારના દંડાના કારમા ફટકા એમણે ઝીલ્યા હતા. ફટકા ઝીલીને એ મૃત્યુને વધાં હતા. ના, મૃત્યુને વરીને અમરત્વ પ્રાપ્ત કયું હતું એમણે.

એ વંસ હતું ૧૯૨૮નું, ને હતી તારીખ ૧૭મી નવેમ્બર. આ દિવસે એમનું મૃત્યુ થયું હતું. એમની મૃત્યુતિથિના આજના દિવસે એમના શબ્દો યાદ આવે છે. ૧૯૦૭ માં સુરતખાંતે ભરાયેલી અખિલ હિંદ સ્વદેશી પરિષદનાં મંચ પરથી હિંદુ-મુસ્લિમ પ્રશ્ન પર બોલતાં એમણે કહ્યું હતું કે, “ સન્નનો ! હું એ માનવા તૈયાર નથી કે, હિંદુ-મુસ્લિમ એકબીની વાત એ માત્ર ભ્રમણા છે.” હિંદુપણના રખવાળ આગેવાનોને એમણે પૂછ્યું હતું : “ આમ છતાંય જો એ ભ્રમણા હોય તો પણ, હિંદના ૨૦ કરોડ હિંદુઓના પ્રતિનિધિઓ એવા, આપણે, જે પરિસ્થિતિ છે એવી જ ચલાવી લેવી અને આપણાં લોકને એ અંધઃપતનની ખાઈમાં ઊંડા ને ઊંડા જવા દેવા ? એના પરિણામે તો લોકો અને આપણે રાષ્ટ્રીય મૃત્યુ તરફ ધસડાઈ જઈશું. જો વર્તમાન રાજકીય અને આર્થિક પરિસ્થિતિ વધારે વખત ચાલુ રહેશે તો એ અનિવાર્ય બનશે ! ” લાલા-જીએ જે સલાહ પૂછ્યો હતો ને જે આગાહી ઉચ્ચારી હતી એ આજે કમનસીબે સાચાં પડ્યાં નથી દેખાતાં ? આજે આપણા દેશમાં આયરાઈ રહેલાં કૃત્યોથી રાષ્ટ્રીયત્વ લજવાઈ મરતું નથી ?

ધાર્મિક સુધારકૃતિ એ લાલાજીની મહત્તા તેમજ મર્યાદા પણ હતી.

આર્થસમાજની પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય ભાગ લેનાર, લજપતરાય સમાજસુધારક માટે અંતિમ પગલાં લેવાની તરફેણમાં નહોતા. રાજકારણમાં પણ અણીને વખતે (ઇ. ત. સુરત અધિવેશનમાં તિલકવિરુદ્ધ) કેંગ્રેસના મવાલ પક્ષ સાથે જ રહ્યા છે છતાં કામવાદ રાષ્ટ્રીય જીવનને ચૂંસી લે એ તેમને પસંદ નહોતું. હિંદી રાષ્ટ્રીય કેંગ્રેસમાં તેઓ પહેલવહેલા ૧૮૮૮માં જોડાયા હતા. ૧૯૨૦માં લજપતરાય કેંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે સર્વાનુમતે વરાયા હતા. ૧૯૦૫માં અ. હિ. કેંગ્રેસ તરફથી રાજકીય મિશનમાં ઈંગ્લાંડ ગયા હતા. અને ત્યાં તેમણે ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે જોડે રહીને કામ કર્યું હતું. એમને કેળવણીના પ્રચારનો ભારે શોખ હતો. દેશમાં કેળવણીના કાર્ય અંગે એમણે તન, મન અને ધનથી મોટા પ્રમાણમાં જહેમત ઉઠાવી હતી. ઈંગ્લાંડથી લજપતરાય અમેરિકા ગયા. અમેરિકા જવા પાછળનો મૂળ હેતુ ત્યાંની કેળવણીની પદ્ધતિને સંસ્થાઓનો અભ્યાસ કરવાનો હતો.

યુરોપથી પાછા ફરતાં એમને લાગ્યું કે હિંદના યુવાનોને રાજકીય તાલીમની ભારે જરૂર છે. અને એમણે લાહોરમાં તિલક રકુલ ઓફ પોલીટીક્સની સ્થાપના કરી હતી.

સ્વદેશી પર ખોલતાં એમણે કહ્યું હતું કે, જિંદગીના બધા ક્ષેત્રોમાં સ્વદેશીની ભાવના જળવાઈ રહે એ જરૂરી છે, પણ એક ચરતે; આપણી પ્રગતિ ને સમૃદ્ધિના વિકાસ ખાતર પશ્ચિમમાંથી આપણને જે અનુસરવા જેવું. સાગે એ અપનાવતાં એ આપણે ચરમાવું ન જોઈએ. નહિ તો એ આપણને આપણતાને માર્ગે ધસડી જશે.

“ સત્ય, સુદૃઢ ને અજીનમ લગત અવિરતપણે જરૂરી રાખવામાં હું માતું છું. ” અનેક વાર એમણે જાહેર કર્યું હશે. એમને કદી નિરાશા અડકતી નહિ. એ કહેતા, મારો ધર્મ છે-શ્રદ્ધા ને સંગઠન કેંગ્રેસમાં બ્યારે ફેરવાઈઓ ને નાફેવાઈઓ એવા એ પક્ષો પડી ગયા હતા ત્યારે એમને ભારે દુઃખ થતું હતું. અને એક વાર તો ફાટફૂટ પડતી અટકાવવા, રાસ ખિંદારી ધોવની તરફેણમાં પોતાને મળતા કેંગ્રેસના પ્રમુખના હોદ્દાનો એમણે અસ્વીકાર કર્યો હતો.

એમની નજરમાં જનતા એટલે ખૂંપડીઓમાં રહેતી પ્રજા હતી. જનતા ઉપર પડેલી કોઈ પણ જાતની આફત વખતે લાલા લજપતરાય એમની વહારે દોડી જતા એમનું સાઈં પે જીવન સેવા પાછળ જ ખર્ચાયું હતું. કેક વિદ્યાર્થી હતા ત્યારથી એ જનતાના કલ્યાણ માટે કેક ને કોઈ પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય ભાગ લેતા જ રહેતા. ૧૯૦૫ પછી તો, એમણે દેશને પોતાની સેવા

વધારે આપી શકાય એ ખાતર વઘીલાત પણ ઘણી ઓછી કરી નાખી હતી. અને રાષ્ટ્રની પ્રવૃત્તિઓમાં એમની ધંધાદારી પ્રવૃત્તિઓથી થતી આવકનો સારો એવો ભાગ વપરાયો હતો.

પંડિત જવાહરલાલજીએ પોતાની આત્મકથામાં લાલા લજપતરાય સૌથી શ્રેષ્ઠ આગેવાન ગણાવ્યા છે. લજપતરાયનાં મૃત્યુ પર લખતાં જવાહરલાલજી જણાવે છે કે-લાહોરમાં સાધનન કમીશન વિરોધી ચળવળ વખતે એમના પર થયેલા હુમલાથી લાલાજીને પોતાનું નહિ પણ રાષ્ટ્રનું અપમાન થયું હતું એમ લાગ્યું હતું.

એવા એ રાષ્ટ્રવિધાયક સ્વ. લાલા લજપતરાયની પવિત્ર યાદને તાજ રાખવા પંજાબની રહીસહી માનવતાને આપણે એમના ઉજ્જવળ રાહે આગેદૂર કરી પ્રતિષ્ઠિત કરીએ !

—અનિલ કોહારી

મોલાના શિખ્લી

[હિંદની રાષ્ટ્રીય અને સાંસ્કૃતિક જાગૃતિના ઇતિહાસમાં મોલાના શિખ્લીનું સ્થાન ઘણું જીવ્યું છે. રાજા રામ મોહનરોય, સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી, લોકમાન્ય દિલ્લક તથા વીર નર્મદના તેઓ સાથીદાર છે. આપણી અગ્રાંત પ્રજામાં પ્રાણી કૂંડી, આપણા સાંસ્કૃતિક વારસા માટે તેમના દિલ્લમાં મહોબ્બત જગાડી, આઝાદીનો ‘જેરસો’ જગાડનાર ગર્ભ સદીના આ નેતાઓના આપણે ચિરંજીવી આભારી રહીશું જ.]

સન ૧૮૫૭ ! બ્રિટિશ રાજકર્તાઓ સામે હિંદનો પહેલો યજ્ઞ. એ સાક્ષમાં શિખ્લીનો જન્મ થયો નવેમ્બર માસમાં. ૧૮૭૭ માં ઝારના રશિયાનું તુર્કી પર આક્રમણ થયું ત્યારે શિખ્લીએ માંડ પોતાનું બહુતર પૂરું કયું હતું. એ રાજકીય ખોનાએ ખીજ છુદ્ધિથી હિંદી મુસ્લિમોની સાથે શિખ્લીને પણ પહેલી વાર જાગૃત કર્યો. સને ૧૮૮૩ ની સાલમાં શિખ્લી ‘અલીગઢ ચળવળ’ ના મહાન રથાપક સર સૈયદ અહમદ ખાનના સહકારમાં અલીગઢ કોલેજમાં અરેબિક અને ફારસી ભાષાના પ્રોફેસર તરીકે જોડાયા. ૧૬ વર્ષ આવી રીતે જ કામ કર્યું. અલીગઢ તે દિવસોમાં, મુસ્લિમ નવજાગૃતિનું કેંદ્ર બની ગયું હતું. ‘પંથખની આંધળી નકલ કરવાને બદલે તેના સારા ગુણો જ મહણ કરો.’ એ તેમની શિખામણ હતી. હિંદી મુસ્લિમોની આ જાગૃતિનો પડથો શિખ્લીની મહાન કવિતા ‘આશાનું પ્રભાત’માં પડે છે. તેમણે

બૂતકાળમાં ધર્યામી સંસ્કૃતિએ દુનિયાને ધરેલી ભેટનું સુંદર વર્ણન કરી હિંદી મુસ્લિમોની પડતીનાં કારણો વર્ણવ્યાં છે.

‘ વહેમ અને રૂઢિનાં બંધનથી બધાએલ મુસલમાનોએ સત્યની શોધ મૂકી દીધી છે. સંસ્કૃતિના નવા વર્ણનમાં પ્રવેશ કરીને જ આપણે પગભર ઊભા રહેતા શિખીશું. ’

આપણા રાષ્ટ્રીય નેતા મોહાના આઝાદ તેમના મિત્ર અને સાથી હતા.

મુસ્લિમો માત્ર શિક્ષણની દૃષ્ટિએ જ નહિ પણ રાજકારણની દૃષ્ટિએ પણ સ્વતંત્ર અને પ્રગતિશીલ હોવા જોઈએ એ સિદ્ધાંત માટે શિખ્વી લડ્યા છે. ધર્યામી જગતના મહાન પુરુષો ખલિફ ઉમર, અલ ગઝલિ અને અલ મોમુનનાં જીવનચરિત્રો તેમણે જનતા સમક્ષ રજૂ કર્યાં છે. પ્રાચીન મુસ્લિમોનાં મહાન કાર્યો તેમજ લોકશાસન માટેના પ્રયાસોના વર્ણનો શિખ્વીની કવિતામાં ઠેર ઠેર મળી આવે છે. મુસ્લિમો બહાદુર, આત્મશ્રદ્ધાળુ અને આત્મ-સમર્પણશાલી અને અને પોતાના પગભર સ્વતંત્ર રીતે ઊભા રહે-નહિ કે અંગ્રેજ શાહીવાદીઓનો પાલવ ઝાલી, તે શિખ્વીનો જીવનમંત્ર હતો. સર સૈયદ. અહમદના શાહીવાદ તરફી વલણના તેઓ કટ્ટર વિરોધી હતા.

સન ૨૦ મી સદીનું પ્રભાત ખીલ્યું ન-ખીલ્યું ત્યાં હિંદને આંગણે મુસ્લિમો કશેડી હાલતમાં મૂકાઈ ગયા-બંગબંગ ચળવળ, કાનપૂરના નિર્દોષ મુસ્લિમ ટોળા પર શાહીવાદી ગોળીબાર, અલીગઢમાં શાસનવાદીઓની દબલ-ગીરી-આ બધાથી શિખ્વીનું મન ખાટું થઈ ગયું અને તેમણે ‘ ધર્યામ નો વિલાપ ’ લખ્યો. તેઓ કહે છે:

‘ ઓ સંસ્કૃતિના ઉસ્તાદો, તમારી મોજમજાહ જળવવા માટે તમને અમારા લોહી પરસેવાની મહેનત જોઈએ છે, તમારી તકવારોની ધારની તીક્ષ્ણતાની પરીક્ષા અમારી ગરદન પર કરવી છે, પણ અમે તમને પૂછી શકીએ કે આ બધું કેટલો વખત આસશે ? ’

તેમણે ડૉ. અન્સારીના માનમાં લખેલ કરણ કવિતાની છેલ્લી કડીમાં આશાનું ફિરણ દેખા દે છે. આ કવિતાઓ મૌ. આઝાદના પત્ર ‘ અલ હિસાબ ’ અને મૌ. અહરઅલી ખાનના પત્ર ‘ જમીનદાર ’માં પહેલવહેલી પ્રસિદ્ધ થઈ. એ એટલી બધી લોકપ્રિય નીવડી કે શાહી સલ્તનતને તે પર પ્રતિબંધ મૂકવો પડ્યો.

તેમના વખતમાં કેંગ્રેસની નેતાગીરી વિનીતોના હાથમાં હતી-હજુ તે સાંકડી મનોદશામાંથી બહાર આવી નહોતી. શિખ્વીએ મુસ્લિમ લીગને ટેકા આપ્યો તેનું મૂળ કારણ આ જ. તેમણે લીગ સમક્ષ કેંગ્રેસ-લીગ એકતાનો અને

લોકશાહીનો પ્રોત્સાહન રજુ કર્યો. તેમના લખાણોમાં આગ્રહ કરવામાં આવતો કે લીગે જમીનદારો અને તાલુકદારોનો સંગાય છોડી, કામદારો અને કિસાનોના હિત સાચવવાં જોઈએ. તે માટે કૌશલ્ય અને લીગે એક ચર્ચ સુધારાઓ માટે જુએશ ચલાવવી જોઈએ. મુસ્લિમ આવામમાં પત્રો, પુસ્તકો અને સભાઓ દ્વારા રાજકીય જાગૃતિ આણવી જોઈએ.

શિબ્લી મહાન લોકશાસનવાદી હતાં. એમના 'ફારસી કવિતાના ઇતિહાસ'માં તેઓ લખે છે "સરમુખસારશાહી અને લોકશાહીમાં મૂળભૂત તફાવત આ છે; જો સરમુખત્યાર ડાહ્યો અને શુદ્ધિશાળી હોય તો કાર્ય સાંતિથી આજળ થાય છે; અને નહિ તો સુધારાની તો આશા જ ન રાખવી. આનાથી વિરુદ્ધ લોકશાહીમાં લાખો માણસો પોતાની શુદ્ધિ એકઠી કરે છે. સરમુખત્યારશાહીમાં પ્રજાની શુદ્ધિ વપરાયા વિનાની રહે છે, જ્યારે લોકશાહીમાં એક બાળકની શુદ્ધિનો પણ પૂરી રીતે ઉપયોગ થાય છે."

સન ૧૯૧૪ ના નવેમ્બર માસમાં હિંદુ-મુસ્લિમ જનતાને લોકશાસન તરફ આગે બઢતી જોવાની ઝંખના સેવનાર આ મહાન લોકશાહી નેતા તથા ઉર્દુ શાયર શિબ્લીએ દેહત્યાગ કર્યો. આજે સાચા લોકશાસનને અભાવે જીવેલી આઝાદી કેમી રમખાણોમાં ખોઈ બેસવાની બીક લેખી થઈ છે ત્યારે આ શાયરની ખોટ કોને નહિ સાલે? તેમણે ઝંખેલું સ્વપ્ન જીવનમાં ઉતારવાની હાયમાં આવેલ તક આપણે જતી કરીએ. છીએ એ હકીકત, તેમની મૃત્યુ-તિથિ ઉજવતી વખતે ધ્યા પ્રમાણિક હિંદમાં નહિ ડંભાય!

★

સર જગદીશચંદ્ર બોઝ.

"આજે જગતનાં રાષ્ટ્રો વચ્ચે અવિશ્વાસની લાગણીઓ વધતી જાય છે. એ મનુષ્ય જાતિને માટે લાભદાયી નથી. બૌદ્ધિક વિષયોમાં આપણે એકબીજાને સહકાર આપવો જોઈ છે. ફક્ત આપણાં જીવનની એકતા છે જ એમ માની બેસી ન રહેવું પણ જાતની સંસ્કૃતિનું એક સાધવા જાતનાં સર્વ રાષ્ટ્રોનું એક સાધવું!" અટપટી દુનિયાના મહીન રાજકારણને વધી આનંદજનક એકમનું દર્શન કરતી વિજ્ઞાનદષ્ટિ હતી-વિજ્ઞાન ક્ષેત્રમાં ભારતનો નેજો ફરકારનાર શ્રી. જગદીશચંદ્ર બોઝની.

જાતમાં વિજ્ઞાન અસારે ફૂટે ને શૂસકે આગળ વધી રહ્યું છે. આપણા મુલામ દેશમાં વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવાની પુરતી તક મળતી નથી, છતાં

આપણી જીવંત ધરતીએ જગદીશચંદ્ર બોજાજેવા વિજ્ઞાનના મહારથીએ આપ્યા છે.

બાગમાં અવનવાં પુષ્પોં સૌરભ ફેલાવી રહ્યા છે. જગદીશ બોલી ઢિયા
"ના તોડશે, એ બધાને. એ લોકોને પણ સામણી અને જીવ હોય છે. આપણે
જેમ શ્વાસ, પાણી, ખોરાક લઈએ છીએ તેમ આ વનસ્પતિ પણ લઈ શકે
છે." અને તેમણે અનેક અખતરાઓ કહ્યાં, વિજ્ઞાનીનાં યત્રો શોધ્યાં અને
વિજ્ઞાનમાં પહેલીજ વખત આ મંતવ્ય વૈજ્ઞાનિક રહે પૂરવાર કરી આપ્યું.

તેમનો જન્મ બંગાળ પ્રાંતના ઢાકા જિલ્લામાં આવેલ રાડીખલ નામના
એક ગામડામાં ઈ. સ. ૧૮૫૮ના નવેંબરને દિન થયો. માતા પિતા જૂના
વિચારના અને ધર્મચુસ્ત હોવા છતાં સુશિક્ષિત અને સરકારી હતાં. ચાર વર્ષનો
જગદીશ માછીમારોનાં બાળકો જોડે બહુવા જતો ત્યારે તેમની પાસેની સામર-
રાણીની સાહસ કયાએ તે સાંભળતો. તેની પાછળ છુપાએલ કુદરતનું રહસ્ય
જગદીશના બાલમાનસમાં કુતૂહલ પેદા કરી દેતું. ત્યારબાદ તો તેણે પિતા
જોડે અનેક ઔદ્યોગિક શાળાઓ જોઈ, કળાકેન્દ્રો જોયાં અને સૌંદર્યને તે
લક્ષિતપૂર્વક નમી પડ્યો. મા વસુધરાની ગાદમાંથી માનવજાત માટે નવીન
સત્ય બોળી કાઢવાની તમના જાગી.

શાળાનો અભ્યાસ પૂરો કરી તે સેન્ટ ઝેવિયર્સ હાઈસ્કૂલમાં જોડાયો.
ત્યાંનું સંપ્રદાય અને વિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળા જોઈને મુગ્ધ બન્યો. જગદીશને
વિજ્ઞાનની અંદર ઊંડા ઉતરવાની તક મળી. અધ્યાપક લેફ્ટીનન્ટ તેના પ્રેરણામૂર્તિ
હતા. ઝડપથી શાળાનો અભ્યાસક્રમ તેણે પૂરો કર્યો અને કેલેન્ડરમાં જોડાયો.
અહીં સ્નાતક બની વિલાપત વૈદકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા ગયો પણ ટૂંક
સમયમાં પોતાની શારીરિક અને માનસિક નિર્બળતાનું તેને માન થયું.
તેથી વૈદકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ છોડી તેણે કેમ્બ્રિજની બી. એ. અને બી. એસ
સી. ની ઉપાધિ મેળવી. તે દરમ્યાન સંશોધન કરવાની તેમની ધમધ વધારે
તીવ્ર બની.

તેઓ સ્વદેશ પાછા ફર્યા. લોર્ડ કેમ્બરલીના મલામજીપત્રથી હંચી
પડવી અપાવી. કેલેન્ડરની પ્રયોગશાળા તેમણે વહેલી તકે સુધારી ટૂંક સમયમાં
પોતાના સંશોધનનું પરિણામ લંડન વિદ્યાપીઠ મોકલી આપ્યું. એ વિદ્યાપીઠે
તેમને "ડોક્ટર ઓફ સાયન્સ"ની પદવી આપી. હવે ડા. જગદીશચંદ્ર બોજાજી
ખ્યાતિ જગતમાં ઝડપથી ફેલાવા લાગી. તેમને લંડનના રોયલ હન્ડરીટયુટ
તરફથી નિમંત્રણ મળ્યું. નિમંત્રણને માન આપી તેઓ લંડન ગયા. જગતના
મહાન વૈજ્ઞાનિકોની સમક્ષ તેમણે પોતાનો પ્રયોગ કરી ખતાવી બધાને કબ્બ

કરી નાંખ્યા. તેમણે પૂરવાર કયું કે વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓ સ્વભાવે સરખા જ છે. ફુનિયાની મુસાફરી કરી અને જુદા જુદા દેશોની સમક્ષ તેમણે પોતાના પ્રયોગો દ્વારા સિદ્ધ કરી આપ્યું કે પ્રાણી અને વનસ્પતિ જીવન એક સરખું છે. વિજ્ઞાન ક્ષેત્રમાં શ્રી જગદીશની આ શોધે એક મહત્વની પ્રગતિ નોંધાવી છે એમ તેમના આંતરરાષ્ટ્રીય સાથીઓ કબૂલ કરે છે.

સર જગદીશચંદ્રે ધણી શોધો કરી છે. તેમના ચમકારેના નાનામાં નાના તત્ત્વોમાં માંપવાનું 'યંત્ર' બનાવ્યું. જે રેડિયોની શોધ માર્ગોનીએ કરી તે જ શોધ તેમણે કરી હતી. જગદીશચંદ્રે બોએ લંડનમાં પોતાની શોધનાં કાગળીયાં મોકલાવ્યાં. પણ ત્યાંના વૈજ્ઞાનિકોએ એ શોધનાં પત્રો પ્રગટ ન કર્યાં. શુદામ હિંદી નવી શોધ કવી રીતે કરે? તેમની સૌથી મોટામાં મોટી શોધ તો ઝાંઝ અને અને વનસ્પતિઓમાં જીવ છે તે બતાવવાનું 'રેડોનિટ રેકોર્ડ'નું યંત્ર છે.

૪ સ. ૧૯૧૫ માં ૫૭ વર્ષે મોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા અને સરકારે નાઇટહુડનો ખિતાબ અર્પણ કર્યો. પોતાના જીવનના સંખ્યાકાળમાં સંશોધન ધપાવવા ખાતર તેમણે "બોઝ રીયર્સ ઇન્સ્ટિટ્યુટ" તેના મુખ્ય ખંડમાં લખાવ્યું તે કાતરાનું:

"માતૃશ્રમિની કીર્તિ અને માનવજાતની પ્રગતિ માટે." જગદીશચંદ્રના રાષ્ટ્રીય વારસા સમી આ સંસ્થાએ આજ સુધીમાં શી શી દેશ સેવા કરી છે તેનું વર્ણન અહીં કરવું શક્ય નથી પણ આજે ત્યારે કલકત્તામાં હજારો માનવો, મેલેરીઆના પંખમાં તરફડી રહ્યા છે ત્યારે આર વર્ષના અંતરે કવીનીન આપતાં સીંકાનાનાં ઝાડને ૬ વર્ષમાં કવીનીન આપતું કરવાની શક્યતાઓ આ ઇન્સ્ટિટ્યુટે જિભી કરી છે. પરદેશી તંત્રની ઘાહીવાદી નજરે આ શોધનો લાભ ઉઠાવી શક્યું ન હતું. તેને મન તો પૂર્વ ઇન્ડીઝના ધીક્તા વેપારને જોખમમાં મૂકનાર આ બકા હતી. આઝાદ હિંદ તેને ક્યારે અમલમાં મૂકશે?

જંગાળમાં આજે કપાસનાં ઝાડો જિગે છે તે આ સંસ્થાના જ પ્રતાપે. જો આ પ્રયોગ મોટા પાયો પર સફળ થાય તો ત્યાં રાજીના ઉદ્યોગ સાથે કાપડનો ઉદ્યોગ પણ ખીલી નીકળશે તેમાં શક નથી. અચુક પ્રકાશ કિરણોનો ઉપયોગ કરીને રાજીનાં છોડવાની ઉચ્ચાર્ઠ ૯ શીટને બદલે ૧૭ શીટની કરી આપી છે.

હિંદી રાષ્ટ્ર વિધાયકોની જમાતોમાં આદરભર્યું સ્થાન મેળવી જગતમાં ભારતની ગૌરવપતાકા ઉચી કરી, તો ૨૩ મી નવેમ્બરને દિન, માનવતાનો આ મહાપૂજારી મૃત્યુ પામ્યો.

રોમેશચંદ્ર દત્ત

જન્મ: ૧૮૪૮ ઓગસ્ટ ૧૩

૧૩ મી ઓગસ્ટ ૧૮૪૮ માં કલકત્તામાં જ્યારે રોમેશચંદ્ર દત્તનો જન્મ થયો ત્યારે હિંદમાં ધીમેધીમે રાજકીય જાગૃતિ આવતી જતી હતી. રામમોહન રાયના પ્રયત્નોને પરિણામે સામાજિક, ધાર્મિક અને ણવણી વિશેની માન્યતાઓ બદલાતી જતી હતી. મિથનરીઓએ સ્થાપેલી શાળાઓ પ્રાચીન ણવણીનો પ્રચાર કરી રહી હતી અને સાહિત્ય પણ ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતું જતું હતું.

રોમેશના પિતા ડેપુટી કલેક્ટર હોવાથી નાનપણમાં ખૂબ રખડવું પડ્યું. પણ અચાનક ૧૮૬૧માં તેમનું મૃત્યુ થવાથી રોમેશ કલકત્તા આવ્યા. સ્કૂલ અને પ્રેસીડેન્સી કોલેજમાં અભ્યાસ કરી ૧૮૬૮ માં, ઘરમાં ઠાહને પણ કલા વિના તેઓ ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા આપવા ઇચ્છેડ ગયા. સાથે એમના જેવાજ, એજ ઉદ્દેશથી જતા બે મુવાનો હતા: બિહારીલાલ ગુપ્તા અને સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી.

સિવિલ સર્વિસનાં દ્વાર ૧૮૫૪ થી હિંદીઓ માટે ખુલાં થયાં હતાં એ વાત સાચી પણ હજી સુધી માત્ર એક સિવાય ઠાઈ હિંદી એમાં પ્રવેશ કરી શક્યો નહોતો. તે વખતના પ્રમાણમાં ભયંકર કઠી શકાય એવું સોદસ કરીને મથેલા આ ત્રણે જુવાનો પરીક્ષામાં બેઠા, પસાર થયા, નોકરી પણ મેળવી.

હિંદ પાછા ફરતાં પહેલાં ત્રણેએ ફ્રાન્સ, જર્મની, સ્વીટ્ઝરલેન્ડ અને ઈટલીનો પ્રવાસ કર્યો ને હિંદ આવી તરત જ રોમેશે પોતાનું પહેલું પુસ્તક બહાર પાડ્યું: 'Three Years in Europe'.

રોમેશે નોકરી દરમિયાન દક્ષિણ શાહબાઝપુરનું વીરગંજ; એમનાસંજ વગેરે જિલ્લાઓમાં કામ કર્યું. માત્ર એટલું જ નહિ પણ એટલી કુશળતાથી કર્યું કે અંગ્રેજોને પણ તેમની પ્રશંસા કરવી પડી. વળી તેમણે ખેડૂતોની દયા બેઠ, કાપતી મહેસુલ પદ્ધતિમાં સુધારો કરવાની બલામણ કરી, અલગત જૂનવાણી જમીનદારોએ આનો વિરોધ કર્યો પણ ૧૮૮૫માં જે બંગાળ વહીવટી કાયદો પસાર થયો તેનું મૂળ રોમેશે નાખ્યું એમ કહેવામાં જરાય ખોટું નથી.

આમ ખૂબ સફળતા પૂર્વક કામ કરી રોમેશે ૧૮૯૭ માં પેન્શન લીધું. તેમણે આટલો સમય નોકરી કરી તો ખરી પણ તે તેમનું મુખ્ય આકર્ષણ કદી જતો ન શકી. નોકરી કરતાં પણ સાહિત્ય અને દેશની ચળવળમાં તેમને વધુ રસ પડતો. એ સમય દરમિયાન તેમણે અંગ્રેજ અને બંગાળી સાહિત્યમાં બહોળા વધારો કર્યો.

રોમેશને મન 'સાહિત્ય હિંદની સ્વદેશ ભક્તિ ફરી ફરી જગાવવાનું' અને હિંદનાં સંતનોમાં ભૂતકાળમાં ગુમાવેલો વિશ્વાસ ફરી જન્માવવાનું' સાધન હતું. આ ઉદ્દેશથી તેમણે ૧૮૭૭ માં બંગાળી સાહિત્યનો ઇતિહાસ પ્રગટ કર્યો.

આ અરસામાં રોમેશ સંક્રિમખાણુની અસર નીચે આવ્યા. તેમણે રોમેશને બંગાળીમાં લખવા ઉત્તેજન આપ્યું. આથી પ્રેરાઈ રોમેશે ચાર ઐતિહાસિક અને પછીથી બે સામાજિક નવલકથાઓ લખી. પણ એ બધું સફળ ન થયું. રોમેશની ખરી સફળતા તો તેમણે લખેલા ઇતિહાસોમાં છે. તેમણે લખેલ હિન્દો આર્થિક ઇતિહાસ, આજે પણ અત્યંત અગત્યનું રચાન ધરાવે છે. તેમની દૃષ્ટિ એક પ્રમાણિક વાસ્તવવાદીની હતી.

૧૮૮૬ માં તેમણે 'કવેદતુ' બંગાળી ભાષાતર પ્રગટ કર્યું. ૧૮૮૬ માં પ્રાચીન હિંદની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ બહાર પડ્યો. ૧૮૮૭ માં નોકરી પૂરી થયા પછી ઇંગ્લેંડ જઈ તેમણે તેજ વર્ષમાં 'ઇંગ્લેંડ અને હિંદ' અને ૧૮૮૮માં 'પ્રાચીન હિંદનાં મંદાકાવ્યો' નાં પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં.

ઇંગ્લેંડમાં રોમેશે સાત વર્ષ ગાળ્યાં. વચ્ચે વચ્ચે તે થોડો સમય હિંદ આવી જતા. ૧૮૯૬નાં ડિસેમ્બરમાં તેમને લખનોમાં બરાયલી રાષ્ટ્રીય મહા-સભાની પંદરમી બેઠકના પ્રમુખ બનવાનું માન મળ્યું.

૧૯૦૪માં હિંદ પાછા ફરી રોમેશે બરોડા રોડમાં નોકરી લીધી. પ્રથમ મહેસુલ અધિકારી તરીકે અને પછીથી દીવાન તરીકે. એ પાંચ વર્ષના ગાળામાં તેમણે વહીવટી અને દીવાની વિભાગો જુદા પાડ્યા. પ્રધાનોની એકઠીકચુટિવ કાઉન્સીલ બનાવી, બારે કરો અને જજનો દર કરી, મહેસુલી પદ્ધતિ સુધારી, સ્થાનિક સ્વરાજ્યને વિકસાવ્યું. આખા રાજ્યમાં મદત અને ફરજિયાત પ્રાય-મિક ફળવણી દાખલ કરી અને ધરગથ્ય ઉઘોગો ખીલવવાનો પ્રયાસ કર્યો.

પણ જીંદગીભર જેણે કામ, કામ ને કામ જ કર્યું હોય તે દેહ કેટલું બેચે ? ૧૯૦૬ના નવેમ્બરની ત્રીસમી તારીખે એ દેહ પડ્યો.

બહેર જીવનમાં તેમજ ગૃહજીવનમાં તેમના એકધારા એકસાઈ બધો કાર્યની અસર થયા વિના રહી નહોતી. તેમના કુટુંબમાંથી એ સ્વભાવ ગળ-ધૂંથીમાંથી પાને જે અભ્યાસી વિકાનો પાડ્યા છે તેમાંથી એક શ્રી. રત્નની પામદત્ત આજે આંતરરાષ્ટ્રીય મન્નર અદિલનના, ખાસ કરીને સામ્યવાદી વિચાર સરણીના એક પ્રખર અને માનીતા નેતા બની ચૂક્યા છે.

પ્રથમ દૃષ્ટિએ રોમેશખાણુ જીવન દોષને ખાસ રોમાંચક ન લાગે તે બનવા ભોગ છે. પરંતુ અર્વાચીન હિંદના સંસારને સમ્બર પાપા પર આજુ-વામાં તેમણે જે મદદ કરી છે તેને હિંદ કદીપણ ભૂલી શકશે નહિ. અર્વાચીન

ભારતના અગ્રેસર સર્જકોમાં 'તેમણે' સ્થાન કાયમ રહેશે, અને તેમના આવતી કાલના નવલોદિયા સંશોધકો પણ તેમનાં બુદ્ધિગત, મનોગત અને ઉદ્દોગી સ્વભાવમાંથી પ્રેરણા ઝીલશે.

-કેતન મુનશી.

એક બાળકની વેદના

આં વાત છે ગૌરી ચામડી વાળા એક બાળકની. આપણી જેમ સદી-ઓથી એનો દેશ શુદ્ધાત્મ નથી, પણ 'આઝાદ' છે. એ, બાળકના વડવાઓ ને મા બાપનાં લોકોમાં ગૌરી ચામડીની સંસ્કારિતા ને સંસ્મૃતિનો દર્પ છે.

યુરોપના એક સંસ્કારી દેશ ફ્રાંસની ઈન્દ્રપુરીથી નગરી પેરીસની એક સરકારી નિયામકમાં એ બસ્યો. એના લખેલા કાગળ પરથી લાગે છે કે બહુ બહુ તો આઠેક વર્ષની એની ઉંમર હશે. એણે પૈતાની નોંટ બુકમાં લખ્યું:-

અમારી કૂતરીને છ ગણડિયાં થયેલાં. મમ્માએ પાંચને પાણીમાં ડૂબાડી દીધાં. મમ્માએ કહ્યું: આપણી પાસે પૂરું દૂધ નથી. રાત (એનો સાથી વિદ્યાર્થી) કહે છે, 'મારે ત્યાં એક બહેન આવવાની છે. પણ અમારે ઘેરે ય પૂરું દૂધ નથી.' મને લાગે છે કે, એ લોકો રાતની બહેનને ય પાણીમાં ડૂબાડી દેશે x x x હું નાનો હતો ત્યારે અમારે ત્યાં તો બહુ દૂધ હતું. પણ મમ્મા કહે છે, હું મોટો થઈશ ત્યારે એ લોકો મને લગાઈમાં 'લઈ જઈને' મારી નાખશે. મને દહે રમવું બહુ ગમે છે, ને ચકડોળે ચઢવાની ખૂબ મજા આવે છે. મને લગાઈમાં મરી જવાનું નથી ગમતું.

આટલું લખીને બાળક-પૌતાના બાવિ જીવનનું સ્વપ્ન દોહ્યું-હર દર મુધી જૂને સમુદ્ર ને એની છાતી પર હિલોળા લેતું એક નાનકડું જહાજ!

ઘેરે દીકરાના બચ્ચતરની કાળજી રાખતા આપની નજરે એક દિવસ પુત્રના આ લંબાણ પર પડી...ને એની આંખો ચાર ઘઈ ગઈ! પારાપેટાં દવાઓની એક નાનકડી દુકાનનો માલિક દીકરાના આ 'બળવોખોર લંબાણ' થી ચોટા ઊઠ્યો.

એણે જઈને સરકારમાં ફરિયાદ નોંધાવી: 'એક મુશ્કિસ શિક્ષિકા અમારાં છોકરને જીવે રેરતે ચલાવે છે. એની સામે પગલાં લે...!' ને સરકારે પગલાં લીધાં ય ખરાં પરંતુ નવી આવેલ શિક્ષિકાના વર્ગમાં બસ્યવાં છતાં પેલા બાળકના દિલની વેદનાં તો એવી ને એવી જ ઝગતી રહી. મમ્માએ પાંચ ગણડિયાંને મારી નાખ્યાં, કેમકે દૂધ નહોતું, પણ રાતની પુસેય પૂરતું દૂધ નથી. એની નવી બહેનને શું એ મારી નાખશે? અને હું મોટો થઈશ ત્યારે લગાઈમાં મોકલી શું મનેય મારી નાખશે?

-મું

મહાત્મ સાહિત્ય

ચાર જીવનચરિત્રો

- અમારા સરદાર : લે : શ્રી હવાશંકર બ. ઠવિ. પ્રકાશક : 'ધી સંદેશ' સિમિટી, સોલ એજન્ટ : એન. એન. હક્કરની કું. ૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨. કિં. ૫૧૧ રૂપિયા
- આપણા સરદાર : લે : પુરાતન જીવન હંસ પ્રકાશન : મુખ્ય વિદેશી : બાલગોવિંદ કુબેરદાસની કું. રતનાન્ડીઝ પુલ, ગાંધી રસ્તા, અમદાવાદ.
- આચાર્ય કૃપસાહુ : લે : સત્યમ, જીવન સાહિત્ય મંદિર, ૪૦૪, કાલગાંધી રોડ, મુંબઈ-૨.
- રસ દર્શન : લેખક : હરિપ્રસાદ ધનરાય દેસાઈ. સોલ એજન્ટ મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે, તથા દરવાજા, અમદાવાદ કિં. ૨-૧૨-૦

અમારા સરદાર

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ આજે તો આપણા દેશની પ્રથમ રાષ્ટ્રીય સરકારના ઉપ વડાપ્રધાન છે. નહેરુ સરકારના લોખંડી ગૃહ પ્રધાન તરીકે એમને સૌ પિછાને છે. પરંતુ આજની વર્ષો પૂર્વે સત્રામ-શૂર, બલદાર અને દેશ નેતા તરીકેની તેમની નામના દેશભરમાં પ્રસરી ચૂકી હતી. ૧૯૨૮ ના પારડોલી સત્રામે તેમને “વીર વલ્લભભાઈ” નું બિરુદ અપાવ્યું અને તેઓ ‘સરદાર’ ને નામે મરાઠ્ઠર બન્યા. તે પૂર્વે વર્ષોનો નકર સેવાનો તેમનો લાંબો ઇતિહાસ આજે તો હવે છેક અજણ નથી. એટલું જ નહિ, પરંતુ, તેમના બાળપણની કથાઓ પણ હવે તો પ્રકાશમાં આવી રહી છે.

૧૮૫૭-૫૮ની બ્રિટિશ હકુમત સામેનો પ્રથમ પડકાર । એ ઐતિહાસિક વર્ષમાંજ સરદાર શ્રી. વલ્લભભાઈનો જન્મ થયો હતો.

બાળપણમાંથીજ સ્વતંત્ર મિજાજની ઝાંખી કરાવતાં સરદારે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં તો વિદ્યાર્થીઓના ‘બંડખોર સરદાર’ તરીકેની કીર્તિ જીતી લીધી હતી. અને ત્યારબાદ, વડોદરાનાં વર્ષો (૧૯૦૧ થી ૧૯૦૬) દરમિયાન તેમણે તુમાખી ગોરા મેજિસ્ટ્રેટો, તથા અન્ય, અમલદારો સામે સ્વમાન અને ન્યાયને ખાતર માંડેલા મોરચા સરદારની તેજસ્વી તરવીર રજુ કરી જાય છે.

ત્યારબાદ, ૧૯૦૬ થી ૧૯૧૩ ના પરદેશ નિવાસ બાદ, ૧૯૧૪ થી આજ દિન સુધીના, વિવિધ જાહેર પ્રવૃત્તિના સભર જીવનની તરવીર તેમની બીજી અનેક નકર શક્તિઓનો પરિચય આપે છે; સાથે-સાથે હિંમતભરી કુરબાની ઓનો પણ.

ગુજરાતને માટે તો, સરદારનું જીવન અને ૧૯૧૪ થી ૧૯૪૦ સુધીના ગુજરાતના જાહેર જીવનનો વિકાસ એટલા બધા ગુંથાઈ મળ્યાં છે કે એ બેને અલગ કરી જોવાં મુશ્કેલ છે. ખેડ જીવનો સત્યાગ્રહ, (૧૯૧૭), અમદાવાદ માટે પાણીની પ્રથમ સત્રામ, અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીને સાચી પ્રજાકીય સંસ્થા તરીકે વિકસાવવા માટેની લડતો (૧૯૧૫ થી ૧૯૩૯), ગુજરાત રાજકીય પરિવર્તનની સ્થાપના, વીરમગામની લાઈન દોરી સામેની જોડાઈ, અને પછી ગુજરાત પ્રાંતિક મહાસભા સમિતિના પ્રમુખપદેથી એક પછી એક આરંભેલી લડતો ને કુંબેશો-ખોરસનો હૈમિયાવેરો, ૧૯૨૭ ની અતિવૃદ્ધિની આપત્તિમાં પ્રચંડ રાહતકાર્ય, (ન્યારે સરકારી તંત્ર વૂઠી ગયું હતું) ત્યારે સેંકડો સ્વયંસેવકો દ્વારા બળવેલી કામગીરી), ૧૯૨૮ ની જામનગર પારડોલી લડત, અને બાદ ૧૯૩૪ માં કરાંચી કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકેની કારવાઈ, રાજકોટની લડત (૧૯૩૮) વગેરે પ્રયત્નો ઉપર ભરી આવે છે.

ગુજરાતના હરિજન આશ્રમો અને શિક્ષણ સંસ્થાઓ, ગુજરાતની ગૌરવ ભરી ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અને હવે રચનારી ગુજરાત યુનિવર્સિટી આ બધાના પાયામાં સરદારની સક્રિય સહાય રહેલી છે.

આવા, સાદસ અને શ્રમના યાળાસ વધોને અંતે આજે આપણે સરદારને તેમના સૌથી ઉંચા રચાને જોઈએ છીએ.

અને ત્યારે, તેમણે છેલ્લાં ૨૦-૨૫ વર્ષ દરમિયાન તે તે સમયના ઉદ્દામભણેની સામે ૫ માર્ગેથી જીત્તરી લડતો પાછળનું તેમનું માનસ આપણને આંચકા આપ્યા વિના રહેતું નથી. શ્રી ઇન્દુલાલ, નરીમાન, જોશ, યા ખરેની સામેની વૈયક્તિક અચામભણેની વાત જતી કરીએ તોય, ૧૯૩૪થી સમાજવાદ અને સામ્યવાદ તથા ઉદામવાદ સામેની, ઉદામ દામદાર-હિસાન સંઘો તથા હડતાળો વગેરે સામેની તેમની દાઝ આગળ તરી આપ્યા વિના રહેતી નથી. ખીજા બાજુ, રાજ્ય મદારાજઓ, બિરલા-તાતા ને સંસ્થાપક પુરુષોત્તમદાસ જેવાઓની સાથેના તેમનો ધનિષ્ઠ સંપર્ક, આ અતિ શક્તિશાળી પુરુષના હવે પછીના રાજકારણની દિશા ચીધે છે. અને ત્યારે કહેવાનું મને થઈ આવે છે કે, જે સરદારે જિંદગીનાં અનેક વર્ષો દમન, અન્યાય તથા માનભંગના પ્રસંગો સામે ઝૂકવામાં ગૌરવભરે ગાળ્યાં છે, તેમના જ પાઠ પઢેલા નવજીવાનો આજે હિંદના નૂતન વિકાસની સાચી દિશામાં આગળ ધપી રહ્યાં છે, સારે તેમની સામેના આડો દાંય ડાઈ રીતે ઇતિહાસ સહી નહિ જ શે.

★

આવી ટૂંકી જીવનનોંધ સાથે અમે આ પુસ્તકને આવકારતાં માંત્ર એટલું જ કહીએ છીએ કે, પુસ્તકમાં જીવનની માહિતીઓ સાથે સાથે તે તે વર્ષોનું રાજકારણ ગૂંચું છે તે થોડું કયું છે; પણ એમાં ય કેવળ વ્યક્તિની ભક્તિથી પર થઈ જે નવાં-જૂનાં પ્રવાહોની અચામભણેમાંથી સરદારશ્રીનું જીવન વહ્યું છે, તેનો ખ્યાલ ખડો કરવો જોઈએ, તે લેખકે ચૂકી ગયા છે.

રાષ્ટ્રીય પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો એના ભક્તિવેગથી નહિ, પરંતુ એ સર્વોગ્ગ જીવનનાં રંગોથી સાચી સંમજલ્ય અને રજુઆતથી દીપા બાંધવાં જોઈએ.

આપણા સરદાર

અમારી દષ્ટિએ આ પુસ્તક લગભગ નિરર્થક છે. 'વીર વલ્લભભાઈ' (અરધાનતું પ્રકાશન) માંથી અતિ મવાયેલા કેટલાક રસિક ને જુરસાદાર પ્રશ્ન-ગોને લેખકે તદ્દન નિષ્પ્રાણ રીતે રજૂ કર્યા છે; તે બીજા અનેક પૃષ્ઠોમાં તે નર્પી વાપડાઈ જોવા મળે છે. બાળકોને કે કિશોરોને માટે લખાયેલ આ પુસ્તક કેવળ હેતુ વિનાનું બની ગયું છે. લેખકે નામ (કમાવા) 'આતર લખ્યું' લાગે છે; ને પ્રકાશકોએ (સરદારના) નામ ઉપર પ્રસિદ્ધ ક્યું હોય તેમ લાગે છે.

-કે.

આચાર્ય કૃપલાણી

આજે ભારતવર્ષની સૌથી મહાન સંસ્થા રાષ્ટ્રીય કેબ્રિસના સર્વોચ્ચ સ્થાને-રાષ્ટ્રપતિને સ્થાને બિરાજવાનું બહુમાન જેમને પ્રાપ્ત થયું છે તે આચાર્ય કૃપલાણીના ધૂની અને વિદ્યક્ષણ જીવનનો પરિચય તેમના અતિ નીકેટના સહવાસ વિના લગભગ અસંભવ છે એમ કહ્યા પછી, બહુ સામાન્ય કસોટીએ વિચારતાં પણ, આ જીવનચરિત્રના લેખકની પાસે આચાર્યની મુદ્દતે જાળખ નથી, એ વિદ્યક્ષણ જીવનની સમગ્રજી નથી અને સાધારણ જીવનચરિત્રો લખવાની ય પકડ નથી એ વાત સાફ જણાઈ આવે છે. એથી જ તે કૃપલાણીજીની જન્મતિથિ (૧૮૮૮), તેમના કુટુંબની આછી માહિતી (જેમાં તેમના બે ભાઈઓએ ઇસ્લામનો અંગીકાર કર્યો હતો તથા ત્રીજાએ બગવા પહેરી હિમાલયવાસ સેવ્યો હતો વગેરે), બાળપણની તેમની તોફાની રાજતિ, તથા જુમાખી અંગ્રેજ પ્રિન્સિપાલ સામેની હડતાલની નેતાગીરી, ૧૯૦૭ માં બી. એ, ૧૯૧૨ માં એમ. એ. ની ઉપાધિ; બાદ સિંધમાં શિક્ષક તરીકેની જિંદગીથી શરૂ કરી ગિદારમાં મુઝફ્ફરપુર કોલેજની પ્રોફેસરી; ગાંધીજીનો પ્રથમ પરિચય થયા બાદ ચંપારણની હડત, માલવિયાજીનું મંત્રીપદ, ગાંધી આશ્રમની સ્થાપના, ૧૯૨૨થી ૧૯૨૭ જુજરાત વિદ્યાપીઠનું આચાર્યપદ, ત્યારબાદ મેરઠ આશ્રમનું પુનઃ સંચાલન અને ગિદાર જૂઠુંપમાં સેવા, ૧૯૩૫થી રાષ્ટ્રીય કેબ્રિસના મુખ્ય મંત્રી અને દસ વર્ષની એ લગાતાર કામગીરી બાદ ૧૯૪૬માં રાષ્ટ્રપતિપદ !—આ પ્રકારની આછી રૂપરેખા મળવા ઉપરાંત બાકે જ ક્યાંક જીવનની ઉંમર જોવા મળે છે. અને આ જોટ કૃત્રિમ રીતે પૂરી પાડવા માટે અનેક સ્થળે જિલકુલ બિનજરૂરી શબ્દાડંબર તથા નિષ્પ્રયોજન વાતો (જેને માટે ખાસ 'સુચેતા કૃપલાણી' તથા 'આચાર્યનું ગૃહજીવન' પ્રકરણો જોઈ જવાં) થી પાનાં ભરવા પડ્યાં છે. 'કેબ્રિસના બનાડ' શો, તથા 'કેટલાક ધન્ય પ્રશ્ન-ગોનાં' (જેમાં અખ્યેજ એવી ચોટી વાનગી લેખક પાસે છે) પ્રકરણો પણ

ખિલકુલ ઊઠરવાદ જેવાં છે; તો આચાર્યજી રાજકારણ, તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ, તથા તેમના મૂલ્યાંકનનું ઉદ્દેશ્ય પ્રકરણ ખિલકુલ જ ઊંડાણ વિનાનું છે.

એકાદ વિદ્યાર્થીના હાથે લખાયેલ નિબંધ જેટલી જ માહિતી અને શૈલી-વાળા આ પુસ્તકમાં બાગ્યે જ કશું પ્રથમસરા જેવું છે. એમાં ય કૃપાલાની છતાં પરિચિતો તો આ પુસ્તક જોઈ નિરાશ થયા વિના નહિ રહે.

★

જીવનચરિત્રો લખવાં એ એક વિશિષ્ટ અભ્યાસપૂર્વકની સાધનામય કલા છે. એને માટે બરપૂર માહિતી ઉપરાંત તે તે જીવનની ઊંડી સમજ જરૂરી છે. અને એને માટે અતિસંયમી છતાં રાચક શૈલી અનિવાર્ય છે, એ વાતની નોંધ કરીએ છીએ.

—ઉ.

રસકર્શન.

ડા. હરિપ્રસાદ દેસાઈના જીવનનાં પાસાં જેણે જોયાં જાણ્યાં છે એ સૌ મોઢાં જાણે છે કે સરકારી જીવનની એવી મોઢ ચીજ બાગ્યે જ હરો કે જેમાં ડોક્ટરે અતિ રસ અને ઉત્સાહભરે ચંચુપાત નહિ કર્યો હોય.

આજે ૭૦ વર્ષના ડોક્ટર ૫૦ વર્ષ પૂર્વેની પોતાની વાતથી શરૂ કરી છેક હમણાંના દિવસોની યાદ આ પુસ્તકમાં તાજી કરાવે છે. તેઓ આખા હિંદના મશહૂર તીર્થધામો અને સ્થળોનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય તેમની કલા, તેમને ઇતિહાસ, તથા તેમની કેટલીક વિશિષ્ટતા વગેરે જેટલી બાળક જેવી ઉત્સાહી રીતે કહી જાય છે, એટલે જ ને એવો જ ઉત્સાહ આપણે તેમની અમદાવાદની પોળા, સાદી છતાં ઐતિહાસિક ઇમારતો, સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓ વિષેની વાતોમાં જોઈએ છીએ. એ બધાં જાણે એમનાં લોહીમાં ધમધમી રહ્યાં છે—એ બધાંની સ્મૃતિ જાણે હજી આજે ય તેમને ફરી જીવાન જનાવવા પ્રેરી રહી છે !

પરંતુ જેમણે આટલું બધું જોયું/જાણ્યું ને અનુભવ્યું છે, જેણે બાગ્યેજ મોઢાં વિષયમાં ચંચુપાત નથી કર્યો, જે સદા પૂરા રસિક અને પ્રકુદ્ધ બની હજી હજાર નવીનતાઓને આજે ય અપનાવવા ઉત્સાહી છે, એવા આપણા ગુજરાતના એક રસદ્રુષ્ટાની પાસેથી આવી ઝાંખી અને અરસિક લખાવટ તથા ઊંડાણ રહિત દૃષ્ટિની કિતાબ મળે એ ખરેખર શોચનીય છે. ડા. હરિપ્રસાદની સાદી રમતિયાળ વાર્તાશૈલી અને હાસ્યકટાક્ષમરી શૈલીનો ય અભાવ અહીં ખૂંચ્યા વિના નથી રહેતો.

—ઉ.

પલટાત ફરિયા

રાષ્ટ્રીય પ્રવાહો

રાત દિવસ દુઃખિયાં, સુખિયાં હજારો નિરાશ્રિતોની વજુઆર ચાલુ જ છે. નવી અને નવી વજુઆરો શરૂ થતી જાય છે અને તેમ તેમ નિરાશ્રિતોના પુનર્વસવાટનો પ્રશ્ન વધુ ને વધુ ગંભીર બનતો જાય છે. કોમી હત્યાકાંડોએ અને રાજ્યોના સૌથી સમૃદ્ધ ભાગો વેરાન કરી મૂકી તેમના આર્થિક તંત્રને જે સખત હટકો માર્યો છે તેથી પુનર્વસવાટનો સવાલ અતિશય વધુ ઉમ્મ બની ચૂક્યો છે.

૧૭ મી એપ્રિલે મળી શકતા આંકડા મુજબ ફક્ત પૂર્વ અને પશ્ચિમ પંજાબમાંથી ૪૪ લાખ માણસો હિજરત કરી ગયા હતાં અને ખીજા ૨૮ લાખ વાહન મળ્યે હિજરત કરવાની તૈયારીમાં હતા. સિંધ, સરહદ પ્રાંત વગેરે પાકિસ્તાની પ્રાંતોમાંથી અને દિલ્લી, યુ. પી. વગેરે હિંદી પ્રાંતોમાંથી હિજરત કરી ગયેલા કે કરી રહેલા તો બહુ જ. એમને તાત્કાલિક, અનાજ, રહેઠાણ, કાપડ અને કામધંધા આપવા એ આજની સરકારો, માટે સૌથી કપરો અને સાથે જ સૌથી અગત્યનો સવાલ છે.

નિરાશ્રિતોના સવાલમાંથી એક બીજો પણ એટલો જ ગંભીર ફળગો ફૂટે છે. જ્યાં જ્યાં તેઓ જાય છે ત્યાં ત્યાં તેમની અત્યાચાર-ઠકાઓ આસ-પાસના વાતાવરણને તંગ બનાવી મૂકે છે; અને જેનો લાભ લઈ કોમીવાદી પ્રત્યાધાતીઓ કોમી-દારગોળામાં તણખો મારે છે, ગયે મહિને જ દિલ્લીમાં આવેલા બે લાખ નિરાશ્રિતોની અત્યાચાર-ઠકાઓનો ઉપયોગ કરી લોકોને

બહેમાવી આરી કામવાદીઓએ રાષ્ટ્રીય સરકાર માટે 'મંભીર કટોકટી' (નહેરુ) લેખી કરી હતી. અને આજે ય એ કટોકટી છેક અદ્યક્ષ થઈ નથી. ન્યાં ન્યાં નિરાશ્રિતો ગયા છે તે તે રથાનો આજે ભારેલા દારૂગોળા સમાં ખની ગયા છે.

અલગત તે નિરાશ્રિતોની યાતનાઓની કથાઓ સ્પષ્ટ હરકોઈનું હૃદય દ્રવ્યા વિના નહિ રહે. એમને આપણા સંઘટનરત મહેમાનો ગણી આપણે તેમની તનતોડ સરકાર કરવી જરૂરી છે, પરંતુ નિરાશ્રિતોને કામીવાદના અને દેશ-દુશ્મનોના હુથિયાર ખનવા દેવાનું તો આપણે હરગિઝ ન જ કરી શકીએ. આપણને પાલવે પણ નહિ.

આમ છતાં આપણે જોઈએ છીએ કે આજે કામીપ્રચાર જોટલો જાડા મૂળ નાખી રહ્યો છે, એટલાં એણે કદી નાખ્યાં ન હતાં તે એટલે સુધી કે આજે હિંદુ મહાસલાવાદીઓ બેધડક માગણી કરતા થઈ ગયા છે કે 'બધા મુસ્લીમોને હિંદમાંથી હાંપી કાઢો.' (ડો. મુન્ને તા. ૬૬૧ એક્ટો.) તેઓ હિંદમાં વસતા મુસ્લીમોને પાંચમી કતારિયા માને છે.

ખીજી બાલુ તેઓ પોતે હિંદુ ફાસીવાદનો પ્રચાર કરી રહ્યા છે અને નફરતાપૂર્વક કહે છે કે 'પં. નહેરુની સરકાર નમાલી છે, હિંદુઓનું રક્ષણ કરી શકતી નથી, મુસ્લિમો સામે વેર લેવા દેતી નથી; પાકિસ્તાન સામે યુદ્ધ જાહેર કરતી નથી; માટે તેને ઉચ્છાપી નાખી શુદ્ધ હિંદુરાજ સ્થાપવું જોઈએ. અને તેની સરકારમાં પંડિત નહેરુ કે સરદાર પટેલ નહિ, પણ પતિયાલા, ભમનગર ને અવરના રાજા મહારાજાઓ તથા સાવરકર-મુન્ને વગેરેને સ્થાન હોવું જોઈએ.

ખીજી તરફથી હિંદી મુસ્લીમોએ પણ બાગલાનાં માઠાં પરિણામ જોઈ તેમજ પોતાની ભાવિ સલામતીનો ખ્યાલ કરી હિંદ પ્રત્યેની તેમની વફાદારીની ફરી ફરી જાહેરાતો કરવા માંડી છે.

મધ્ય પ્રાંતના ડો. દસને તો મુસ્લીમોને અપીલ કરી છે કે 'મુસ્લીમ લીગ વિખેરી નાખી કમિસમાં જોડાઈ જવ. બે-રાષ્ટ્રોની માન્યતાને ભૂલી જવ.' (૬૬૧ એક્ટોબર). એથી આગળ વધી ઓરીસાના આગેવાન લીગવાદી કમલે હકે જાહેર કયું છે કે જો પાકિસ્તાન અને હિંદ વચ્ચે યુદ્ધ થશે તો અમે હિંદના પક્ષે પાકિસ્તાન વિરુદ્ધ લડશું.

અલગત આ વલણ આવકારપાત્ર છે જ; પણ તો ય ધણાને સ્વાભાવિક રીતે લાગે છે તેમ કેટલેક અંશે આ હજી બહારની વાતો, ઉપરજીવી, જાહેર

રાતો છે. આ માન્યતાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે વર્ષો થયા બંધાયેલું તેમનું કોમીવાદી માનસ હજી ધરમૂળથી બદલાયું નથી. હજીય તેઓ કાષ્ટે આશ્રમે પોતાના નેતા માને છે, હજીય પોતાના રક્ષણ માટે એમની નજર પાકિસ્તાન સરકાર પર પડે છે, કેમ જાણે પાકિસ્તાન જ તેમનું વતન ન હોય ! હિંદના સાચા વફાદાર શહેરીઓ બનવા માટે આ માનસ પલટવું જ પાશે. અને તેમણે કોમી નહિ પણ લોકશાહી ધોરણે હિંદી પ્રગતિનાં આંદોલનોમાં સામેલ થવું જોઈશે.

સ્વાભાવિક રીતે જ આ કપરું કાર્ય છે અને તેમાં તેમને મદદ કરવી એ આપણી સૌની અને આપણી સરકારની ફરજ છે. લઘુમતિઓને પૂરા હક્કો આપી એમના જાત, માલ અને આબરૂની સંપૂર્ણ સલામતિની ખાત્રી આપી, વધતા જતા હિંદુ ફાસીવાદને સાફ કરી આપણે તેમનો વિશ્વાસ જીતી લેવો જોઈએ. આપણે આપણી આ ફરજ બજાવીશું તો હિંદીમુસ્લિમોની પાસે સંપૂર્ણ અને સાચી વફાદારીનો અમલ વહેલી તક કરાવી શકીશું.

આમ, જો બંને કોમના પ્રયત્નથી આપણે ફરી કોમી એખલાસ જીતી શકીશું તો આપણી આઝાદી અને લોકશાહી સામેનો મોટામાં મોટો ભય દૂર થશે અને રાષ્ટ્રીય યુનિફિકેશનનું કામ ઉપાડી લઈ શકીશું. વળા કોમી બિરાદરીના માર્ગે હિંદ-પાકિસ્તાનને મિત્રો બનાવી શકીશું.

આ ઉદ્દેશથી જ પ્રેરાઈને તો પંડિત નહેરૂએ અદ્ભૂત હિંમત અને શ્રદ્ધાથી કોમીવાદ સામે ઝુંબેશ ઉઠાવી છે. મુસ્લિમ લીગ સામે તેમણે જે પ્રહાર લગાવ્યા છે, તેવા જ પ્રહાર હિંદુ કોમ સામે ય તેમણે બેધક્ક લગાવ્યા છે. તેમણે પડકાર ફેંક્યો છે કે 'હિંદ કહી ય હિંદુરાજ નહિ બની શકે. જો હિંદ કોમી તથા બિનલોકશાહી રાજ્ય બને તો હું રાજીનામું આપીશ.' પાટનગર દિલ્હીને બરમીભૂત કરનારાઓની સામે આગળા અધિષ્ઠાતાં તેમણે કહ્યું કે 'ત્રત્યાધાતીઓએ આખું વહીવટી તંત્ર ખેરવી નાખી સત્તા હાથ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો' અને તેમણે તેમને ફાસીવાદીઓ કહી ફટકાર્યા.

પંડિત નહેરૂએ આગળ વધી દિલ્હી તથા યુકત પ્રાંતમાં જનરજસ્ત શાંતિ જેહાદ આરંભી દીધી છે.

એ નીચર દોરવણી ત્રીસી લઈ હિંદબરમાં જનરજસ્ત શાંતિ આંદોલન ભગી જોડ્યું છે. ખાસ કરીને ઉદામ પક્ષો, લેખકો, કળાકારો, વિદ્યાર્થીઓ અને શામદારો આ આંદોલનમાં અગત્યનો ભાગ બજાવી રહ્યા છે.

વધતો જતો કોમી વેરભાવ હિંદ અને પાકિસ્તાન વચ્ચે આજ પેટાવી રહ્યો છે; ત્યારે એ જ વખતે જુનાગઢ અને કાશ્મીરના ખતાવો એમાં ઉમેરો કરી રહ્યા છે.

આજે, હિંદ અને પાકિસ્તાનના દુશ્મનો આ બે ક્ષેત્રોમાં-હિંદ-પાકિસ્તાન વચ્ચે યુદ્ધ સળગાવવાની વેતરણુ કરી રહ્યા છે.

જુનાગઢ આરઝી હકૂમતની સ્થાપના કાઠિયાવાડની લોકસતતાના ઇતિહાસમાં નવાયુનાં મંડાણુ કરે છે. આરઝી હકૂમતને જે ઉત્સાહભર્યો પ્રગટીય ટેકો મળ્યો છે તેથી આખા કાઠિયાવાડમાં નવો પ્રાણસંચાર થયો છે.

રાજકોટમાં જુનાગઢનો ઉતારો કબ્જે લીધા બાદ આરઝી હકૂમતના સૈનિકોએ રીતસરની સશસ્ત્ર ચડાઈ કરી કાઠિયાવાડનાં ૨૪ જિલ્લાં ગામે કબ્જે કર્યાં છે.

હિંદ સરકાર પણ પ્રગતી મદદે આવી પહોંચી છે. આપખુદ સત્તા સામેની લોકસતતામાં રિયાસતી પ્રગતે સક્રિય ટેકો આપવાનું હિંદ સરકારનું આ પહેલું પગલું ધન્યવાદને પાત્ર છે.

આથી થ વધુ ગંભીર પરિસ્થિતિ કાશ્મીરમાં જામી ચૂકી છે.

મુઢિનાંઓની લોકસતતા આગળ નમી જઈ આખરે નામચીન દિવાન કાકતે રુખસદ આપી; શેરે-કાશ્મીર શેખ અબ્દુલ્લાને મુકિત આપી અને કાશ્મીરે હિંદી સંઘમાં જોડાઈ લોકસતતાનું સુકાન શેખ અબ્દુલ્લાને હસ્તક સોંપ્યું. કાશ્મીરની જનતાનો આ મહાન વિજય છે. પણ ત્યાં તો ખહારના કાળાં વાઢળાં કાશ્મીરને ઘેરી વળ્યાં છે.

પાકિસ્તાની સરહદ પરથી તાયફાવાળાઓની હાંખી ઉશ્કેરણી બાદ રીતસરના હક્કાઓ શરૂ થઈ ચૂક્યા છે. અને જોતજોતમાં તો તેમણે એટલું ગંભીર રૂપ ધારણુ કર્યું છે કે ખુદ હિંદી સંઘને કાશ્મીરમાં હાકર મોકલવું પડ્યું છે. બીજી બાજુ, શેખ અબ્દુલ્લાએ સત્તા હાથ ધરતાંવેત લોકસેનાની જંગી બરતી કરવા માંડી છે. સાચે જ જાણે કાશ્મીરીઓને શિર સંરક્ષણની કારની કસોટી ઉતરી ચૂકી છે. અલબત્ત, પં. નહેરૂ તથા જ. જીન્ના વચ્ચે તાજેતરમાં આને અંતે મુલાકાત ગોઠવાવાની વડી છે. હજીએ કે, એ મુલાકાતે હિંદ અને પાકિસ્તાનના સંબંધોને સુધારવામાં મદત્તવનો ફાળો આપે

ત્યારે-હૈદરાબાદની આપખંદી સામેની લોકલગતે વધુ ઉમ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. સમસ્ત પ્રજા નિઝામના બેદારમાં દમન સામે વીરતાપૂર્વક સામેના કરી રહી છે.

નિઝામ સરકાર એક તરફથી દિલ્લી સાથે વાટાઘાંટે કરવાનો ડોળ કરી રહી છે ત્યારે બીજે હાથે, એના બોદા તળે પૂરજોશમાં દમન ફટકારી રહી છે.

રિયાસતી પ્રજાની સફળ લડતનો એક સારો દાખલો જો કોઈએ પૂરો પાડ્યો હોય તો તે મૈસુરે. રાજકીય જાગૃતિની ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચેલી મૈસુરની પ્રજાએ સારા થે દિલ્લી રિયાસતી પ્રજાને નમુનારૂપ એવી લડત લડી બતાવી. તેમાં ય ત્યારે કામદાર વર્ગ મેદાનમાં ઉતર્યો ત્યારે લડતે ખરેખર ક્રાન્તિકારી સ્વરૂપ પકડ્યું. લોકોએ રેલ્વે રોડોનો કબ્જો કર્યો, સરકારી કચેરીઓ કબ્જો કરી અને સમાંતર સરકારો સ્થાપી રીતસરનો વહીવટ આદર્યો; એ પછી તો રાજ્યની પોલીસ અને લશ્કર વીર્યા. તેમણે પણ રાજ્ય સામે જાગવો પોકાર્યો. દુનિયામાં કદ સત્તાની મગદૂર છે કે આવા પ્રયત્ન અને સર્વવ્યાપી આંદોલન સામે ટકી શકે? એકતાક્ષીય દિવસની જીવનમરણની લડત બાદ પ્રજાએ રાજાને શિક્ષત આપી છે; અને સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજતંત્ર, બંધારણ સહી, વચગાળાની સરકાર વગેરે માગણીઓનો સ્વીકાર થયો છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાહો

‘ટુમેન તરીકા’ ગોટાળે ચડે છે

સત્તા અને યુદ્ધના રાજકારણ પર રચાએલી, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના પ્રમુખ ટુમેનની આર્થિક નીતિ અમેરીકને આર્થિકમંદી-વાસ્તવિક રીતે અનઅવરથા-ને આરે લઈ આવેલ છે તે આપણે ગયા આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાહોના અવલોકન દરમ્યાન જોયું હતું. એ આર્થિક અનઅવરથાનાં હવે જુદાં જુદાં સ્વરૂપો ખુદલાં થયાં છે.

પોતાનો માલ ખપાવવા માટે પોતાનાં નાણાં પરદેશમાં રોકવાને અમેરિકા ખાતુર બન્યું છે; પણ નાણાં રોકવા માટે એ શરતોની અપેક્ષા આજ સુધી રાખતું આગ્યું છે, અને વધના ઓછા પ્રમાણમાં હજુ એ રાખે છે, તે મળવાતું અશક્ય નહિ તો મુશ્કેલ તો થઈ પડ્યું જ છે.

હાખલા તરીકે અમેરિકનો આજસુધી એવી ઉમેદ સેવી રહ્યા હતા કે તેઓ પ્રેક્ષાવડે બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય અને રાષ્ટ્રસંઘને ખરીદી શકશે. સામ્રાજ્ય ચલાવવાની સીધી જવાબદારી બ્રિટન બોગવે અને સામ્રાજ્યનો આર્થિક તેમજ બ્યૂરોક્રેટિક લાભ પોતે ઉઠાવે એવી સર્વથા સુખદ સ્થિતિ ઉપજાવવાની અમેરીકાની ઉમેદ હતી. પણ પુરાણું પાપી બ્રિટન તેમણે ધાયું હશે તેટલું મુરખ નીવડ્યું નથી. પશ્ચિમી તેમજ બ્રિટન પાછો વળી જાય છે.

ચિટને જે શરતોએ પેલી સામ્રાજ્ય અબજ ડોલરની જંગી લોન અમેરિકા પાસેથી મેળવી હતી તે લોન લગભગ પૂરી થવા આવી ત્યારે એમાંની જે શરતો પાળવાની પોતાની અશક્તિ ચિટને જાહેર કરી દીધી. એ શરતો આ હતી:

(૧) બ્રિટીશ રાષ્ટ્રસંઘ અને સામ્રાજ્યના દેશો વચ્ચે જે પસંદગીભરી જઠાતી નીતિની પ્રયા પ્રચલિત છે તે પડતી મૂકવી; અને અમેરિકન માલ સામેની સામ્રાજ્યના દેશોની જઠાતી દીવાલો નીચી કરી નાખવી: (૨) ચિટન સામેના સ્ટર્લિંગ વિસ્તારોના દેશોના ચાલુ વેપારમાં તે તે દેશોને જે સ્ટર્લિંગો મળે તે ચિટને ડોલરમાં ફેરવી આપવા. આ બંને શરતો પોતે નહિ પાળી શકે એમ ચિટને અમેરિકાને સાફ જણાવી દીધું.

જો આ જે શરતો ચિટન ન પાળે તો તો તેને પેલી લોન આપવાનો અમેરિકાનો મૂળ હેતુ જ માયો જાય લોન આપવાની બીજી બધી શરતો તો મોંઘુ હતી. અપાએલી લોન પાછી ભરપાઈ થાય કે નહિ તેની પણ અમેરિકાને ખાસ પરવા નહોતી. તેને તો સામ્રાજ્યના દેશોના બજારોમાં પોતાના માલને લગભગ મૂકત અથવા સમાન શરતે-પગપેસારે મળે: અને સ્ટર્લિંગ વિસ્તારના દેશો સાથેનો પોતાનો વેપાર ચાલુ રહે તે જ ખાસ જોઈતું હતું. એ ગુલામી શક્યતા ચિટનની નાગાર્હયો શૂંસાઈ જતી જોઈને અમેરિકાને ચીડાયા અને ચીડાવા કરતાં પણ વધુ મૂંઝાયા.

એટલે પહેલાં તો તેમણે વળતો ધા કર્યો. ચિટનને અપાએલી લોનના આકીનાં નાણાં ભરપાઈ કરવાનું તેમણે બંધ કર્યું. એ પગલાંનો વળતો જવાબ ચિટને પણ આપ્યો: અમેરિકન આયાતો પર એણે અને બ્રિટીશ રાષ્ટ્રસંઘના દેશોએ વધુ કાપ મૂક્યા: અને બ્રિટીશ રાષ્ટ્રસંઘ અને સામ્રાજ્યના દેશોને જઠાતી સંઘ-પ્રાંત-રચવાની ધમકી બતાવી.

આ પાછલી ધમકી અમેરિકાની દુબેન ટાળીને કપાળે પરસેવો આણી દે એવી હતી; કમકે જો એવું કંઈ થાય તો, લગભગ પોતાની આર્થિક પકડમાં આવી ગયેલું દેખાતું સામ્રાજ્ય તો હાથમાંથી સરકી જ જાય; પણ સાથેસાથ પેરીસ પરિષદ મારફત પશ્ચિમ યુરોપના સોળ દેશોનો આર્થિક ઘન રચવાતી, અને એ રીતે યુરોપની ધરતી પર સ્થિત વળના ફેલાવા સામે દીવાલ જોળી કરવાથી અમેરિકાની નેમ પણ મારી જાય.

પરિશ્વામે ધિટન સાથે વાટાઘાટો ચાલુ રાખી, પેરિસ પરિષદને નિર્ણયક બનતી અટકાવવાનાં સજીવ પગલાં અમેરિકાએ લેવા માંડ્યાં. વળી ધિટનનો આ વળતો ધા બરાબર એ જ વખતે આવ્યો હતો કે બ્યારે ખુદ અમેરિકામાંની 'ડોલર કટોકટી' વધુ ઊંચ તબક્કે પહોંચી હતી અને અનાજ સહિત ધણી વસ્તુઓમાં લાવ વધારા-પ્રગાવા-ની અસરો ચિંતાજનક રીતે વ્યક્ત થવા લાગી હતી. પરિશ્વામે જીનીવાખાતેની આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક પરિષદનો ખેલ ઉતારી વળથી આટોપી લઇને અમેરિકાના નાયબ વિદેશમંત્રી મી. ક્લેટન જાતે પેરીસ પરિષદનું કામ આટોપવાને અધીરા થયા.

પેરીસ પરિષદને અંગે તે પહેલાં જે કંઈ કામકાજ થયું હતું તે એમને જરાયે સંતોષકારક નહોતું નહિ. એ પરિષદનો તૈયાર થયેલો અહેવાલ એમને ઉધાર "ખરીદીનાં લીસ્ટ" જેવો જ લાગ્યો. આ સોળેય દેશોનાં આર્થિક તત્ત્વોને એક ખીજાં સાથે સંકળી લઇ તેમનો એક અવિલામ્બ ધન રચવાની અમેરિકાની 'જે ઉમેદ હતી તેની સિદ્ધિનાં દર્શન એમાં એમને જરાય થયાં નહિ, એટલે મી. ક્લેટન પહેલાં તો ખૂબ ચીકાકા ગયા. પણ ચીકાકા માટેનો એ અમેરિકાનો અવસર નહોતો. એટલે પોતાને ઠીક લાગતો હતો એવો થોડોક ફરફાર 'એમાં કરાવીને એ અહેવાલ મી. ક્લેટને અપનાવી લીધો. આજે મી. હેરીમેનના પ્રમુખપદ નીચેની એક અમેરિકન સમિતિ એ અહેવાલ પર વિચાર ચલાવી રહી છે. કોંગ્રેસની બાગમી બેઠક સમક્ષ એ સમિતિનો અહેવાલ ધણુ 'ખર' પેશ થશે.

પેરીસ પરિષદના બહાર પડેલા અહેવાલ અનુસાર પશ્ચિમ યુરોપને આવતાં ચાર વર્ષ દરમ્યાન અમેરિકા પાસેથી ખોરાકથી માંડીને અનેકવિધ કારખાનાં જોમાં કરવાના સામાન સુધીના માલની ૨૨ અબજ ડોલરની કિંમતની મદદ જોઇએ. જે એ મદદ માગેલ રીતે અને સમયે મળી જાય, સોળેય દેશોમાં શંકાકીય સ્થિતિ અને ઔદ્યોગિક શાંતિ રહે. અને કુદરતની પણ મહેર હોય તો એટલી મદદ વડે એ સોળેય દેશો ૧૯૫૧ સુધીમાં આર્થિક રીતે પગભર થઇ જશે એવી આશા અહેવાલમાં વ્યક્ત કરવામાં આવી છે.

૧૯૫૧ સુધીમાં આણુવા ધારેલી પશ્ચિમ યુરોપની આ સદ્દરતાના માગમાં 'જો' અને 'તો' એટલા વિપુલ પ્રમાણમાં પથરાયેલા છે કે તે પાર પડે એ એક સુખદ અકરમાત જ લેખાય. બીજી વાત એ છે કે એ બધા ઔદ્યોગિક માલ ઉત્પન્ન કરતા તો થશે, પણ બહેંચશે કેને ? આજસુધી તો

તેઓ પોતાનો ઔદ્યોગિક માત્રા પૂર્વ યુરોપના દેશોને વહેંચતા અને બદલામાં ખોરાકની ચીજો, ઢોર વગેરે મેળવતા. પણ હવે પૂર્વ યુરોપ સામે તો તેમને બહારવટું બાંધવાનું છે. આ સ્થિતિમાં તેમના એ માલતું શું થશે એ કોણના નો જવાબ વિચારવાની તરફી કોઇએ લીધી હોય એમ દેખાતું નથી. એટલે પેરીસ પરિષદના આ બહુ ગવાએલા અહેવાલની વસે અમેરિકન કેમિસને હાથે જેવી થાય છે તે જોવું રહે છે.

તે દરમ્યાન પશ્ચિમ યુરોપના એ દેશો—ફ્રાન્સ અને બ્રિટાની—એ સાદી નાખી છે. તેમણે અમેરિકાને આંગણે પોકાર પાડ્યા છે કે તેઓ સાવ કડક થઈ ગયા છે, અને પેરીસ પરિષદના અહેવાલ ઉપરાંત સારી જેવી તાત્કાલિક મદદ તેમને તત્કાલ પહોંચાડવામાં ન આવે તો આ શિયાળામાં તેમનાં આર્થિક તંત્રો ખોરવાઈ જશે; અને તેનાં રાજકીય પરિણામો શાં આવશે તે ખુદા માંલુમ ! આ ધમકીની અસર અમેરિકા પર થઈ છે અને છ એક અબજ ડોલર જેટલી તાત્કાલિક મદદ તેમને પહોંચાડવાની વાત પણ હાલ વિચારણા હેઠળ છે.

પશ્ચિમ યુરોપની આર્થિક સમસ્યાઓની આ વિચારણા એરણુ પર છે તે દરમ્યાન જગત મૂડીવાદને સ્થિર કરવાના વિશાળ પ્રયત્ન પર વિચારણા ચલાવવા માટે, રશિયન વગવાળા દેશો સિવાયના બીજા તમામ દેશોના આર્થિક નિષ્ણતાની એક પરિષદ, આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાબંડોળ અને આંતરરાષ્ટ્રીય એક સંબંધે વિચાર ચલાવવા લંડનખાતે મળી ગઈ છે. આ આંતર મદત્ત્વની પરિષદ અપ્ર-સિદ્ધિના પડદા પાછળ મળી રહેલી હોઈ તેના સંબંધે કંઈ પણ અભિપ્રાય ઉચ્ચારવા માટે તેનો કંઈક સત્તાવાર અહેવાલ બહાર પડે ત્યાં સુધી થોભવું જ વધુ યોગ્ય ગણાશે.

મૂડીવાદી જગતની આ આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક કટોકટીની ભૂમિકા પર, ગઈ ૩૭ સપ્ટેમ્બરથી અમેરિકાના ફ્લોરિડા મેડોન ખાતે સાથી રાજ્યસંઘની સામાન્ય સમિતિ, સલામતી સમિતિ અને બીજી અનેકવિધ પેટા સમિતિઓની બેઠકો મળી રહી છે.

વરસ દિવસ પહેલાં સાથી રાજ્યસંઘની સામાન્ય સમિતિમાં હું ડુનિયાની આર્થિકમેન્ટની શક્યતા નીહાળતો હતો અને સલામતી સમિતિ એ પાલી-મેન્ટની જગત-વહીવટી સમિતિ બનશે એવી ધારણા રાખી રહ્યો હતો પણ આજે એ સુખદ સ્વપ્ન સરી પડતું દેખાય છે, ખૂબ જ ઘટી ગયેલી મદદતા સાથે આ સમિતિઓ આ વખતે મળી રહી છે. જગતના રાજકીય તખ્તા પર,

અથા સમજે અરથી આ નવેમ્બરની વચ્ચે ધણીય એવા બનાવો બની ગયા છે કે જેને લીધે આ સમિતિઓનો મહિમા અને પ્રભાવ સારી પેઠે ઓસરી ગયા છે. આ સ્થિતિને માટે મહદ અંશે દુબેનતું અમેરિકા અને અમુક અંશે રશિયા જવાબદાર છે. પણ દોષની એ કાળવણી ભાવિ પર મુલતવી રાખી હાલ તો ઓસરેલ પ્રભાવ છતાં એ ખૂબ જ રસદાયક એવી એ સમિતિઓના મુખ્ય મુખ્ય કામના અવલોકન તરફ જ વળીએ.

ખરૂં જોતાં આ 'દુનિયાની પાર્લામેન્ટના' કામકાજના કરતાં બીજા કોઈ પણ આંતરરાષ્ટ્રીય બનાવ અથવા ક્રિયા વધારે અગત્યનાં ન જ લેખી શકાય. છતાં એક તો ઉપર જણાવ્યું તે કારણ એનો મહિમા ઓછો કરે છે; અને બીજું કારણ એ છે કે જગત મૂડીવાદનાં અને તેથી આંતરરાષ્ટ્રીય રાજ-કારણનાં ભાવિનું નિર્માણ સાથી રાજ્યસંઘની કોઈ પણ કારવાહના કરતાં જે આર્થિક કટોકટી હાલ ઉભરાઈ રહી છે તે જ કરશે એવો મારો અંગત અભિપ્રાય છે. એટલા માટે જ આર્થિક બાજતોને મેં આ અવલોકનમાં પહેલું સ્થાન આપ્યું છે અને વધારે વિસ્તારપૂર્વક જણાવ્યું છે.

સામાન્ય સમિતિના કામકાજનું વધુ મુદ્દાવાર અવલોકન તો આવતે વખતે જ વધુ પ્રાસંગિક થઈ પડશે. તે દરમિયાન અત્યાર સુધી થયેલાં કામકાજની મુખ્ય મુખ્ય વલણો જ લક્ષમાં લઈએ.

જો કામકાજને અંગે જે બાજતો ખાસ ઉપર તરી આવે છે: એક એ કે સમિતિએ ગંધે વખતે જે બાજતોને લગતો પોતાનો ફેસલો આપ્યો હતો તેમાંથી ધણીક પણ જેમની તેમ અણઉકલી બની છે તેમાંના દાખલો છે દક્ષિણ આફ્રીકાનો એ દેશને યુનિયનમાં વસતા હિન્દીઓના દરજ્જા સંબંધે હિન્દી સરકાર સાથે વાટાઘાટો ચલાવી કંઈક નિર્ણય પર આવવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો હતો અને દક્ષિણ પશ્ચિમ આફ્રીકાને સાથી રાજ્યસંઘના વાલીપણાં નીચે મૂકવા માટે જરૂરી તજવીજ કરવાનું જણાવવામાં આવ્યું હતું. આ બંને આદેશોનું એ દેશે ઉઘાડું ઉલ્લંઘન કર્યું છે. એટલે આ વખતે પણ એ સમસ્યાઓનું પિટપેપણુ ફરીને ચાલુ થયું છે. બીજું એ કે યુદ્ધની પૂર્વશ્રમિકા રૂપે જગતના દેશોનો રશિયાવિરોધી અને અમેરિકાપક્ષી ધન રચનાનું જે રાજ્યકારણુ અમેરિકાએ વર્ષગર ચાલુ રાખ્યું હતું તે તેણે હવે સાથી રાજ્યસંઘમાં પણ દાખલ કર્યું છે. આ બંને બાજતોમાં સાથી રાજ્યસંઘ, ખાસ કરીને સામાન્ય સમિતિ કેવી રીતે કામ લે છે તેના પર જ તેના ભાવિનો આધાર મહદ અંશે અવલંબે છે.

આ અવલોકનોમાં આપણે કાયમ એ હકીકત પર ભાર મૂકતા આવ્યા છીએ કે પાંચેય મોટી સત્તાઓ—અમેરિકા, રશિયા, બ્રિટન, ફ્રાન્સ અને ચીન—ની, સમગ્રી એ મહત્વની બાબતોમાં એકમતિ એ સાથી રાજ્યસંઘનો મૂળ પાયો છે. એ એકમતિ કાયમ જળવાઈ રહે અને એવી એકમતિ વિના કોઈ જ મહત્વની આંતરરાષ્ટ્રીય નીતિ કે ચાલ અમલમાં મૂકાય નહિ એ હેતુથી તો સંઘના વહીવટી હાથ જેવી સલામતી સમિતિમાં પાંચેય કાયમી સભ્યોને ‘વીટો’ સત્તા સુપ્રદ કરવામાં આવી છે એ ‘વીટો’ની પાછળ એવો વિચાર રહેલો છે કે જગતની શાંતિ અને સલામતી જળવવાની શક્તિ ધરાવતી આ પાંચ મહા-સત્તાઓ વચ્ચે વિખવાદ જગે એવું કંઈ થવા દેવા કરતાં તો અમુક કરવા જેવાં કામ કર્યા વિના જ રહે એ રિયલિટી ઓછી તુકસાનકારક હશે. અને એ દૃષ્ટિ તદ્દન સાચી જ છે.

પણ સાથી રાજ્યસંઘના આઘરથાપકોની એ દૃષ્ટિ હવે અમેરિકાને પર-વક્તી નથી. એને તો પોતાને ધારે માગે જ જવું છે; અને એ માગે છે જગતપરનાં અમેરિકાનાં વર્ચસ્વનો અથવા તો યુદ્ધનો. આ આશુરી હેતુથી પ્રેરાએલાં દુશ્મનના અમેરિકાએ એ ‘વીટો’ સત્તાના—મહાસત્તાઓની એકમતિના સિદ્ધાંતના—મૂળમાં સુરંગ ચાંપવા માટે વર્ષોના જનતો પ્રચાર અને પ્રયાસ કર્યા પછી; અને એ હેતુ માટે ગ્રીસ અને તુર્કીમાં સંઘની નૈતિક અસર આજીવાનું ઉદ્વેગન કર્યો પછી ખુદ સંઘમાં પણ એવો જ પ્રયાસ જારી કરી દીધો છે. સંઘના વહીવટી હાથ જેવી સલામતી સમિતિને નિર્ણયક બનાવી દેવા માટે એણે એકથી વધુ પગલાંઓ આપ્યાર સુધીમાં ભરી લીધાં છે.

એક તો એ કે સલામતી સમિતિ અને સામાન્ય સમિતિ એ બેની વચ્ચે એક ત્રીજી ‘શાંતિ અને સલામતી’ સમિતિ બની કરવાની દરખાસ્ત સામાન્ય સમિતિમાં રીતસર રજૂ કરી છે અને બીજું એ કે ગ્રીસ અને બ્રાઉન પ્રદેશોનો પ્રશ્ન સલામતી સમિતિના દક્તર પર હતો તે ત્યાંથી કઢાવી નાંખી, સામાન્ય સમિતિના નિર્ણય માટે રજૂ કરાવ્યો છે. અને એ રીતે જેના પર લગભગ લગાઈ જાગી જાય એવા એક અસંત તકરારી પ્રશ્નને મહાસત્તાઓની એકમતિના ક્ષેત્રમાંથી બહાર ધસી કાઢ્યો છે. અમેરિકાની આ બન્ને ચાલો બેહદ બેખમી હોઈ તેમનું અર્થગૌરવ બરાબર સમજવા જેવું છે.

સૂચિત ‘શાંતિ અને સલામતી’ સમિતિની અમેરિકાની કલ્પના એવી છે કે એમાં, સામાન્ય સમિતિમાં પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા તમામ દેશોનો, એક

એક પ્રતિનિધિ રહે. આ સમિતિ દરેક બાબતમાં સામાન્ય બહુમતિના ધારણે નિર્ણયો આપે અને તેમને અમલમાં પણ મૂકાવે. આવી જો કોઈ સમિતિ રચાય તો સલામતી સમિતિ તો નિરર્થક જ બની જાય. તેના હાથમાં તો પછી હંડનાં કોઈ આર્થિક કે લશ્કરી પગલાં લેવાતાં હોય તે જ અટકાવવાની સત્તા રહે. આ સિવાય તો પેલી વચલી સમિતિ બધું પોતાનું કાનું કંઈ જ નહીં. આવી સમિતિમાં રશિયન પક્ષની ધણી જ નાની હાથમતિ રહેશે અને અમેરિકા-બ્રિટન પક્ષની ચોકખી બહુમતિ રહેવાની એવાં બાંનધાં પ્રેરાઈને જ મહાસત્તાઓની એકમતિના સિદ્ધાંતને ખતમ કરવાનો આ ઝગડો અમેરિકાએ રચ્યો છે. આ દરખાસ્ત સામાન્ય સમિતિ મંજૂર રાખે છે કે કેમ તે જોવું રહે છે.

જો કોઈ સલામત સલામતી સમિતિના કક્ષર પર હોય તેની ચર્ચા સામાન્ય સમિતિમાં થઈ શકે નહિ એવો સંધના કરારોનો એક મૂળભૂત નિયમ છે. એ નિયમને કેવળ વક્રાવશાલી રીતે કોરાણે મૂકાવીને અમેરિકાએ ચીસોના પ્રશ્ન સામાન્ય સમિતિ સમક્ષ આણ્યો છે. આમ કરવામાં પણ તેનો હિદેશ પક્ષનાં રાજકારણને આગળ વધારવાનો, સલામતી સમિતિને નિર્વીર્ય બનાવી દેવાનો, રશિયા-અમેરિકા ઝગડો સતેજ બનાવવાનો જ છે. આમ પોતાનાં યુદ્ધનાં રાજકારણને આગળ ધપાવવાની કોશીષ અમેરિકા કરી રહ્યું છે. સામાન્ય સમિતિ તેનો બોગ બને છે કે કોઈ મધ્યમ માર્ગ કાઢે છે તે જોવું રહે છે.

આ સિવાય બીજા અનેક રસદાયક મુદ્દાઓ સામાન્ય સમિતિ તેમજ સલામતી સમિતિ સમક્ષ રજૂ થઈ ચૂક્યા છે-જેમાંનો એક ભૂતપૂર્વ દુશ્મન દેશોને સંધના સભ્ય બનાવવાનો છે; અને જો સંધધે પણ અમેરિકા સરિયામ હાદગીરીની વલણ જ અખત્યાર કરી રહેલ છે. પણ આ બધાનું અવલોકન સ્વજનસંઘને લીધે મુશ્કેલી રાખવું પડે છે.

—રવિશંકર મહેતા

સોવિયેત અર્થતંત્ર

લે. ચન્દ્રકાન્ત પરીખ

સોવિયેત યુનિયનમાં કામદારોને કેટલો પગાર મળે છે? ત્યાં મોંઘવારી હોય છે? આવા સવાલો રશિયા વિષે બાલુવા ઈન્તેલર નાગરિકો વારંવાર પૂછતા હોય છે.

રશિયાનું આર્થિક જીવન સમજવા માટે આપણે મોસ્કોમાં વસતા એક કામદાર કુટુંબનું માસિક બજેટ-અંદાજપત્ર તપાસીએ :

આ કુટુંબમાં દાદીમા, દીકરો, દીકરાની વહુ અને બે બાળકો છે. દાદીમા કાપડ મિલનાં એક નિવૃત્ત કામદાર છે અને તેમને માસિક ૮૨ રૂબલ- (અડધો પગાર)નું પેન્શન મળે છે. તેમનો દિકરો એ જ મિલમાં ઈન્સ- પેક્ટર છે અને તેનો માસિક પગાર ૬૦૦ રૂબલ છે પણ બોનસ મળીને લગભગ ૭૫૦ રૂબલ પડે છે. વહુ પણ મિલમાં ૫૦૦ રૂબલના પગારથી કામ કરે છે પણ બોનસ સાથે તેને ૫૬૦૦ રૂબલ મળે છે. આઠ અને પાંચ વરસનાં બે બાળકો શાળામાં જાય છે.

આમ, કુટુંબની માસિક આવક લગભગ ૧૪૦૦ રૂબલથી વધુ છે.
તેમાંથી માસિક રૂબલ

| | |
|---|-----|
| ૧ ત્રણ રૂમના ફ્લેટનું ભાડું (હીટીંગ, પાણી ને રેડીયો સાથે) | ૫૦ |
| ૨ વિજળી બત્તી (પાા મોપેક એક કિલોવોલ્ટના) | ૮ |
| ૩ બ્રેડ-રોટી (રોજ ૫ રતલ લેખે) | ૭૫ |
| ૪ માંસ (૧૨૧ રતલ) | ૬૦ |
| ૫ લોટ વગેરે (૧૩ રતલ) | ૫૨ |
| ૬ ખાંડ (૩ રતલ) | ૮ |
| ૭ માખણ, ઘી વગેરે (૫ રતલ) | ૬૦ |
| ૮ બે બાળકોનું શાળા-બોનસનું ખર્ચ | ૧૨૦ |
| ૯ રાશન કરેલી પરચુરસ ઓળે | ૧૧૭ |

આ અંદાજપત્ર ૧૯૪૬ ની શરૂઆતનું છે અને લઘાલઘા રેશનીંગ પર મકાઈનું છે.

એમાં 'બાકુ', લાઇટ, અનાજ-ખોરાક વગેરે મળી આખા યે કુટુંબનું માસિક ખર્ચ ૫૫૦ રૂબલ આવે છે. ત્યારે કુટુંબ માટેનાં કપડાં મિલની દુકાનેથી મળે છે, પણ એનું માસિક ખર્ચ ૪૦૦ થી ૫૦૦ રૂબલ આવે છે. એનું કારણ એ છે કે સોવિયેત યુનિયનમાં પ્રથમ બારે ઉલોગો બાંધવા માટે વધારે ખ્યાન દેવામાં આવ્યું છે. એટલે પ્રમાણમાં કાપડ અને 'બીજી વપરાશની ચીજોના ઉલોગો પછાત રહ્યા છે; 'તો' પણ એનો અર્થ એ નથી કે રશિયન લોકોને અડધા ઉધાડા રહેવું પડે છે.

કાપડ, ખોરાક વગેરે ખર્ચ કાંઈતરે કુટુંબને ૩૦૦-૪૦૦ રૂબલ બચત રહે છે જે વધારાની ખાતાની ચીજ તથા મેળશોખની વસ્તુઓ વગેરે માટે વપરાય છે.

પરંતુ રશિયન કુટુંબની રોકડ આવક અને ખર્ચને તપાસવાથી એની આખાદીનો પૂરો ખ્યાલ નહિ આવે કેમકે સોવિયેત સંઘમાં રોકડ પગાર તો તેની કુલ સાચી આવકનો એકમાત્ર ભાગ છે. સોવિયેત સમાજવાદી પ્રજાતંત્રનો એક મૂળભૂત સિદ્ધાંત એ છે કે દેશની તમામ દોલત સારીયે પ્રજાની છે; એટલે કે એનું ઉત્પાદન અને ઉપભોગ સામૂહિક છે એથી જ સોવિયેત સંઘના પ્રજાજનની સાચી વ્યક્તિગત આવક ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલી છે:

૧. સામાજિક આવક : સાળેમાદે ઠોઠ પણ કામ કરતા માણસને પૂરે કે અડધે પગારે રળ; બધી જાતની વૈવશીય સારવાર-દવા, હોસ્પિટલ, ઓપરેશન વગેરેનો મફત લાભ; પુરોષોને ૬૦ વરસે અને સ્ત્રીઓને ૫૫ વરસે નિવૃત્તિ સાથે આશરે અડધા પગાર જેટલું પેન્શન; પ્રસૂતિ ગૃહોની સગવડ; પ્રસૂતિ દરમ્યાન પૂરે પગારે અઢીથી ત્રણ માસની રળ; કુટુંબને બાળકોની સખ્યાનાં પ્રમાણમાં માસિક ૮૦ થી ૩૦૦ રૂબલ જેટલું ફેમીલી એલાન્સ; બાળગૃહો અને પારણગૃહો; કેન્ટીન્સ અને સરકારી ખંડારોમાં ખાનગર કરતાં સંરતા ભાવની ચીજો મળે તેવી વ્યવસ્થા; અમુક ઉચ્ચ કેળવણી મફત; ટેકનીકલ કેળવણી માટે ખર્ચ પૂરતી જ શી આપવી પડે; વળી, દરેક સોવિયેત નાગરિકને બે થી છ અધવાડિયાંની પૂરે પગારે રળ ભોગવવાનો હક છે. કારખાનાં કે ઓફિસોની ચૂંટાયેલી વ્યવસ્થા સંમિતિઓ આસ પીયેટરોનો દીકાંટો મોટા પ્રમાણમાં ખરીદી કામદારોને અડધી કિંમતે આપે છે.

સ્ટેટ કેમ્યુનિસ્ટિકલીટીનાં મહોનોનું સાકું કુટુંબની આવકના ૧૦ ટકાથી કદાચ વધારે આપવાનું હોતું નથી.

આ રીતે, શેઠ પગારના લગભગ રૂપ થી ૩૦ ટકા જેટલો ખીજો લાભ મળે છે.

૨. મૂળભૂત રોકડ રકમ (પગાર કે રોકડ)—ત્યાં સુધી સમાજવાદી ઉત્પાદન અઢળક ન બને ત્યાં સુધી દરેકને એની ઓછામાં ઓછી જીવન જરૂરિયાતો મળે એ જેવું જરૂરનું છે. સાથે સાથે ઉત્પાદનને અઢળક બનાવવા માટે જેવું જેવું કામ તેને તેવો બદલો—પગાર મળવાની પણ જરૂર છે. આ બંને સવાલો સોવિયેત પ્રગ્નસતોક દેશોમાં ઉપર કહી તેવી સામાજિક સેવાઓની વ્યવસ્થાથી અને પગારના ચડતા ઉતરતા ધોરણોથી ઉકેલવામાં આવ્યું છે.

રશિયામાં માસિક ૩૦૦ રૂબલથી તે ૩૦૦૦ રૂબલ સુધી પણ કામ કરનારાઓ છે. પણ ભડકશી નહિ કારણ કે આ તફાવત સાવ ઉપરજીલો જ છે. ૩૦૦ રૂબલવાળાને કે ૩૦૦૦ રૂબલવાળાને જીવનની જરૂરિયાતો સંતોષવામાં જરાપે વાંધો આવતો નથી. દર એટલો જ કે એક ખઠવાડિયામાં એક વાર સિનેમા જોઈ શકે છે તો બીજો બે ત્રણ વાર.

૩. છૂટક કામની કમાણી:—રશિયામાં અમુક કામ અમુક સમયમાં થઈ શકે એવું સરાસરી ધોરણ નક્કી કરી છૂટક કામનો બદલો બપાય છે. આથી સાધારણ શક્તિના કામદારો પણ સમયને હિસાબે વધુ પ્રમાણમાં કામ ઉતારી વધુ કમાઈ શકે છે. વળી, મુંદર કામનાં ઉત્તેજન માટે કામના ચુલ પ્રમાણે બોનસ પણ આપવામાં આવે છે.

કામદારોનાં ટ્રેડ યુનિયનોની પગાર સમિતિઓ ચૂંટાય છે જે કામ, ગુણ, ધોરણ, પગાર વગેરે ગણી નક્કી કરે છે.

૪. નફાવહેંચણી:—સોવિયેત ઉદ્યોગ મૂડીવાદી દેશોના ઉદ્યોગો કરતાં એ રીતે સાવ નિરાળો છે કે તેમાં કામ કરતો કોઈ પૈસું કામદાર, પછી ભલે તે ગમે તે કામ કરતો હોય, ગમે તેટલો પગાર મેળવતો હોય—પોતાના ટ્રેડ યુનિયન દ્વારા કારખાનાના સંચાલનમાં અગત્યનો સક્રિય ભાગ લે છે અને તેનો શેર હોદ્દર ગણાય છે. આને લીધે કામદાર પોતાના કારખાના કે ફેક્ટરીની પ્રગતિમાં સક્રિય રસ લે છે, સમૂહ ખેતરોની બાબતમાં ઉત્પાદનની વધકમાંથી શેરેટનો કર અને બીજો તમામ અર્થ કાઢતાં જે વધે છે તે ચોખ્ખો નફો ગણાય છે જે તમામ કામ કરનારાને તેમજો કરેલા કામના પ્રમાણમાં વહેંચવામાં આવે છે.

કારખાનાં અને ઉદ્યોગની બાબતમાં દરેક ઉદ્યોગ તેના પ્રધાનમંડળ નીચે એક એકમ તરીકે કામ કરે છે અને તેના નક્કી કરેલા નફાથી જે વધારો

મળે તેનો અડધો કામદારોની સામાજિક સગવડોમાં અને બાકીનો અડધો ઉલ્લોગ માટે અને વસ્તુઓના બાવ કમી કરવામાં વપરાય છે.

સોવિયેત સંઘમાં સમાજ ન કામદારોને કામે રાખી શકે છે બકિત, નહિ, જતાંય સ્વતંત્ર રીતે કામ કરનારાઓ પછી ત્યાં છે દા. ત. દરજી, વાળંદ, કલાકાર, પત્રકાર વગેરે.

ખાણોના અને ખીજા સખત મહેનત માગતા ઉલ્લોગોના કામદારોને બખ્ખે હજાર રૂબલ નોટલો પછી પમાર મળે છે.

મજૂરી મુજબ તમામ ઉલ્લોગોના કામદારોનો માથાદીક સરાસરી પચાસ રાજનો ૧૭ રૂબલ ૨૬ કોપક નીકળ્યા છે એટલે કે ૧૦ રા. ૫ આના ૧૦ પાઇ,



તમારી માટેશ અગિની તમામ ચિંતા સોંપી દો માટેશના નિષ્ણાત સલાહકાર

શ્રી: મહેન્દ્ર વી.
મહેતાને



● માટેશના વેથાણુ, જરીલી, કિંમત આકિવી વગેરે તમામ ભેતનાં કામ માટે

● માટેશ, અકસ્માત, જઘાળ, આજ અને નિત્યગીના વીમા કામ અંગે હવત સલાહ અંગે

-ફોન કરો અગર લખો-

કરનામું:-

હવત ચેમ્બર્સ, ૧ માળે, પારસી બજાર સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ. ૧



ટેલીફોન
૩૨૨૩૨

ટેલીગ્રામ
SWHPCO

પ્રથમ આજાક દિવાળીનાં અભિનંદનો



● હવત વિદેશી બનાવટનાં રંગે જરંગી, મનમોહક, ટકાઉ, ઉચ્ચી ફેશનનાં

કાચનાં વાસણો

અને શુદ્ધ-ઉપયોગી ચીજોનો બંધાર



બાળકોનો દિવાળીનો આનંદ.

● ફાસ્ટા, રૂબરૂ, અને બીજી અનેક રમતો જીતી જતી ચીજો બનાવટોનું દાયું દારૂમાનું-

પધારો અને મનપસંદ માલ વહોરો

લોગીલાલ ચીમનલાલ એન્ડ કું.
૫૪-૬૦, અનંત દરેક. સી. પી. રોડ, વિલ્ડક્રોસ્ટ પટેલ રોડ, મુંબઈ.
હવરી માલનો બધ્ય સંધાર!

તમારા રોજના વપરાશ માટે

૬.

તમારા રોજના વપરાશ માટે કે તપેલી
કમર ઉપર પોણું મૂકવા માટે, તાતાનું
મો-ડી. કેસોન વાપરવાથી હિંમતિરિ
સેખર પરતી લક્ષરીઓ જેવી ઠંડક અને
ગુણેના પરિમલ જેવી તાંજળી મળે છે.
હમેશાં એક બ્રાટલી ધરમાં રાખો.



મપારા પારેખ એન્ડ કું.

ઈજિનિયર્સ અને કોન્સ્ટ્રક્ટર્સ



હોલબંદર રોડ,

ફોન : ૮૮૨૦૨

સાન્તાક્રુઝ, મુંબઈ ૨૩.

તાર : SIMPSON

સ્વાધીન ભારતની સેવામાં
લોખંડ વધાતુની ઉપયોગી
વસ્તુઓના જથ્થાબંધ બનાવનાર

- યુદ્ધ દરમિયાન એકી અવાજે વળણાયેલા સિમ્પસન પ્રોડ્યુસર
એસ પ્લાન્ટ તથા લાજો ચાર એલનના પ્રોડેસ ફૂમ બનાવી
પ્રખ્યાતિ મેળવી—હવે અમે અમારી બધી સક્તિ પ્રખ-
ઉપયોગી નીચેની વસ્તુઓ બનાવવામાં ખર્ચાએ છીએ:—

- ★ બેખીકાર - ટ્રાયસીકલ - પુશચેર
- ★ દરેક જાતના કુખાદ
- ★ નાના મોટા ઘોડા [રેક્સ]
- ★ ખારી તથા વેન્ડીલેટરની બળી
- ★ હોર્નિયોની, રીફરિયાનું લોખંડનું ફરનિયર
- ★ દરેક આપની પાણીની તથા તેલની ટાંકીઓ
- ★ ટી. મગગરા, તથા બધી સાધનનાં વોશર્સ.
- ★ નાના મોટા ફૂમ
- ★ દરેક સાધનની ફેચી - તથા કન્સ્ટ્રક્શન બેન્ચ.

આ ઉપરાંત અમે હિચ લાયકાત ધરાવતા ટેકનીશીઅન્સ હેઠળ
બોટો બિલ્ડીંગ, વેલ્ડીંગ અને રીપેરનાં ખાતાંઓ ચલાવીએ છીએ.

સંપૂર્ણ વિગતો માટે લખો :—

મપારા પારેખ એન્ડ કું. હોલબંદર રોડ, સાન્તાક્રુઝ, મુંબઈ ૨૩.